OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. fl. 24. kr. c. m.

Timothei Lukács
Professoris Baiae.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A'

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

Bibliotheca Convent. PP. Franciscan. Bajensis.

HETEDIK KÖTET.

K — MAGYAR ORSZÁG TÖRTÉNETE.

SIGILLUM BIBLIOTHECAE CONVENTUS BAJENSIS

PESTEN,
KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

1833.

288.544
R 2
Országos Könyvtári Központ
Nem adható el!
Szegedi példánya
OROSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
M. Növedékkapló
195 5 év 2501 sz.
R 1865

Nyomtattatott Budán a' K. Egyetem betüivel.

K.

K, az abcben a' betük tizenegyedike, ha t. i. az *i* és *j* külön betü gyanánt tekintetnek, a' mi hazai nyelvünkben elmulhatatlanul szükséges is. A' K egy torokhang jele, melly a' nyelv hátsó részének a' gégéhez való szoritása által hozatik létre; általában vastag és nehéz hangzásu, de az R, L, és N előtt állva, a' kimondásban valamennyire meglágyul. Az eredeti romai irás betürendje nem esmeré ezen hangjelet.

Kaaba l. Mekka.

Kabai (Gellért) alsóbb oskoláit Debreczenben végezvén a' belgiumi tudományos intézeteket látogatá meg 's a' bölcselkedést, hittudományt Franekerben hallgatá, egyszersmind a' keleti nyelvek tanulásával is foglalatoskodván. Honába visszajövén 1674-ig Kassán predikátor volt. Ekkor Debreczenbe hivaték meg, hol 1681 száraz betegségben mult ki. Munkái közül két vallásos tárgyu, de (különösen az akkori — 's részint ma is fenálló bal szokásokat ostorozó) — mély belátással irott, láta napfényt.

Kabbalah, aazz szóhagyomány, traditio. Alatta a' Zsidók majd a' profetákróli tudományt, majd az őskori regéket, majd ismét, 's ezt leginkább, a' mystica philosophiát értik. A' név nem olly igen régi; de mi a' kabbalistica philosophiát illeti, ennek eredete felett a' tudósok véleményei meghasonlanak. A' Zsidók kabbalistica titkaikat népek legrégibb korából származtatják, 's egész Ádámig mennek fel. De ha felvesszük is, hogy a' Zsidóknál a' hajdanidőkben léteze némü titkos tanitás, ez egyedül az isteni szolgálat körüliekre terjedhetett ki. A' valódi philosophiai Kabbalah eredetét Egyiptomban kell keresnünk, Schetahides Simon kora olta, ki Aegyptusból Palaestinába hozta azt. Csak a' 2dik században iraték le, nehogy a' zsidó nép elszélyedésével elvesznék. Az újabb magyarázók sok idegen tárgyat keverének bele. A' Kabbalah symbolica 's realis részekre osztatik. A' symbolica leginkább a' betükkel foglalatoskodik, mellyeknek titkos jelentést ád; a' realrész, melly tanitásokat foglal magában, ismét theoretica (elméleti) 's practica (tettlegi) részre oszlik. Amaz a' szent irást titkos traditiók' segedelmével igyekszik magyarázni, belőle a' metaphysica, és pneumatica philosophiai rendszerét állitandó fel; ez ellenben olly tudományt igér, mellynek segitségével, csupán az isteni nevek és mondások mesterséges használása által, csudákat vihetünk véghez. A' tudományoknak ujabb életre keltek óta, több tudósok adták magokat a' Kabbalah tanulására. Az ujabb Kabbalisták között Morus Henrik és Knorr Christian legnevezetesebbek; az utolsó két latin negyedrét kötetbe szedé öszve mind azt, mi a' kabbalisticai irományokban tudásra méltó. A' Kabbalah titkairól l. Beer Péter: „*Geschichte, Lehre und Meinungen aller Sekten der Juden, und der Kaballah.*“ (Brünn 1822, 2 köt.). —cs.

KABOLD, vár és mváros, Sopronytól $2\frac{1}{8}$ mfnyire; lakosai németek és zsidók; h. Eszterházy tulajdona. A' vár hajdani épülete már régen elenyészett; a' későbbit, a' még most is fenállót, gróf Kéry épitteté. Itt szállottak meg hajdan (1670) mint vendégek Zrinyi Péter és Frangepán Ferencz, minekutána Csáktornyáról kiszorittatván, egy ideig, a' császárhoz térés és nemtérés bizonytalansága közt, bajosan lappangtak volna szerteszélyel. Kéry csak kevesed magokkal (hathat legénnyel) engedé várába betérni a' bujdosókat, kicsinynek állitván kastélya belsejét a' vendégek minden cselédeinek befogadhatására. Zrinyi és Frangepán egész bizodalommal léptek a' várur hajlékába. De alig végezék üdvözleteiket, már felhuzatott a' hid, 's rabságok tudtokra adaték. 54.

KABUL l. AFGANOK.

KADI, az Arabok nyelvén annyit tesz mint biró vagy törvénytudó. A' Törököknél czime az albirónak, hogy igy a' mollától vagyis főbirótól megkülönböztessék. A' kadik a' főbb rendü papság közé számláltatnak, minthogy a' török nemzet törvényeit a' próféta alkotá.

KAESTNER (Ábrahám Gotthelf), egy a' leghiresebb mathematicusok és legelmésebb epigrammatisták közül, szül. Leipzigban Sept. 27. 1719, soha sem hallgata nyilvános oktatást. Már 10 évétől használá atyjának (prof. Leipzigban) törvényi tanitó órájit, 's 11 évében több törvényhallgató ifjak vetekedő collegiumába álla. Mint tanuló 1731 olta, a' bölcselkedésre, természet 's mennyiség-tudományra forditá szorgalmát; tulajdon állitása szerint, főkép a' metaphysica volt igen kedves előtte. Megjegyzésre méltó, hogy az öszveadás 's kétszer kettő még nehezére esett, midőn már a' mathesisben tett némelly előmeneteleket. Egyébiránt folytatá a' törvénytanulást 's 1737 ezen tudomány candidatusává leve, noha azt a' fennevezettek kedvéért mellőzni kezdé. 1739 vetekedett, 's mathematicai, philosophiai, logicai 's törvényi tanitásokat kezde tartani. A' mathesisen kivül a' szép mesterségekkel is foglalatoskodék. Minekutána 1746 rendkivüli tanitószéket nyere, 1756 Göttingában a' leghasznosabb feltételek alatt a' természettudománynak 's földmérésnek rendes tanitójává tétetett. 1765 udvari tanácsossá lön; mint tanitónak 's az academia tanácsadójának legfényesebb időszaka voltak a' mult század hatvanos és hetvenes évei. Sok irásai közül, mellyek Meusel „*Gelehrte Deutschlands*" czimü munkájában 9 lapot töltenek be, 's mellyek Wolf tanitókönyveit lassanként eloszlatták, „*Geschichte der Mathematik*" (1795) nevü könyve olly munka marad, melly szerzője hirének alatta áll, a' mint is éles elméje inkább egyes tárgyra látszék irányzottnak, mintsem hogy a' mathematicai 's physicai tudományok egészét szerencsésen öszvefoglalhatta 's előterjeszthette volna. Mint a' komoly tudományok mivelése által, szint olly hires volt elmésségéről is, melly sokszor epigrammákban ömlék ki, mellyekből a' kiválasztottak minden időben fognak tetszést nyerni. De ezek által gyakran is szerze magának bajt tudományos 's polgári életében. Meghalt Jun. 20. 1800.

KAFFA (Feodosia), Krimiának hajdan legnagyobb városa, 's a' khánnak lakóhelye, fontossága végett krimiai Konstantinápolynak neveztetett. Kereskedésének virágzását a' 13 század utolsó felétől a' 15 század végéig az itt megtelepedett Genuaiaknak köszönheté, kiknek kezéből azt 1474 a' Törökök kivevék. Akkori népessége 100,000 lélekre felment. Fekvése nem messze van a' kaffai uttól, a' fekete tenger egyik nagyöblének keleti partján egy hegyoldalban. 1770 az orosz ezredes Dolgorucki rohanással foglalá el, de 1774 a' krimiai khánnak visszaadatott, ki azt 1783 egész tartományjával együtt Oroszországnak áltengedte. A' porta megerősité ezt a' jassy-i béke-

ségben 1792. Most a' tauriai kormányságnak fővárosa, mintegy 5000 lakossal, 1798 olta szabad kikötő, 's Krimiának fő kereskedő helye, főkép a' levantei kereskedésre nézve. Van benne görög színház, botanicus kert, könyvtár, 's a' vidékén találtatott régi emlékeknek muzeuma. *r.*

KAFFEREK, azon tartományok lakosi Afrikában, mellyek Mosambique 's a' déli Hottentottaföld között egész a' nyugoti partokig terjednek. Harczosak 's kegyetlenek. E' név, melly Hitetlent tesz, az Afrika keleti partjait megszálló Araboktól, a' beltartományokba vonúlt törzsöklakosoknak adaték. Később, midőn több, az ugy nevezett Kafferekhez hasonlító népek lettenek esmeretesekké, a' Kaffertartomány Afrika legszélsőbb déli csúcsáig terjeszteték ki, 's igy elég helytelenül, a' Kaffer név alatt legkülönbözőbb származatu népek kapcsoltattak egybe. Mióta e' hiba felfedeztetett, e' nevet csak a' déli afrikai népekről használák, kik a' negerekhez hasonlók ugyan, de még is gyapju helyett hajok van, 's szinek valamivel olajbarnább. Ez értelem szerint a' Kaffertartomány déli Afrika egész alsó részét foglalja magában, a' d. sz. 16—35°, mintegy 70,000 nsz. mérf.; a' Kafferek a' Negerektől a' feketebarna népekhez teszik az átmenetelt; nagy, izmos, jólalkotott, egészséges emberfaj. A' Hottentottáktól, nemre rokonaiktól, leginkább világosabb testszinek által különböznek. Neger kalibákban lakoznak, 's Fetischtisztelők. A' Kaffertartomány keleti- bel- 's nyugoti részekre oszlik. *—cs.*

KAFTAN, amaz esmeretes török nemzeti köntös, melly hálóruhához hasonlít, 's többnyire fejéres szinü, halványsárga virágokkal, pamut vagy selyem szövetből készíttetik, 's néha drága bőrrel béleltetik. Illy Kaftanokat szokott a' török udvar keresztény követeknek, 's más személyeknek ajándékozni, kik iránt különös tiszteletét akarja bizonyitani. Sőt a' követek, ha csak nyilván megengedve nincs nekik nemzetek ruhájában fellépni, kénytelenitetnek, audientiák alkalmával, kaftant ölteni. *—cs.*

KAGYLÓK. Földinél a' csigásoknak egy csoportját teszik, különben pedig a' csigás állatok általjában értetnek alattok. Ezek többnyire kemény, mésznemü, tulajdon házokkal boritott, lágy, egyes állatok. Legszokottabb nevek csiga. Bennek két főrészt különböztetünk meg, a' boritékot 's az abban lakó állatot. A' boriték velek született természeti rész, melly eleinte gyenge, utóbb sok mészföld járulván hozzá, megerősödik, keményedik, tekervényei is utóbb szaporodnak, a' mint az állat nagyobbra nevekedik. Boritékjokat, vagy mint némellyeknek tetszik, csigájokat, tekenőjöket magokkal hordozzák, erősen hozzá ragadnak; vagynak azonban azt elhagyni is tudók. Nevezetesek ők csudálatos alkotásokért, csigájoknak szépségéért, melly kellemetes szineket játszik 's rendre jegyekkel bővelkedik. A' forró ég alatt szebb szinüek a' csigák. Vagynak száraziak, folyamiak, taviak, partiak, tengeriek. A' férgeknek Földi szerint ezen harmadik rende igen bővelkedik nemekkel és fajokkal, 's általjában négy rendre osztatik fel, az elsőbe, a' soknyilásu vagy sok héjju csigák tartoznak, a' másodikba a' két héjjuak (kagylók szoros értelemben), a' harmadikba az egyhéjjuak, meghatározott tekervényekkel, a' negyedikbe az egyhéjjuak határozatlan tekervényekkel. Nevezetesebb fajok p. o. a' gyöngytermő mia, a' ritka és drága Dione Venus, az óriás Káma, mellynek boritéka 6 mázsát is nyom, a' gyöngytermő Mitil, a' bibor szakálu 's szövetre jó szálu Biborcsiga; a' festéket adó bársonycsiga, a' megehető kerti csigabiga; a' jövendölő holdcsiga; a' hajókat 's töltéseket rongáló fafurdancs. *—j—a.*

KAHIRA, (azaz a' győzedelmes), főváros Egyiptomban, a' világ legnagyobb városainak egyike. A' Nil keleti partján, homokos

síkságban fekszik, és egymástól meglehetős távolságra lévő 4 részekből áll, Ó-Kahira, Bulak, a' város kikötője és Uj-Kahirából. A' vár széke a' basának. A' tulajdonképi városnak, a' kerteken és növevényföldeken kivül, 3½ órányi kerülete, 31 kapuja, 2400 rendetlen, kövezetlen utszája, mellyek éjtszaka a' várososztályok végénél elzáratnak rendetlenség elkerülése végett, 46 keresztutja, 38 szugolyutszája, 25,840 nagyobb részint téglából épült lapos tetejü háza vagyon. 200,000nél több lakosokat számlál, kik Muhamedanusok vagy Arabok, koptus keresztények, Mamelukok, Görögök, Syriaiak, Örmények, Europaiak, Zsidók 's a' többi. A' kősziklán épült vár, hol a' 276 láb mélységre kivájott Jósefkut vagyon, lakása a' basának. Kahirában 80 nyilvános ferdő, 300 mecset, 2 görög, 12 koptus és 1 örmény templom, 36 zsinagóga, sok selyem-, camelot-, szőnyeg-, puskapor-, bőr-, vászon- és kartongyárok számláltatnak. A' város kereskedése igen fontos, minthogy középpontja az Europa, Középtenger, Ásia, és éjszakkeleti Afrika között lévő mindenféle kereskedésnek. Vagyon itt továbbá egy muhamedanus főiskola, könyvnyomó intézet, 25,000 kötettel biró könyvtár, és egy telegraph vonal, az 55 mérföldnyi távolságra lévő Alexandria felé, melly által a' tudósítások 40 percz alatt megjőnek. Szomszédságban van egy 317 boltos vizvezetés, és Bulak helység, Kahira kikötője, hol a' basa költségén egy intézet áll fen 100 nevendék számára, és egy könyvnyomó műhely. 1798 a' Francziáktól bevétetett. (L. Egyiptom). *r.*

Kaimakan, a' Töröknél a' nagyvezér helytartója, ha az távol van, meghalálozott vagy letétetett.

Kaiserslautern (Lautern), város a' Lauter folyam melleti, 2363 lakossal, a' hajdani alsó Pfalzban, azon ütközetről hires, mellyben (1793 November 29 's 30) a' braunschweigi herczeg ama' franczia sereget, melly Landau megmentésére a' hegyeken keresztül akara törni, két napi véres csata után megverte. Nevezetes azon ütközetről is, mellyben Hohenlohe-Ingelfingen herczeg a' franczia ármáda bal szárnyát szinte itt meggyőzte. — A' lunevillei békekötés által e' város Francziaországhoz juta, de később Bajorországhoz visszaesett. *Sz. E.*

Kakaofa. Déli Amerikában egész erdők vannak belőle. Az Éjszakamerikaiak szinte használják ezen fát. Legnagyobb magassága 50 láb; törzsöke ½ láb átmérőjü, fája fejér és könnyü, kérge durva, barna, levelei hasonlitanak a' cseresnyefáéihoz. Gyümölcse dinnye idomu, 6 ujnyi hosszu, 3—4 ujnyi vastag, fen hegyes, 10 kiálló heggyel és sok szemölcsel. A' gyümölcs eleinte zöld, utóbb sárga, végre veresded szinü; felső kérge alatt egy vastag, sárga 's belől fejér, gyengéd bőr van. Ebben 5 kakaóbabsor, mindenik sorban 6—8 bab, mandola nagyságu, de valamivel vastagabb. A' babokat rostos hus köti öszve, minden babnak kemény, barna, fényes haja van 's könnyen törő violaszinü magva. A' gyümölcs leves, ize kellemes, savanyu, élesztő; az olajjal bővelkedő mag pedig keserü. Az Amerikaiak megtanitták a' Spanyolokat, mint kell kakaó, czukor, vanilia 's perui balsamból csokoládét csinálni. Az Indusok ma is edények gyanánt használják a' külkérgét (haját), leveleit pedig kosárfonásra vagy házfedésre. Kakaóvaj a' kakaóbab kisajtolt szappanidomu olaja. Ezen babot a' „*Theobroma Cacao* vagy *Th. bicolor*“ termi. *—j—a.*

Kakasviadal, népgyönyörködtető mulatság, mellyet jól táplált, oktatott, 's lábaikon sarkantyukkal fegyverkezett kakasok szereznek, mellyek egymás ellen felingereltetvén, kettőnként összebocsáttatnak 's mindaddig vivnak, mignem valamellyik a' csatahelyen páráját kiadja. A' kakasviadalok, mint innepélyes közmulatsá-

gok, elsőben Themistocles rendelése által nyertek lételt. Aelianus azt beszéli, hogy midőn Themistocles a' Görögöket a' Persák ellen vezérelte, 's azok két — történetből viaskodó kakast sokáig néztek volna, megszólittatának Themistocles által, hogy ő nekik annyival is nagyobb kötelességek volna a' csatákban elszántan küzdeni, mivel ezen állatok is, mellyek sem honért sem szabadságért nem vivnak, utolsó csep vérekig védelmezik önmagokat. Ennek emlékezetére, minekutána az ellenségen diadalmaskodott, azt rendelé ama' nagy vezér, hogy minden évben tartassanak nyilván kakasviadalok. A' későbbi nemzetek közül az Angolok különös szenvedéllyel gyakoroltatják 's nézik ezen inkább szánakozást gerjesztő mint gyönyörködtető látványt; a' mi a' köznép (mert jobbadán csak ez által nézetik) fonák érzéseinek, 's a' mivészeti tökéletesülés mellett hátra maradó erkölcsi mivelődés hijányának csalhatatlan bizonysága. 54.

Kakerlakok (Albino, fejér neger, blafard, leukaethiops, dondo) régente a' panamai földszorulaton 's a' Ganges torkolatjainál találtattak, 's mint különös emberfaj irattak le, most Europa több részében találtatnak, mint Schweiczban, SabaudiaChamouny völgyében, Franeziaországban, a' Rajna vidékein; Tirolban 's más hegyes helyeken is vetettek a' természetvizsgálóktól észre. De különös emberfajtának hibásan vélték a' régiek. Szoros visgálatok azt bizonyitják, hogy a' kakerlakság nem egyéb betegségnél, melly minden éghajlat alatt 's minden időkorban megtámadhatja némellyikét az embereknek, sőt az állatokat is, mint egereket, tengeri nyulakat. A' kakerlakok holt sápadt fejérded színüek, 's a' valódilag fejér emberektől nem csak ránczos bőrök által különböznek, hanem veres szemeikkel is, mellyeken a' fekete festék hibázik. Ez az oka, hogy szemeiket napfénynél fel nem nyithatják egészen. Holdvilágnál 's homályosban meglehetős jó látásuak, innét csak éjelenként szoknak kimenni 's Linnétől és néhány követőitől „Éjeli ember"nek neveztettek. Ha négerektől származtak, gyapjúhajokat megtartják, ha keletindusoktól nemződtek, kevesbé kondor hajuak; bőrök kellemetlen színét mindig birja hajok is. Testeknek hijányos kifejlődése mellett elméjek is rendkivül gyenge; alkatjok erőtlen, agyok ostoba, nemzőik 's a' nemzet nagyságát, mellyhez tartoznak soha sem ütik fel, a' legokosabb nevelés mellett is buták maradnak. Nemzésre ritkán alkalmatosak; ha pedig ollyanok, gyermekeik szinte, mint ők, gyengék, buták, kakerlakok lesznek. A' kakerlak nevezet vetetik szorosabb és tágabb értelemben. Mi tágabb értelemben adók eddig magyarázatját; szorosabb értelemben Albinóknak neveztetnek, a' csupa fejérek, kakerlakoknak a' barna bőrüek, melly fejér foltokkal szigeteltetik be. Schlegel bizonyitása szerint találtattak az albinók között viszonyilag nagy elmetehetségüek, kik valamelly tudományos esmeretre képesek voltak jutni. A' kakerlak nevezet Indiában eredt, hol egy bogárfaj, nevezetesen a' „Blatta gigantea" neveztetik ugy, melly bogár az erdőkben él, három ujjnyi nagy lesz, 's a' bogárgyüjtemények disze. Szine homályos vagy setétbarna és fénylő, szárnyfedelei rókaveresek és sárgásak. —*j*—*a*.

Kákoni (Péter), első napfényt Herczeg-Szőlősön látott. Hittudományra adván magát, minekutána a' külföldet is meglátogatta, 's haza térve predikátori hivatalt nyert: foglalatosságaitól szabad idejét főkép a' történetirásra fordità. Szorgalma sikerét azonban csak Czirus királynak versekbe foglalt története által szemlélhetè honunk. A' munka ugyan már 1549 készült, de csak 1674 nyomtattatott ki Debreczenben; utóbb mindazáltal több izben sajtó alá került.

Kalamata, falu Moreában, kastéllyal, a' koroni tengeröbölben, 1821 April. 6ika óta Tripolizza bevételéig a' görög kormány üléseinek első helye. (L. Göröglázadás).

KALAND (hibető Calendae-től), a' 13 században Németország több vidékein létesült Laiok társasága, kik minden hónap elején bizonyos helyeken (Kalandházak, udvarokban) öszvejövének, kimult rokonaik 's barátjaik lelkeikért imádkozás, 's érettek lelkimisére pénzbeli áldozattevés végett. A' gyülést lakoma rekeszté be. A' tagok Kalandtársaknak, 's ha papok valának, Kalanduraknak neveztettek. A' jámbor czélt később egészen elfeledték, csak a' lakomázás maradt divatban, mig végre a' társaság, mint kicsapongásokat szülő alkalom, eltörülteték. Innen szokták a' Németek a' szüntelen vendégséget vadászó emberről mondani: Egész héten keresztül kalandozik (*Er kalandirt die ganze Woche*). Alsó Szászország némelly vidékein Kalandák neve alatt ma is tartatnak még innepi lakomák, nevezetesen az egy kerületbe tartozó papság évenkénti gyülekezetei, 's Berlinben egy Kalandudvar találtatik, melly most várostömlöczül szolgál. Braunschweigban még most is létez egy Kalandtársaság, mellynek tagjai (papok 's tanitók) a' bekövetkező szünnapokon, a' körökbe tartozó hivatalokat, szabad választás által, fentebb hatóság befolyása nélkül, magok töltik be, 's egy rövid vasárnapi isteni tisztelet rendes üdlésére kötelezteték mellett, pénzben 's termesztményekben bizonyos jövedelmeket huznak. —*cs.*

KALANDOK alatt közönségesen olly viszontagságok értetnek, mellyek váratlan 's egyszersmind merész vagy nevettetve félékeny jelenetekben mutatkoznak 's ábrázoltatnak. Azonban különböző időkben többféle értelmet is tulajdonitottak a' kaland szónak, melly szerint az, néha valami természetellenies és idomtalan nagyság; néha csudás mese, mellynek még költészi igazlehetősége is hibázott; néha valamelly ritka bohóság 's vakmerően végzett vállalkozatok kifejezésére használtaték. Az illy (kalandos) tettek hősei kalandoroknak neveztetnek. Ha azt nyomozzuk, mint támadott légyen a' kalandok észfogata: visszavezettetünk azon időkorba, mellyben a' csatákat és szerelmet egyiránt tüzesen ohajtó bajnokok, czéljok elérhetése végett a' viszontagságok minden nehézségeivel megküzdöttek; azon századokba, midőn az erejében büszke férjfiu, hiréért, hazájáért, kedveséért 's vallásáért lángzó kebellel, mindeneket kész volt feláldozni. 54.

KALCKREUTH (Fridrik Adolf, gróf), porosz tábornagy a' fekete és veres sasrend vitéze 's a' többi, született Eislebenben 1737, atyját korán veszté, 1747 Uj-Salzába a' morva atyafiak seminariumába adaték, honnan később Berlinbe egy franczia nevelő intézetbe jutott. 1751 katonává lett, 's a' Garde du Corps-nál nyert szolgálatot. A' hét esztendős háboruban, mint Henrik herczeg segédje fényesen tünteté ki magát, 's lépcsőről lépcsőre egész generalságig hágott, mig 1788 ban grófnak nevezteték. A' franczia háboruban, mellyet ő maga helyben nem hagyott, ügyességgel párosult bátorságot bizonyita. 1793 Mainz-ot ostromlá, 's Julius 22kén e' város capitulatióját irá alá. Möllendorf győzelméhez Kaiserslautern-nál Majus 23, 1794 tetemesen járult, mert a' Pirmasens felé előnyomuló franczia seregosztályt végkép elszélészte. Ő volt, ki azután a' Franciákat Zweibrückenből kiüzé, 's egész Saarlouis-ig nyomult. 1795-nek vége felé a' pommerni seregek főkormányát vevé át, mi után 1806-ikban thorni és danzigi kormányzóvá 's a' lovasság főfelügyelőjévé választaték. Ősszel a' Thüringenben fekvő főseregnek egyesült, de a' jenai 's auerstaedti ütközetben részt nem vőn, mivel osztályja az utósereghez tartozott. October 15 királya nevében fegyverszünést javalt, de a' mellyet Napoleon el nem fogadott. Erre a' király K-nak mintegy 12,000 főből álló seregével Magdeburgon keresztül Odera folyam felé vonult. Lefebvre francz. marschalltól Mart. 17. 1807 óta ostromoltatott Danzig védelmezését,

hol a' főhatalmat Manstein helyett K. vevé fel, olly belátással 's vitézséggel vivé, hogy minekutána a' város (51 nappal a' minák megnyitása után) tovább nem védheté magát, Martz. 24kén olly becsületes feltételek engedtettek neki, millyekben ő egykor a' mainzi francz. őrsereget részelteté. (Jun. 25, 1807 Berthier-vel Tilsitben a' Porosz- 's Francziaország közötti fegyverszünetet létesité; ezután Talleyranddal a' békét is ő köté Julius 9kén. Minek utána tüstént tábornagynak nevezteték. Januariusban 1810 a' király Berlin kormányozójává tevé 's ugyan annak jókivánását Napoleon egybekelésére a' főherczegnével, Párisba ő vivé meg. Az utolsó háboruban K. gróf volt breslaui kormányzó. 1814 Berlinbe visszatért, hol a' kormányzást ujra átvevé, 's Junius 10. 1818 kimult. Ritka lelki 's szivbeli sajatságokkal birt; e' mellett elmés 's mint ember 's hős egyformán tiszteletre méltó férfi volt. Fiától K. Fridrik gróftól, költőtől 's Musák barátjától, azon nevezetességek kiadását várhatjuk, mellyeket atyja hagyott.

KÁLDY (György), Nagyszombatban szül. 1578. Tanulmányit Romában végezvén 1598 a' Jesuita rendbe lépett, de csak alig érkezvén meg hazájába, a' Bocskay zendülés alkalmával Erdélyből társaival együtt számüzeték. Ekkor Bécsbe ment; később olmützi hittanitó, nem sokára pedig Brünben a' papujonczok oktatója, honnét nevendékeivel együtt Steyerba Leobiába helyezteték által. Innét Nagyszombatba hivaték oskolaigazgatónak, később pedig az általa épitetett pozsonyi tudományos intézeté iön, 's mint illyen végezé életét 1634ki Oct. 30. Munkái közül, mellyek mind vallásos tárgyuak, legnevezetesebb a' sz. irás (biblia) forditása, melly először Bécsben jött ki 1626, félrétb. 's azóta már több kiadást ért.

KALENDÁRIOM, az idő elosztása évek, hónapok, hetek és napokra; különösen pedig ezen elosztás feljegyzése. A' régi Romaiaknak nem lévén olly időjegyzékek, mint nekünk, a' pontifex maximus minden hónap első napján kikiáltá a' hónapot a' benne eső innepekkel és az uj holddal (calare); innét Calendae és Kalendáriom. Az idő első elosztásaira a' természet visszatérő jelenetei nyujtának alkalmat. Az egész csillagos égnek 's vele a' napnak látszató naponkénti megfordulása a' föld körül, szülé az idő napokra osztását. De mivel a' napok száma nagyon megszaporodott, csak hamar szükségesnek tartaték valamelly nagyobb időmérték, melly több napokat foglalna magában. Illyent a' hold változásaiban találtak, midőn azt minden 29—30 nap alatt visszatérni szemlélnék, 's igy támadt az időnek már nagyobb elosztása hónapokra. Hanem hosszabb idő mulva ezt is nagyon öszvehalmozódottnak láták, 's ennél fogva még nagyobb időmértéket tartának szükségesnek. Ezt a' napnak a' naputon tetszető esztendőnkénti megfordulásában a' föld körül találák. Különbféle, alább bővebben emlitendő tévedések után azt a' tapasztalást tevék végre, hogy a' nap ezen látszató utját 365 napnál valamivel több idő alatt befejezi, 's ezen időközt napévnek vagy csupán évnek nevezék, melly ismét az előbbi időmértékek szerint, hónapok és napokra osztatott. Minthogy azon befolyás, mellyel a' napnak a' naputon járása 's ezzel öszvekötött távozása agyunktól, a' földre 's a' föld minden vidéki lakosainak foglalatosságaira birt, felette fontos volt: természetesen magára kellett e' jelenetnek az emberek figyelmét vonnia, 's igy történt, hogy minden — valamennyire mivelt — nemzet az évet fogadá el legnagyobb időmértéknek. Legelsőben, hihető, a' Phoeniczialak, azután az Egyiptomiak 's utóbb a' Görögök használák ezen időszámolást, kiktől az más népekhez is elterjedt. Hanem az esztendőnek hónapok és napokra osztása elejénte nem lehete igen pontos, mert ez hosszas és figyelmes vi'sgálatot kivánt. Ennél fogva a' legrégiebb nemzetek kalendárioma csak

igen tökéletlen lehete. Hanem nekik ez is elég volt, e' szerint is tudván gazdasági foglalatosságaikat elintézni. A' nap járását egyezésbe hozni a' holdéval, legelsőben a' Görögök törekedtek. Ők $12\frac{1}{2}$ földkörüli holdfordulatot számitottak egy napévre, 's hogy a' hónapok megszakasztását kikerüljék, 12 hónapos évet 13 hónapossal váltattak fel szünet nélkül. Solon látván ezen elosztás hijányát, $29\frac{1}{2}$ napra határozá a' hónapot, 's igy 29 napos hónapra 30 naposat következtete. De ez által még mindig nem hozatott pontos egyezésbe a' hónapok időköze az esztendő felvett idejével, 's ezért csakhamar uj rendetlenségeknek kellett előállniok. Tetettek ugyan időről időre javalatok a' megigazitásra; hanem mégis csak Meton és Enctemonnak sikerült a' pontossághoz valamennyire közelitni az által, hogy 19 esztendei időközt vevének fel, melly idő alatt a' holdujulások megint az év ugyan azon napjaira kerülnek (mert 19 napév meglehetős pontossággal tesz 235 holdujulást (l. Kerekszám). Ezen időszámolás, mellyet a' Görögök K. e. 433 fogadtak el, olly nagy helybenhagyásra talált, hogy Athenében egy felállitott táblába arany betükkel vésetnék; a' honnét azon szám, melly azt mutatja, hány esztendő mult legyen el a' folyó 19 éves időszakban, aranyszámnak nevezteték. Azonban a' 19 éves időszak még 6 órával hosszabb volt kelleténél. Ezen hijányon 102 évvel később Calippus igyekezék segiteni, ámbár annyira nem ment, hogy az évszakok kezdete mindig egy meghatározott napra essék. A' Romaiaknál első királyjok Romulus esztendőt hoza divatba 10 osztállyal vagy hónappal, mellyek közül 4, nevezetesen Martius, Majus, Quintilis és October 31, a' többiek pedig, ugymint Aprilis, Junius, Sextilis, September, November és December 30 nappal birtak. Azonban mivel átlátá, hogy ezen számolás nem elégséges az esztendő kiegészitésére, még annyi napot tüzdelt közbe, a' hány szükséges volt a' következő esztendő elejéig. Felváltója Numa Pompilius eltörlé e' számolást, még 50 napot teve hozzá, 's a' kerekszámot szerencsétlennek tartván, a' 30 napos 6 hónapból egy egy napot elvett, 's igy az 56 napból két uj hónapot képzett, mindegyiket 28 nappal, 's Januarius és Februariusnak nevezé. Igy lön az évben 12 hónap és 350 nap; 's hogy ezen év a' nap járásával egyezetben tartassék, a' Görögök módja szerint közbe tüzdelések történtek. Az utolsók a' papokra valának bizva; 's mivel ezek a' status szükségeihez vagy az ő magánhasznokhoz képest igen önkényesen bántak velek, elégedetlenséget 's kedvetlenséget okoztak csakhamar. Mind e' mellett majdnem a' köztársaság végéig tarta ezen számolás. A' Romaiak kalendáriomának egészen tulajdon szerkezete volt. Ők ugyanis a' hónap három bizonyos napjának neveket adtak; az első nap ő nálok mindig Calendae nevü volt; Martius, Majus, Quintilis (Julius) és October hónapokban a' 7-ik, a' többiekben az 5-ik nap Nonae volt, 's ama' 4 hónapban a' 15-ik, valamint a' többiekben a' 13-ik Idus. Ezek szerint következőleg határozták meg a' többi napokat: az emlittettektől vissza felé számláltak, bele számitván azon napot is, mellynél a' számlálást kezdték. Ha például Martius 3-kát akarták megjegyezni, tudni kellett, hogy Martiusban a' Nonák 7-dikre estek, 's igy amazt 5-diknek nevezték a' Nonák előtt; ha Januarius 8-kát akarták emliteni, melly hónapban a' Nonák 5-dikre az Idusok pedig 13-ra esnek, az természetesen 6-ik lett a' januariusi Idusok előtt; ha végre Idusok után esett napot kellett megjegyezni, azt vetették ki, hányadik az a' következő hónap Calendáji előtt. A' megirt számlálásmód hijányossága miatt annyira jött végre a' dolog, hogy a' kalendáriom Cicero idejében majdnem két hónappal későbbre tevé a' tavaszi éjnapegyenlőséget (Cicero Atticushoz irt levelei 10-ik könyvének utolsó levele szerint az akkori kalendáriombeli Majus vége felé még nem mult el

a' tavaszi éjnapegyenlőség). Hogy ezen rendetlenségnek eleje vetessék, Julius Caesar a' Város épit. után 707, midőn a' dictaturát és pontificatust átvévé, Romába hivá Sosigenes görög csillagvi'sgálót, a' ki Marcus Fabiussal készité el azon időszámolást, melly alapitójáról Julius kalendáriomának nevezteték. Ebben a' fő javitást az tevé, hogy a' tavaszi éjnapegyenlőség ismét visszatetetett Martiusra. E' végre November és December közé két hónapot tüztek, ugy hogy ezen év (annus confusionis) 14 hónapos lön. A' napok száma meghatározására a' Görögök módja használtatott, azaz 365¼ nap; a' hónapok száma pedig és nevei megtartatának, kivévén, hogy Quintilis, e' javitás okozójának tiszteletére ezentul Juliusnak nevezteték. Mivel pedig ¼ nap a' polgári időszámolásba fel nem vetetheték, azért 4 évig várakoztak, mikorra az ¼ egész napot' teendő volt, 's ezt azután Febr. 23 és 24-ke közé tüzték. Ez a' nap szökőnapnak, 's az év, mellyben az közbe tüzeték, szökő évnek neveztetett. Ez a' kalendáriom volt divatban a' Romaiaknál birodalmok enyésztéig, 's minden országok keresztyén egyházi szerkezetében K. sz. u. 1582-ig. Az utolsóban az innepek is öszve voltak szőve ezen számolással. Hanem itt a' husvéti innepek miatt tekintettel kellett lenni a' hold járására. A' Zsidók Nisan (Martius) 14-kén ülték meg husvétjokat (Pascha); a' keresztyének is ugyan azon hónapban, hanem vasárnapon. Mivel azonban a' keresztyén husvét a' zsidó paschával néha öszveesett, keresztyéninek pedig nem igen tartatott e' fontos innepet a' zsidókkal együtt ülni: ezért a' nicaeai egyházi gyülésen K. u. 325 az végeztetett, hogy a' husvét mindig a' tavaszi éjnapegyenlőség után következő első vasárnapon innepeltessék, melly egyenlőség akkor Mart. 21-kére esőnek vetetett. Mivel tehát e' szerint a' husvét innepének kiszámolása a' hold járásán alapul: e' végre Meton 19 éves holdkerekszáma fogadtatott el, melly szerint az esztendőnek 365¼ napja van, 's a' holdujulásoknak minden 19 év után ismét ugyan azon napokra kell esniek. Hanem a' hold kerekszámával e'képen egyesitett Julian év helytelensége, midőn az éjnapegyenlőség valódi belépte megvi'sgáltatott, csakhamar világosságra jött, mert annak 365¼ napja, az év valódi hosszát 11 perczel felülmulja. Ezen 11 perczel tehát minden Julianévben korábban esett az éjnapegyenlőség ideje, ugy hogy a' 16 században Mart. 21-kéről 10-dikére vonulna vissza (azaz már 10-kén valóban beállott, a' helyett hogy 21-kén történt volna, mikorra a' kalendáriomban tetetve volt). Lili Aloiz veronai orvos tehát egy tervet készite a' kalendáriom megigazitására, mellyet halála után a' testvére nyujta be XIII. Gergely pápának. Ez annak foganatba tétele végett számos főpapokat és tudósokat hiva öszve; 1577 minden catholicus országlók elfogadák a' javalatot; mellyre Gergely egy breve által minden cathol. országokban eltörlé a' Julian-kalendáriomot, 's helyette az újat hozá be, mellyel most Gergely- vagy megigazitott kalendáriom, avagy uj stylus név alatt élünk, amaz már most ellentételben ó stylusnak neveztetvén. Az igazitás ebben állott: 1582 Oct. 4-ke után az időszámolásból 10 nap kivettetett, ugy hogy 4-dike után mindjárt Oct. 15-ke következett. Továbbá minden századik esztendő, mellynek az ó stylus szerint szökőnek kell lenni, ezentul csak közév marad, kivévén a' 4-ket, azaz: 1600 szökő év maradt, 1700, 1800, 1900 közév, 2000 pedig ismét szökő év lesz. Ezen határzatban a' napév 365 nap, 5 óra, 49 perez és 12 másodpercznyi hosszaságunak vetetett. Zach, de Lalande és Delambre ujabb visgálatai rövidebbre teszik ugyan 27 másodpercczel a' tropicus napév közép hosszaságát; hanem szükségtelen az olvasót figyelmessé tenni az ebből származandó hibára, melly csak 300 év mulva teend egy napot. A' protestansok ezen igazitás után is megtarták Julius kalendáriomát

1700-ig, melly évben ők is elfogadák az uj stylust, hanem ugy, hogy husvét határnapjául azon napot tevék, mellyre a' tavaszi éjnapegyenlőség után következő első holdujulás astronomiailag esik. Azonban ez a' szerkezet is eltéréseket szült; 1724 's 1744 a' cathol. husvétja egy héttel később esett a' protestansoknál. Ezért 1777 az innepek kiszámlálására Gergely kalendárioma vetetett be általányos birodalmi kalendáriom név alatt (az, mi a' mai kalendáriomokban az epochák közt megigazitott kalendáriomnak neveztetik), hogy a' protestansok és catholicusok a' husvét innepét, 's az ettől függő változó innepeket egy napon üljék meg. Anglia az uj stylust 1752, Svédország pedig 1753 vevé be; az ó ma már csak Oroszországban van divatban, 's most 12 nappal különbözik az ujtól. Franciaországban a' revolutio alatt uj kalendáriom rendeltetett a' nemzeti gyülés végzete által 1793 Nov. 24. Ezen évszámolás határidejéül az 1792-ki őszi éjnapegyenlőség pontja vétetett, (melly a' parisi délvonalon Sept. 22 délelőtti 9 óra 18 percz 's 30 másodperczre esett) ugymint azon nap, mellyen az uj köztársaság első végzete kihirdettetett. Ezen kalendáriom szerint az év 12 hónapból állt, 's minden hónap 30 napból; hogy pedig az év kiteljék, végéhez minden évben 5 's a' szökőben 6 pótló napot (jours complémentaires) függesztettek. A' szökőéveket, millyen minden negyedik évben elő fordult, Franciade nevü különös időszak szerint határozák meg. Hetek helyett 3 részre (decade) osztának minden hónapot, tiz napot számlálva mindegyikre, valamint az ő egyéb elosztásaik is a' tizedes rendszeren alapultak. A' hónapok nevei ugy választatának, hogy származtatások által egyszersmind az évszakokat is kimutatták, nevezetesen őszszel Sept. 22 — Dec. 22. Vendémiaire, szüret hónap (Oct.); Brumaire, ködhónap (Nov.); Frimaire, dérhónap (Dec.); télen Dec. 22 — Mart. 22-ig: Nivôse, hóhónap (Jan.); Ventôse, szélhónap (Febr.); Pluviôse, Esőhónap (Mart.); tavasszal, Mart. 22 — Jun. 22-ig: Germinal, csirahónap (Apr.); Floréal, virághónap (Maj.); Prairial, réthónap (Jun.); nyáron Jun. 22 — Sept. 22-ig: Messidor, aratáshónap (Jul.); Thermidor, hévséghónap (Aug.); Fructidor, gyümölcshónap (Sept.). A' decade-ok 10 napja igy nevezteték: 1, Primidi, 2. Duodi, 3. Tridi, 4. Quartidi, 5. Quintidi, 6. Sextidi, 7. Septidi, 8. Octidi, 9. Nonidi, 10. Decadi. E' volt a' nyugvó nap. Ezen kivül az egész évben minden napnak külön neve is volt, de nem szentektől véve, hanem a' gazdasághoz alkalmaztatva 's az időhez, mellybe a' nap esett, például: Vendémiaire 7-dike Carotte, azaz sárgarépa nevet viselt. Ezen kalendáriom Napoleon parancsára a' senatus végzete által 1805 Sept. 9. eltörültetvén, ujra a' közönséges keresztyén (Gergely) kalendáriom vitetett be egész Franciaországba. A' zsidó és mohammedanus kalendáriom szerkeztetéséről l. Bodetól „*Erläuterung der Sternkunde*“ (3 kiad. Berlin, 1808, 485 és köv. l.). A' Gergely stylja szerint való kalendáriom kiszámitás példáját l. Gehler e' czimü munkájában: „*Physikalisches Wörterbuch*“ (a' régibb kiad. II. köt. 724 's köv. l.) A' kalendáriom történeteit legtökéletesben adá elő Busch „*Handbuch der Erfindungen*“ (Eisenach, 1814, I. 152 és köv.) 's Gebelin „*Histoire du calendrier.*“ Vannak astronomiai kalendáriomok is, mellyek közé tartozik prof. Bodetól az „*Astronom. Jahrbuch*“, melly még most is folytattatik. Ide tartoznak továbbá a' parisi „*Connaissance des tems*“ a' londoni „*Nautical almanac*“ 'sat. A' száz éves kalendáriomok közt, mellyek száz évre nyujtanak kalendáriomi átnézetet, legjelesebb Fritsché (Quedlinburg, 1801). A' magyar kalendariomok közt emlitésre méltók: A' Nemzeti kalendáriom“ (Trattner és Károlyi tulajdona). Ez emelkedett ki

legelsőben a' bitang idő jegyzékek és próféták 's vásárlajstromok sorából, hasznos esmereteket ohajtva terjeszteni. Utánzása ennek „Landerer Nemzeti kalendáriomá“. Még nemesebb szinbe öltözött a' magyar kalendáriom a' „Hazai Vándor“ban (szinte Trattner és Károlyinál) 's utána Landerernél a' „Honni vezér“. — Normalis, avagy általányos kalendáriomnak azon kalendáriomi táblák neveztetnek, mellyek akármelly időre való kalendáriom készitésére szükséges adatokat, 's az e' részben előforduló problemák megfejtését foglalják magokban. Ezeket Gehler fenemlitett utmutatása a' kalendáriomi kiszámitásra jó formán szükségtelenekké teszi.

Kali l. Alkali. *opq.*

Kalifa vagyis helytartó nevet viseltek szerénységből, a' buzgó hiveken testi és lelkikép uralkodott Mohammed utódjai. Ennél fogva kalifaságnak nevezték a' diákozó történetirók ezen fejedelmeknek Ásiában az Arabok által alapitott birodalmát is, mellyet a' vallási lelkesedés által felhevültek, kevés század lefolyta alatt annyira megnagyobbitottak, hogy kiterjedése a' római császárságét sokkal felülmulná. Mohammed (l. e.) halála után, ki mint isten követje, a' legfőbb egyházi és világi hatalmat megszerzé magának népe felett, Abdallah Ebn Abu Koafas lön utódja, 's mint illyen, annak helytartója, vagyis kalifa. Ez, ki Abubekr, azaz „a' szüz leány atyja“ melléknevet is viselt (minthogy leánya Ajedscha, csak egyedül maga volt Mohammed hölgyei között, ki még szüz korában, szeplőtelen kebellel jutott annak birtokába) győzedelmeskedett Mohammed rokonán 's vején Ali vezéren, és a' Hegira 11 évében (Kr. u. 632) mint első kalifa, uralkodni kezdett. Vitéz hadvezérének Kalednek segitségével, minden belső ellenségeit legyőzé, 's a' Koran akaratja szerint, fegyverének hatalma által a' szomszéd nemzeteket is esmeretére birá az igaz hitnek. Ezen jelszóval: „Megtérés vagy adózás!“ rontott be legelsőben is Syriába, önkényes harczolókból álló roppant serege, melly az első csatában ugyan győzödelmeskedett, de később a' Görögök által több izben megfutamtatott. Minekutána azonban Bosra erősség, árulás miatt a' mohamedanusok kezébe jutott, magokat ebben megfészkelve, Kalad vezérlése alatt Damaskust is megszálák 's bevevék, megvervén Heraclius császár két nagy seregét (633, Heg. 12). Abubekr végakaratja szerint, ki csak egy évig volt a' próféta helytartója, ennek második veje, Omar lett második kalifa. Ez, Kaled helyett a' szelidebb érzésü Obeidahra bizá harczosainak vezérlését, 's a' Hegira 17 évében (Kr. u. 638) egész Syriát meghóditotta. Midőn Jerusalem önmegadást ajánlani kinszeritették: személyesen megjelent Omar az alkudozásnál, melly ezentul a' meghóditott keresztények 's mohamedanusok között történt egyezségeknél mindenkor példa gyanánt szolgált, 's a' kölcsönös viszonyok, lehetőségig szerinte határoztattak meg. Épen olly szerencsés volt Egyiptomban egy másik vezér, Amres, ki két év lefolyta alatt az egész tartományt a' kalifaság hatalma alá vetette. Omar nevezteték elsőben Emir al Mumenin-nek (az igazhitüek fejedelmének), 's ezen czim minden utóbbi kalifákra is átszállott. Omarnak egy boszuálló rabszolga által történt meggyilkoltatása után, (643, Heg. 23), az általa halálos ágyán kinevezett férjfiak tanácsa, Ali elmellőzésével Osmant avagy Othmant, a' próféta vejét választá kalifaságra. Ennek uralkodása alatt óriási nagyságra nevekedett az Arabok birodalma; de a' személyével való megelégedetlenség lázadást szüle, mellyben életét veszté. Utána, mint negyedik kalifa, Ali, szinte a' próféta veje, következett. Ellenei által Othman gyilkosának hirdettetve, szüntelen belső háboruságokkal kellett küzködnie, 's minekutána tőle tartományai is elpártolának, irigyeinek tőre által veszté el életét, a' Heg. 40 évében (Kr. u. 660). Ő nem volt tudományos mivelődés nélkül. Esmeretes erkölcsi

mondásai és az ugy nevezett Giafa voltak dolgozásainak legjelesb szüleményei. Fiának, a' szelid és békeszerető Hassannak, nem volt kedve a' neki ajánlott kalifaságot a' nyughatatlan Moawijah ellen védelmezni; de méltóságáról lemondása nem oltalmazhatá meg azon méregtől, melly, hihető, ama' bünök fia által nyujtatott neki. I Moawijah, a' próféta városából Medinából, az ő addigi helytartóságába Damaskba helyezé át a' kalifaságot, Heg. 54 évében. Ő vele kezdődik az ommajahi kalifák sora, melly nevét ezen nemzetség, az ő ős-atyjától vevé. Ő eltökélé a' byzantiumi ország végpusztulását, 's fiát Jezidet, Konstantinápol ostromlására küldé, mellyel azonban ennek a' Heg. 49 (669) évében fel kellett hagynia. Jezid, atyja halála után a' kalifaságra jutván, Hosseinnel és Abdallahval 's ezeknek pártosaival hosszasan küzködött, 's Medinát, melly Abdallaht kalifának elesmeré, kiraboltatá; egyedül Hossein nemzetségét kiméltetvén meg, kinek személye már előbb, az ő akaratja nélkül meggyilkoltatott. II Moawijah, Jezidnek szelid gyermeke, önkényt lemondott az atyja halála után (683) felválalt kalifaságról, 's minthogy utódjának senkit sem nevezett ki, többen igyekeztek a' tartományok igazgatói közül, kalifaságra emelkedni. Ezt Damask választása szerint omajahi I Mervan nyeré el, ki egész Syriát és Egyiptomot csak hamar ismét meghóditotta. De Khorasan végkép elszakasztá magát a' kalifaságtól 's a' nemes Salemet választá magának fejedelmül. Soliman Ebn Sarad hatalmas pártot képeze mind a' két kalifa ellen, de Obeidallahtól megveretett. Mervannak azonban hit alatt meg kellett igérnie, hogy a' kalifaságot Jezidre, Kaled fiára hagyándja; 's mégis Abdalmeleket nevezé utódjának. Ekkor felzendült Mokthar, de Abdallah mellékkalifa által megveretett, a' miért ez Abdalmelek előtt félelmessé lön, ki, hogy ellene szabadon hadakozhassék, II Justinianus császárral 50,000 arany adófizetés mellett békeséget kötött. Most Abdallah ellen inditá hadát, két ütközetben diadalmaskodott, 's bevevé Mekkát ostrommal, melly alkalommal Abdallah is halva maradt. Végre egyesité az előbb annyira feldarabolva volt kalifaságot. Ő volt a' kalifák között első, ki pénzeket veretett. Meghalt a' Heg. 86 évében (705). Fia 's utódja I Walid alatt meghóditák az Arabok keleti Chowaresmiát, Turkestant és éjszaki Galatiát (710). Ennek testvére 's felváltója Soliman megszálatá Konstantinápolyt, de hajóserege a' szélvész és görögtüz által kétszer elpusztittatott. Még halála előtt (718), meghódolt neki Georgia is. Követője II Omar, jószivüsége miatt, az ellenpárttól méreg által öletett meg; az általa kalifává rendelt II Jezid pedig, kedvesének általa okozott halálán annyira elbusult, hogy bánatában meghalt, Heg. 104 (723). Testvérének, Heschamnak, Zeid Alide Hossein unokája, tette kétessé a' kalifaságot. Ez láb alól elmozdittaték, de az Abbassidák felemelkedése ujabb félelemre adott okot. Hescham alatt határ szabaték a' Saracenok nyugoti előnyomulásának Martell Károly által, ki az ő seregeiket Toursnál (732) és Narbonnenél (736) felkonczolá. A' bujálkodó II Walid, egy évi uralkodása után megöleték (743). III Jezidnek 's Abbassid Ibrahimnak szint illy rövid országlását II Mervau (az al Hemar melléknevü) foglalá el, noha az általa méltóságától megfosztatott 's későbben a' tömlöczben kivégeztetett Ibrahim, Abul Abbast rendelé utódjának. Ennek nagybátyja tehát, Abdallah, fegyvert ragadott a' bitorló kalifa ellen, 's két csatában leve győzödelmes, melly utóbbiban maga Mervan is halva maradt, Hegira 133 évében. Ezzel végződik az omajahi kalifák sora. A' dühösködő Abdallah egy összegyülés alkalmával az egész Omajah nemzetséget kiirtá; csak kettő szabadulhata meg közülök. Az egyik, Abdorrahman, Spanyolországba futott, hol a' független Cordova kalifaságot alapitá; a' másik, Arabia egyik szegletében vonta meg magát, hol kalifának

elesmertetett, 's maradéka még a' 16 században is uralkodott. — Abul Abbas kora halála után, testvére Abu Giafar vette át a' kormányt, ki saját nagybátyjában versenytársra talált, de rajta diadalmaskodott, 's al Mansor (győzödelmes) melléknevet nyert, dicsőítetve egyszersmind Armenia, Cilicia és Cappadocia meghóditása által. Ő épité Bagdad városát a' Tigris folyó mellett (Heg. 145, Kr. u. 764), hova négy év mulva a' kalifaságot is áthelyezé. Mekkai bucsujárásában halt meg (775), temérdek kincset hagyva maga után. Mahadi, az előbbinek szelid fia 's utódja, végrendeletében Hadit, utána pedig ennek testvérét Harunt, nem pedig Hadi magzatát rendelé kalifának. Harun, igazságszeretetéért Al Raschidnak neveztetett 's a' tudományoknak és mivészségeknek ápolója volt. Hirét az Ali nemzetségből származott, tőle elpártolt, de később hatalmának hódolt Jahir megöletése által homályossá tevé; de még jobban bemocskolá azt leánytestvérének Abbassahnak 's ennek kedvesének és Barmecid Giafarnak elvesztetése, sőt az érdemekkel diszeskedő egész Barmecid nemzetségnek üldözése által. Harun megosztá birodalmát három fia, al Amin, al Mamun és Motassam között, ugy azonban, hogy egyedül csak az első viselné a' kalifai méltóságot 's halála után ifjabb testvéreire bocsátaná által. De Amin bujálkodó 's testvérei iránt hivtelen volt, a' minek polgári háboru lön szüleménye, melly az ő halálával végződött a' Heg. 194. Ekkor Mamun vevé fel a' kalifai méltóságot, mellyet csak ingadozva tarthatott meg, ön birodalma háboruskodásai közben. Hadat kezdé a' Görögök császárjával II Mihállyal is; megszálatá Konstantinápolyt, de hajóseregét egy szélvész megrongálá; második ostromát pedig visszaverék a' Bolgároktól segitséget nyert Görögök, 's elfogatott vezére, Tamás (görög szökevény) halálra kárhoztatott. Az ekkor tájban keletkezett sok vallásbeli felekezetekre nézve, béketüréssel viseltetett Mamun, 's megh. Heg. 218. Motassem, Harun harmadik fia, Bagdadtól 12 mf.nyire épite egy uj várost, Samarethet, mellyet egyszersmind lakhelyévé választa. Ez használt először a' Görögök és lázadó Persák ellen viselt hadaiban, béres török katonákat. Orvosa halálán busultában megtébolyodott 's meghalt H. 227. Fia, Billah Vatek, előmozditá a' tudományokat, de feslett erkölcsü 's kényeinek elerőtlenedett játéka volt. Utána testvére Motavakel következett, ki minden háboruit jobbadán csak zsoldos török katonák segitségével 's ereje által folytatá; minek következésében az Arabokból lassanként kialudt a' harczolás tüze. A' bujálkodásra 's kegyetlenségre hajlandó lévén, hasonlóan nevelt 's általa néha gyalázatos tettekkel illetett fia, meggyilkoltatá őt önnön török testőrjeinek egyike által, kikkel atyja ellen összeesküdött. Most őt kiálták ki a' Törökök kalifának, magoknak tulajdonitva a' választási jogot; testvéreit pedig, kiknek boszuállásától féltek, kinszeritették az országlási igényről lemondani. Ennek halála után (862) Motassem kalifa egyik unokáját Billah Mostaint választották a' Törökök uralkodóvá. Ez ellen két Ali nemzetségbeli férjfiu támadt fel, kiknek egyike azonban Kufában megöletett, de a' másik egy független országot képeze Tabarestanban, melly fél századig álla fen. A' török zsoldosok viszálkodása majdnem pusztulásra juttatá az országot. Egyik párt Motawackel második fiát, Motazt, emelé fejedelemségre, Mostaint pedig méltóságáról lemondani kinszerité, kit amaz, önnön testvérével Muviaddal együtt rövid időn más világra küldött. Ekkor a' török zsoldosokat akará eltörülni, de minekelőtte szándékát végrehajthatná, fellázadtak azok, 's kénytelenitették, Mohadinak, Vathek kalifa fiának engedni át az uralkodást. De tizenegy hó mulva ezen jeles fejedelmet is megbuktaták, mivel a' hadfenyitéket meg akará jobbitni. Utána Motawackel harmadik fiát, a' vidor Billah Motamedet tették uralkodová, ki vitéz testvére Muaffek segedelmével,

az ő hatalmokat korlátok közé szoritá, 's ön lakhelyét ismét Bagdadba tevé vissza. Ez alatt pártoskodások gyengiték a' birodalmat, mellyekbe ő, vitéz testvérével Muaffekkel együtt bele is halt, Heg. 279; 's mellyeket fia 's utódja Mothadad sem tudott lecsendesitni. Az ezt követett Moktavi, mind belső mind külső harczaiban szerencsésebb volt; meghóditá a' Tulunidák országát, Egyiptomot és Syriát. Megh. Heg. 296. Testvérének Billah Moktadarnak országlását vérengző lázadások bélyegezik, mellyek a' birodalmat felette megrongálák. Ő több izben letétették, 's ismét visszahelyezteték méltóságába, mig végre életétől is megfosztaték, Heg. 319. Ő alatta emelkedett fel Afrikában Abu Mohammed Obeidallah, ki magát a' nagy próféta leányától Fatimetől származottnak állitá, 's az Agladidák országlását megbuktatván, a' Fatimitákénak alapját tette le Tunisban. Billah Kaher, Mothaded harmadik fia, kegyetlenkedése miatt, az ismét hatalmassá lett zsoldosok által, megfoszták kalifaságától, 's életét öt évig tartott nyomorusággal végezé. Testvére Billah Rhadi egy uj tisztséget, Emir al Omra-ságot, létesite, melly a' kalifa nevében határtalan erővel 's hatalommal birt, 's mi által az magát mind inkább alá süllyeszté. Az első, ki ezen hivatalt viselé, Raik volt; de Jakan, egy török, csak hamar elvevé azt tőle fegyver által, 's bitorlott hatalmát annyira kiterjeszté, hogy a' kalifának csak neve álla fen. Moktader fia, Billah Motaki kalifa, vissza akará ugyan szerezni az önországlást Jakan megöletése által, de a' török zsoldosok arra kinszeriték őt, hogy egy másik földijeket, Tazunt nevezné ki emirnek. Ez hivatalát öröklővé tette, 's végrendeletében Schirzának hagyá, kitől azonban ezt a' következett kalifa Billah Mostaksi, a' persa herczeg Buid segitségével elvevé, 's önveszedelmére ezen segédtársának adá. Buid Moezeddulat emir, maradékainak hagyá tisztségét, 's most már Bagdadban nem a' kalifa, hanem az emir parancsolt. Minden távolabb fekvő tartományban egyegy független fejedelem uralkodott. Hosszas volna mindezeket sorban elszámlálni, 's minden viszálkodásaikat 's vérengzéseiket előadni. Elég legyen csupán azon körülményeket érinteni, mellyek az Ozmanbirodalomnak származását elősegitették, 's nevekedő hatalmát megalapitották. A' Fatim nemzetségü Ledinillah Morz, hatalma alá veté Egyiptomot Heg. 358 év., hol egyszersmind Kahirah városát, kalifaságának ezentuli helyét épitteté. Most tehát három kalifaság volt, u. m. Bagdadban, Kahirában és Cordovában, melly utolsó azonban Spanyolország elosztatása által nagyon meggyengült 's végre a' Morabethunok által (l. Spanyolország) egészen feldulatott. A' bagdadi kalifa, Bemeillah Kajem, a' török Togrul beget hivá segitségül, hogy magát a' Buid nemzetségbeli emirek kény-uraságától megszabadithassa. Togrul beg kész segedelmet ajánlva Bagdadba jött, 's maga válalá fel az emirséget, mi által a' Törökök hatalmát minden muzelmanok felett erős lábra állitá. Ez, unokájára Alx Arslanra (ki Romanus Diogenes császárt megveré 's elfogá) olly hatalommal hagyá tisztségét, hogy ezen török Emir al Omrák, igen gyakran bagdadi szultánnak is neveztettek. Azon török fejedelmek, kik más tartományokban lassanként uralkodásra kaptak, eleinte atabek (ata beg, atya tanitó) czimzettel is megelégedtek, mint p. o. az iraki, syriai, adherbischani 'sat. atabekek, de később ők is szultánnak nevezék magokat. Azonban a' bagdadi kalifát mindnyájan megesmerék a' muzelmanok lelki főurának, kinek világi hatalma mindazáltal a' város falaival együtt végződött. A' Fatime nemzetségü Adhed kalifa megkéré Nureddint, Zengi atabek fiát: oltalmazná Bagdadot vezére önkénye ellen. Ez tehát segitségére küldé Sirkueht és Szalaheddint; de ezen utolsó megbuktatá a' Fatimitákat, (mint hitszakadási elleneit), 's a' Hegira 556 évében (Kr. u. 1170) szultánná tevé magát Egyiptomban, mellyel Nureddin halála után még Syriát is össze-

kapcsolá. Ez ama nagy Szalaheddin (Szaladin), a' kereszténység félemlitő ellensége, ki Jerusalemet meghóditá. Utódjait a' Mamelukok foszták meg országlásoktól (1250). Az iraki atabekek, vagyis inkább szultánok, a' chowaresmiek által üzetének el, kik Ásiában messze elterjesztek hóditásaikat, mignem a' Tatárok által Dsingiskan fiának, Oktainak vezérlése alatt, ők is elnyomatának. Bagdad, a' kalifaságok végmaradványa is egy mongol sereg vezérének, Holagunak kezeibe jutott, al Kami vezér és Amram rabszolga gonoszsága által, kik az itteni kalifák 50-ikét Motazemet ellenségeinek elárulák (1258). A' kegyetlenül megöletett Motazem unokája Egyiptomba futott, hol a' Mamelukokban részvevőket lelve, folyvást kalifának nevezé magát, 's maradékaira hagyá a' főpapságot. Midőn 1517 a' Törökök Egyiptomot elfoglalák, Konstantinápolba viteték ezen névszerint való kalifák utolsója, de ismét visszabocsáttaték hazájába, hol rövid idő mulva meghalt. Ezóta a' török szultánok vevék fel a' kalifa czimet, 's a' konstantinápoli padischah (avagy szultán, a' kinek ez egyik czime), még ma is minden muzelmanokra kiterjedő lelki főuraságot tulajdonit magának, melly azonban ön birodalmán kivül kevés hatalommal bir, 's a' Persák által kérdésbe hozatik. 54.

Kallózni. E' nevezet alatt értetik a' szövő székről jövő posztó szövés közben magába vett piszkainak kimosatása; és akkor adatik neki meg egy uttal nagyobb sűrűsége is. A' szőtt posztó kallókban kallóztatik, hol a' takács simitónak feláztatása végett beáztatik, azután szappannal, vagy szappannemű szerekkel (húgy, sertésganéj, mosó föld) 's elégséges mindig újított vízzel kölyüben vagy tekenőformában ütés vagy kalapálás által jól megmunkáltatik. *A***s.*

Kalkbrenner (Fridrik), az élő legjelesb fortepianisták egyike, K. Keresztély hangmivész fija, ki Kasselban született, azután Henrik burkus herczegnek Rheinbergben karmestere, végre 1799-ben a' párisi nagy opera mellett karigazgató és énektanitó, több theoreticai 's practicai munkák irója volt, 's 1806-ban Parisban meghalt. — K. Fridrik születési helyének némellyek Kasselt, mások Berlint vélik; a' muzsikai tételben, fortepiano játszásban, Párisban tökéletesité magát Catel és Adam alatt, 's 1802-ben a' nyilvános vizsgáltatás alkalmakor a' muzsikai conservatorium nevendékei közt ő nyeré el a' kettős jutalmat. Játszási módja francziává lön. Később utazott Németországban, Berlinben, Bécsben hallatván magát; 1819-ben Londonban volt, hol Clementi iskolája különösen hatott talentumára, 's ezt szabadabban fejtette ki. Itt mulatott 1823-ig; mint klavirtanitó 's remekjátszó becsületet, 's pénzt szerze magának, és sok ideig Logier-val (l. e.) egybeköttetésben állott. Az emlitett évben Moschelessel együtt ujolag a' száraz földre ment, 's mint tökéletes miveltségü remekjátszó Bécsben és Berlinben (Jan. 1824) rendkivüli tapssal fogadtaték. Méltán csudáltatott játszási hihetetlen készsége, pontossága, rugalmas, tiszta előadása, kezeinek példás tartásmódja, mind két kézzel előadott futásai, azoknak gyöngyforma gördülése, erőltetlen octáva menetei 's ugrásai, reszkettetései, többszörös mindenféle trilláji, ereje, 's játszásának tartós egyformasága, melly nem csak érzékeny hanem tiszta remekségü is. Azon ellenvetés volt ellene, hogy a' tempot igen gyakran változtatja, 's bizonyos rhythmushoz keveset köti magát. Munkájinak főbélyege valamelly felséges érzékenység, mellyet azonban a' bőséges pompás figurák, és merész hanglejtések (modulatio) gyakran elfedeznek. Klavirmivei azon elsőséggel birnak, hogy nagyon alkalmatosak a' kézre, és igy igazi klavir darabok 's jutalmazzák a' fáradságot. Noha több munkáji szitanak az uj divatos (módis) készitményekhez, vannak azonban köztök sok remek mivek is, p. o. D—mollból irt con-

certje, mellyet Sándor czárnak ajánlott, és Cherubininek ajánlott sonatája. *gy.*

KÁLMÁN, Magyarok királya 1095—1114. Turóczi I Gejza fiának írja őt; Tamás, spalatroi archidiaconus, I Lászlóénak; a' későbbi történetírók vagy az egyik, vagy a' másik tartomáshoz ragaszkodnak; és Pray, Gánóczi 's Cornides vitatásai által sincs még eldöntve a' kérdés. Turóczit követve, I László, magának fia nem lévén, Kálmán és Álmos herczegek, I Gejza fiai, közül vala kénytelen koronaörököst választani; de az utolsóról megegyeznek a' történetírók, hogy I Gejza 's I László testvér öccsök, Lampert herczeg, vala az ő nemzője. Jóllehet pedig ugy látszék, hogy a' kettő közül Kálmánnak, mint az idősebbik testvér fiának, természetes előbbsége volna: mindazáltal, mivel testi 's lelki tulajdonságaira nézve kevesbé alkalmasnak ítélé őt I László az országlásra, egri vagy váradi püspöknek szánta, 's ahoz képest neveltette. Álmost pedig, a' kit az elfoglalt Horvátország herczegévé tett vala, koronaörökösnek rendelte. Kálmán, hátratolatása miatt neheztelve, midőn I László 1095 elején a' csehországi herczeg segedelmére indult, és mind a' két öccsét magával vitte volna, elszökött éjjel a' király mellől, és Lengyelországba vette magát. Követek által visszahivatva a' halálra betegedett királytól, megtért honjába, a' hol a' királyt halva, Álmost annak végrendelete által örökösének nevezve találta. Álmos azonban megesmerte Kálmán előbbségét, megegyezett királlyá koronáztatásában, sőt a' koronázási menetben maga vitte előtte a' koronát. II Orbán római pápa feloldotta Kálmánt a' már felvett egyházi szentelvények alól; mivel pedig király létében is gyakran találtaték könyvekkel foglalatoskodva, mellyekhez egyháziyá készültében szokott vala, könyves Kálmánnak nevezte el őt a' nép. I László halálának híre lázongásra gerjesztette az általa meghóditott Horvátokat; és midőn Álmos herczeg nem birna velek, maga Kálmán nyomta el a' támadást, és ezen herczegi birtok helyett nyugalmasabbat rendelt Álmosnak a' Tiszán túl. Indulóban valának már ekkor az europai kereszthadak a' szent föld felé, 's Magyarországnak vevék utjokat 1096. Kálmán, a' fővezérséggel megkináltatva, el nem fogadta azt; az általmenetet pedig megengedte jó rendtartás kötménye alatt. Az első sereg, a' semmivel biró (sans avoir) Gauthier Valter alatt, rendet tartva költözött keresztül az országon, és csak Zimonyban követtetett el 16 hátramaradott embere garázdaságot, melly miatt ezek a' Zimonyiaktól minden fegyverektől és ruhájoktól megfosztattak és csaknem mezitlen kergettettek a' többi után; a' fosztomány pedig a' védfalakon tüzetett ki ijesztvényül az utóbb jövendőknek. A' második sereg, remete Péter vezérlése alatt, e' látmánytól felbőszontva, megrohanta Zimonyt, mellynek a' keresztesek Mala villa nevet adtak, és azt iszonyu vérontás és rablás után hagyta el, a' királyi had közeledésének hírére. A' harmadik sereg, Gottschalk nevü pap vezérsége alatt, már Mosony tájain kezdette sanyargatni 's zaklatni a' föld népét. Ezt a' sereget Kálmán körülkeríttette hadai által, fegyvereit lerakatta, azután pedig jobbára felkonczoltatta. Alig menekedett vala meg a' magyar föld e' kártékony vendégektől, midőn már egy negyedik 200 ezer embernyi hadsereg jelent meg nyugoti szélein, Emiko gróf vezérlése alatt. E' sereget eltiltotta Kálmán a' magyar földtől; de a' tilalom ellen is benyomult az, és Merseburgot (Óvárt), melly akadályt tön haladásának, megtámadta. Csaknem betörtek vala már a' keresztesek a' várba, midőn a' segítségre sietö király előhadainak szemekbe tüntével buta rém hatotta meg őket, ugy hogy szerte iramodnának. Aratás után megjelent az ország szélein Bouillon Gottfried lothringeni herczeg 80 ezernyi rendes vitézekből álló seregével. Ez alkura lépett a' királlyal az általköltözés és élelmezés iránt,

és dicséretes rendtartással végezte költözetét. E' fergeteg eltávozta után menyekzőt tartott a' király 1097 Pusillával, siciliai Roger gróf leányával, de a' melly után mindjárt belső zivatar kerekedett az országban. Álmos herczeg t. i. némelly sugalók által felgerjesztve, zászlót emelt a' király ellen; ez elejébe ment a' herczegnek Tisza-Várkonyig, és a' folyam választá táborjaikat, midőn a' két félbeli nagyok megegyeztek egymás között, kimélni a' honfi vért, és megkérni a' két pártfőt, hogy külön viadal által döntenék el versengéseket. Mellyikek nem fogadta el a' viadalt, nem bizonyos; de hihetőleg Álmos vala az, a' ki férjfias erény jeleit sehol sem adta. A' békülés tehát minden fegyvermérés nélkül esett meg, és ugy látszik, hogy ekkor, a' Dunán tul kapott Álmos herczegi lakhelyet. 1098 segédhadakat küldött Kálmán az olaszföldi Normannok ellen; 1099 pedig, Swatopolk kievi fejedelem kérelmére, maga vezérelt hadakat annak ellensége, Wolodár fejedelem ellen, a' ki Premisl várába vonult előle, 's a' feleségét, Lankát, küldötte hozzá békét kérni. Nem csak megtagadta Kálmán a' lábaihoz borult fejedelmi asszony kérelmét, hanem, midőn az véget nem tudna vetni siralmas könyörgésének, annyira elhagyta őt a' türedelem és mérséklet, hogy lábával rugná el magától a' könyörgőt, illetlennek mondván, hogy asszonysiralom vivja egy király feltételeit. Keménységéért csak hamar meglakolt. Mert egy számos kun csapat Wolodár segedelmére érkezett, és a' szomszéd erdőbe rejtezett vala, a' nélkül, hogy észre vennék a' Magyarok. E' csapatnak egyik osztálya hajnalban véletlenül Kálmán táborára ütött, és rövid viaskodás után tettetett szaladással visszavette magát az erdőbe, a' hol két nagyobb osztály maradott vala lesben. Ezeknek közébe kerülvén az üldöző magyar hadsereg, minden oldalról hevesen megtámadtatva, felette sok embert vesztett, és a' király is csak bajjal vergődhetett ki, tömött csoportban körülfogatva hiveitől. A' csata veszve vala, a' háboru folytatása pedig lehetetlen, mert az életben maradt Magyarok annyira szét iramodtak vala, hogy többé öszve nem gyüjthethettek. Visszatért annakokáért Kálmán Magyarországra, 's 1100 az egyháznagyok és fő tisztviselők gyülésében törvényeket szabott, mellyek a' nemesi birtokjogot, jogitélést, adózást, királyi hatalmat, kereszténység gyarapodását és egyházi fenyitéket tárgyazák. Eredeti idomban nem birjuk e' gyülés végzeteit; a' mint a' Törvénytestben találtatnak, két könyvre osztva, Álbrik nevű szerzetestől tetettek irásba, a' ki tagja nem vala a' gyülésnek. Minekutána 1101 ismét egy felette számos keresztes hadsereg költözött volna által Magyarországon, 1102 Horvátországba indult Kálmán, hogy a' hűségben ingadozni látszó Horvátokat hódolásra szoritsa. Szemközt állának egymással a' magyar és horvát hadak, midőn a' zágrábi püspök, Singidun, intésére 's közbenjárására békés egyezkedés által intéztetett el a' dolog. Kálmán megerősitette azon jogokat és kiváltságokat, mellyekkel addig éltek vala a' Horvátok, ezek pedig uroknak és örökös királyoknak esmerték őt, és tengermelléki Fejérváratt (Belgradum supra mare v. Zara vecchia) megkoronázták. Ez időtől fogva Horvát és Dalmátország királyának kezdé magát irni Kálmán, minthogy a' régi horvát királyok a' dalmát föld egy részét is birták vala. Hogy ez utolsó czimjének megfelelne, Spalatro, Tráv, Jádra 's egyéb dalmátföldi városokat, Veglia, Cherso 's Arbe szigeteket elfoglalta Kálmán, és mindenütt hódoltatott magának 1103. Haza jövet, halva találta első feleségét, Pusillát, a' kivel két fiat nemzett vala, Lászlót és Istvánt. Annakokáért 1104 második házasságra lépett Predslawával, Swatopolk kievi orosz fejedelem leányával, a' kivel számos Oroszok jöttek a' magyar földre. Ezeket Hontvármegyében Nemesorosziban telepitette meg Kálmán, és kiváltságokkal ajándékozván meg őket, rájok bizta a' királyi lakhely őrzését,

mellyben csapatonként váltanák fel egymást. Predslawa azonban néhány hónapok mulva, házasságtörés gyanusága miatt, elbocsáttatott, és Kievben azután Borik nevű fiat szült, a' ki később sok bajt és nyugtalanságot okozott a' magyarországi királyoknak. A' Velenczeiek izgatásiból lázongó Jádraiak zabolázására 1105 a' dalmát földre ment Kálmán, és győztesen hatott be a' városba. Távollétében Álmos herczeg Passauba vette magát, gyámolitást keresni a' király ellen; de mivel ebben nem boldogult, visszatért és megbékült Kálmánnál. Mindazáltal 1106 ismét Lengyelországba szökött, és onnan fogadott hadakkal tört be Magyarországra; de Abaujvárba szorittatva a' királytól, kijött egyedül ennek táborába, bocsánatért esedezni, mellyet meg is nyert, és azzal hálált meg, hogy 1107 V. Henrik romai német császárt fegyverre költené Kálmán ellen. Midőn foganatlanul vívná Henrik Posonyt 1108, felhagyott Álmos ügyével, és ujra bocsánatot szerzett neki Kálmántól, a' kinek engedelmével 1109 a' szent földre költözött Álmos. Haza térte után, midőn már be volna végezve az a' monostor és szentegyház, mellyet Dömösön épittete a' herczeg, meghívta a' királyt a' felszenteltetésre. Ezen alkalommal meg akarta Álmos öletni Kálmánt, de a' királyiak szemessége meggátolta a' végrehajtást. Szükségesnek tartá tehát a' király, fogollyá tenni a' herczeget, és csak a' püspökök közbenjárására bocsátotta azt szabadon, minekutána megeskette volna, hogy többé semmit ellene inditani nem fog; vigyázatul pedig szemes embereket rendelt melléje. Alig szabadult vala ki Álmos a' kelepczéből, midőn a' Bakonyban vadászattal mulatná magát, és Csór mellett egy varjat kapott volna meg sólyma, azt mondotta kisérőjihez: „Ez a' várju most kétség kivül kész volna megesküdni, hogy többé károgni nem fog, ha kimenthetné az által magát a' sólyom körmei közül.“ Bemondatott a' dolog a' királynak, és Álmos észrevévén, hogy elárulta magát, Leopold austriai végőrnagyhoz szökött, a' kit mindazáltal fegyverrel kinszeritett Kálmán 1112 az ő kiadására. Ekkor, nem látván többé helyét a' kiméletnek, megvakittatá Kálmán nem csak Álmost, hanem annak ártatlan fiacskáját, Bélát is, és a' dömösi monostorba záratta őket. Sőt midőn nem sokkal azután fájdalmas betegségben sinlődnék a' király, meg is akarta öletni Álmost, hogy biztositaná István fiának a' koronát (László 1112 elholt vala); de a' dömösi szerzetesek meggátolták a' királyi parancs végrehajtásában Bot Benedeket, a' ki azt magára vállalta vala. Febr. 3, 1114 meghalt Kálmán. Mindennemü testi 's lelki rutsággal vádolták őt Turóczi 's Bonfin; de az utóbbiakra nézve legalább buzgó védőji akadtak, mint Kollár, Cornides, Katona, Pray, a' kik őt az Árpád nemzetségéből került legjelesebb uralkodók közé helyezik. A' magyar szentegyház függetlenségét hathatósan védelmezte ő a' romai szent szék követelései ellen, de a' püspökigtatást bot és gyürü által (investitura) II. Paschalis pápa sürgetésére kibocsátotta még'is kezeiből. Megjegyzésre méltó felőle, hogy némelly vele egykoru oklevelekben és történetiratokban, nem különben némelly vertpénzein is, Columbanus-nak találtatik irva a' neve. *Fácri Pál.*

Kalmár (György), szül. Veszprémvármegye Tapolczafő nevü helységében. Minekutána oskoláit végezé, beutazta Europa miveltebb tartományait, sőt még Oroszországot is. Angliában, hova 1749 ment, munkákat is adott ki, valamint szinte Németországban 's ön hazájában is. Legnevezetesb ezek közül a' „*Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici, sive adparatus criticus ad lingvam Hungaricam.*“ (Posony 1770 Maj. 8.) — De legnagyobb hirt szerze neki, nem annyira honosai között, mint inkább a' külföldön, e' következő czimü munkája: „*Praecepta grammatica, atque specimina lingvae philosophicae, sive universalis ad omne vitae genus adcommodatae,*“

melly Berlinben élt pártfogóji költségén nyomtattatott ki ugyanott 1772, 8. r. 1776 pedig ismét Romában a' szerző képével, mellyet tudományos érdemeinek külföldi (romai) tisztelőji és méltánylóji illy felirással diszesitettek: *Georgio Kalmár nobili hungaro de Tapóczafő, eo quod lingvam Symbolico-Characteristico-Philosophicam universalem primus invenerit, eandemque solus perfecerit, amici Romani* H. C. D. D. D. MDCCLXXIV. — Kalmár, ezen munkájában az általános nyelv alkotásáról, 's a' természeti hangjelekkel leginkább megegyező, — ennél fogva minden nemzet által elfogadható — szavak képzéséről értekezik; és pedig olly nyomossággal, hogy e' tárgyban mind Wilkint mind pedig Leibnitzot felülmulná. 54

Kalmukok, (Ölotok, Eluthok) a' mongol néptörzsök legjelesebb ága. Ők magok régi lakhelyeiket a' Koko-Noor (kék tenger) és Tibet közt lenni állitják. Ezen nemzet még Dschingiskhán előtt nyugot felé egész Kisásiáig kisereglett, 's ott és a' Caucasus körül elszéljedt; a' melly rész pedig nagy Tatárországban hátramaradt, tatár szomszédjaitól khalimik-nak (elpártolt) neveztetett. A' Kalmukok még ma is Khalimikoknak nevezik magokat, noha még mindig Oelot, melly hasonlót jelent, tulajdonképi nevezetek. Négy főágra osztják magokat, legalább Mongolország elpusztulása olta, ugymint Khoschotok, Derbetek, Soongarok és Torgotokra. A' khoschot Kalmukoknak legnagyobb része Tibetben és körüle, és a' Koko-Noor körül tartá fel magát, 's a' soongar Kalmukok elpusztulása után chinai oltalom alatt maradt. Ezen törzsök kisebb része sokkal az előtt az Irtishez vonult, 's végre a' soongar csoportok uralkodása alá került, kikkel a' China elleni háboruban részt vett, de velek együtt el is széljesztetett. A' chinai felsőség alatt még most is egyesült Khoschotok (hadakozók, vitézek) csoportja, melly nevét Dschingi vezérlése alatt mutatott vitézsége által nyeré, mintegy 50,000 főből áll. Minthogy a' fejedelmi törzsök is eredetét közvetetlen a' nagy Dschingi testvérétől származtatja, e' két oknál fogva a' kalmuk törzsökök közt az első helyet foglalják. Egy csekély része, mintegy 8,000 családból álló, 1759 Wolga partján telepedék meg, és önkényt elesmeré az orosz felsőséget. A' soongar Kalmukok Mongolország elpusztulásakor a' Derbetekkel csak egy törzsököt tettek, melly később fejdelmi törzsökjök két egyenetlen testvére között oszlott el. Ezen csoport a' 17 és 18. század elején meghóditá a' többi kalmuk törzsököket, főkép a' Khoschotokat, Derbeteket és Choitokat, 's a' Mongolokkal és Chinával véres háborukat viselt, teljes meghóditatásokkal és elszéljesztetésekkel végződteket. A' derbet Kalmukok, kiknek mezei eleinte a' Koko-Noor vidékén voltak, a' mongol nyughatatlanságok miatt Irtis felé vonulván, két csoportra oszlának. Az egyik a' Soongarokkal egyesült 's utóbb ezekkel együtt elveszett. A' másik csoport Ural, Don és Wolga partján telepedék meg, hol nagy része a' Torgotokhoz kapcsolá magát, de később ismét elvált. Ugy látszik, hogy a' torgot (wolgai) Kalmukok, a' többi kalmuk ágoknál később formáltak különös csoportot. A' nyughatatlan Soongaroktól mindjárt kezdetben elválván, a' Wolgánál telepedének le, a' honnét az Oroszoktól, kiknek már 1616 hódoltak, wolgai Kalmukoknak neveztetnek. De az orosz kormány sanyargatása békétlenséget gerjesztvén közöttök, 1770 a' régi Soongariába visszavonultak, 's chinai oltalom alá adták magokat, hol azonban mindjárt kemény rendszabások tétettek ellenek. Mind ezen különféle törzsökök tulajdon khánjok alatt állottak hajdan vagy állanak most is, kik azon kormánynak, melly alatt a' csoport él, csak közvetőleg adó által hódolnak. Van kereszteltt Kalmukok gyarmatja is, kiknek az orosz kormány, kivált az ufai helytartóság orenburgi kerületében, egy termékeny vidéket engedett ált, Stawropol városával együtt. Ugyan itt van egy kis muhamedanus

Kalmukokból álló gyarmat is, melly a' Kirgisek által tett 's magok közé felvett egyes proselytákból származott. *r.*

Kálnoki (Sámuel), Petthő Gergely Magyarország Krónikáját szorgalmatosan megbővitve adá ki, mellyhez Spanger András még többet toldott (Kassán 1734).

Kalocsa, érseki város, Pestvármegye solti járásában a' Vajas folyó mellett, a' Dunához egy kis órányira. Hajdan meg volt erősitve, de falait a' Törökök hatalma 's az idő nagyobb részint lerontották. Épületei között nevezetesbek az egyház, az érsek kastélya, mellyben a' káptalannak 30,000 kötetből álló könyvtára van, — a' papnevendékek intézete, a' piaristák collegiuma 'sat. Lakosainak száma mintegy 9,000, kik a' hazai nyelvet beszélik 's kiterjedett halászatot üznek. Földje termékeny; de erdőkkel nem diszeskedik.

Kalvária, Kalváriahegy, Golgatha, a' régi Zsidók vesztőhelye. Ez az evangeliumban nevezetes hegy, melly hajdan Jerusálem városán kivül feküdt, most annak falai közé záratik. Ezen áll a' legnagyobb 's legjelesebb palástinai templom, mellynek felépittetését sz. Ilona, Konstantin császár anyja, a' 4 században parancsolá meg. — A' catholica egyháznál minden felemelkedett helyen épült kápolna, hol kereszt van felállitva, 's hová böjti napokban, Krisztus kinszenvedésének emlékezetére 's mintegy meginneplésére bucsujárás tartatik, Kalvária nevet visel. Ez néha valóságos hegy, mellynek tetejére gyalogut vezet, helyenként képekkel, ábrázolatokkal, kisebb kápolnákkal, feliratokkal 'sat. megrakva. Ezek Krisztus életének főbb szakaszait 's történeteit képezik, szinte az ő megfeszittetéséig, mi a' hegytetőn három kereszt, t. i. Jezusé és a' két latoré által ábrázoltatik, néha más ide illő kép-csoportozatokkal is diszesittetve van. — A' kalváriák között nevezetesbek hazánkban a' selmeczi, posonyi, szekszárdi, győri 'sat.

Kamara, (Herodotus καμαρα-jától, melly annyit tesz, mint fedett vagy fedeles kocsi,) Ottfriednél és Notkernél boltozatos szobát jelentett, mellynek felvigyázója már Dagobert udvaránál is camerariusnak neveztetett. A' tizedik században a' fejedelmek status pénztára is kamarának mondatott, innét az azt tárgyazó tanulmányok Kamaratudományoknak (l. e.). Külső nemzeteknél maig is kamarának mondatik 1) azon pénztári hivatal, melly a' civillista és chatouille vagy az egész statusjövedelmet kormányozza; 2) a' közönségeknek vagy egyesületeknek jövedelemigazgatósága; 3) kamaratörvényszéknek mondatott előbb a' porosz országlás legfőbb birósága; 4) országkamaratörvényszék Wetzlarban, melly a' német birodalmi testtel együtt 1806 hunyt el; 5) némelly constitutionalis országok képviselőinek gyülekezete. L. Kamarák. —*no*—

Kamara, (magyar királyi udvari), két elölülőből (első és másod-) 13 tanácsosból és mintegy 200 altisztből álló királyi hivatal, melly az udvar javainak 's jövedelmeinek igazgatásával foglalatoskodik. Posonyból 1784 tétetett által Budára, hol azóta állandóan megmaradt. Ez minden egyéb kormányszékektől független, 's csak a' bécsi császári udvari kamarával van levelezésben. Ő alatta állanak ellenben a' kassai, temesvári, szigeti (Maramarosban) és zágrábi kamarai administratiók, a' szepesi 16 városok igazgatósága és a' koronajavak kormányzói, 's több, mindjárt elszámlálandó tárgyakra ügyelő tisztek. Jövedelmeinek kutfejei: az ércz és sóbányák, a' háramlott (devolutionalia) és koronajavak, a' harminczadok, a' posták, a' megürült főegyházi javak ideigleni használata, ugyan az egyházi főszemélyek által a' várak épitésére fizetendő pénzek, továbbá, a' Zsidók türelmi váltsága, a' szepesi 16 koronavárosok 's más egyéb királyi (szabad) városok 's a' nemtelenek és parasztok (pórnép) által fizetett adó, végre a' deperditák.

KAMARAMUZSIKA. A' kiterjedő muzsikának ujabb időbeli különbféle használtatása által a' muzsikában is különféle stylus támadott. A' legrégibb muzsikai nemtől, vagyis az egyházitól elsőben is a' daljátéki megjavult stylus vált meg, ettől ismét a' kamarai stylus. Hajdan t. i. csak a' nagy urak mulattatták magokat muzsikai előadásokkal udvaraikban, 's illy alkalmakkor az egyházi 's játékszini muzsikán kivül különféle más tárgyu darabok is adattak elő; ezen harmadik nemét a' muzsikának tehát Kamaramuzsikának, az előadókat kamaramuzsikusoknak, kamaraénekeseknek nevezték, 's még most is igy neveztetnek valamelly herczegi, fejedelmi hangászkar tagjai. Mivel azonban a' mai világ miveltebb országaiban szinte minden rendü emberek közé elterjedt a' muzsika, ugy látszik, hogy az emlitett harmadik rendbeli muzsikára nem igen illik többé a' régi nevezet. Meg lehetne tehát a' nem egyházi vagy theatrumi, hanem a' széles értelemben vett kamara muzsikát különböztetni a' Concertmuzsikától, melly nagyobb térben, mint a' hajdani kamaramuzsika, sőt nyilvános helyeken is adatik elő — és a' szoros értelemben vett kamara muzsikától, melly szobákban, magánkörökben, nem egész hangászkarral, hanem csak nehány énekszóval és hangszerekkel adatik elő, p. o. vonó quartettek 's a' t. — 's végre a' népmuzsikától, mellynek népdalok, tánczok a' tárgyai. — A' kamaramuzsikának, valamint a' játékszininek, világi rendeltetése vala; de nyilvános előadásra szánva nem volt, hanem csak bizonyos válogatott közönségnek, mivesmérők és kedvelőknek számára rendelteték. Ezen alapult a' kamara-stylusnak sajátsága. Ennél fogva azon muzsika, melly kisebb térben, 's csak az emlitett emberek kedvéért adatott elő, sokkal finomabb miveltségü, nehezebb és mesterségesebb volt a' többinél, mivel kisebb térben sokat lehet előadni 's örömmel hallgatni, mi nagyobb térben foganat 's behatás nélkül tünik el, 's mivel azon hangszerzők, kik kamarai munkát irtak, nagyobb hallásbeli ügyességet 's gyakorlást tettek fel hallgatójik felől. Ezen utóbbi megkülönböztetés azonban a' mai muzsikának elterjedése által eltünt. Mai nap a' kamarastylushoz tartozik: a' symphonia, concertouvertura, hangszeres concert, concertária; és pedig ezek az emlitett concertmuzsika részletei: — továbbá amahoz tartozik még a' sonata, duo, trio, quartett 'sat. akár énekszóra akár hangszerekre legyen irva; variatio, notturno, serenade, ugy nevezett fuvóharmonia, és pedig ezek a' szorosabb értelmü kamaramuzsika részletei. — Kamarahang (Kammerton) alatt értjük a' kamaramuzsikához tartozandó hangszereknek szokott hangoztatását, igazitását, de a' mellyek fél hanggal alább igazittatnak, mint a' régi orgonák hangja (Karhang, Chorton) szokott lenni. Többnyire tehát valamelly egyházi muzsika előadásakor az orgona részvényét egy egész hanggal alább kell játszani, mint a' kisérő hangszeres muzsika megyen; ha p. o. valamelly darab G—durból van irva, 's a' mivészek azt csakugyan azon hangból játszák, az orgonarészvényt G—durból F—durba kell áttenni (transponálni). Ennek oka az, hogy a' kamaramuzsikának, a' szorosabb tér miatt, nem kellett olly éles és keresztülhatónak lennie. Most azonban többnyire csak egy hangoztatás vagyon szokásban, minthogy kevesebb alkalmatlansággal van egybekötve. *gy.*

KAMARATUDOMÁNYOK, a' Camera vagy KAMARA (l. e.) szótól, azon helytől t. i. hol valamelly ország pénzügyei kormányoztatának, — mind azon esmeretek, mellyek az országos jövedelmek 's kiadások helyes igazgatására megkivántatnak. Szükségesek ugyan ezek mindenütt, a' kisebb országokban szintugy valamint a' nagyobbakban; hanem mégis a' legutolsó időkig nem voltak közoktatás tárgyai. Poroszország volt az első, melly ezek számára tanitókat rendele egyetemeibe. Tüstént követték a' többi egyetemek is, 's igy rövid

idő mulva annyira kimiveltetett a' tudat e' neme, hogy már most minden német egyetemben külön kart tesz, de nevét Országtudományokra változtatva, az előbbi (Kamaratudományok) mint a' dolog velejét ki nem meritő, egészen kimenvén a' szokásból. *opg.*

KAMARÁK, néprendek kamarája (Vö. ORSZÁGRENDEK ÉS ORSZÁGGYŰLÉS). Az a' nagy kérdés: egy gyülésbe egyesittessenek-e a' rendek, vagy pedig többekre választassanak, igen különböző értelemben feleltetett már meg. A' régi forma minden országokban a' különböző rendek elválasztása volt, következése azon körülményeknek, mellyek között az országrendi egyesületek általjában álkattak. Innét legtöbbnyire curia vagy kamara volt az egyházi, uri és lovagrendé, 's ez utóbbival összekötve a' fejedelem alatt közvetlenül álló (örökös uraságtól ment) községeké. Némelly országokban az egyházi és uri rend még egy felsőbb herczegi és magnási rendet is különze el, másokban ellenben a' nép régi szabadságai a' lovagrend törekvései ellen fentartattak, 's a' szabad parasztrendnek részesülését az országgyülésekben vonták magok után. A' britt szigeteknek már korán volt azon szerencséjek, hogy a' főpapság a' herszegi és uri renddel (a' lordok házával) egyesült, a' lovagság pedig a' városokkal kapcsolta magát össze; melly körülménynek az a' foganatja volt, hogy soha nem lehetett szó egyik vagy másik rend felmentetéséről az ország közterhei alól, 's igy elmellőztetett a' belső egyenetlenség, melly okvetetlen következése annak, ha valamellyik rend, külön munkálódva az országgyülésen, illyen elsőségeket szerezhet magának a' többiek kárával. Olly országlásnak, melly az egész ország javát czélirányos javitások által igyekszik előmozditani, vagy a' melly egyes osztályok lassanként összehalmozódott ('s kivált pénzbeli) kiváltságai miatt képtelen az ország szükségeit beszerezni, szörnyü akadályul szolgál a' két kamara, nem lévén alkotmány-képesti eszköze a' már egyszer megnyert hasznos elsőséghez erősen ragaszkodó egoismus meggyőzésére. Ezért nem maradt a' franczia országlásnak 1789 egyéb hátra, mint az akkori harmadik rendnek, mellytől egyedül várhata a' papság és nemesség 's a' velek egyesült parlamentek ellen gyámolitást, több képviselőket adni, a' minek csak ugy volt jelentése, ha az országrendek szavazatai mind egy kamarában számláltatának össze. Nevezetes példája volt a' következetlenségnek, hogy a' rendek ülése megnyitása alkalmával, a' tőlök reménylett változtatásoknak hatalomban tarthatása végett, kamarák szerint akartak szavaztatni, 's ez által mindjárt ellenkezést mutattak a' nép kivánatai ellen, melly egyik részről sem hagyott erőszaknál egyébre utat nyitva. A' legelső erőszakos lépés a' három rendnek az udvar, 's a' papság és nemesség többsége akaratja ellen történt egyesülése volt, melly után az egyik lépés a' másikát szülé, mig nem végre a' nép nagy és durva tömege amaz iszonyu győzödelmet nyeré. Midőn utóbb maga a' nemzeti gyülés is az angol két kamarás rendszert akará az uj szerkezetbe felvenni, ismét ellene szegült az udvar és nemesség, azt gondolva, hogy az igy elkülönzött létel, a' nép akkori indulatjánál fogva, egyátaljában nem lehete biztos, 's reménylve, hogy mint kisebb része egyetlen egy kamarának, még többet vihetnek ki. A' foganat nem kevesbé volt szerencsétlen, mert az országlás közvetlen ellentételbe jött az újitás féktelen szellemével, holott a' dörzsölődés egy közbenálló senatus (örökös zászlósok, vagy még czélirányosabban holtiglani országtanácsosok) által talám lassankénti lecsendesedésig mérsékeltetett volna. (Azonban talám nem is, mert a' revolutio alapokát az a' moralis lehetlenség tevé, mellynél fogva a' király, a' nép és a' régi aristocratia egymásnak jó akarattal 's tartózkodás nélkül engedni nem tudtak, 's az

ebből szükségképen származott teljes hijánya minden kölcsönös bizodalomnak). Szintilly különböző nézet támadt Würtembergben is a' rendek egyesitése vagy külön választásáról. I. Fridrik király az 1815-diki javalatban az első mellett nyilatkoztatá ki magát, 's midőn a' rendek két kamarát kivántak, ezt ő azon csekély pontok egyikének jelenté, mellyekben soha meg nem egyezhet. Felváltója a' két kamarás rendszert pártolá, 's most a' rendek szavaztak az egyesités mellett, 's tagadhatatlan is, hogy ezen dolog nem csak az országlásra, hanem a' nép két részének, — mellyek itt elválva jelennek meg, — érdekére nézve is különböző nézeteket enged meg. Az elválasztás nagyobb 's közvetlenebb erőt ad az ellentállásnak, az egyesités szabadabb és gyorsabb erőt a' kifejlődésnek. Hol ezen utóbbi más korlátok nélkül szükölködik (mellyek kisebb országokban a' hatalmas szomszéd országokra való szükséges tekintet 's a' nép csekélyebb száma miatt is elég nagyok): ott a' gyengités egy második kamara által (hol a' familiai szellemnek, a' jelen állapot hasznainak 's a' tapasztalásnak gátoló sulyjai egyesülnek) felette nagy fontosságu. Hanem mi az ellentállás közvetlen erejével nyeretik, lassanként elveszti igazi politicai jelentését; a' nép szeme, füle 's indulatja kicsinyenként azokhoz hajol, kiknek szájában saját kivánatait 's érzelmeit feltalálja. A' rendek közönséges gyülésében az egyeseknek nagyobb tér nyilik szónoki 's pártvezéri tehetségek kimutatására; egyik kamara kisebb része a' másik többségével gyakran erősittetik; a' minister állása könnyebb vagy nehezebb, a' mint a' nép érzelme mellette vagy ellene van. Igy tehát e' tárgyban alig lehet általányos feleletet adni, 's csak annyit mondhatni biztosan, hogy nagy statusokban legtöbb esetekben elkerülhetlenül szükséges egy senatus (külön választott pairkamara); kisebb országokban pedig az egy kamarás rendszer sokkal hasznosabb. Mert ha a' képviseleti szerkezet igazi jelentése átaljában véve abban áll, hogy ne valamelly rend történetes önséges érdekei, hanem az összes lelki mivelődés, mintegy a' nép esze, tartassék szem előtt: ugy a' kisebb országoknak még inkább kell őrizkedniek, hogy a' rendek külön kamaráji által azt az érdeket fel ne ébresszék 's az országrendek fő czélját el ne tévesszék. A' legnagyobb hibát pedig akkor követik el, ha vagy különbféle kamarákat, vagy rendek szerint elkülönzött választást fogadnak el, 's azután még a' választást is csupán a' választó rend és kerület tagjaira szoritják. Magyarország törvényhozó kamarájiról — avagy — mint közönségesen nevezzük — táblájiról, l. Magyar országgyülés. *opq.*

Kamat-nak neveztetik mind az, mit az adós az általa felvett fogyasztható (fungibilis) javak használatáért, a' hitelezőnek fizetni tartozik. Törvényeink 100-tól hat fr. kamatot rendeltek, 's ennél többet, a' kamat és tőkepénz elvesztésének büntetése alatt tilalmaznak kivánni. Az uzoráskodó ellen a' királyi ügyész által, az illető világos adóssági biró előtt mozdittatik per, mellyben az uzoráskodás bebizonyitása kivántatik meg. Az uzoráskodást bejelentő, 's ennek bebizonyitására a' királyi ügyésznek eszközöket szolgáltató, minekutána az alperes, kamatjának 's tőkepénzének elvesztésében megmarasztaltatott, 's azon felül a' biróság tetszése szerint pénzbeli büntetésre vagy fogságra itéltetett, a' királyi ügyésszel harmad részben osztozik; a' felesleg kizsarolt kamatok pedig az adósnak visszafizettetnek. — Kamatot csak ugy lehet követelni, ha az világosan kiköttetett; azonban a' megkésés idejétől, vagyis a' fizetésre rendelt, de meg nem tartott határnaptól, vagy ha ez rendelve nem volt, — a' birói megintéstől és perinditástól fogva elkezdi az törvényes folyását; azon esetben pedig ujra feléled, ha az adós által birói elfoglalás alá bocsátott 's a' felperes által birói zálogképen átvett javak, ettől elvetetnek, 's a' marasztalt fél nem ad ujolag más vagyont helyettek. Ellenben a' kikö-

tött kamat is megszünik folyni, ha a' fizetés határnapja elmultával, az adós, törvényes megintés mellett kinálta meg fizetéssel a' hitelezőt, 's ez annak elfogadását minden törvényes ok nélkül vetette félre. Ha ekkor a' pénz birói kezekbe tétetik le: huszadát elveszti a' hitelező. *Kunoss.*

KAMCSATKA, 4014 nsz. mf. nagyságu félsziget (a' hossz. 172—180°, a' szél. 51—61° alatt), melly Sibiriának keleti partjától, 180 német mf. hosszaságban és 50 mf. legnagyobb szélességben, délre az oczeánba, egész a' kuriliai szigetekig nyulik. Az ó világnak ezen éjszakkeleti vége 1696. lett Mososko által, ki oda 16 Kozákkal ment, jobban esmeretessé, 's 1697 az orosz koronának adó fizetővé. A' szőrös bőrkereskedésre 's a' holland Keletindiával való összeköttetésre nézve jó fekvése van, Awatschabaiban jeles kikötői vagynak (főkép Péter Pál kikötője az oroszamerikai kereskedő társaság tárházaival) 's égbajlatja épen nem alkalmatlan a' földmivelésre nézve. A' kormány czélirányos rendeléseinél fogva, mellyekhez Krusenstern javalatokat adott, kereskedési telepedések virágozhatnának itt. Főkép az szükséges, hogy katonák 's fenyitő mesterek helyett földmivelők küldetnének oda, 's ne ugy tekintetnék, mint a' rossz erkölcsü tisztek Botanybai-ja. Kamcsatkát hosszában egy hegylánez hasitja, melyről jobbra balra kis folyók mennek a' kamcsatkai és ochotzki tengerbe, 's melly déli csucsán a' Lopatka fokot formálja. A' havas hegyek egyik csucsa (Karazkaja) 11,468 l. magas. Többnyire vulkán természetüek; a' legmagasabb, Kamcsatskaja-vulkán, egészen a' tengerből emelkedik-fel, 's Siniäwin szerint 16,542. l. magas. Réz-és vasbányák 's forrómeleg források is vannak benne. Lakosainak száma 4500, kik között mintegy 1500 Orosz és Kozák. Száz esztendő előtt 20—30szor nagyobb volt lakosai száma. Ezen népfogyás okai, az orosz uraságtól megszabadulás végett tett próbák okozta véres ütközetek, a' pusztitó himlők, az Oroszok embertelen sanyargatása, a' pogány kamcsadal asszonyok természetelleni szokása magzataikat elveszteni, 's a' mértékletlenség a' pálinkában. A' Kamtschadalok, rut mongol nemzetség, magokat Itelmeknek nevezik. Jószivüek és vendégszeretők; de tele a' legvastagabb érzékiséggel, a' honnét nagyehetőségek és erkölcstelen tánczaik. Legutálatosabbakká teszi őket tisztátalanságok. Minden kamtschadal falut (Ostroschok) egy család lakja, 's több barlangokból vagy nyári lakhelyekből áll, mellyek karókból épitetnek, 's belőjek sövénnyel font fatörzsökökön kell menni. Télen, mintegy hat balagan lakói bujnak össze egy jurtába vagy téli hajlékba. Ez öt lábnyi mélységü, köröskörül zárt, gömbölyeg tetővel fedett gödör, mellybe csak ugy lehet bele menni, ha az ember kivül a' gödör szélén felfelé a' csucsára készitett kémények szál le. A' kamtschadal öltözet nyargalócz-vagy kutyabőrből áll, hanem az orosz szokásból már sokat felvett. A' házi munkát egyedül az asszonyok végezik, mig férjeik nyugosznak, ha csak a' szükség nem kinszeriti őket vadászni, halászni, ezekhez szereket készitteni, vagy szánokat és házakat épiteni. Prémes állatokat, nyargalóczokat, tengeri vidrákat, czethalakat és tengeri kutyákat vadásznak. Kamcsatka földje termékeny; sok, szép rétjei vagynak. Árpát, kolompirt, répát, káposztát, kendert, tormát, ugorkát többnyire csak az Oroszok termesztenek. A' Kamcsadalok fő eledele czethal és tengeri kutyazsirral elkészitett hal, 's a' metéltnek egy neme, mellyet gyenge nyirfa héjból készitenek. Legkedvesebb italok nyirfalé. Legmegkivántatóbb házi állatjok a' kutya. Ez ád nékik ruházatot; ez vonó marhájok. E' végre kutyák kiheréltetnek. 4—8 fogatik egy szán eleibe, melly 16 font nehéz 's egy emberre való. Ezekkel minden órában csaknem egy német mértföldet haladnak. Illy kutyáknak csak télen kell tartást adni; nyáron szabadon eresztetnek, és eledeleket

a' folyók és tenger által kihányt számtalan halak teszik. A' Kamcsadal szelid nyargalóczokat nem tart, mint egyéb szomszéd népek. 1820 olta disznók és tyukok is vagynak itt. A' Kamcsadalok vallása a' shamani volt, 's némellyeké még most is az. De a' keresztény Kamcsadalok sem hagyták el varázslóikat vagy samanjaikat. Azonban nálok igen régi mondákra mutató vallás-képzeletekre találni. Hisznek egy mindenható istent, a' világ teremtőjét, k u t k a névvel, de őt a' számtalan saman fetischek miatt nem tisztelik. Hiszik a' lélek halhatatlanságát, a' legcsekélyebb állatocskánál is. Az állatoknak beszédet és észt tulajdonitnak, 's azt hiszik, hogy a' kutyák az idegentől, kire ugatnak, kérdezősködnek. Egy közönséges özönvizet is emlitenek, mellyből csak két ember maradt meg. A' *főváros* N i s c h n i i - K a m c s a t k a, 300 lakossal, legtávolabbi orosz kereskedő hely, 11,699 werstre Pétervárától. *r.*

K a m e n z, falu; fekszik a' porosz reichenbachi megyének frankensteini járásában, a' Neisze mellett. Az itt 1094. épült hasonnevü cisterczita-apátság 1207ben Augustin prépostsággá lőn, 1249. a' Cisterciták birtokába jutott, 's 1249 óta eltörléséig, 53 apátot számlált. A' legnevezetesebb Stusche Tobiás volt, ki nagy Fridrik hajlandóságát, egy még kevéssel ez előtt megfejthetlen okból birá. Egy kamenzi baráttól kéziratban hátramaradott előadás (latin nyelven) szerint, az apát egykor, az 1741 (?) háboru alatt estve szokatlan órában öszveharangoztatá a' szerzeteseket karba-gyülés végett, hol az apát egy idegennel, mindketten kar-ruhában (Chorkleid) maga is megjelent. Alig kezdének a' barátok buzgólkodni, midőn a' klastromban szokatlan zajcngás támadott. Ostriai csapatok jövének-el, 's mind a' klastromban mind pedig az egyházban mutatkoztak. Fridriket, a' Poroszok királyát keresték, de csak segédjét lelék, kit foglyokká tévén, magokkal el is vivének. Igy menté meg az apát Poroszország királyát 's a' monarchiát. Fridrik erre czéloz „*Histoire de mon tems*" könyvének I, 3 r. A' kamenzi klastrom, melly 31 jószágot birt, az Oct. 30. 1811 edictum következésében felfüggesztetett. Harmincz falut a' hollandi királyné vett meg. A' szép kastély 1817 leégett. (L. „*Kurze Geschichte der ehemal.* C i s t e r c. - *Abtei Kamenz in Schlesien, von einem Mitgliede derselben, Gregor Frömrich.*" Glatz 1818). — K a m e n z régi vend város Felsőlausitzban, vend evang., vend cathol. és három német templommal, a' bautzeni főjáráshoz tartozik, a' szász királyságban, a' fekete Elster mellett fekszik; van 3500 lakosa, lyceuma, nem megvetendő könyvtárral; polgároskolája, harisnya-posztó- 's vászon-gyárai. Lessing születésének helye. A' Kamenzben 1824ben alapitott szegények intézete, „Lessing emlékének szentelve" Jan. 3. 1826 nyittatott-meg. (L. „*Bönischs Beschreibung der Stadt* K a m e n z 1825") — *cs.*

K á m f o r, sok gyökér, kéreg, virág és levél tulajdon része, az égény olajokhoz és gyántárokhoz rokon, a' mondott növényrészekből 's általjában majd minden ajakas virágból nyerhető, lepárolás által, mikor az égény-olajjal együtt előterem. Nagyobb mennyiségben van a' Japanban honi „*Laurus Camphora*" fában, mellyből ott lepároltatik, Európába hozatik, itt, mész adatván hozzá, felszálitás által megtisztitatik 's kereskedésbe jő. A' „*laurus sumatrensis*"-ből, melly Sumatra, Malacca és Borneo szigeteken (tehát épen az egyenlitő alatt) terem, magától foly ki a' barrosi kámfor; a' kéreg és fa között egészen ki van fejlődve, de Európába nem jő, mint kereskedési czikkely. A' „*laurus cinnamomum*" gyökerei, szinte adnak kámfort. A' megtisztitott kámfor fejér, átlátszó, tűkben jegesülő, általható tulajdon szagu, égető, utóbb hidegitő izü. Valamennyire ragadós 's a' levegőben lassanként elpárolg, felolvadó az alkoholban, égényben, égény- és kövér olajokban, mellyekből viz

által lecsapatik. Tömött kénsavany a' hidegben fel nem oldva olvasztja fel. A' kénkővel és villóval egyesül. 300° F.-nál olajként foly és változatlanul száll fel. Részei szénany, égő és savitó, de viszonyok még esmeretlen. A' mészszel való felszállítás szagát és izét elmagasztalja. —*j—a.*

KAMPTZ (Károly Albert Kristóf Henrik), 1769 szül. Schwerinben Mecklenburgban. 1787—90 Göttingában tanult, hol Dr. Seidenstickerrel közösen egy értekezést ada ki „a' polgári és politicai törvények megjavitásáról; 1790 pedig jutalmat nyere a' törvénykartól ezen értekezéséért: „*De fundamento obligationis liberorum ad facta parentum praestanda.*" Ugyanazon évben mint assessor lépe a' a' törvénycancellariánál, mecklenburg-strelitzi szolgálatba. 1792 cancellariusi tanácsnok, ministeriumbeli titkos referendarius 's az oskolai biztosság világi igazgatója lön; 1799 pedig a' mecklenburgi lovagság által, ezen herczegség udvari 's tartományi itélőszékének birájává tétetett. A' porosz királytól, mint brandenburgi választó fejedelemtől, birodalmi kamaraassessornak neveztetett Wetzlarba, hol a' birodalom felbomlása után is megmaradt, 's 1810, titkos követségi tanácsnoki ranggal, mint a' kamaratörvényszék főfeljebbviteli tanácsa tagja, porosz szolgálatba lépett. Már előbb többféle rendjelekkel megajándékoztatva, 1824, egyéb hivatalainak nagyobbrészint megtartása mellett, valóságos titkos tanácsnokká 's a' törvényministerium igazgatójává tétetett. — Tudományos dolgozásai közül egyebek felett említést érdemelnek ezek: „*Über die Verbindlichkeit eines deutschen Fürsten, die Handlungen seiner Vorfahren zu erfüllen;*" „*Der mecklenb. Civilprocess;*" „*Beitr. zum mecklenburg. Staatsrecht;*" „*Literatur des Völkerrechts;*" „*Jahrbücher der preusz. Rechtsgelehrsamkeit;*" és *Annalen der preusz. Staatsverwaltung*" 'sat. —*no*—

KANÁRI PINTY (Kanári madár, Fringilla Canaria), a' verebek csoportjába a' pintyek nemehez tartozó madárfaj, mellynek orra és teste fejér-sárgálló, kormányjai és evezői zöldek. A' szobáknak ezen kellemetes éneklője, ezen egész Európában elterjedt édes torku fogoly, hazájának a' Kanári szigeteket esmeri, hol a' hidegebb hegyes vidékeken a' vizek körül rak fészket, költ és tanyáz. Onnan a' 15dik század végével hozaték, 's itt szép hangjai miatt hamar közönségessé lett. Tirol és a' fekete erdő lakosai leginkább kereskednek vele; nem csak Franczia, Angol és Németországba hordják el, hanem Orosz és Törökországba is, nevezetesen Konstantinápolba. Több pintyfajjal záratván nőszés végett össze, sok fajtája, korcsivadéka van. Honjokban nevezetesek a' kontyosok és a' veres szemü kakerlakok. Természeti eledele a' kanári-köles, de megeszi a' kender és répa magot is, és némelly uj füvet. A' jó hives vizben különösen gyönyörködik. A' fogságbelieknek hasznos néha czukrot, salátát és keményen sült tojást adni. —*j—a*

KANÁRI SZIGETEK. Ezen (szám szerint 20) szigetek az atlanti tengerben feküsznek 's Afrikához tartoznak. Miután a' régiek őket a' „boldog szigetek neve alatt már esmerték volt, a' 13 században ujonnan fedeztettek fel. Nevezetesebbek közöttök Kanaria, Teneriffa, Palma és Ferro, mellytől számláltatnak a' meridianus fokai. Mindnyájan spanyol uralkodás alá tartoznak 's 1792ben 420,000 lélek számláltatott rajtok. Bor, viasz, és méz nevezetesebb termesztmények, — 's hazájok az ugy nevezett kanári madaraknak. *Sz. E.*

KANDIA, törökül Kirid, legrégibb időkben Idaea, Ida hegytől, későbben Kreta, az Ozmanbirodalom legfontosabb szigeteinek egyike, a' földközépi tengerben fekszik, a' kel. hossz. 41° 30′—44° 30′ és az éjsz. szél. 34° 50′—35° 55′ alatt, Morea déli csucsától 17½, Rhodustól 20, az afrikai partoktól 50 mértf. távolságban;

hossza 33 mértföldet, széle 3—11 mf. és területe 190 nsz. mf. tesz. Az egész sziget hosszában, két sorban egy magas, erdős hegység nyulik el, mellynek nyugoti részét a' Velenczeiek Monte di Sphachia (előbb Leuke), a' keletit Lasthi vagy Sethia (előbb Dicte) névvel nevezék. Éjszak felé lassanként termékeny, jó kikötőkkel biró, dél felé meredek kősziklás, kevés horgony-helyeket számláló tengerpartban végződik, 's legnagyobb magasságát a' mindig hóval fedett, 7200 láb magas Psiloritiben, a' hajdani Idában, éri el. Az erdőpatakok, mellyek télen és tavaszon által megáradnak, nyáron pedig csaknem kiapadnak, 's a' számos források a' völgyek nagyobb részét termékennyé teszik; rajtok 's lejtősségeiken buja tenyészés uralkodik; a' levegő szelid, a' nyár éjszaki szelek által hivesitetik, a' tél csak záporesőt hoz; e' szerint legkellemesebb lakóhely lehetne, 's lakosainak, mint egyébkor, gabonát, bort és olajat, fát, lent, selymet és pamutot, halakat, mézet és vadat, a' baromtenyészés minden terményeit, a' legnemesebb délszaki gyümölcsöket, sőt még érczeket is bőségben adhatna, ha a' Törökök sanyargatásai és kegyetlenségei mint mindenütt, ugy itt is minden mivelődést nem gátolnának, 's a' lakosoknak, kik 1,200,000 helyett, mint a' Hellenek idejében, 's 900,000 helyett, mint a' Velenczeiekében, most csak 300,000-en (fele Görög fele Török) vagynak, lehetetlenné nem tennék, többre törekedni, mint a' mi elkerülhetetlen életszükségeikhez tartozó. Gyártásról, kereskedésről, mesterségekről, tudományokról és hajózásról még gondolkozni sem kell. Minden kikötők, kivévén Kaneaét, el vagynak telve homokkal, 's a' városok többnyire még csak kezdő félben. A' főváros Kandia, széke a' basának, 15,000; Retimo 6000; Kanea, a' régi Cydonia, a' sziget legnevezetesebb kereskedővárosa 12,000 lakost számlál. A' trojai rege szerint Idomeneus király innen 80 hajóval ment Ilium alá. A' görög mythologia sok isten-és hőstörténeteket teve által Kretába. Itt uralkodék Saturnus, később Minos, mint király Kr. e. 1300 évvel. A' királyok elüzetése után köztársasággá lön, később a' ciliciai tengeri rablók széke, miglen őket a' Romaiak meghóditák. 823 a' keletromai császárok kezéből a' Saracenusokéba jött, kik Kandia fővárost Heraclea romjain épiték, de 962 a' Görögöktől ismét elüzettek. A' byzantiumi uralkodók a' lakosok akaratja ellen eladák a' szigetet 1204 a' Velenczeieknek, kik ennek fontosságát általlátván, a' városokat többnyire megerősiték, uj alattvalójikat szelid kormány által részekre megnyerék, 's a' 17 század közepéig a' Genuaiak és Ozmanok minden megtámadásait vitézül visszaverék. Ez idő körül a' Törökök megtámadásai keményebbek levének. Egy, a' Maltaiaktól elfogott hajó, mellyen a' heréltek agája és az akkor Európában közönségesen elterjedt monda szerint, Ibrahim szultán favoritnéja 's kedvenczfija (de hihetően az agának csak egy rabszolgálója, ki a' serailban szoptató dajkaként volt, 's ennek fija, ki mindazáltal a' szultán igen kedvelt) voltak, rövid ideig Kalismeneben, egy kandiai kikötőben szált meg, de a' nélkül, hogy a' Velenczeiektől, kiknek ott nem volt őrizetek, tulajdonképen segitséget nyert volna. A' szultán ezen igen felindult, mindenkép a' Velenczeieket okozá, 's 1645 Juniusban nagy erőt szálita ki Kandiában, melly Kaneát csak hamar elfoglalá, 's a' fővárost keményen ostromlá. Ez vitézül visszaveré a' megtámadást, melly hasonlólag 1649. is megujitatott, de ekkor is minden siker nélkül. 1656 a' Törökök egy harmadik próbát tevének, 's az ostromlást ágyuzásra változtaták, mellyet 10 évig minden siker nélkül folytatának, minthogy a' Velenczeiek, mint a' tenger urai, az erősséget életszerekkel, katonákkal 'sat. minden nehézség nélkül elláták. 1667, a' vasvári béke után Kyoperli nagyvezér, hogy a' sz. gotthardi ütközet elvesztése által meghomályositott hirét uj

fényre derítse, 's magát IV Mohammed kegyelmében megerősítse, nagy készületeket tön Kandia tökéletes bevételére, 's a' várost Maj. 14. 80,000 katonával bekerité. Az erősséget egy sánez vevé körül 7 bástyával; egy nagy hajósereg a' Törököket a' tengeren zabolában tartá, 's egy jó várőrizet, chevalier de Ville és Morosini vezérlése alatt, kész vala magát az erősség romjai közé temettetni. A' Törökök megtámadása Panigra bástyára vala intézve. Noha a' keresztények minden lépést védelmezének, a' Törökök mégis nem sokára egy nyilás aljához értek, de a' melly minák, kirohanások és elvágások által olly vitézül oltalmaztatott, hogy a' Kyoperlitől személyesen vezérlett legdühösebb megtámadások is siker nélkül maradtak, 's a' tél a' Törököket még a' nyilás előtt találá, 's őket sánczaikba visszavonulni kinszerité. Pusztító betegségek támadtak a' téli táborozáshoz nem szokott keletiek közt, 's uj seregtömegeknek kelle a' veszteséget pótolni. Az erősségben is történtek változások. 1668 tavaszán a' vitéz chevalier de Ville, elöljárójinak féltékenysége és Morosinival való villongása miatt visszahivatott, 's helye chevalier St.-André által töltetett be. Egyszersmind Europa minden vidékeiből önkényesek tódultak oda, illy véres földön mutatni vitézségeket 's tanulni a' háborut. Több helyekről érkezett, részint pénzből részint katonákból álló segedelmek által, az őrizet állandóan 8000—10000 katonából álla. Árulás által megtudák a' Törökök, hogy St-André és Sabionetta bástyák az erősség leggyengébb részei volnának, 's ezeket támadák meg. Az addig szokott szabályoktól eltérvén, ugy közelitének az erősséghez, hogy számos emberek által mély árkot ásatának ki, a' földet az erősség felé hányaták, 's ezt lapátokkal mindig előbbre viteték, miglen ezen munka folytatása által az árokhoz közel jutának 's azt a' földdel beteriték. Merész kirohanások és ügyesen elrendelt minák azonban, a' Törököket soká visszatartóztaták, 's munkájikat gyakran széljelszórák; de midőn végre sikerüle nékiek, St-Andréban erős lábra állani, nagy szakaszokra akadtak, mellyek a' legdühösebb rohanásokat is megsemmisiték, 's a' tél az ostromlókat semmivel nem találá előbbre nyomulva, mint a' mult télen voltanak. 1669 tavasszal, munkájokat lassabban de biztosabban 's nagyobb szerencsével folytaták a' Törökök; rövid idő alatt nem marada a' Velenczeieknek egyéb André bástyából, mint egy föld és kőhalom, 's végső védelmek csak egy, a' tél folytában főszakasznak felhányt második sánez volt. Ezen legnagyobb szükségben jelenének meg Beauport és Navailles herczegek egy franczia hajóhaddal, melly 7000 főből álló szárazföldi sereget hozott. Ezen uj segitséggel kétségbeeső kirohanás tétetett. Azonban egy mina, mellynek jelül szolgálni, 's a' Törököket zavarodásba kellett volna hozni, nem reppent fel; egy török puska-poros tárház ellenben, midőn a' Francziák a' sánczárkokat már elfoglalták, 's visszavételek végett tett megtámadását a' Törököknek visszaverték, tüzet fogott, és a' Francziák között olly nagy ijedséget terjesztett (azt gondolván, mindenütt minákon állanak), hogy vad szaladással sietének az erősséghez, és 200 holtat, kik között sok vitéz tisztek és Beaufort herczeg volt, hagytak a' csatapiaczon. Egyszersmind a' keresztény hajósereg is, melly 80 hajóból és 50 gályából álla, a' parti batteriák és egy 70 ágyus hajó levegőbe reppenése által, rendetlenségbe jütt, 's a' kirohanás egészen balul ütött ki. Ez a' keresztény generálok közt már az előtt is uralkodott villongásokat olly nagy mértékben nevelé, hogy Navailles herczeg meggyőzetvén az erősség megszabadításának lehetetlenségéről, csapatjaival hajóra szált 's visszament Franciaországba. Egyes katonák a' többi csapatokból hozzá kapcsolák magokat a' Francziákhoz; nem sokára a' Maltaiak és csaknem minden önkényesek is elmentek; a' Törököknek egy megrohanása szerencsésebb volt mint az előbbiek,

's őket az utolsó szakasz karózatjaiig vivé; az alig 3000 főből álló őrizet bátortalanná 's kedvetlenné lett. A' parancsolók közt visszavonás támadt, 's minden jelekből kitünő volt, hogy az erősség a' legközelebbi megrohanással bevetetik. Ennél fogva egy hadi tanács az általadást elhatározá. A' capitulatio az őrizetnek és a' lakosoknak szabad elmenetelét, és vagyonjoknak 's még azon ágyuknak is, mellyek az ostrom alatt vitettek a' városba, elvitelét megengedé, valamint a' Velenczeieknek is Suda, Garabusa és Spina longa helyek birtokát. 1669 Sept. 27 adatott által a' város, 25 esztendeig tartó háboru, 13 esztendeig tartó békerités és olly ostromlás után, mellyben a' sánczárkok 2 esztendeig, 3 hónapig, 27 napig voltak nyitva. Az őrizet, kiköltözésekor csak 2500 katonát szamlált, az ostrom alatt ellenben 30,985 keresztény, 118,754 Török veszett el vagy sebesítetett meg; a' Törökök 56 megrohanást, a' keresztények 96 kiütést tettek; az elsőbbek 472, az utóbbiak 1173 mínát vettettek fel; az erősségből 509,692 ágyulövés esett, és a' keresztények puskagolyókra 180,449 mázsa ónt használtak! A' Törökök a' várost legiszonyatosabb állapotban találák; minden, a' minek valami becse volt, elvitetett, csak 33 ember, nagyobb részint ősz, maradt hátra, 's a' sánczokon 350 rosz ágyu állott. A' Törökök azonnal minden erősségi miveket kijavitának. Birtokában lévén a' fővárosnak, igyekezének a' Velenczeieket még megmaradt utolsó, sziklaerősségeikből is elüzni; 's még a' 17. század lefolyta előtt, Garabusa árulás, Suda és Spina longa pedig egyezség által kezeikre jutottak. A' Törököknek Kandia szigetén három basájok volt, ugymint Kandiában, Kaneában és Retimoban. Ezen basáknak egymás közti viszálkodásaik miatt, sikerüle a' nyugothegyi lakosoknak Sphachia agaságban ön magokat kormányozni török oltalom alatt. Minthogy pedig ezen hegyi lakosoknak egyezségeik gyakran nem tartattak meg, mind annyiszor fegyverhez szoktak fogni; gyakran megverettek ugyan, de hegyeikben egészen sohasem hódoltattak meg. Ők voltak azok, kiktől (1821) a' basák kezeseket kivántak, 's kik, ezen felindulva, hozzá állottak a' görög lázadáshoz. Már a' velenczei kormány alatt hiresek voltak a' Kandioták arról, hogy szabadságaik csonkitását nem szenvedik meg, 's nem engedék, hogy a' Velenczeiek, mint Görögország más kerületiben, *degli possidenti* nemességet alapitsanak, 's az által a' lakosok többi részét a' podesták jármában tartsák. A' sphachioták Kandia történetében ugyan azon szerepet játszák, mellyet a' Mainották Moreában; csak hogy a' fejpénz adót nem kerülték ki. Most elcsüggedve látszik a' lakosok ereje. (L. Görög lázadás.) *r.*

Kanizsa (Nagy), mváros Szalavármegye kapornaki járásában, hasonló nevü folyó mellett. Egykor hazánk másodrendü nagy erőssége volt, 's számtalan ostromot álla ki. 1577 a' villám által meggyult puskapornak fellobbanása tetemesen megrongálá; melly alkalommal a' vár főkapitánya és még 300 őrző veszett el; 1590 pedig, a' földindulás és a' rabok gyujtogatásai miatt, majdnem pusztulásra jutott. Alig ujittattak meg épületei, ostrom alá vették a' Törökök. Alkudozás mellett csak hamar kezekbe is került a' vár, mellybe Hassan basa 900 főből álló őrizetet vive. A' császár fájlalá annak elvesztét; sereget külde ostromlására, sőt harczosai között maga is megjelent. A' várbeliek észrevevék felettébb kivilágositott sátorát Ferdinándnak, 's egyenesen oda irányzák ágyulövéseiket; de a' veszedelmes golyók ártalom nélkül üvöltöttek azon keresztül. — A' budai Murat és Ibrahim vezérnek ide küldött 's itt a' várbeliek szemlélése végett karóra szegezett feje, még inkább felgyujtá az Ozmanok szivében a' vitézség szikráját, sőt boszuállásra ingerlé elkeseredett lelkeket, a' helyett, hogy őket megrettentette, vagy a' vár feladására hajlandóbbakká tette volna. A' legerősb megrohanást 1601 Oct. 28 verte vissza elszánt vitézségek, 's

folyvást bajnoki mód daczolt a' 8,000 emberrel megszaporodott, de az őszi idő kegyetlenkedése által is elsanyartatott császáriakkal. Több izben ostromoltaték Kanizsa még később ben is, de minden hadcselek foganatlanok maradtak, mignem végre egyfranczia származásu katona, Kolonics által arra vetetett, hogy mint szökevény a' várba bemenjen 's annak épületeit felgyujtogassa. Végre majdnem meghódolt a' hamvába temetett erősség; de 16,000 Ozmán gyült hirtelen össze 's a' vár kézen tartva 's hamar kiegészitve lön. 1604 a' gondolatlanság miatt támadott tüz által majdnem ismét egészen megemésztetett; de azért a' bekövetkezett ujabbi ostromok semmivel sem lettek foganatosabbak az előbbieknél. — A' császári seregnek hatalmába jutván 1690 Szigetvár, felszólittattak a' kanizsai védők is a' vár átadására; de sem a' puszta szó sem a' bekövetkezett erős ostrom nem birhatá őket akudozásra. Kirohanásaikat véresebb kirohanások követék. A' maroknyi erőt megemészté végre az ostromló nagy sereg, 's minekutána az ostromlottak további magok védelmezését lehetetlennek esmerék, feladák a' várt, ugyan azon kikötésekkel, mellyek a' Szigetváriaknak engedtettek. Igy jutott végre 1690 Apr. 13 a' császáriák kezébe Kanizsa, utolsó sikeretlen ostromának tizedik hónapjában. Kiállott viharai után, 1702, a' császár parancsolatjára földig rontatott, 's hajdani dicsőségének romjai is ugy elenyésztek, hogy ma már a' kémlelő szem csak távolról sejti annak egykori fényét. Mostani épületei között némellyek szép izléssel birnak, noha számosak igen idomtalanok, 's mint utszáji, többnyire tisztátalanok. Lakosainak száma 5900, kik, Zsidókkal bőven vegyitve, Magyarok. Környéke mocsáros; dombosabb helyei termékenyek. Hiresek marhavásárjai. 54.

Kant (Immanuel), szegény szülőktől szül. 1724 Apr. 22kén Königsbergben, hol tanulását is végezte, és legelőször 1755 kezdett tanitani a' königsbergi academiában. 1770től fogva szinte holta napjáig (1804 Febr. 12) szüntelen azon egy helyben philosophiai tudományokat tanitott, fáradhatatlan lévén az igazság keresésében és felfedezésében, mellyért, tekintve a' philosophia tudománya körül tett nagy érdemeit, königsbergi bölcsnek is neveztetett. Különös jelenet az Kant életében, hogy szinte 80 esztendőt élvén, Pillaun tul, melly hét mértföld Königsberghez, soha el nem távozott születése helyétől, (l. *Reichardt zsebkönyvét „Urania"* 1812 lap. 260), mégis olly józan, tömött, és szélesen kiterjedett esmereteket gyüjtött magának mind a' világról, mind az emberekről, hogy azon lelkes munkásságnál fogva, mellyet tanitásaiban és könyveiben hosszu pályafutása alatt kiárasztott a' világra, méltán elmondhatni róla, nem csak magának és hazájának, hanem a' világnak és az egész emberiségnek élt. Kant — azt mondja Reichardt, — testére 's lelkére nézve száraz volt, szigorubb testalkatot nem is lehetett tán valaha látni az övénél, melly különben is kicsiny termet vala; hidegebben és magába zárottabban mint Kant, nehezen élt egy bölcs is. Magas, derült homlok, szép ór, tündöklő fényes szemek emelték ábrázatja ékességét, ellenben arczának alsó része durva testi érzésekre és kivánatokra mutatott, mellyeket ő az evés és ivásban mód nélkül is teljesitett. Szerette a' jó asztalt, és vig társaságot, maga is kedves volt a' társalkodásban, mert azt megfüszerezte nagy olvasás által szerzett tudományával, kimerithetetlen lévén mulattató és gyönyörködtető apró történetek, anecdoták helyes előadásában, mellyeket minden mosolygás nélkül tudott elbeszélni; a' mellett szerencsés humora elmés feleletekkel, kérdezősködésekkel, 's jegyzésekkel vidította gyakran fel a' társaságot. Königsbergben a' legjobb házak és familiák keresték barátságát és társaságát, mert talpig jó szivü és egyenes lelkü ember volt, 's ön méltóságát érezvén, egyiránt távol

járt a' büszke alaptalan fenhéjázástól, valamint az alacsony hizelkedéstől. A' külső csinosságot szerette, 's öltözködésében diszes volt. Nagy és kicsiny társaságokhoz egyiránt tudta magát alkalmaztatni, mert a' kártya játék kedves időtöltése volt, 's ritkán mult el estve, hogy l' Hombret ne játszott volna. Ezt a' mulatságot ugy nézte mint a' test és lélek kipihenését, melly elvonván a' főt mély gondolkodásától, nyugodalmat enged neki. Szép mivészséget soha sem gyakorlott, 's nem is igen lelt nagy kedvet henne. Ugy szólván, majd csupa tiszta ész és okosság lakott benne, melly rendkivül nagy emlékező tehetséggel volt egybeköttetve, a' mi tanitása becsét még inkább nevelte. Leginkább délelőtt szokott tanitani, délután csak akkor, ha el nem kerülhette, mindenkor pedig legalább husz minutáig pihent, ha egy tanitást elvégezvén máshoz fogott. Logicát és metaphysicát nyilvánosan tanitott, természeti törvényt, morált, anthropologiát, physicát, physicai geographiát csak váltogatva. Az ifjakra nézve kivált az utóbbi tudományok tanitása felette hasznos volt, mert a' historiában, utazások leirásában, biographiákban, románokban, széles kiterjedésü olvasással birt. Kitetszett vagy csak abból is emlékező tehetségének nagy ereje, hogy előtte nyitva álló jegyzékeibe ritkán nézett, sokszor egész sereg nevet és esztendő számot fejéből mondott el. A' philosophia mélyebb részeiben való tanitásai is világosak, tiszták és értelmesek voltak, mert emlékező tehetsége meg lévén sok adatokkal rakva, azokat a' homályos tárgyak és helyek felvilágositására és megmagyarázására jól tudta használni, 's némellyeknek Kant philosophiai irásai azért lettek homályosak, mert többet hitt a' philosophusok irásai értelmességéről, mintsem hogy az azokra való hivatkozást ön irásaiban szükségesnek tartotta volna. Nevezetesebb munkáji Kantnak, mellyek világot láttak: „*Grundlegung der Metaphysik der Sitten*“ (*Riga* 1785, 8), mellyben, valamint egy más munkájában is „*Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*“ (Riga 1797) az Eudaemonismust támadja meg, és az erkölcsi tudomány elveit megtisztogatja holmi mételyes érzékiséget áruló boldogság képzetitől, tisztábban kifejtegetvén a' kötelességről és erkölcsi törvényről okossági méltóságunk kivánatait és parancsait, mellyeket ő a' *Categoricum Imperativumba* foglalt. Az erény Kantnál az erkölcsi törvény szoros rendszerüsége, vagy is szerinte, erényesnek kell lenni magáért a' törvényért. Más munkáji Kantnak: „*Kritik der reinen Vernunft*“ (első kiadás Riga, 1781, második ugyanott 1787, az ötödik kiadás lipsiai 1799). Ezzel egybeköttetésben áll „*Kritik der praktischen Vernunft*“ (Riga 1787, első kiadás), melly két fő munkájában felbonczolván az esmeret és tudás határait, az ember élete practicai tendentiáját egy jövendő és tökéletesebb élettel egybeköti, a' szemlélődést elkerülhetlenül szükségesnek tartja, mellynek meg kell szentelni a' praxist állandó főtörvény felállitásával, melly után szünetlen munkálkodni kell, mivel földi életünket a' munkásság teszi, melly a' tökéletesedésnek kezdete a' jövendő életre nézve. Egyéb munkáji már egyes tárgyait érintik a' philosophiának, millyenek: „*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*“ (Riga 1786, 8.); „*Kritik der Urtheilskraft*“ (Berlin 1790); „*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*“ (Riga 1771); „*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*“ (Königsberg 1797, 8.); „*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*“ (Königsberg 1798, és 1800). Ez teljes a' felsőbb nemü emberi esmeretek jegyzéseivel. „*Physische Geographie*“ (1802, 8.) Apróbb értekezései és kisebb dolgozasai kijöttek három kötetben, Königsberg és Lipsiában, 1797, 8; ugy Tieftrunk is kiadta azokat gyüjtemény formában, Halleban, 1799, három kötetben. Kant egyik fő érdeme a' philosophia körül abban áll, hogy criticai methodust hozott be a' philosophálásba,

melly az esmereti tehetségnek közönséges criteriumu bizonyos elvek szerint való vizsgálása és megalapitása után a' tárgyak esmeretére megy által, midőn az előtt dogmatismus, scepticismus vagy az elmállott eclecticismus váltották fel rendre egymást, melly uton lehetetlen volt tisztább philosophiai esmeretekre jutni; és ámbár Kant első munkája „*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*“ (Königsberg 1770, 4.) ugy szólván szemügyre se vétetett, sőt többi munkáji is eleinte a' homályos terminologiákért inkább néma csudálkozást mint dicséretet szültek, még is a' következés után el lehet már mondani, hogy az ujabb időkben első volt, ki hathatós ingert adott a' további mélyebb philosophiai vizsgálatokra. Támadtak ugyan neki ellenkezői, kik hatalmas bajvivók voltak, mint *Feder*, *Garve*, *Platner*, *Flatt*, *Jacobi*, *Herder* és *Schulze*, kinek *Anesidemus* czimü könyve (1792) és *Kritik der theoretischen Philosophie* (Hamburg 1801, 2.) különösen esmeretesek, de Kantnak magában már az is nem kis érdemül szolgál, hogy az alvó lelket felébresztette Németország bölcselkedő férjfiaiban, 's igy alkalmat szolgáltatott a' philosophiai tudománynak több oldalról való megtekintésére. De ha voltak hatalmas ellenfelei Kantnak, még több volt azoknak száma, kik a' tőle elkezdett uton tovább épitettek, 's szabad vizsgálásaik által Kant systemája körül sokkal több hasznot hajtottak a' tudománynak, mint az ugyneveztetett szigoru Kantianusok, kik nagy Mesterek munkáját minden lélek nélkül kezdték magyarázni, 's magok sem értvén jól, mit akart az megértetni és tanitani, az okosság formáji és törvényei felett addig rágódtak, hogy vagy a' philosophiai tárgyak psychologiai, azaz subjectivitásu philosophiájába merültek el, vagy logicai üres formalitások közt merevedve maradtak. — Mivel Kant az észt psychologiai tekintetből magas polczra emelte fel, az ő oskolájában azután a' tudományokkal, belső foglalatjokra nem sokat tekintve, csupa logicai schemák szerint banták, midőn azoknak materiáját, és az arról szerzett észfogatokat a' Kanttól felállitott categoriák rámájára vonták, mintha azok már magára a' dolgok tökéletes esmeretére vezetnének, melly lélektelen formalismus erősben semmi más oskolában nem mutatkozott, mint Kantéban, ugy hogy Schiller bosszankodva fakadt ki illy szavakra: „Mikor a' királyok épitenek, van a' targonczásoknak mit dolgozniok.“ A' Kanttól megtört uton *Fichte*, *Schelling*, *Hegel* tovább mentek, mindenik a' maga módja szerint igyekezvén egy közönséges bélyegü fő elvre uj philosophiai systemát épiteni; Kantnak pedig a' háládatos maradék csak halála után, u. m. 1811. tartott emlékezeti innepet Königsbergben, mellynek leirása kijött ugyan ott Kant rézre metszett képével. Az inneptartáskor ugyan csak Schadowtól készült carari márvány melyképét Kantnak a' königsbergi egyetem templomfolyosójában felállitották, hol a' megboldogult hideg tetemei nyugosznak, 's a' folyosót örök emlékre *Kantiana Stoának* nevezték. Kant életét leirták Borowski Erneszt „*Darstellung des Lebens und Characters Kants*“ (Königsberg 1805.), Wasianski „*Im. Kant in seinem letzten Lebensjahre*“ (Königsberg 1805.), Tachmann „*Im. Kant geschildert in Briefen*“ (Königsberg 1805.) és „*Nordische Miscellen*“ (1804 3 füzet lap 172—184). Professor Herbart, ki most dicséretesen viszi Kant cathedrájában hivatalát, irta emlékezeti innepére az elmondott beszédet. Kant philosophiáját Villers Károly, utána Cousin kezdték Franczia országgal megesmertetni. Németországban pedig a' catholicusoknál legelőször Würzburgban tanitotta Kant philosophiáját Rousz Matern helybeli professor, kinek munkája „*Soll man auf katholischen Universitäten Kants Philosophie erklären?* kijött ugyan ott 1798. *Kállay.*

KANTAKUZENO (György és Sándor). E' görög herczegek ama' régi hires byzanczi hasonnevü familiának ivadékai, mellyhez Kantakuzeno János császár tartozott, ki a' legveszélyesebb körülmények között (1341—1355) fentartá magát a' byzanczi thrónon, utóbb, polgári vért kimélendő a' bibort letevé, 's életét klastromi magányban tölté 's irá le. A' Kantakuzenok az Osmanlik uralkodása alatt Konstantinápolban a' Fanar legelső familiáji közé tartoztak. Hosszabb idő előtt Oroszországban szállottak meg, hol György és Sándor testvérek hadi tisztségeket viseltek. Mint a' HETAIRIA (l. e.) tagjai, 1821 Ypsilanti Sánd. herczeget Moldvába követték. György Ypsilantival Febr. 22 Jassyba érkezett, Sándor Febr. 28 (Mart. 12) Kischenew-be jutott, hol a' Hetairisták gyülekeztek öszve, Görögország szabadságáért küzdeni szándékozók. Itt vevé Ypsilantitól a' Moreába menetelre felszólitást. April. 16. tehát Bécsen, Laibachon keresztül Triestbe ment. Laibachban kétszer értekezett Nesselrode gróffal, ki többek közt ezt mondá neki: „Ő felsége akaratja, hogy az ur ne menjen Görögországba; egyébiránt utját folytathatja." K. Sándort e' nyilatkozás habozóvá tevé; de miután Velenczében négy hétigleni mulatása alatt a' patriarcha megöletését, 's Moreában a' lázadás kiütését megérté, azon gondolat, — hogy a' Görögök, elmaradását tán ugy magyarázhatnák, mintha Oroszország a' lázadást nem hagyta volna helyben, 's a' vélemény kétes állapotba helyezhetné őket, — fellelkesité 's késszé tevé honszeretetének mindent feláldozni. Az orosz consullal, utilevelét Odessába tengeren visszatérhetésre, megerősitteté, 's minden akadály nélkül Hellasba utazott. E' lépése miatt később az orosz földre visszzatérhetés megtiltatott neki. Vele 60 ifju Görög, kik különféle egyetemekből jöttenek, Balestras francz. kapitány, 's Ypsilanti Demeter, kit Sándor testvére a' moreai lázadás vezérlésével bizott meg, együtt száltak hajóra. Jun. 19. Hydrába értek, 's a' legélénkebb örömzajjal fogadtattak. K. Sánd. azonnal átvevé a' háboru-körüliekre ügyelést, a' szigeteknek közös kormányoztatását hozá javalatba, egy önkénytesekből álló csoportot képzett, mellyet Balestras mint Hiliarch vezérle. De se fegyverek se puskaporok nem volt. Junius 20kán K. és Ypsilanti Peloponnesusba, a' vervenai Gerusiába, egy Tripolizza melletti faluba mentek. Ennekutána K. bekerité Malvasia (Epidauros) erősséget, melly Julius 21. 1821 éhség által hatalmába juta, a' Törökök agáit azon körülménnyel birván capitulatióra, hogy Malvasia már 1375-is egy Kantakuzenonak adta meg magát. Továbbá a' Hydriotákkal és Spezziotákkal egy nemzeti tanács valósitása felett értekezett, 's átaljában vévé a' rend helyre állitását szorgosan sürgeté. Ezután Tripolizzába ment, hol albáni harczolójival az ostromlásban ő is részt vön; ugyan ez idő tájban hivák meg a' Cretaiak parancsnoknak, de ajánlatjokat nem fogadá el, hanem Hellas vidékeit utazván be, a' választó gyülekezeteket szandékozott rendbe hozni; Missolunghi megerősitéséről gondoskodott, noha a' rendetlenségek 's egyenetlenségek miatt számtalan hajokkal kelle küzködnie. Később, midőn a' görög ügyek vitele más kezekbe jutott, azon megbizással küldeték Pétervárába a' görög tanácstól, hogy oda a' Hellenek orosz pártfogásért való kérelmét vinné meg; de mivel utilevelet nem kapott, Dresdában maradt, hol gyermekeinek nevelésével, 's az Odessából Szászországon keresztül honjokba utazó Hellenek felsegitésével foglalatoskodott. Csak 1828 utazott el legidősebb fijával Görögországba. — Testvére, György, mint Ypsilanti alvezére, a' moldvai 's oláhországi szerencsétlen ütközetekben részt vön, 's Kischenewben Oct. 28. e' tárgy felett egy tudósitást bocsátott közre (L. „*Briefe eines Augenzeugen der griechischen Revolution vom Jahre* 1821." Halle 1824). A' két testvér sokaktól balul itéltetett meg; maga Pouqueville is „*Hist. de la régénération*

de la Grèce“ (Paris 1824. 4 köt.) czimü könyvében a' két Kantakuzenot egy személynek tartá, 's igazságtalanul itélé meg. (Vö. Ypsilanti.) — *es.*

Kantemir (Demeter), Moldvaország hospodárja, szül. 1673. Moldvában lakó görög vallásu nemzetségét Tamerlántól származtatta. A' porta kevés Görög iránt viselteték valaha annyi bizodalommal mint iránta. 1710 minden adó elengedését igéré neki, és jövendőre, méltósága megtartása mellett Moldvában, Oláhország hospodarságát is, hogy gyakori kedvetlen viszonyiban Ausztriával, Lengyel- és Oroszországgal reá számolhasson. De midőn a' dívan szavát meg nem tartá, 's iránta bizodalmat mutatni megszünt, nagy Péterrel lépett alkuba, ki neki Moldva birtokát, mint uralkodó 's familiájában örökösödő fejedelemséget, orosz oltalom alatt igéré. De a' török háboru Oroszország részére rosszul ütvén ki, követte pártfogóját Oroszországba, hol orosz herczeggé 's titkos tanácsossá lett, Pétervárában egy academia alapitását előmozditá 's meghalt 1723 Ukraineban, jószágán. Latin nyelven irá „Az Ozmanbirodalom nevekedése 's süllyedése történetét.“ A' török státusnak ezen története 1300—1711, mint az anarchiai statusnak hiv rajzolatja, még most is nagy becsben van. Fija Antiochus vagy Constantin Demeter, mint udvari ember, diplomaticus és tudós, hasonlóan hires volt. Atyja 's ügyes tanitók formálák ki az ifjut, ki mint a' császári nemesi gárda hadnagyja, fő eszköze volt a' Dolgoruki familia megbukásának. A' 23 éves ifju orosz követté lön a' londoni udvarnál; szerette a' nagy világot, szép mesterségeket és tudósokat; hamar felfogott több élő nyelveket. 1736 a' megvakulás veszélyjébe juta. Parisban gyógyitatott meg, 's már most egészen komoly tudományokra adá magát, kivált az algebrára 's természettudományra, mellyről (kedvelt gunyiratain kivül) értekezéseket irt orosz nyelven. Tüdő fájdalomban és köhögésben sokáig betegeskedék. Italia melegebb hajlatja alatt keresé helyreállitását, 's itt halt meg 1744. *r.*

Kanton, hasonló nevü chinai tartomány fővárosa, másképen Quangtong vagy Koanton, az éjsz. szél. 23° 30′ és a' kel. hossz. 113° 20′ alatt, az itt igen széles Taho folyó partján. Ezen nagy és gazdag város az egyetlen tengeri 's kereskedő hely, melly Chinában az Europaiaknak nyitva áll. A' missionariusoknak azon tudósitása, hogy népsége egy milliomot tesz, nagyitott; leghihetőbb száma 750,000. A' város meglehetős magas falai közel két német mertföldet tesznek; de csak egy harmad részét teszik az épületek, a' többi mulató kertekkel és halas tavakkal van megrakva. Vidéke igen kellemes, kelet felé dombos, szép kilátással kinálkozó. A' házak nagyobb része egy emeletü, mindazáltal a' mandarinoké és jelesb kalmároké magás és jól épült. Mindenfelé látni a' városban és külvárosokban templomokat és pagodákat, chinai istenségek képeivel. A' népes utszák hosszu és szorosak, lapos kövezetüek 's itt ott diadalivekkel ékesitvék. Mind két oldalról portékás boltokat látni, 's egy folyvást menő eresz oltalmazza a' gyalogokat 's a' ház lakójit a' nap sugaraitól. Estve az utszák bemenetelei, mint a' város kapuji, sorompóval elzáratnak. Az ide való kalmárok, kik magokat a' szokottabb europai nyelveken elegendő érthetőséggel fejezik ki, kereskedést üznek porczellánnal, lakirozott portékákkal 'sat. csaknem egyedül az Europaiakkal. A' fontosabb kereskedést itt az éjszakamerikai szabad statusok 's a' Brittusok üzik. Az Amerikából Europába jövő ezüst nagyobb része, Kantonon és Batavián keresztül, hova a' Chinaiak sok termesztményeket visznek, Chinába megy. A' kivitel fő czikkelyei: thea, tusch, firnaisz, porczelán, rhabarbara, selyem és nanking. Van itt egy a' kormánytól felállitott 12—13 kalmárból álló társaság, Kohong

névvel, mellynek kizáró jusa van az idegen hajók árujit megvenni, 's azoknak visszamenet theát, durva selymet szolgáltatni. Ezen intézet ugyan korlátolja a' magános kereskedést, ellenben biztositja az ezen társaság tagjaival kereskedő külföldieket, mivel azok egymásért kezeskednek. Szekerek itt nincsenek, hanem minden terhek hordozók által vitetnek, vállaikon keresztbe tett bámbusnádon. Az előkelőbb lakosok gyalog hintókat használnak. Chinai fejérszemélyeket soha sem, tatárokat ritkán látni az utszákon. Az europai, nevezetesen holland, franczia, svéd, dán és angol kereskedőházak, az igen alkalmas és kellemes Kai folyó partján vannak. Itt laknak a' kereskedő társaságok biztosai, kik a' hozott portékák eladásáról 's a' viendők megszerzéséről gondoskodnak. Közel a' városhoz a' folyó kompok és bárkáktól (60,000-re teszik számokat) van fedve, mellyek mintegy utszákra elosztott uszó lakhelyét teszik a' tatár származásu szegényebb Chinaiaknak. Sok ezeren élnek itt háznépenként, a' szárazra soha sem szabad menniek, 's azon keresetből tengődnek, mellyre nekik a' folyón való élénk hajózás ad alkalmat. A' gyárok nagyobb részint a' külvárosokban vannak. Egy Europainak sem szabad a' város belsejébe lépni. Három mértföldnyire a' várostól, Wampu szigetén, egy nagy és alkalmas kikötő helyen kell az europai hajóknak kirakodni, portékájikat kisebb hajókon egész a' tárházakig vinni; hasonlóan kell ismét megrakodniok. Wampu és a' város között 3 vámház vagyon, hol a' portékák 's az utasok igen szorosan megvizsgáltatnak. Kantonban nyáron igen meleg van, Decemberben, Januariusban, Februariusban ellenben hideg; egyébiránt az ott lakás egészséges és kellemes; mit az eledel bősége és olcsósága, 's magok a' nyalánkságok is, nem kevéssé mozditnak elő. (L. Macao.) *r.*

Kapitanik vagy Kapatanok, örökös fők, kik Maina kerületben szétoszlának. A' török főhatalom ideje alatt, szabadkényü hatóságot képzének, mentve minden felelettehertől. Azon bei-jel, kit körökből választának, bizonyos nemü nagy-tanácsot alkottak. A' bei egyedül a' Töröknek járó haracs vagy is fejpénz megfizetéséről gondoskodott, 's a' tartomány ügyét a' basával alkudozás utján vivé. A' Kapitanik rendszerint zabolátlan zsiványvezérek valának, kik egyenként hozzáférhetlen sziklákban tartózkodtak, 's a' Törökök 's szomszédjaikra nézve veszedelmesek voltak. Csak midőn általányosan kellett megtámadni a' Törököket, szövetkeztek össze a' többi Görögökkel, egyébiránt egymás között örök egyenetlenségben éltek. E' vad oligarchia több derék hadvezéreket állitott elő, millyenek: Kolokotronis, Odysseus, Nikitas (a' turkophag, azaz török-evő) 's mások valának. A' Palikarik (kik klephtis, azaz zsiványoknak is neveztettek) csak addig követék e' kapitanik parancsait, mig bizodalommal 's szerencsével birának. Voutier franczia ezredes érdekes tárgyakat közlöt rólok. — *cs.*

Kapitány, egy csapat katonaság parancsolója. A' középkorban hadvezért jelente. A' hajóskapitánynak egy hajó vagyon parancsa alatt. Generalkapitánynak Spanyolországban a' száraz erőnek legfőbb parancsoloja neveztetik; a' gyarmatokban a' főkormányzó is. *r.*

Káplán, neve a' cathol. és protest. felszentelt papi segédeknek. Ezen nevet igy származtatják: Márton püspök viselt egy sipkát, mellynek csudaerőt tulajdonitottak, 's ezért halála után különös házban őrizték, mellyet ezen sipkáról capellának, 's azt, ki a' nézőknek ezen sipkát megmutatta, capellannak (káplánnak) nevezték. Más, kevésbé hiteles származtatása ezen szónak capellától vagyon, jelentvén azon capsulát (tokot), mellyben az első missionariusok az ur vacsorája kiszolgáltatására megkivántatókat hordozták, kik is innen káplánoknak neveztettek. *r.*

KAPNIST (Wassiljewics Wassil), orosz kir. statustanácsnok, az Academia 's egyéb tudós társaságok tagja, Oroszország első lyricus költőjinek egyike, szül. 1756; vetélkedett barátjával a' koszorus ódaköltő Derschawinnel. Horáczot tapssal fordità, kivel költeményei szellemében némü hasonlatosságot árul el. Munkáji gyüjteménye Pétervárban 1806 jött ki. Ezen kivül egy vigjátéka: „Jabeda" 1799, 's egy szomorujátéka: „Antigone" 1815 jelent meg. Francziául 's oroszul kiadott „Megitélése Homer Odysseajának", részint hypothesisekre van épitve, 's élesebb eszüen mint alaposan. Odáiban nem találtatik azon könnyü és merész, melly Derschawinéit jeleli, de egy más nemü szépséggel diszeskedik. Stylus tisztasága; gondolatok gazdagsága; természetes, mély 's igaz érzéssel párosult philosophia; ezek characterisálják költeményeit. Néhány évek előtt Obuchowka mezei jószágába vonult, hol magányábnn magának 's a' Musáknak élc. Ugyanott halt meg Oct. 28, 1823, élte 67 évében. — *cs.*

KAPÓSI (Kapusi) Sámuel, a' hittudomány doctora, 's a' fejérvári oskolákban több tudományok hajdani jeles tanitója, Rimaszombatban született, hol atyja lelki tanitó volt. Minekutána itthon tudományos pályáját elvégezé, magának bővebb esmereteket szerzendő, a' külföld egyéb tartományain kivül, különösen Hollandiát és Angolhont utazá be. Hazájába visszajövén tanitói hivatalt nyert, 's részint Sáros-Patakon, részint Gyulafejérvárott, az ifjuság oktatásával tölté hasznos életét. Részint nyomtatásban kijött, részint kéziratban maradt munkáji közül némellyek vallásos tárgyuak, mások nyelvtudományiak, mások ismét a' számtudomány körébe tartozók. Megholt 1713, midőn már tanitói hivatalát 24 évig viselé. Ellenségei által történt megétetése nem alaptalanul gyanittaték. 54.

KAPOSVÁR, mváros Somogyvármegyében, hol ez gyüléseit 's tövénykezését tartja szép épületében; több csinos házakkal 's egy gymnasiummal diszeskedik. Hajdan erősség volt, körülfolyva a' Kapos vizétől. Lakosainak száma 3080, kik jobbadán földmiveléssel 's különösen dohánytermesztéssel foglalatoskodnak. 54.

KAPRINAI (István), 1714 Sept. 14 szül. Érsekujvárott Nyitravármegyében. 1729 a' Jesuita szerzetbe lépett, 's minekutána Kassán a' történetirást hosszas ideig tanitotta 's fürkészte volna: elég erőt érzett magában a' hazai történeteknek oklevelekkel gyámolitott leirásához kezdeni, mellynek első része 1767, második pedig 1772 nyomatott ki Bécsben, illy czim alatt: „*Hungaria Diplomatica*" 's a' t. Több — a' hazai történetek felvilágositására szolgálandott munkáji, kéziratban maradtak, 's talán nagyobb részint már el is vesztenek. 54.

KAPRONCZA, horvátországi sz. kir. vár. Körösvármegyében, nem messze a' Drávához, Legrádtól majdnem egyenest dél felé, mintegy 7500 lakossal. Közeletében, egy rév által eszközöltetik a' városnak, sőt hazánk melléktartománya egész vidékének Magyarhonnal való közösülése. 54.

KÁPTALAN-nak neveztetik azon jelesebb tudományu egyházi férjfiaknak (kanonokoknak) egyesülete, melly köz levéltárral és hiteles pecséttel diszeskedik, 's némelly cselekedetekre, mint p. o. a' nemesi telkek iránti örökbevallás elfogadására, megkülönböztetőleg van felhatalmazva törvényeink által. Felosztatnak főegyháziakra (cathedralia) és egyesületiekre (collegiata), továbbá ókra és ujakra, melly utolsók közül némellyek csak igen táj értelemben mondathatnak káptalanoknak, minthogy pecséttel nem birnak. — Hitelességekre 's törvényhatóságok kiterjedésére nézve hasonlók a' káptalanokhoz a' szerzetes gyülekezetek, 's annál fogva ugyanazon szabadságokkal vannak felruházva 's ugyanazon kötelezésekkel is terheltetnek, mellyekkel a' káptalanok. Ezek ugyanis 1) a' magok ügyeire nézve ön pecsétjek alatt rendelnek ügyészeket 's meghatalmazottakat, kiket azonban a'

szerint meg nem változtathatnak, sem illyképen örökbevallást nem tehetnek. 2) Hatalmaskodási tettekben 's más (de nem főbenjáró) kicsapongásokban egy személy gyanánt tekintetnek. 3) Ha magános, birtoktalan egyén követ el ollyas tettet: a' község haszonvételeinek jövedelmeiből szereztetik elégtétel. 4) Javaiknak bármi néven nevezendő igazgatója, kártékony jobbágyaik ellen mindenkor kötelezteték igazságot szolgáltatni, de egyébiránt hivatalán kivül, ha csak fel nincs hatalmazva, a' káptalanért nem felelhet. 5) Ha a' felszólító parancs következésében, a' levéltárból a' kivánt okleveleket kiadni nem akarnák: 500 forintra büntettetnek, valamint szinte más egyéb hiteles tárral és pecséttel biró helyek 's személyek is. 6) A' levéltárt, lehető legjobb rendben 's mindent feljegyezve, lajstromozva köteleztetnek tartani, mellyet ha elmulasztanának, az épen most említett büntetéssel fenyittetnének meg. —*no*—

KAPU (fényes). Igy neveztetik gyakran az Ozmanbirodalom, vagy általában a' török fejedelmi udvar és országlás, — azon magas kaputól, melly a' császár lakhelyébe vezet Konstantinápolyban.

KAPUDAN-BASA, a' Töröknél a' flotta nagy admirálja. Tagja a' divánnak, 's hivatalát többnyire csak egy esztendeig viseli. Fő foglalatossága abból áll, hogy nyáron a' török flotta egy részével az archipelagusba hajózzon, részint hogy azt a' tengeri szolgálatban gyakorolja, részint hogy az ottani tartományokból az adót beszedje. 2—3 lófarkat visel. *r.*

KAPUVÉRÉR, Bugát Boncztudományában Verőczér, a' tápkészitésben forgott vért viszi a' májhoz, melly a' máj vérerei által csak azután öntetik a' többi vér tömegébe. Közönségesen két törzsökből tétetik öszve. Első törzsök a' fodorvérér, melly a' felső fodorütér mellett fekszik, és mind azon véreres ágat magához veszi, mellyek a' vékony és vastag belekből jőnek; ezen törzsök majd egyes, majd kettős, melly utolsó esetben egy nagyobb és kisebb fodorvérért találunk a' testben. A' nagyobb minden belágat, a' csiphurkavéreret, a' jobb és középső hurkavéreret fogadja magához; a' kisebb pedig a' bal hurkavéreret és a' belső aranyvéreret veszi fel. Másik törzsök a' lépvérér, a' lép állományából származó, a' gyomor, hasnyálmirigy és a' nyombél vérereit vevő magához. Ezen két törzsök a' nyombélen tul egyesül, kapuvér-vagy verőcz-érré lesz, melly még a' jobb koszorús, a' felső nyom-és gyomornyomvérereket fogadja magához, utját a' máj felé folytatja, azt eléri, benne elágozik. Az ő hozta vér lő kutfeje az epekészitésre szánt vérnek (l. EPE.), melly viszont egy neme a' lélekzésnek, mintegy széndjétől megfosztja a' vért. —*j*—*a*.

KÁR, KÁROSITÁS. Minden, a' mi által másnak birtoka kisebbül vagy tökéletlenedik, kár-nak, — azon büncselekedet pedig, melly által ez eszközöltetik, károsításnak mondatik. Ez vagy csalárdsággal jár, vagy hiba miatt történik, vagy mind a' kettő nélkül, emberi akarat ellenére esik meg; ez utolsó, általában szerencsétlenségnek neveztetik. A' szerint, a' mint a' kárt valakinek vétekül tulajdonithatni vagy nem, tartozik azt a' károsító személy megtéríteni, vagy különben. Egyébiránt a' csalárdság által okozott kár, a' törvény és egyezetek által meghatározott esetekben, a' hiba által okoztatott pedig mindenkor megtérittetik; de a' történetesről senki sem tartozik felelni, mert a' történet a' tulajdonosnak árt. — Törvényeink e' targyra nézve felettébb hijányosak. Csak két nemét különböztetik meg név szerint a' kárnak; csak ezeknek megorvoslásáról adnak bővebb utasitást, más károsittatásoknak kielégitését a' természetjog okfejei szerint, a' biró szabad tetszésére hagyván. A' károknak ezen nemei ugyanis, vagy malmok és töltések miatt a' vizek által, vagy pedig vigyázatlanság 's rosz akarat következésében mar-

hák által okoztatnak. Az elsőre nézve törvényeink illy megkülönböztetést és utasitást foglalnak magokban: A' malmok és töltések 1) vagy a' köznek ártalmasok, vagy 2) valamelly magán személynek. — 1) Ha a' köznek: — tudósitást vévén ez iránt a' vármegye önnön kebelebeli kiküldöttségétől, meginti a' malom vagy töltés birtokosát, hogy azokat a' dolog mintlétéhez képest, vagy igazittassa meg, vagy pusztitsa el. Ha az ezt nem cselekszi, akkor a' gyülés meghatározásának következésében, maga a' vármegye eszközli, vagy egyenes elrontatás, vagy pedig tisztügyészi vádlevél (fiscalis actio) által. A' munkálat egyébiránt mindenkor a' birtokos költségén 's rovására történik. — 2) Ha valamelly magán személynek: ez azoknak megjavittatása, vagy pedig a' környülállás szerint lerontatása végett valódi pert indit. Tanácsolható itt az előre bocsátandó törvényes intés, melly után a' Hk. I: 87, 's 1751: 14 törv. czikben alapitott vádlevél a' vármegyei birósághnak átadatik, ki is a' vád bebizonyittatása után, ahoz alkalmazott itéletet hoz, melly birtokon belől felebbvihető.

A' mennyire a' marhák által okozott károkat azok sajátosainak tulajdonithatni, annyiban mondathatik bünnek azon cselekvés is, melly szerint valaki, barmainak más telkein legeltetése által, ennek kisebbséget okoz. — Azon telkek, mellyeken legeltetési károk történhetnek, háromfélék, ugymint a) különösen eltiltottak, azaz ollyanok, mellyeken egyébkor szabad legeltetés van, 's csak épen valamelly különös esetben nem engedtetik az meg; p. o. midőn a' köz legelőnek valamelly része bizonyos időre megtiltatik; b) természetek szerint tilosak, — hol a' marhák kár nélkül soha sem járhatnak, mint: az uj ültetési és sarjadzó erdőben, vetésekben 'sat.; végre c) peresek, mellyeknek sajátsága, vagy legalább használata, villongás alatt van a' birtokosok között. — Az illy károk általánosan a' marhák behajtása által orvosoltatnak meg; mellynek természete azonban, a' telkek épen most emlitett minősége szerint különböző. — Akár az ideiglen, akár pedig a' természeteknél fogva tilos, vagy villongás alatt lévő teleken okoztassék a' marhák által kár: mindenkor behajthatja ezeket a' föld tulajdonosa erőhatalommal, 's illő gondviselés alatt magánál harmad napig meg is tarthatja. Ha ezen idő lefolyta alatt azokat, elégtétel mellett, sajátosok vissza nem kivánja: az alispány vagy szolgabiró (polgároknál a' város birája) kezébe kell a' behajtónak a' marhákat általadnia; mellyet ha cselekedni elmulasztana, a' harmadnap után következő minden egy napi letartóztatásért 3 nehéz MÁRKA (l. e.) büntetéssel adózik. Ezen átadás vagy dologilag, t. i. a' marhák valóságos kézhez adásával történik, vagy csak irásban, midőn az átadási igyekezet csak levél által jelentetik ki. Igy történhetik meg a' birói átvétel is. — A' mondott büntetést az egyes nemesek és szabadosok különkülön, a' községek és ugyanazon uraság alattvalóji pedig összevéve kapják és fizetik; a' barmok pedig, birói kézhez nem adatván, egyes uraikra, valamint szinte a' birói kézhez nem adókra nézve is, összevéve tekintetnek. A' büntetés a' harmadnap elmulta után 15 napig foly, de azon tul nem, hanemha a' letartóztató, a' marhák tulajdonosa által végbevitt törvényes megintetés után is vonakodnék azokat kézre bocsátani; mert ekkor, a' megintés napjától fogva ismét szakadatlanul tart. Azonkivül a' kézhez nem adó, az ő cselekedete által okozott károkat és költségeket, egyedül a' felperesé lecndőket, is tartozik megtéritni. — A' most elszámlált közös tulajdonságokon kivül 1) a' bizonyos ideig letiltott telekről való marhák behajtására nézve, még ezeket kell különösen megjegyezni: ugyanazon helységbeli jobbágyok, sőt nemesek is tartoznak a' kiszabott büntetést megfizetni, ha az utóbbiak, annak megállapitásával nem ellenkeztek; mert különben az anyai, vagy hitvesi jószágaikon lévő szabadosokkal és más helységbeli lakosokkal együtt, csak a' becsü

szerint meghatározott kárt köteleztetnek megtéritni. 2) A' természetek szerint tilalmas telkekről való behajtásra nézve: — a' kárt tüstént meg kell becsültetni a' marhák behajtatása után, nehogy a' továbbra halasztás által annak nyomai elenyésszenek, 's hogy a' harmok tulajdonosától, a' kár mennyiségéhez szabott elégtétel kivanathassék, és arról a' bíróságnak is elegendő tudomása lehessen. Ezen második esetben tüstént vissza kell adni a' marhákat, mihelyt elégtétel ajánltatik, kivévén, ha azok már bírói kézre átadattak volna; mert ekkor a' bíróság tudta nélkül el nem bocsáttathatnak. Ha a' marhák tulajdonosa a' kárbecsüvel meg nincs elégedve: érdekletlen (non interessatus) személyek által, a' szolgabiró és esküdt előtt, ujabban megbecsültetheti azt. Az elégtétel pedig akár a' telek birtokosának, akár a' bíróságnak, 's akár készpénzben, akár bátorságositás, akár zálog által ajánltassék, mind egy; azonban ha az adott zálog, a' marhák visszaadatása napjától számitott tizenötöd nap alatt ki nem váltatik, azt többé visszakivánni nem lehet. — Végre 3) A' peres telkekről behajtott marhák kiváltására nézve: egyenesen csak irásbeli bátorságositás (cautio) kivántatik, mellyben ki kell jelentve lenni annak, hogy az ezen esetre nézve inditandó per kezdetével, a' marhák tulajdonosa azokat természetiben vagy árrok szerint visszaadandja; ő maga pedig pert állánd, 's tetteiről számolni kész leend. Ha ezen irásbeli biztositás törvényes, 's egyszersmind a' szolgabiró által a' telek tulajdonosával közölve lévén, ez a' marhákat még sem bocsátja el: engedetlensége által markás büntetést von magára, mellyet az e' végre mozditott perben az alispány itél meg. — Háboritott használatáért, mindenik fél erőszakoskodási per utján (l. Hatalmaskodás) szerez magának elégtételt. — Megjegyzésre méltó itt még az is, hogy ha a' peres telekről behajtó (abactor), a' teleknek egy esztendei köz, békeséges és nyilvános használatán kivül azt is bebizonyithatja, hogy a' marhák tulajdonosát vagy annak tisztviselőjét kétszer törvényesen tilalmaztatá, „ne merné barmait azon helyen legeltetni, a' honnan ezek behajtattak": sikeresen mozdit pert, a' tiltott telekről behajtott marhák elvesztésére. *Kunoss.*

Kar (Chor) név alatt eredetiképen énekesek és tánczosok csapatja értetett, kik bizonyos tetteik által a' nyilvános innepek pompáját 's fényét tartoztak emelni. Ezen okból használtattak a' szomoru és vig játékokban is, mellyek legrégibb időkben a' nyilvános innepek egyik fő részét képzették, 's mellyekben a' karok (Chöre) éneklése fő dolog vala; későbben azonban kar csak mellékdologgá vált. A' régiek tragödiáji felől szerzett esmereteink szerint a' kar férjfi és asszony személyekből álló társaság volt, kiknek az egész játékszini előadás alatt a' szinpadon kellett állani, az előfordult tetteket nézni, mellyeknek mintegy tanuji voltak. Ha a' tettek folyamatja kevessé megszünt, a' hézagot a' kar énekei pótlák ki, mellyek ama' tettekre czéloztak, az indulatot erősitették, a' dolog iránti érzelmeket kifejezték, a' játszó vagyis cselekvő személyek iránt észrevételt fejeztek ki, tanácsoltak, vigasztaltak, intettek, lebeszéltek; de a' kar ritkán fordult elő fő személyképen, mint Aeschylusnál találtatik, — hanem többnyire a' nép egyik részét, vagy annak véneit, a' király tanácsnokjait 'sa't. képzette. Nála nélkül szomoru játék nem lehetett elejénte, néha 50 személyből is állott, későbben 15-re szálittatott. Vezére vagyis elöljárója *Coriphäus* nevet viselt, ki, midőn némellykor a' kar is részt vett az előadott tettben, a' többiek nevében szólott. Néha két részre oszlott a' kar, 's ekkor felváltva énekelt. A' karnak ezen osztályai, mellyeket talán nem helyesen neveztek karoknak, akkor a' játékszin egyik oldaláról a' másikra mentek, 's ezen mozdulatjaikból származtak az általok danolt egyes énekek vagy beszédszünetek nevei, mint: Stropha, Antistropha, és Epodos.

Millyen lehetett azonban ezen karénekek muzsikája, meghatározni nem lehet; hihető, hogy az egész nem volt egyéb valamelly bizonyos mértékre vont declamatiónál, 's annak melodiája, ha igy szabad neveznünk, igen egyszerü vala, 's csak egyhangok, 's octávákból állott. A' muzsikai kiséretet talán néhány fuvolya végzé és pedig szinte egy hangokban. A' tragödiai karének a' szomoru játék hanyatlásával hasonlóan megszünt, 's csak ujabb időkbeli trágödia szerzők kezdék azt ismét a' régiek szokása szerint szinpadjainkra hozni, kik közt első volt Schiller. — Kar-nak neveztetik a' cath. egyháznak a' nagy oltár előtt levő része, hol a' kanonok urak zsolosmájokat szokták elmondani: szinte ugy neveztetik minden templomnak ama' magasabbra felemelt része is, hol az orgona szokott lenni, 's a' muzsikai előadások tartatnak. *gy.*

Karácson, Krisztus születésének innepe, a' keresztény egyház első évszázadaiban nem ületett meg, minthogy a' köz szokás, valamelly jeles embernek inkább halála napját szokta emlékezetessé tenni 's megtartani, mintsem születéséét. Ennél fogva a' karácson megünneplése csak a' 4 században jött divatba keleten, nyugotra pedig az 5-ikben terjedett el. Mivel pedig Lukács evangeliomából világos, hogy Krisztus éjjeli időben született: a' Decemb. 24-ről 25-re virradó éj szenteltetett annak emlékezeti idejéül, a' mi a' cath. egyháznál mai napig is divatban van, 's az éjféli misék által évenként megujittatik.

Karaiták (kara, irás). Igy neveztetnek az Israelitáknál azok, kik a' Talmud traditioját megvetvén, egyedül az Irás szavaihoz tartják magokat, ellentétben a' Rabbanitákkal. Karaitákra Aegyiptomban, Krimben Chersonnál, Volhynia- 's Gallicziában lehet találni. Többnyire szegények, munkások, nagyobb részint szekeresek, gonosztévő kevés van közöttök. — *cs.*

Karamsin (Nikolai), 1803 óta orosz kir. birodalmi történetiró, 1824 óta pedig valóságos statustanácsnok. Született 1765 Simbirsk kerületben, neveltetett Moskvában Schaden oktató házánál; hadi szolgálatba lépett 's 1789—91 közép Europában szerte utazott. Sokaktól Oroszország egyik legderekabb prosaicusának tartatik. „Oroszország historiája" czimü munkájából 1824 11 kötet jelent meg (németül Hauenschild adá, folytatva Oerteltől; francziául St.-Thomas- és Jauffert-től, Paris 1820; egy más franczia fordítás Petersburgban jelent meg). A' 12 kötet, melyet Bludow ur fog befejezni, 1613dikig, a' Romanow házig terjed. Karamsin „Egy utazó orosz levelei" Richtertől forditattak németre (Leipzig 1799—1800, 4 kötet); szinte Elbeszélései is. Ez utolsók közül „Aglaja" czimü gyüjteményét emlitjük (Moskva 1794, 2 köt). Dalai valamennyire üres sentimentalitasban sinlődnek. — Sándor császár k. nagy munkája kiadását 60,000 rubellel segité; magát a' szerzőt sz. Anna rendjével tisztelé meg, 11 Katalin Császárné egy mulatóvárában szabad lakást adott neki, 's minden levéltárokat felnyittata előtte. Munkáji harmadik kiadása 9 köt. 1815ben jelent meg. Külföldre szándékozván utazni Jun. 3. 1826 kimult. Kevéssel halála előtt 50,000 rubelnyi évdijt rendele neki a' császár, melly azután özvegyére 's gyermekeire szállott. — *cs.*

Karancs, hegysor Nógrádvármegye füleki járásában, melly a' Medves, Cserhát és Láncza hegyek bérczes rengetegei között több mértföldnyire elterjed, és Salgó, Karancsberény 's Csákányháza szomszédságaiban emelkedik fel legmagasabbra, melly tulajdonkép Karancshegy nevet visel, 's mellynek szerte nyuló ágai a' Mátra nyujtványaival egyesülnek. 54.

Karancs, régente védhalmokkal keritett város, most magyar-német falu Baranyavármegyében, mellynek szántóföldje igen szép

buzát, szőlőhegye pedig a' villányi hires borokhoz hasonló kedves italt terem; sőt készitenek némelly lakosok asszuszőlőbort, 's a' karlowiczihez hasonló vereses ürmöst is. 54.

KARANSEBES, régente hires, most nem annyira nevezetes mezőváros Krassóvármegyében, a' Sebes folyó mellett, Temesvárhoz 5 mf.nyire, mintegy 3500 lakossal, kik kereskedéssel, bortermesztéssel és aranymosással foglalatoskodnak. A' város hajdan sokat szenvedett a' Törökök gyakori becsapásai által. Tőle egy mfnyi távolságra napk. felé, régi épületnek omladékai látszanak, mellyeket Ovidius tornyáéinak lenni mondanak. 54.

KARAT, (Kuara hüvelyes veteménytől, mellynek magjaival Afrika Schangallas tartományában az aranyat 's Nyugotindiában a' gyémántot mérik) kis mérték, mellyet a' pénzváltók, aranymivesek, az arany belső értékének vagy finomságának meghatározásánál 's a' drágakőmivesek a' gyémántok, gyöngyök 's nemes kövek megmérésénél és megbecsülésénél használnak. Egy markában 24 karat van, egy karatban 12, a' drága köveknél csak négy szem, 's egy szemben 3 szemcse. Az arany mérésénél szem szerint megy a' számolás. Felvetetik ugyanis, hogy a' megmérendő arany miv 24 karat nevü részekre vagyon felosztva. Ha ezen miv semmi más érczet nem foglal magában, azaz, ha tiszta arany, 24 karatos aranynak mondatik; ha pedig p. o. a' megmérendő tárgyban csak 20 karat tiszta arany vagyon, 's a' többi négy karat más érczből van, 20 aranyos karatnak nevezteti 'sat. A' drágaköveknél a' karatmérték négy szemre (melly mindegyik olly nehéz mint az aranymértéknél az As) határoztatik. Az aranynak ezüsttel vagy rézzel kidolgozását is karatolásnak nevezik, még pedig az első esetben fejér, a' másodikban veres karatolásnak. *r.*

KARÉNEK, a' mai muzsikában négy vagy több szavu éneket jelent, mellynek mindenik énekrészvénye több énekesek vagy énekesnékre van bizva. Ezen karénekek különböznek a' régi Görögökétől, előfordulnak az oratoriumok és operákban, 's a' népnek különbféle indulatjait fejezik ki; ha jól, és elegendő mennyiségü személyek adják elő, nagy foganatot 's behatást gerjesztenek. A' szerzőre nézve pedig azoknak készitése különös nehézségü munka. *gy.*

KARINTHIA, herczegség az austriai birodalomban; az Enns felett lévő tartománnyal, Stiriával, Tyrollal és Krainnal határos. Felülete 191 nsz. mf-et tesz. 's 285,583 lakost számlál. A' noriai és karniai hegyek vonulnak rajta keresztül, 's a' Dráva, Lavant, Gurk és Glan folyamok, mint szinte néhány tavak is, mossák. Bányáji gazdagok; nem különben bővelkedik gabonával, gyümölcsel, szelid és vad állatokkal. A' mivszorgalom mindennemü vas szereket, posztót, bőrt és több illyeneket készit. Karinthia elébb felső és alsóra volt osztva, 's 1815-től fogva mint klagenfurti és villachi kerület az illyriai királyság része. Nevét a' régi Carniktől, később Carantani és Carinthi névvel nevezettektől vevé, kik ide a' carniai hegyekről költöztek be. Augustus idejéig a' noriai királysághoz tartozék, ennek meggyőzetése után pedig a' nagy romai birodalomhoz. Mi után a' romai uralkodás a' Dunától délre fekvő tartományokon megszünt, a' Bajorok kezére jött, kik azt, a' főhatalom fentartása mellett szövetségeseiknek, a' Szávoknak lakásul engedék (500). A' 7 században itt tulajdon fejedelmek uralkodtak, mint Samois, ki a' Bajorokat megveré; Baruth, ki a' bajor főhatalmat ismét elesmeré; Chitemar, ki a' kereszténységet Karinthiába behozá. De miután Baruth nemzetsége Walchmuthtal kihalt, a' bajor herczeg Thassilo, fiját III Theodort tette Karinthia fejedelmévé, de az 778 nagy Károlytól elüzetett, 's helyébe Ingevo, egy Frank, neveztetett markgróffá. Ezt Codolaus, Balderich, Kalmann, 's Arnulf követék az uralkodásban. Igy K. a'

Németbirodalom adománytartománya volt, mellyhez Verona grófság is tartozott. A' következő szász császárok is követék a' Carolingek példáját, 's csaknem mindenkor rokonaikat nevezék ki K. markgrófjaivá. Nagy Otto ezt unokájának Ottonak adá (1002), ki után fija Konrád, azután Adalbert, és ennek letétele után (1035) Konrád következtenek. III Henrik császár alatt 8 esztendeig uralkodó nélkül volt K., mignem végre azt (1047) III Welfnek, és azután (1054) rokonjának Konrádnak adá, ez után pedig zähringeni Berthold következett (1060), ki IV Henrik császár ellenségeivel tartott. Ez utóbbitól a' markgrófság ismét elvétetett (1073) és Adalbert fijának, muergthali és avellanzi gróf Marquardnak, Eppstein urának, adatott. Ezután egymásra következének az ő fijai, Leopold és III Henrik; de mind ketten maradék nélkül haltak el. Azért azt 1127 regensburgi Erbo nádorgróf, és ennek halála után spannheimi és ortenburgi Engelbert gróf nyeré meg (1147). Ezt fija Henrik követé (1164), Henriket pedig testvére I Ulrik (1180). Fija Henrik csak két esztendeig uralkodott, 's unokája II Ulrik 1202 meghalt. Ez utóbbinak testvére Bernhard, ki 1257 mult ki, 3 fiu gyermeket hagya hátra, III Ulrikot (megh. 1260), ki karinthiai herczeg, és Filepet, ki salzburgi érsek lön. A' harmadiktól Hermanntól az 1429 kihalt Ortenburg grófi nemzetség származott. Minthogy III Ulriknak nem volt örököse, eladá fejedelemségét a' császár megegyezése nélkül, a' cseh királynak Ottokarnak, ki Ulrik halála után 1269 birtokába is lépe. Ottokarnak ugyan szerencsétlen esetei következésében Karinthiáról is le kelle mondania, de Filep hijában próbálá azt Rudolf császártól adományképen megnyerni, 's ennek halála után, 1279 Rudolf császár, mint örökös nélkül maradt adományt, a' birodalomhoz kapcsolá azt, 's egy ideig fijai, Albert és Rudolf, által közösen kormányoztatá. De nem sokára tyroli grófnak Meinhardnak adá, ki III Ulrik özvegyét, Agnest, nőül vette (1282), 's kit e' szerint Karinthia herczegének neveze ki. Ennek leányával Erzsébettel, egyszersmind M. fija, ausztriai Henrik Albert is összekelt, és maga és maradékai részére, a' tyroli férjfi ág kihalásának esetében, jogot nyert Karinthiára (1282). Meinhard fija, Henrik, ki 1331 halt meg, csak egy leányt hagyott hátra, Margarethát, kinek Tyrolban és Karinthiában örökösödhetését, Lajos császárnál kieszközlé. Ezen rut, de gazdag fejedelemasszony kezét János csehországi király kéré meg ifju fijának, János Henriknek számára, kit birtokaival együtt megis nyere. Az ausztriai herczegek ellenben, Lajos császártól, a' bajortól, Karinthiát adományképen kapák meg. E' miatt Lajos háboruba keveredett Csehországgal, mellynek az lön vége, hogy az ausztriai herczegek a' hadi költségeket megfizeték, Znaymtól elállának, 's Tyrolra való igényeikről lemondának, Karinthiát ellenben megnyerék (1336), melly azolta állandóan az ausztriai ház birtokában maradt. *r.*

Karlovicz, mv. a' Duna mellett 5800 l., görög seminariummal és gymnasiummal; egy görög nem egyesült érsek lakhelye, a' slavoniai katonai kerületben, hol Jan. 26. 1699 a' császár, Lengyelország, Oroszország, Velencze és a' Törökök között, angol és hollandi eszközlés által, béke köttetett, melly szerint I Leopold császár Erdélyországot és Slavoniát megtartá, Lengyelország Kaminiecket, Podoliát és Ukrainet visszanyeré; Velencze megtartá az elfoglalt Moreát, Oroszország pedig az elfoglalt Asowot. (L. Ausztria és Török birodalom). *r.*

Karlsbad (Károlyferdeje), Csehországban fekszik, egy Europa leghiresebb ferdőhelyei közül, egy regényes szép hegyi vidéken, kis keskeny völgyben, a' Tepel vizének mindenik partján. Mondják, IV Károly találta fel, itt vadászván, 1358ban a' melegforrásokat, midőn t. i. egyik vadászkutya orditását követve azt a'

forrásba hulltnak találá. Baier Péter, udvari orvosa, mindjárt ezen vizet rendelé urának, ki nyakas lábbetegségben szenvedett. A' gyógyulás igen hamar megtörtént. Ezen idő olta „Károly császár ferdeje" nevet nyere a' forrás. Azután — mondják — várt épitete ott a' császár, melly körül lássanként mások is letelepedtek. A' városban most mintegy 450 ház és 2510 lakos van. Temploma világos és jól épült. Játékszine, a' szász és cseh bálház, 's a' lengyel palota, szép izlésü épületek. Szép mivek készitetnek itt aczélból, vasból, czinből, fából stb. Ezen hévforrások vannak itt: az ó és uj serkedező (Sprudel), az Ujkut, Malomkut, Bernhard és Theresia kutja. Kellemetes sétálóji és mulatóhelyei vannak. Van savanyu vize is. Struve orvos 1821 olta mivileg utánozza a' karlsbadi vizeket, és nem rosz sikerrel; látogatóji igen számosak. —*j—a.*

KARLSBADI BÉKEGYÜLÉS. Az 1819-ki Sept. 20 tartott német szövetségi gyülés végzései, mellyek a' karlsbadi ministerialis tanácskozásban létesittettek, 's a' szövetséggyülés által mindjárt előterjesztetésekkor elfogadtattak, négy következő pontból állanak: 1) egy — ideigleni végrehajtó hatalom sikeresitse a' „belső bátorság, nyilvános rend és birtoki sajátság fentartására magának illető jogokat tulajdonitó" szövetségi gyülés határozatait. 2.) Az egyetemekre, a' tanitók szellemére 's tanitás módjára, a' tanulók magaviseletére és alattomos összeköttetéseire, szoros vigyázat rendeltessék. 3.) A' 20 nyomott ivet felül nem muló és az időszaki irásokra 5 évig tartandó szigorubb vizsgálat állittassék fel; mellyre nézve egyszersmind a' felelet terhet is felvállalák az országlások, hogy más szövetséges országok méltósága 's bátorsága meg nem sértetik, sem alkotmánya vagy igazgatásmódja meg nem támadtatik. 4.) A' szövetséges országok mindenikében rejtező 's szerte ágazó zendülések gyökereinek kiirthatása végett egy középponti fürkésző biztosság választatott Ausztria, Poroszország, Bajorhon, Hanovera, Baden, Hessendarmstadt és Nassau által, mellynek széke Mainz lett, 's melly 1828-ki Sept. 20 végződött. — Még egyéb tanácskozások is folytak ezen békegyülésen a' veszedelmes politicai okfőknek naponként inkább inkább terjedése iránt, — némelly népcsábitó iróknak elméleteiről 's azon szertelen ohajtásról, hogy a' német tartományokba, idegen országok alkotmánya ültettessék által 'sat.; de a' reájok nézve teendő határozások az 1819-ki bécsi ministerialis gyülésre halasztattak. —*no*—

KARLSRUHE, a' badeni nagyherczegség székes fővárosa, 15,000 lakossal; szép sikon fekszik, másfél órányira a' Rajnától, a' nagy Hartwald erdő szomszédságában. A' város épitési tervében az különös, hogy a' város azon körtérnek egy részét tölti be, mellyet a' nagyherczegi kastély közép tornyától kinyuló séták képeznek. Közülök 8 van beépitve, 's ezek formálják a' város éjszaki részének 9 utszájit, mellyeknek mindenikéből megláthatni a' tornyot. Ezen utszák egyforma távolságnyira kezdődnek a' kastélytól, 's ez által azon körös tért formálják, melly egyenlő nagyságu 's olly erkelyekkel épitett házakkal ékeskedik, mellyeknek homlokai mind a' kastély felé néznek. — Karlsruhe sok más várost felülmul fekvése 's házai idomossága által, mellyeknek mind bizonyos minta szerint kell épitetniek; utszáji tágasak, világosak 's mind a' két oldalon széles kövezetü gyalog utakkal ékesek; szép kapuji közt az ettingi kapu a' fellengős és jó izlésü épités mintája lehet. — Nyilvános térei: a' kastély-piacz négysoros alléékkal, az uj vásárpiacz pedig uj magas házakkal van körülvéve. — A' nagyherczegi kastély régi franczia stylben van épitve 's egy fő-és két szárny-épületből áll. Ezekkel egy irányban vannak egy felől a' narancs és kertiházak, más felől pedig a' lovagló iskola 's a' kocsiszin. — Az uj evangelicus templom, melly 1801-ben kezdődék, valódi romai stylben épült. Az uj catholicus templom, a' ro-

mai Pantheon formájára, felülről kap világot. E' templom főbemenetelénél 8 joniai oszlop formálja a' szép csarnokot. Hochberg grófné kastélya 's a' 2000 nézőt befogadó játékszin is szinte a' város jelesebb épületei közé tartoznak. Mivészeti 's tudományi gyüjteményi közt a' 70,000 kötetből álló udvari könyvtár, a' régiségi, pénz és természeti gyüjteménytár, 's a' kép és rézmetszetek gyüjteménye nevezetesek. A' várkert a' kastély megett kezdődik, honnan több fasorok nyulnak ki a' kerten 's a' határos Hartwaldon keresztül, egészen ez erdő végéig. A' kert legkiesebb tája „Amália nyugalma", melly angol izléssel van idomitva. — A' városhoz vezető minden utak a' legszebb alléekkal vannak beültetve, mellyek közt a' Durlachtól egész egy órányira egyenes sorban tartó, kivált olasz jegenyéjinek nagysága 's szépsége által kitünő. — Ezen kivül több gyárok, nevelőintézetek, p. o. gymnasium, tanitói seminarium, kadet-oskola, siketnémák intézete, rajzoskola 'stef. találtatnak Karlsruheban. *Sz. E.*

Kármentés, vagy kármentési egyezet, olly kötés, melly szerint egyik fél azon tartozást vállalja magára, hogy a' másiknak bizonyos tárgyakra nézve 's meghatározott körülményekben történhető kárát megtéritendi. Ezen kötés által a' kármentő vagy önhasznát keresi, vagy épen nem számol nyereségre; az első esetben a' veszedelem kisebb vagy nagyobb volta szerint több vagy kevesebb procentumot kiván a' bátorságositandó vagyis kármentendő tárgy értékétől; 's igy van a' dolog mindig a' különös kármentő társaságoknál, akár szárazon akár vizen bátorságositandó vagyonra nézve. Csak akkor lehet a' kármentő egyesület önhasznot nem keresővé, ha az olly személyekből áll, kik kölcsönösen bátorságositják egymás vagyonát; p. o. házaikat a' tüzi veszedelemtől. Ezen esetben csak a' kár alkalmával fizettetik mindenik résztvevő által a' reá arányosan esendő segedelmi rész. — Már a' romai törvényekben említés látszik tétetni a' kármentésről; de általánosan a' Zsidóknak tulajdonittatik feltalálása, kik 1182 Franciaországból kiüzetvén, vagyonaiknak könnyebb 's bátorságosabb elszálithatása tekintetéből a' keresztény Franciákkal kármentési egyezségekre léptek. — A' kármentésnek két fő neme van, az t. i., melly 1) a' tüz és 2) viz által okoztatott vagyonbeli veszteséget téríti meg. Az első leginkább csak a' házakat, takarmányos kerteket, magtárokat (granarium) 'sat., a' második pedig a' hajókat szokja bátorságositni. Austria mind a' két nemével bir az illyen társaságoknak, mellyek közül az előbbinek helye Bécsben és Triestben, az utóbbié pedig (Rév-) Komáromban van. — 54.

Karmin, a' cochenilla bogárnak földes vagy érczes meszekkel összevegyitett piros festő szeréből áll. A' coch. leginkább cactus növényeken szeret tartózkodni. Minthogy e' drága festőszernek szépsége nemcsak a' készitésmódtól, hanem az összekevert szerek mennyiségi arányjától is igen sokat függ: felettébb különböző készitésmódjai is találtatnak a' mesterséges karminnek. A' legjobb karmint készitő gyárok eltitkolják bánásmódjokat gyár-titokként; legjobb természeti cochenillája uj Spanyolországnak van. *A***s.*

Karok és Rendek, l. Országkarok és Rendek.

Karolina (Amália Ersébet), IV György nagybritanniai király hitvese, 's az auerstädti ütközetben halálosan megsebesitett braunschweigi Károly Vilmos Ferdinánd herczegnek, 's az angol herczegasszony Augusta, III György testvérének második leánya, szül. Máj. 1768. Karolina atyja udvaránál kinszeritett környülmények közt tölté ifjuságát, mignem 1795 a' wallisi herczeg eljegyzé. Mindjárt a' következő esztendőben megörvendezteté a' királyi házat 's a' britt nemzetet egy leány gyermek, Charlotta Augusta szülése által, (meghalt mint hitvese Sachsen-Koburg Leopold herczegnek Nov. 6. 1816);

de alig gyógyula fel beteg ágyából, midőn férje tőle elvála, illy kijelentéssel: hogy a' szeretet senkinek sincs hatalmában, és hogy erre nézve azon túl egymásnak felelet terhével nem tartozhatnak. E' volt kezdete a' két házastárs közötti perlekedésnek, melly Karolina haláláig meg nem szünt, 's a' férj részéről ismételt vádakkal terhelé az asszony becsületét, míg azonban III. György és a' britt nemzet, a' megvetett nőt folyvást pártolák. (Vő. IV György). — A' wallisi herczegné, távol az udvartól, Blakheathban, mezei lakáson élt 1808-ig illendő magányban, a' mivészeteknek és tudományoknak, könyörületességnek és hajlandóságainak. Számos — becsületét homályositó hirek, mellyek szerint Manby kapitánnyal, sir Sidney Smithtel és másokkal tiltott viszonyban állott, 's egy fiu gyermek anyjává lett volna, a' királyt arra inditák, hogy magaviselete megvizsgálására ministeri biztosságot nevezzen ki, mellynek elölülője lordcanczellár Grenville volt. Ezen biztosság számos tanukat hallgata ki, 's e' nyilatkozást teve: hogy a' herczegasszony a' volt terhesség 's szülés vádja alól felszabaditatik, viselete mindazonáltal nem ment minden vigyázatlanságoktól. A' király, menye ártatlansága elesmerését megerősité, udvari látogatással tisztelvén meg; hasonló tisztelettételek következtek a' herczegektől, sógoraitól; a' cumberlandi herczeg a' herczegasszonyt az udvarhoz 's a' szinházba kiséré. Azon bal hirek terjesztése a' wallisi herczeg 's az uralkodó királyné udvarától származék, ki menye iránt folyvást idegenséggel viseltetett. A' nemzet ez alkalommal, valamint később is, rendkivüli hajlandóságot mutata a' herczegasszonyhoz. 1813 ujra nyilvános per támada a' két házastárs között, minthogy a' wallisi herczegasszony panaszra kelt azon nehézségek ellen, mellyek neki mint anyának, leánya gyakrabb látogatásaira nézve tétettek. A' wallisi herczeg, akkor kormányzó, ezen panaszt elmellőzé; ezután a' herczegasszony Jul. 1814 engedelmet nyere Braunschweigba menni, 's onnan Olasz-és Görögországot beutazni. Elkezdé most kalandos utját Német,-Olasz 's Görögországon, az Archipelaguson és Syrián keresztül Jerusalemig, melly utján az olasz Bergami megbizott kisérője volt. Visszaérkezte után Olaszországban élt leginkább a' Comotó melletti mezei jószágán. Midőn a' wallisi herczeg Jan. 29. 1820 a' britt thrónra lépe, lord Hutchinson által olly ajánlás tétetett neki, hogy 50,000 ft st. évpénzért, mondjon le az angol királynéi, valamint egyéb a' királyi famíliát illető czimekről, és soha többé Angliába ne jöjjön. Ezen ajánlást mint becstelent félreveté, sőt egyenesen britt királyné jogaira számolva, vádokat indita el nem esmertetése miatt, 's kémlelődési és összeesküvési szövetkezéseket hoza szóba, mellyeket egy titkos ügyviselő, báró Ompteda, Majlandból kohola a' herczegasszony ellen. Közbenjárási próbatételek siker néikül maradának a' királyné kivánságai megszüntetésére, ki azon merész szándékot érlelé, hogy Angliába visszamegy; hova, a' ministeriumnak váratlan 's kivánatlanul, a' nemzet legnagyobb örömjelentései közt, Calaisból meg is érkezék, 's következő nap Londonba győzelmi pompával mene be. Most lord Liverpool minister lépe fel a' parlamentben egy váddal a' királyné ellen, mellynek czélja volt, őt mint a' királyi koronára méltatlant, mint házasságrontót, nyilvános megvettetésnek kitenni. Az ezt követő parliamenti tanácskozások 's vizsgálatok, bár milly sok illetlent hozának is napfényre, a' közönség a' királyné részére nyilatkozék, annyira, hogy miután a' britt törvények minden mesterségei kimerittettek, 's a' 123 igenlő, 95 ellenző szó ellen a' büntetési ajánlat a' harmadszori és utolsó felolvasáskor a' lordok házában keresztül ment volna, a' ministerek tanácsosnak tarták, a' büntetési javalat további sürgetését hat hónapra halasztani — vagy, a' mint következve történt, végkép megszüntetni. Igy végződék ezen per, melly az er-

kölcsi érzést, eredete, folytatása 's végzetében, mélyen megsérté. - A' királyné, távol a' királynak, férjének udvarától, Brandenburghouseban élt, rangjához 's méltóságához képest; olly nemzet oltalma alatt, melly nevezetes esetekben olly sokszor megmutatá őszinte itéletét. 1821-ben, midőn IV. György innepélyesen megkoronáztatott, ő is megkivána előbb koronáztatni, 's azután lenni jelen a' koronázáson. De a' titkos tanács végzeténél fogva tőle mind a' kettő megtagadtatott, 's pártosai részvéte mellett is, személyesen éré őt azon meggyaláztatás, hogy midőn a' koronázás napján a' Westminsterapátságba be akarna nyomulni, visszaigazíttatott. Erre a' titkos tanács végzése ellen nyilatkozást iktatott a' hirlevelekbe. — Nem sokára férjének Irlandba utazta után, erősen megzavart belseje 's az ehez járult meghülés következésében, a' Drurylane-szinházban hirtelen megbetegült. Bélgyuladása olly gyorsan nevekedék, hogy az orvosok véleménye ellenére közel halálát megjövendölé, melly Aug. 7. 1821. meg is történt. Holt teste, utolsó akaratja szerint, Braunschweigba vitetett, hol ősei sirjában nyugszik. Elvitetése Londonban, eltakarittatása pedig Braunschweigban, némelly rendetlenségekre adának okot, mellyeknek alapja azonban inkább az önkényes ministeri végzésekkel való ellenkezésben, mintsem az elhunyt iránti tiszteletben volt. *r.*

KAROLINA (Mária), I. Ferdinándnak, a' két Sicilia királyának hitvese, I. Ferencz császár és Mária Theresia leánya, szül. Aug. 13. 1752, épen olly szeretetre méltó volt mint szép lelkü, de szerencsétlenségére, állhatatos character nélkül. A' házassági egyezés következésében, férjfi thrónörökös születése után ülést nyert volna a' statustanácsban az ifju királyné; de hajlandósága, személyesen együtt uralkodni, nem várhata olly soká, hanem már előbb eltávoztatá az öreg Tanucci ministert, ki a' király bizodalmát 's a' Nápolyiak szeretetét birá, 's a' Francziaországban született ACTONT (l. e.) emelé főministerségre. Ez az ország kincstárát pazérlás által megrongálá, 's a' külföldieknek az udvari és országos hivatalok betöltésénél elsőséget ada, a' statusnyomozási rendszabást minden, kedvenczei vagy kormányja ellen beszélni vagy cselekedni merészlők ellen behozá; de ez által, hozzá járulván még más gyengeségei 's hibáji is, minden rendek gyülölségét magára voná. A' királyné ezen férjfiu iránt határtalan bizodalommal viselteték, mivel ő hozzá 's az uralkodáshoz felette szitott; a' nemzetet ellenben ez felgerjeszté a' fejedelemné ellen, ki férjére való befolyását kemény rendszabásokkal használá mind azok ellen, kik a' franczia jacobinismushoz ragaszkodásról vádoltatának, vagy az uralkodó minister 's kormányzása ellen dolgozának; noha a' nápolyi nép nem is esmeré akkor a' jacobinusi revolutionalismust, hanem rossz helyzetben érezé magát Acton kormányzása alatt, a' szüntelen elfogdozások, hivatalból letételek, elitélések 's a' mindig nevekedő adó miatt. Csak a' fejedelemnét 's a' ministert nem rettenté meg az elnyomott nép szavának lassu zajgása, melly leginkább kitetszék a' nemesség közt. Elfogások, számkivetések, elvesztések által akarák a' nemzet ellenkező szellemét legyőzni, de ezek mind inkább felgyulasztá azt. A' bátorsági junta elölülője Vanini, kénytelen vala a' már zendülésre elszánt nép gyülölségének engedni. Nápoly hadizenete Francziaország ellen 1798, a' kormány 's ezt nyilván vezető királyné azon hiedelmének volt következése, hogy csak ez által lehet a' nép megelégedetlenségének más irányt adni; de Mack megveretése, a' Francziákat hirtelen a' főváros kapuji eleibe hozá, 's az udvart ministereivel együtt angol oltalom alatt Siciliába futásra kinszerité. Ruffo cardinálnak a' Francziák elleni felfegyverkezése Calabriában, a' köztársasági párt pedig a' fővárosban, a' királynak ismét visszaadá 1799 az országot. Nagyobb mértékben

mint hajdan Acton és Vanini, dühösködék most a' szerencsétlen királyné barátnéja a' hires lady HAMILTON, (l. e.) ki a' fejedelemnére, ennek férjére, a' nápolyi udvarnál lévő angol követekre, különösen pedig Nelson admirálra felette nagy befolyással birt. A' nápolyi capitulatio megsértetett, 's egy statusjunta neveztetett, melly SPEZIALE (l. e.) elölülése alatt az ideigleni kormány barátjait 's tisztjeit törvényesen ítélé 's bünteté. A' marengoi ütközet után szünt meg csak ezen tisztitási kormány. Midőn a' királyné 1805. uj egyezségbe álla Napoleon ellen, 12,000 Orosz siete ugyan a' nápolyi királyság segedelmére; de még sem gátlá ezen egyesült erő a' hatalmasb Franczia országot, Nápolyban a' Faron innen, Napoleon testvére Józef, 's ennek lemondása után, sógora Murat Joachim számára királyságot alapitani. A' királyné gondolkozása szerint nem eléggé gyorsan eszközölteték az angol segitség által Nápoly visszafoglalása; 's ezért meghasonlék az angol fővezérrel, lord Bentinckel Siciliában, ki őt az ország kormányától egészen el akará távoztatni, 's fijának, a' calabriai herczegnek helytartói uralkodását, valamint a' siciliai szerkeztetést is eszközlé. Talán ezen villongás okozá a' fejedelemné Bécsbe menetelét 1811, Konstantinápolyon keresztül. Kimult Schönbrunnban Sept. 8. 1814, a' nélkül hogy a' nápolyi thrón helyreállittatását megélte volna. r.

KAROLINA MATHILDA, szül. Jul. 22. 1751, atyjának, Fridrik Lajos walliai herczegnek holta után, eljegyeztetett 1766 a' dán királynak VII Keresztélynek. Jan. 28. 1786. szülé a' most országló dán királyt VII Frideriket. — Gyülölség és viszálkodás uralkodék a' dán udvarnál, 's férjének özvegy öreganyja, Zsófia Magdalena királyné, valamint mostoha anyja is, Juliána Mária, idegenek valának az ifju királyné iránt. Az elsőnek kedvtelensége azon szokott hidegség volt, melly az életkor 's character különbözéséből 's a' fejedelmi személyeknél kinszeritett udvari életmódból könnyen származhatik, 's annyiban az ifju királynéra nézve nem vala veszedelmes. Szomorúbb volt férje mostoha anyjának nyilvános idegensége, ki a' király választása által, mellynek ő minden módon ellene szegzé magát, megsértetett. Az ifjuság minden kellemeivel 's szépségével jelenék meg az ifju fejedelemné Kopenhagában. Barátságos 's leereszkedő volt mindenek iránt, 's a' néptől tiszteltetett. Egy ideig vigaztalá magát az ifju királyné, az idősb királynék idegenkedésére nézve, férje szeretetével, 's az udvar és gyönyörüségei csudálásával. De midőn férje figyelme szünni kezdett, iránta egykedvüebb, mostohája iránt elkeseredett, az udvarnokok iránt gyanakodó lön. Természeti élénksége mellett épen nem titkolá érzeteit. A' fejedelem csak alig vevé ezt észre; annál ellenségesb indulat fogá el mostoháját az uralkodó királyné ellen. Azon időben emelé magát STRUENSEE (l. e.) János Fridrik fejedelme kegyelmébe. A' királynénak ez visszatetszék, de a' kedvencz a' fejedelemné iránt mindenkor tisztességgel viseltetett, 's ez lassanként szünteté iránta annak idegenségét, ki, minthogy ez a' fejedelmet ritkán hagyta el, annak társalkodását is megszoká, sőt tisztelettel és kegyelemmel is viselteték ezen mély belátásu férjfiu iránt. 1770 Struensee a' koronaherczegbe himlőt olta, 's ő és a' királyné egyedül ápolák az ifju herczeget, 's az egyszersmind azt kivánná, hogy jövendőben St. vállalja fel a' koronaherczeg nevelését. Struensee belső tanácsossá leve, 's a' király és királyné olvasójává. Az utóbbi Struenseet olly férjfiunak nézé, kinek politicai terveinél hasznát vehetné, 's előtte kivánatait kinyilatkoztatá. Struensee ezt jónak találá, 's a' királyt a' fejedelemné kivánsága teljesitésére vélte birhatni. A' király most hitvese iránt bizodalommal viseltetek, mellyet ez haszonra fordita, és Struensee azon munkálódék, hogy a' királyi hatalmat az ő 's a' királyné kezeibe keritse. Mint-

hogy a' király végzései a' körülötte lévőktől függöttek, elvonák minden olly társaságoktól, mellyeket nem ők választának. Brandt, Struensee barátja, olly utasitást vett, hogy mindenről gondoskodjék, mi által az ifju király napjait kellemesen elmulathassa. Az ország kormánya ez által Struensee kezeire jött. A' dolgok ezen folyásának ellene szegültek a' mostohaanya királyné, 's fija Fridrik herczeg. Pártjok elfogatá Jan. 17, 1772 a' királynét, Struensee és Brandt grófokat 's ezeknek barátjait. Karolina Mathilde királyné, leányával Louise Augustával, egy udvari dámával 's dajkával együtt a' kronenburgi erősségbe vitettek fogságra; Struensee és Brandt ellenben lánczra tétettek 's egy biztossági vizsgálat következésében elitéltettek 's kivégeztettek. Eleinte maga a' királyné is nyilvános megitéltetés veszélyében volt; de az angol követ, Keith vitéz, hathatós előterjesztései megmenték ettől. Azonban Apr. 6. 1772 az udvari biztosság által, melly ellene 's a' király fogságba tett kedvenczei ellen a' nyomozást folytatá, férjétől elvalasztatott 's napjait Aalborgba kellett volna töltenie; de testvérének, III. György királynak közbenjárása szabadon bocsátatását kieszközlé. Elhagyá Dániát 's két gyermekét, 's Oct. 20. 1772. érkezék Cellebe, hol köz tiszteletben 's szeretetben élt, de csak rövid ideig, mert bujában és bánatjában már 1775 Maj 10. kimult, még alig 24 évü. Nevezetes marad bucsuzó irása királyi testvéréhez. A' franczia kertben emléket állitának számára a' cellei rendek. Vö. „*Mémoires de Falkenskiold.*“ (Paris 1826) és *Höst* irásait. *r.*

Károly (nagy). Ezen frank király nem csak abban volt nagy, mit időkora becsült, tisztelt, keresett, t. i. a' hadakozó munkásságban, bátor, csudálkozást és bámulást gerjesztő tettekben; hanem abban is, a' mit amaz alig esmert 's becsült, 's legkevesebbé keresett, t. i. a' lélek pallérozásában, 's ez által népei boldogsága alapitásában. Károly, a' Frankok királyja, később a' nyugot császárja, szül. felső Bajorországban, Karlsberg várában, Wurmsee mellett 742. Mások Ingelheim várát Mainz mellett, mások ismét Aachent mondják születése helyének. Atyja, a' kicsiny vagy rövid Pipin, Frankok királyja, Martell Károly fija volt, kinek halála után, 768, királlyá koronáztatott, 's annak akaratja szerint Franciaországot öccsével Karlmannal megosztá. De ezen osztály feltételei többször megváltoztattak, a' nélkül, hogy az osztozók megelégedtek volna. Ezen elégedetlenséget kivált a' Longobardok királyja Desiderius, a' két testvérnek ipa táplálá, mivel Károly, feleségét elhagyá. Ezt Desiderius megboszulni igyekezvén, Franciaországban nyugtalanságokat gerjeszte 's táplála, mi neki annál könnyebb volt, mivel az ország nagyjai függetlenségi vágyat nyilatkoztattak. Aquitania népei zendültek fel először. Károly kicsiny sereggel ment ellenek, de számola testvérére Karlmannra, ki akkor Aquitania egy részét birta. Ez meg is jelent a' csatamezőn, de az elválasztó szempontban elhagyá testvérjét, kinek már most egyedül kelle az egyenetlen harczot küzdenie. Nagy okossággal és vitézséggel magáévá tevé a' győzelmet (770), 's a' pártosok meghódoltak. Ezen háboruban az ifju hős olly kitünő hadi tehetségeket fejte ki, hogy a' nevétől való félelem, vasallusai legbátrabb szabadsági szellemét is zabolában tartá. De Károly egyszersmind annak szükségéről is meggyőződék, hogy az ország nagyjait szüntelen nevezetesebb tettekkel kell foglalatoskodtatni, 's igy figyelmeket az ország belső dolgairól elforditni. Midőn Karlmann 771 meghalt, 's hitvese két fijával Italiába atyjához futott, Károly az egész birodalmat elfoglalá, mellynek kiterjedése már most egész Franciaországon kivül Németország nagy részét is magába zárá. Most a' Szászok meghódoltatását tevé fel, mire neki a' kereszténység terjesztéséért való buzgalma nemi mentségül szolgált. A' Szászok berohanása a' Frankok földjére,

első ürügye volt a' háborunak, mellyet ellenek Károly 772 kezde. A' többi háborut ezen hadakozó nemzet zendülései szülték, melly noha meggyőzeték, de soha egészen meg nem hóditaték, 's csak miután a' kereszténységet felvette, a' selzi béke által 803 hódola tökéletesen. Károly a' Szászok egy részét Flandriába és a' Schweizba szálitotta, lakhelyeiket pedig az Obotriták (vandal néptörzsök) tölték be. Igy állának ellent a' Szászok 32 évig azon győzőnek, ki, néha vigyázatlanságig engedékeny, gyakran pedig a' kegyetlenségig szigoru, szintolly buzgón törekedett megtérítéseken mint meghóditásokon, 's csak akkor lehete tartományjok urává, midőn azt egészen pusztává tette. A' Szászok, ha egymás közt meg nem hasonlanak, hihetően fentartották volna magokat Károly hatalma 's nagy esze ellen. Vezérjeik közt legjelesebbek voltak Wittekind, és Alboin, kik végre megkeresztelkedtek (783). Hogy a' Szászok hosszas ellentállása megfogható legyen, nem kell felejteni, hogy azon mód, melly szerint az akkori seregek voltak formálva, minden esztendőben fegyvernyugvást okoza; minthogy a' hadra szólitásnak csak egy táborozásra terjedt ki foganatja, és Károlynak ugyan azon időben a' Longobardok, Avarok, Saracenok és Dánok ellen is kelle háborut folytatnia; 's mivel birodalmának nagysága vazalljai zendülését könnyüvé tette; a' miért gyakran a' belső béke, 's öntekintetének fentartása is elég dolgot adott neki. Hadrián pápa is megkéré Károlynak, a' Weser partján épen a' Szászokkal hadakozónak segedelmét, midőn Desiderius a' ravannai exarchatust, mellyet rövid Pipinus a' szent széknek ajándékozott, ismét elfoglalá, 's őt Károly testvére fijainak megkoronázására készteté, hogy Károly thrónrablónak láttassék, 's népei tőle elpártoljanak. A' veszély sürgető vala. Hirtelen elhagyá K. Németországot 's seregeivel Italiába ment. Desiderius a' Longobardoktól vitézül oltalmazott Paviába vonta magát. Végre a' város elesett, 's Desiderius, valamint Karlmann özvegye is, fijaival együtt fogva Francziaországba vitettek. Desiderius klastromban végzé életét, a' többiek sorsáról hallgat a' történetirás. Károly 774. a' vas koronával Italia királyjává koronáztatá magát. 778 Spanyolországba ment egy maurus fejedelem segitségére. Elfoglalá Pampelunát, Barcellona grófság urává lön, 's mindenfelé terjeszté neve rettentőségét. De visszajövet seregei Ronceval völgyében a' Bask hegyi lakosokkal együtt harczolt Saracenusoktól megveretnek, melly csata, az akkori idő egyik legnevezetesebb harczolója, Roland eleste által lett nevezetessé. Aquitania népei elégedetlensége Károlyt arra határozá, hogy nekik egy külön uralkodót adjon, mire legfiatalabb fiját, a' kegyesnek nevezett Lajost választá. A' Lombardok szinte nyugtalanok voltak; a' Görögök folyvást próbákat tettek Italiát visszafoglalni; azon nagyok is, kikre itt a' fő hatalom egy részét bizá, kevés hüséget mutatának; ezért második fiját Pipint adá nekik kormányzóul; legöregebb fija Károly azonban mindig nála maradt, 's őt dolgaiban segité. 780 ezen két fiját Romában a' pápa által megkoronáztatá, mi által a' királyi méltóságnak a' népek előtt szentséget akara adni. Volt ugyan Károlynak még egy fija, hasonlóan Pipin, minden gyermekei között a' legöregebb, kit elhagyott feleségével nemzett; de épen ez okoza benne iránta gyülölséget, 's igy az nem nyert részt az ország igazgatásában. Ez okért atyja ellen összeesküvést szőtt, 's klastromban végzé életét. Spanyolországból visszajötte után, Károlynak ismét a' Szászok ellen kellett mennie; felindulván vezérének egyik ütközete elvesztésén 782, 4500 Szászt vagdaltata le Verdennél; illy rendszabás a' nép gyülölségét egész dühödésig emelé. A' 790ik esztendő, kormányjának 22ike, háboru nélkül mult el. Minél inkább terjedt hatalma, annál többet gondolkodott eldődje Martell Károly tervének kiviteléről, a' nyugoti császárság isméti felállitásáról. Irene császárné, Konstantinápoly akkori urál-

kodónéja, az ország felosztásának meggátlása végett, Károlynak azon tanácsot adá, hogy gyermekeiket házasitsák öszve, mi által a' világ ujra egy uralkodás alá jövend. Ajánlása elfogadtatott. De Irenét nagyravágyása annyira vivé, hogy tulajdon fiját megfossza thronusától, a' fő hatalmat magáévá tegye, 's kezét Károlynak ajánlja. Károly illy ritka öszveköttetéstől épen nem vala idegen, melly a' világnak egy egészen uj látványt szerzett volna, ha maga Irene a' thronustól le nem vettetik. Károly erre (800) III. Leo pápa által nyugot császárjává koronáztatá magát, 's noha utjának Romába hihetően más czélja nem volt, ezen innepiség által nagyon meglepetettnek tetteté magát. Karácson napján kiáltatott ki Caesarnak és Augustusnak; a' régi romai császárok ékességét áltengedék neki, és csak azt felejték el, hogy a' császárság nem maradandó olly familiában, mellyben a' hatalom az elhalt fejedelem magzati közt törvény szerint felosztatik. Minekutána Károly egyik fiát szerzetessé tevé, elveszté 810 Pipint, Italia királyját, kit jövő esztendőben a' legöregebb, Károly követe. Igy tehát törvényes fijai közül csak egy maradt meg, Lajos, Aquitania királyja, kit 813 együttkormányzóvá teve, öregsége 's nevekedő gyengesége gyanitatván vele, hogy élte vége nem lehet távol. Meghalt 814 Jan. 28. életének 71-ik, uralkodásának 47-ik esztendejében, félelem közt, hogy országa nem soká állhat ellent a' külső ellenség erejének. Aachenben, hol örömest 's többnyire tartózkodék, temettetett el. Egy sirboltba bocsátatott le, hol egy arany thronusra ültették császári pompa-öltözetben. Fején korona, kezében kehely, oldalán kard, térdjein az evangeliom, lábainál királyi pálcza és czimer. A' koporsót bepecsételték, 's felibe egy győzelmi ivet épitettek illy felirással: „Itt nyugszik Károlynak, a' nagy és igazhitü császárnak teste, ki a' Frankok birodalmát dicsőségesen terjeszté, 's 47 esztendeig szerencsésen uralkodott.“ Károly, a' lelki mivelődés barátja, egészen megérdemlé a' tudományok visszaállitója, 's népei tanitója nevét. A' legjelesebb tudósokat udvarába hivá, többek közt Alcuint Angliából, kit tulajdon oktatójául választa, továbbá Pisai Pétert, ki grammaticus czimet nyert, 's Warnefried Pált. Alcuin tanácsára alapita Károly aacheni palotájában egy academiát, mellynek ülésein jelen volt udvara minden tudósaival, Leibradessel, Theodulphal, a' trieri és mainzi érsekekkel, és a' corveyi apáttal. Minden tagjai ezen academiának, különös, tehetségeknek vagy hajlandóságoknak megfelelő neveket vettek fel; egyik Damoetas volt, másik Homerus, másik ismét Candidus; Károly maga Dávid. Italiából hozott birodalma jelesebb városaiba nyelv- és mathesis-tanitókat. A káptalanoknál és klastromoknál theologiai 's főbb tudományi oskolákat fundált. Több nyelveket jól beszélt, kivált a' latint. Kevésbé sikerült neki az irás, 'miyel csak idősb korában adta reá magát. Télen sokat olvasott, 's olvastatott asztal felett. Mindenféle mérték egyenlőségét akarta, de nem mehete reá. Kormányának egy más nagy plánja volt a' Rajnának a' Dunával öszveköttetése, 's ennél fogva az atlanticumi oceánnak a' fekete tengerrel csatorna által egyesitése. Az egész katonaságnak kelle rajta dolgozni, de a' terv a' vizépitési esmeretek még akkori hijánya miatt, nem vala kivihető. De e' helyett az utóvilágnak más emlékeket állitottak az általa pártolt mesterségek. Aachen franczia nevét (Aix-la-Chapelle) azon pompás kápolnától vevé, mellyet a' legszebb olasz márványból ő épitete. Kapuji bronzból voltak, 's kupolyáján arany tető volt. A' császári palota is igen pompás volt. Ferdőket is épitete, hol száznál többen uszhattak meleg vizben. Maga is szeretett uszni, 's sokszor használta ezen ferdőket udvara nagyjaival 's katonájival együtt. Ő neki köszöni Franciaország tengeri előlépéseit, a' boulognei világitó tornyot ujra felépiteté, 's különféle kikötőket alapita. A' földmivelést pártolta, 's ma-

SZÉCHENYI KÖNYV-TÁR

gát bölcs törvényei által halhatatlanitá. A' kelet is eltelt hirével. A' jerusalemi patriarcha, Nicephorus és Mihály császárok, követeket küldének hozzá, és a' hires Harun-Al-Raschid kétszer tisztelé meg követsége által, mellyet ez olly pompával fogada, millyent kelet sem látott. Birodalmát tevék: Franciaország, Catalonia nagyobb része, Navarra és Arragonia; továbbá Németalföld, Németország az Elbe, Saale és Eyder vizekig, felső és közép Italia, Istria és Slavonia egy része. Károly magán életében igen kedveltető, jó atya, gyengéd férj, és nagylelkü barát volt. Belső rendtartása a' takarékosságnak mustrája, személye az egyszerüségnek és nagyságnak ritka példája. Leginkább gyülölé férjfiakban a' ruhapompát, mindazáltal innepélyes alkalmaknál a' fenség egész fényében mutatkozék. Asztala igen takarékos volt. Egyedül a' szép nem iránti szeretetben volt kicsapó. Termete nagy és erős; hossza, Eginhard szerint, hét maga lábnyi volt. Szeme nagy és eleven, orra a' rendesnél valamivel nagyobb; ábrázatjában a' vidámság kellemesen kifejezve. Járása erős, teste tartása férjfias. Mindig egészséges volt, csak halála előtti négy évben lelte gyakran a' hideg, és sántitni kezde. Nyáron ebéd után két óra hosszat szokott nyugodni 's mellette levetkezni; de éjjel nyughatatlanul aludt. Ruházatja nemzeti volt; testén vászon inget viselt, e' felett selyem sujtással szegett köntöst és hosszu nadrágot; felsőköntös gyanánt köpönyeget hordott; derekát mindig kard övedzte, mellynek markolatja és akasztója arany és ezüst volt. Hathatós természeti ékesszólással birt, 's külsejében valami tiszteletet gerjesztő volt, szelidséggel és jószivüséggel párosulva. L. Dippoldtól „*Leben Kaiser Karls des Grossen*“ (Tübingen 1812).

Károly (IV), német császár, a' Luxemburg házból, 1316 született 's neveltetett Parisban. Atyja luxemburgi János, Csehország királyja, nevezetes a' historiában bajnoki lelkéről; ez a' crecyi ütközetben esett el. A' bajor Lajos császár és a' csehországi király, Károly atyja, között volt villongások; Károly választatása a' VI. Kelementől kiátkozott császár helyébe; 's a' győzelem, mellyet a' hatalmára és tehetségeire nézve sokkal nagyobb Lajos vetélkedő társán nyert, itt csak röviden emlitethetők. Lajos halála után Oct. 21. 1347. luxemburgi Károly, ki a' csehországi királyságban örökösödött, 's 1346 öt választó fejedelemtől császárságra emelteték, thronusát minden akadály nélkül reménylé birhatni. De épen az eszközök, mellyek által thronusra emeltetett, ébreszték fel elleneit. A' birodalom nagyjai a' pápa szolgáját látták benne. Még nem folyt le tiz év, miolta Németország a' rensei gyülésen a' leghathatósb rendszabásokat tevé a' szent szék befolyása ellen. IV. Károly választatása volt az első megsértése ezen nevezetes 1338-ki unionak. Ezért a' mainzi érsek, a' brandenburgi és pfalzi választó fejedelmek, a' sachsen-lauenburgi herczeg, ki magának választói just tulajdonita, Lahnsteinban egyesültek, Károly választatását sikeretlennek hirdeték, és angliai III. Eduardot, az utolsó császár sógorát választák; de ezen fejedelem, akkor Franciaországgal háboruban lévén, csak arra használá a' választók ajánlását, hogy magát Csehország neutralitásáról bizonyossá tegye, 's nem fogadá el a' koronát. Épen illy sikeretlen volt a' meiszeni landgróf, kemény Fridrik választatása, 's ezért Károly ellenségei az erényes 's vitéz schwarzburgi Günther grófot választák, kitől Károly, mint némelly irók (de elegendő bebizonyitás nélkül) mondják, csak méreg által menekedhetett meg. Károly most egész erejével iparkodott ellenségeivel megbékélni. A' pfalzi választó fejedelem leányát hitvesül vevé, a' brandenburgi választó fejedelemnek Tyrolt adá, 's annyira vitte, hogy egy szájjal lélekkel császárnak választatott, 's Aachenben felkenetett. De alig volt megkoronázva, a' birodalom czimereit azonnal magához vevé, 's nyilvános igérete ellen Cseh-

országba viteté. Ipát a' pfalzi választófejedelmet arra birta, hogy Felsőpfalz nagy részét a' cseh korona alá adja. 1354 Italiába ment, hogy magát a' pápa által megkoronáztassa; de ezen kegyelmet is olly feltételek által vásárolá meg, mellyek neki gyalázatot 's megvetést szerzének. Katonasereg nélkül leendő megjelenésre kötelezé magát. Miután Mailandban Italia királyjává felszenteltetett, a' Viscontiakat mind azon usurpatiokban megerősité, mellyektől őket megfosztani igéré. Öreg atyjának VII. Henriknek Florenzre nézve tett minden rendeléseit eltörlé, 's egy Paduában kötött egyezségnél fogva ezen várost, Veronával és Vicenzával együtt, Velenczének általengedte. Igy, jusait eladván 's elcserélvén, Romába jött, a' pápa követje által megkoronáztatott, de csak egy napig sem mert ott késni. Néhány Romaiak kérését, hogy Romát, mint tulajdonát, kivánja vissza, nem fogadta el; 's egy egyezségben, Roma, az egyházi fejedelemség, Ferrara, Nápoly, Sicilia, Sardinia és Corsica feletti minden uraságról lemonda, sőt esküvéssel igéré, hogy a' pápa engedelme nélkül Italiába nem fog ismét jönni. A' Guelfektől kicsufoltatva, a' Ghibellinektől átkoztatva, visszatért Károly Németországba, hol azon nevezetes arany bullát bocsátá ki, melly a' legujabb időkig is a' Németbirodalom alapja volt. (l. Bulla). Ez által a' közháladatosságra neminemüképp számot tarthata; de csak hamar békételenséget gerjesztett a' pápa nunciusának tett azon ajánlat, hogy a' pápa részére egy adót fog behozni, melly minden papi jószágok jövedelmeinek tized részét teendi. Az országgyülés minden tagjai ellene szegezék magokat, 's Károlyt a' birodalom nagyjainak lecsillapitásáról való aggódás annyira ragadá, hogy a' német papság reformálását hozná javalatba. A' pápa felgerjedvén Károly vakmerőségén, felszólitá a' választófejedelmeket, tennék le őt. Károly erre nem csak tüstént minden javitásokkal felhagya, hanem 1359 a' papság minden szabadságait 's birtokait megerősité, 's minden világi hatalomtól függetlenné tevé. Illy ingadozó viselet, mind két rész megvetését szülé. Ezt még a' mainzi országgyülés vége előtt tapasztalá. Különbféle herczegek magokhoz hurták a' birodalom számos hajdani birtokait, mellyeket ő ismét egyesitni akart; de az ezért támadt elégedetlenség, a' gyenge császárnak ezen tervét is megsemmisité. El lehet gondolni, hogy Németország belseje illy császár alatt nem volt csendes. Rabló csoportok pusztiták mindenfelé; a' császár táborba szált ellenek, a' nélkül, hogy valamit végezne, 's utoljára a' fejedelmekre és városokra hagyá, hogy a' mint lehet, egymás közti egyesülés által oltalmazzák magokat. Itália állapotja szintolly szomoru volt; Toscana anarchia alatt nyögött, Lombardiát polgári háboruk szaggaták; a' Viscontiak még a' mailandi részt is elfoglalták. A' császár szokása szerint a' hatalmat mindenütt jóvá hagyván, ezen usurpatorokat főhelytartójivá nevezé Lombardiában. Ez által felbátoritatván, Visconti Barnabás egész Italiát meghóditással fenyegeté. V. Orbán pápa, nyugtalanitva a' veszélytől, Károlyt magához hivá; Avignonból Romába siete, különféle frigyeket kötött, katonákat szedett 's várá a' császárt, ki valóban nagy sereggel jelent meg. Károly használá a' pápa helyzetét 's negyedik feleségét, pommerni Erzsébetet megkoronáztatá, részéről pedig a' legmeghatározottabb kötelezéseket vállalta fel. Mégis ujra alkudozásba ereszkedett a' Viscontiakkal, 's eladá nekik minden usurpatiojik innepélyes megerősitését. Hasonlóan sok statust 's várost elada a' többet igéröknek; vagy több fizetésért köztársasággá tevé őket. Nagy kincsekkel, de ellenségeitől megutálva 's frigyeseitől gyülölve, tért vissza Németországba. Minekutána XI. Gergely meghatalmazá, Venczelt romai királlyá választatni, a' pápa ellen felgerjedt választófejedelmek szavait vásárlá meg, 's ezenkivül a' Rajna mellett birtokokat 's birodalmi városokat ada nekik. Igy czélját éré. De a' sváb városoktól kötött ugy nevezett

svábszövetségnek hijában szegezé magát ellene, 's a' birodalom közel volt pusztulásához, midőn ő Prágában 1378 kimult. Öregebb fijának Venczelnek Csehországot, Siléziát, a' másodiknak Sigmondnak Brandenburgot, 's a' harmadiknak Lausitzot hagyá. Uralkodása Csehország pallérozására 's jóllétére, és a' tudományokra nézve a' prágai és bécsi egyetem alapitása által; a' valláshistoriára nézve a' nagy zsidóüldözés által; a' német nemesség történetében pedig az által lett nevezetessé, hogy ezen fejedelem osztott 's adott pénzért először nemesleveleket.

KÁROLY (V.), német császár és Spanyolország királyja, Filep austriai főherczegnek, és Johannának, Ferdinánd és spanyolországi Izabella leányának fija, szül. Gentben Febr. 24. 1500. Filep szülei voltak Maximilian császár és Mária, merész Károly utolsó burgundi herczeg egyetlen leánya. Igy tehát Károlynak születésénél fogva jusa volt Europa legszebb tartományaira. Németalföldön neveltetett Croy Vilmos, Chièvres ura felvigyázata alatt. Károly a' katonai gyakorlásokat a' tudományoknak elébe tevé. Chièvres, a' nélkül, hogy kedvelt foglalatosságaitól elvonná, oktatá a' historiában, a' status dolgaira képezé, 's azon komoly méltóságot oltá belé, melly egész éltében tulajdona maradt. Öregatyja Ferdinánd halála után, 1516. Spanyolország királyja czimét vevé fel. Ezen ország ügyeinek folytatása Ximenesre bizatott, ki előre készité nagy esze által V. Károly dicsö uralkodását. 1519 meghalt Maximilián is, 's most Károly császárnak választatott. Elhagyá Spanyolországot, hogy birtokába lépjen ezen méltóságnak, mellyért vele I Ferencz vetélkedett, 's Aachenben rendkivüli pompával koronáztatá meg magát. A' követjei által aláirt választási capitulatiot minden haladék nélkül megerősité. A' reformatio előlépései Németországban megkivánták az uj császár gondosságát; ennél fogva Wormsban birodalmi gyülést tarta. Luther, ki itt Károly szabadságlevelével jelenék meg, ügye mellett erősen 's szabadon beszélt. A' császár nem nyilatkoztatá ki magát; hanem Luther ellen, midőn eltávozott, kemény parancsolat adatott ki a' császár nevében, ki hasznosnak látá, a' romai anyaszentegyház védőjének mutatkozni. Mivel I. Ferencz a' birodalomra, Italiára, Németalföldre és Navarrára just tartott, a' háboru elkerülhetlennek látszott. V. Károly a' pápával frigyet kötött. A' háboru 1521 ütött ki. A' Francziák győzelmesek voltak a' Pyrenéken innen, de Németalföldön szerencsétlenek. A' Calaisban tartott békegyülés még jobban feltüzesité a' feleket, 's VIII. Henriknek ürügyet ada, magát Károlyhoz kapcsolni, kinek pártja naponként nevekedék. A' spanyol zendülések szerencsésen elnyomattak. Bonnivet veszteségei Mailand földjén, 's Bourbon connetable hozzá állása, kipótolák Provenceba tett sikeretlen beütését. Fegyverei csakhamar még szerencsésebbek levének. Ferencz, ki Paviát ostromolta, egy ütközetben a' császáriaktól megyőzetett 's elfogatott (1525). Ezen rendkivüli esetnél Károly keresztény hőshez illő mérséklést mutata. A' nélkül hogy szerencséjét tovább folytatná, veszteg maradt Spanyolországban. De czélját más uton gondolá elérni. I. Ferencznek olly kemény feltételeket szabott, hogy ezen szerencsétlen fejedelem megesküdött, inkább fogságban meghalni, mint sem azokat elfogadni. Azonban Spanyolországba vitetett, hol látszólag tisztelettel viseltettek iránta. De Károly csak akkor látogatá meg, mikor éltét veszélyben lenni hallá. Az öszvejövetel rövid volt; Károly a' királynak, bánatja enyhitése végett, rövid idő mulva leendő szabadon bocsáttatását igéré. Végre meglett az egyezség Jan. 1526. Madridban. Károly hatalma nyugtalanitá Europának majdnem minden fejedelmeit. VII. Kelemen pápa Italia főbb statusai szövetségének feje lön, de a' rosszul intézett dolgok uj veszélyt okoztak. A' connetable seregei Romát rohanással bevették,

rabolták, és magát a' pápát is elfogták. V. Károly nyilván kárhoztatá a' connetable cselekedetét, udvaráival együtt gyászruhába öltözék, a' pápa megszabaditatásáért imádságokat rendele. Angliai VIII. Henrik egyesült a' franczia uralkodóval V. Károly ellen. Ez azzal vádolá I. Ferenczet, hogy mint nemes ember adta szavát megszegte. A' czivódást kettős viadalra kihivás követé, de ez elmaradt. A' háborunak 1529 a' cambraii béke vete véget, a' császár hasznára. Kevéssel ezután elhagyá Spanyolországot, 's Bolognában Lombardia királyjává 's romai császárrá koronáztatá magát. 1530 ugy látszék, megakará békiteni a' különböző pártokat; de mivel ez nem sikerült, rendelést bocsátott ki a' protestansok ellen, mellyet ezek a' schmalkaldi szövetséggel viszonoztak. 1532 büntető törvénykezési rendet hirdete ki. Károly a' cath. vallás részére tett kedvezései mellett is, hol haszna ugy hozá magával, mérsékeltnek mutatkozék a' protestansok iránt. Nem is késtek a' protest. fejedelmek katonai illetőségeket kiállitani, midőn Károly a' Törökök ellen sereget gyüjtene. Miután Solimant visszavonulni kinszerité, 1535. Tunis ellen ment, a' deyt visszahelyezé, 's 20,000 keresztény rabszolgát megszabadita. Provenceban 's Picardiában azonban kevésbé volt szerencsés; 1537 fegyvernyugvás köttetett, melly 1538 tiz esztendőre meghosszabbitatott. Személyes összejövetelt tartott a' két fejedelem, mellyben sokat beszélének kölcsönös tiszteletről és hajlandóságról. Károly ezután nem sokára Spanyolországból, hol a' cortesek régi szerkezetét eltörlé, Franciaországon keresztül Németalföldre ment. 5 napig volt Parisban I Ferenczné l; itt a' két fejedelem mint két testvér jelenék meg minden nyilvános helyeken. Voltak udvarnokok, kik javaslák Ferenczuek, vendégjét mindaddig letartóztatni, mig az a' madridi egyességet vissza nem veendi; de Ferencz megelégedék igéretekkel, mellyeket Károly hamar elfelejte. Ez, a' németalföldi nyugtalanságokat lecsillapitván, eltökélé dicsőségét Algier meghóditásával koronázni. Doria tanácsa ellen a' legzivatarosabb évszakban ment tengerre, a' miért hajóinak és seregének egy részét minden haszon nélkül elveszté. Visszajövetele után a' franczia királlyal uj háboruba keveredett, mellyben az angol király az ő részére állott. Károly serege Cerisolesnél megveretett, de más részről Champagne közepéig előnyomult. A' németországi reformatióért kiütött nyugtalanságok miatt 1544 aláirá a' crespyi békét. V. Károly igyekezett a' feleket megbékéltetni, 's a' protestansok ellen részint fenyegetéseket részint igéreteket használt. Némelly tettetett alkudozások után a' protestans fejedelmek harczzászlót tüzének ki. A' császár a' szövetség fejeit (1546) birodalmi jogvesztetteknek nyilatkoztatá, sietséggel sereget gyüjte 's ellenségein több győzelmet nyere. János Fridrik, a' szász választó fejedelem, a' mühlbergi ütközetben (1547) elfogatott. Károly keményen fogadá, 's Alba elölülése alatt Olaszokból 's Spanyolokból álló hadi törvényszék elébe állitá, mellytől halálra itéltetett. Csak választó fejedelmi méltóságáról 's minden örökös tartományairól való lemondás által tartá meg életét, de fogoly maradt. Azonban a' császár mérsékletteb bnek mutatkozék a' meggyőzött fél iránt. A' schmalkaldi szövetség eltörlése után ujra azzal foglalatoskodék, hogy a' vallási pártokat egyesitse, 's e' végre bocsátá ki az ugynevezett INTERIM-et (l. e.), de a' melly szintolly sikeretlen volt, mint az augsburgi birodalmi gyülésen tőle javalt rendszabások. Az sem sikerült neki, hogy a' császári koronát fijának biztositsa. Szüntelen mozgásban voltak a' felek, 's midőn Károly már békét gondolt, uj háboru támadt ellene. Saxoniai Móricz, kit a' választói méltósággal felruházott, szövetséget képzett ellene, mellyhez II. Henrik, Ferencz követője, is hozzá állt. Az előkészületek legnagyobb csendben tetettek. Károly Innsbruckban volt, hol a' tridenti gyülés tanácskozásait ve-

zérlé, 's Franczia és Törökországok ellen nagy terveket forgata elméjében. Móriczot, mint frigyesét várta, midőn ez, az álarczot elvetve, hirtelen egy sereg előtt állott, 's (1552) Tyrolba ment, mig II Henrik Lotharingiára ütött. Károly Innsbruckban egy zivataros éjtszakán csaknem meglepetett. Köszvénytől kinoztatva, egyedül szökék meg járatlan utakon, gyalog kocsin. Móricz a' császári várt szabadon engedé raboltatni. Erre a' trideni egyházi gyülés eloszlott, 's a' protestansok szabták a' passaui egyezség feltételeit (1552). Károly Lotharingiában is szintolly szerencsétlen volt; Metzet, a' Guise herczegtől védelmezettet, nem foglalhatá vissza. Italiában elveszté Sienát zendülés által. Brüsselbe ment; ellenségeitől szorongattatva, köszvényjével bajlódva, búskomoly lön, 's több hónapig annyira elvoná magát mindenek szemei elől, hogy halálának hire futamodék egész Európában. Utolsó erőlködéseit Francziaország ellen intézé, de ez mindig visszaverte megtámadásait. Az augsburgi birodalmi gyülés (1555) megerősité a' passaui egyezséget, 's a' protestansoknak a' catholicusokkal egyenlő just ada. Károly minden terveit elbomlani, 's ellenségei számát nevekedni látván, elhatározá magában, örökös tartományait fijának Filepnek általadni. Elsőben a' németalföldi uralkodást adá által (1555); a' spanyol koronát pedig 1556 Jan. 15. 's csak 100,000 arany évpénzt tarta fen magának. A' mi időt még Németalföldön töltött, fijának Francziaországgal való megbékitésére fordità, 's fegyvernyugvást eszközle Vaucelles-ben 1556. Ferdinándnál hijába tévén próbákat az iránt, hogy a' császári koronát fijának megszerezze, követséget küldé Németországba, melly az ő lemondását jelentené a' választófejedelmeknek, ezután Seelandnál hajóra ült, 's Biscaya partjain szála ki. Lakó helyéül a' St. Just klastromot választá Estremadurában, Placencia mellett; itt a' felséget, uraságot és pompát, a' klastromi élet csendével 's magányával cserélé fel. Mulatságai kis sétalovaglásra, egy kert mivelésére 's mechanicai munkákra voltak szoritva. Fa órákat készite, 's észrevevén, hogy lehetetlen két egészen megegyező járásu órát csinálni, mint bohóságról ugy emlékezék abbeli igyekezetéről, hogy sok embert egy értelemre vegyen. Naponként kétszer volt jelen az isteni tiszteleten, épületes könyveket olvasa, 's lassanként olly komolyságba süllyedt, hogy elméje ez által gyengülni látszék. Végre tulajdon temetkezését rendelé meginnepeltetni. Halotti ruhába burkoltan, szolgájitól körülvéve, a' templom közepén álló koporsóba feküdt. Halotti mise tartatott, 's a' fejedelem az értte imádkozó papok énekével egyesité szavát. Végződvén a' czerimonia, mindnyájan eltávoztak, 's az ajtók bezárattak. Ő még egy ideig a' koposóban maradt, azután felkelvén az oltár előtt leborult, 's cellájába visszatért, hol az éjt mély gondolkozásban tölté. Ez sietteteté végét; lázba esett, mellyben Sept. 21. 1558. 59ik évében meghalt. Károly nemes magaviselettel 's finom móddal birt; keveset beszélt, ritkán mosolygott. Állhatatos, az elhatározásban lassu, kivitelben gyors, szintolly gazdag a' segédeszközökben, mint éles a' választásban, hideg itélettel felruházva, mindig ura magának, egészen nagyravágyását követé, 's könnyen meggyőzé az akadályokat. A' viszonyok kifejteték eszét, 's nagy emberré tevék őt. Az embereket esmeré, és czéljára tudá használni. Nem hihető, hogy közönséges birodalmat akart volna alapitni. Szerencsétlenségben nagyobbnak látszott, mint szerencsében. Bánásmódja I. Ferenczel, a' szász választó fejedelemmel, 's a' hessen-kasseli landgróffal, homályositja emlékét. Noha a' tudományokat 's mesterségeket kevéssé esmeré, a' mivészeket 's tudósokat mégis pártolta, hogy tőlök dicsőitessék. Feleségével Eleonorával, Emanuel portugál király leányával egy fiut, II. Filepet, 's két leányt nemzett. r.

KÁROLY (VII, Károly Albert), szül. Brüsselben 1697, fija Maximilian Emanuel bajor választó fejedelemnek, spanyol Németalföld akkori helytartójának. Ifju korában a' császári udvarnál lakott, 's atyjának a' Törökök ellen küldött segéd seregét vezérelte. 1722 hitvesül vevé 1 Jósef leányát, miután minden jusokról lemonda, mellyeket e' házasságnál fogva az austriai örökös tartományokhoz formálhatna. 1726 követte atyját a' bajor választó fejedelemségben. Egy volt azon fejedelmek közül, kik az 1732-ki regensburgi birodalmi gyüléstől biztositott pragmatica sanctio ellen óvással éltek, 's ennek következésében Szászországgal frigyet kötött. VI. Károly halála után 1740, vonakodott Mária Thereziát, mint örököst elesmerni, az öröklésre való jusait I Ferdinánd végrendeletére alapitván. E' végre (Maj. 18. 1741) Franczia és Spanyolországgal szövetségre lépett Nymphenburgban, 's Franczia ország által nevezetes számu sereggel segittetett. 1741 Linzben fogadá el a' hódolatot, mint austriai főherczeg. Cardinal Fleurytől utjába gördített akadályok, ki az austriai birodalmat nem akará eldaraboltatni engedni, valamint a' lövő és hadi szerek hijánya is, Bécstől visszatartóztaták. Prágát ellenben elfoglalá, 's ott magát Dec. 19. 1741. cseh királlyá koronáztatá. Azután köz akarattal romai császárrá választatott, és Febr. 12. 1742. Frankfurtban testvére a' kölni választó fejedelem által megkoronáztatott. De Mária Therezia seregei felső Austriát csak hamar visszafoglalák 's Münchent is bevevék; Csehországot szinte el kelle hagyniá, a' honnét Frankfurtba futott. 1743 Apr. visszatért Münchenbe, de Bajorországból Juniusban már ismét távoznia kelle. Csak akkor látá ujra lakvárosát, midőn II. Fridrik, a' frankfurti egyezség következésében 1744 Maj. 22. Csehországot megtámadta, és az Austriaiak Bajorországból kiüzettek. Itt meghalt 1745. Jan. 20 bánat és betegség által lerogyasztva. A' választó fejedelemségben fija, Maximilian Jósef, lön felváltója, a' ki Austriával Fuessenben 1745. Apr. 22. békét köte, és I Ferenczuek, Mária Therezia férjének, romai császárrá választatását előmozditá. r.

KÁROLY (I, Karobert, Robert Károly), Magyarok királyja 1310—42. Sánta Károly, nápolyi király az Anjou házból, feleségül vette V István magyar király leányát, Máriát. Ezeknek első szülött fijok, Martell Károly, követelője vala a' magyar koronának III András uralkodásakor. 1295 történt halála után pedig 7 esztendős fiacskája, Robert Károly, részére folytattatott a' követelés a' nápolyi uralkodó ház és a' romai pápa által; 's a' fiatal herczeg, Nápolyból elhozatva, Magyarország királyává koronáztatott 1300 Zágrábban Csényi Gergely esztergomi érsektől, a' vele tartó brebiri 's németujvári grófok jelenlétében (l. III ANDRÁS). Ugyan ez a' Csényi Gergely Esztergomba is elhozta R. Károlyt, III András holta után, és ott ismét valamelly koronát tett fejére 1301, mert a' rendes korona a' szabad királyválasztás mellett buzgó honi felekezet hatalmában vala. Ez a' felekezet a' csehországi királyt, Venczelt, hivta meg az üröngő királyszékre, és Németujvári János gróf, nemzetségestől e' felekezethez általvonatva, haddal szálta meg Esztergomot, a' mi mind R. Károlyt, mind az érseket futásra kinszeritette; amaz Bécsbe, ez Olaszországba vette magát. Később, minekutána VIII Bonifácz pápa 1303 egyházi átokkal sujtotta vala Venczel felekezetét, ismét be mert jönni R. Károly a' magyar földre, 's a' bakonybéli monostorban tartózkodék, és, nevekedvén főképen az egyháziak között pártja, néhány vidéken, különösen Dalmát, Horvát és Tótországban 's a' dunántuli kerület egy részében királynak esmerteték. Mindazáltal Rudolf austriai herczeg segedelmével sem mehetett arra, hogy vagy az idősebbik Venczelt, cseh királyt, a' korona kiadására szorithatná, vagy bajor Ottonak az általvett koronával együtt bejövetét és koronázta-

tását (1305) meggátolhatná. Sőt az ifjabbik Venczel megölétése után (Prágában 1306), midőn az austriai hadak e' történet következésében Csehország ellen fordittatnának, meg sem maradhatott a' magyar földön, hanem kénytelen vala Dalmátországba vonulni. Bajor Ottonak az erdélyi vajdától fogságra vettetése után 1307, sokan ennek addig volt hivei közül, Kopasz nádorispány példájára, R. Károlyhoz adták magokat, a' kinek pártját napról napra nevelte az Ottoval tartók ellen Romában mondatott egyházi átok is. Buda vára 1307 árulás által e' párt kezébe került, mellynek gyülésében azután a' Rákos mezején Oct. 10. királynak hirdettetett R. Károly. De azért ő még nem vala közönségesen királynak esmertetve a' nemzettől; a' két ellenkező fél egymást üldözé 's minden módon károsítá; 's maga R. Károly sem tartá még tanácsosnak, elhagyni a' dalmát földet. Végre, minekutána Németujvári Henrik gróf ismét hozzá állott volna, derék hadseregtől és Gentilis egyházi bibornoktól (cardinalis), mint pápakövettől, kisértetve Budára jött R. Károly, Nov. elején 1308, és közönséges országgyülést hirdetett Nov. 27dikére. Ezen a' gyülésen, melly Pesten a' Dominicanusok monostora körül, a' Duna partján ég alatt tartatott, és a' mellyen Trencsényi Máté, az erdélyi vajda, 's egyéb távolabb lakozók jelen nem valának, ujra királynak kiáltatott R. Károly; azután pedig 1309 Jul. 15, Budán a' bold. Szüz egyházában harmadszor megkoronáztatott egy ujonnan készittetett és a' pápakövettől felszenteltetett koronával, minthogy a' rendes korona még mindig László erdélyi vajda hatalmában vala. Minekutána pedig azt az esztergomi érsek, Tamás, fáradozásai végre előkerittették az erdélyi vajdától: minden kifogás elháritására szükségesnek tarták a' pápakövet és R. Károly, ismételni vele a' koronázás innepélyét Székesfejérvárott 1310 Aug. 27; és ezen negyedszeri koronáztatásától fogva lehet csak, a' magyar nemzetnél elejétől fogva divatozott vélemeny szerint, Magyarország valóságos királyának nevezni R. Károlyt. Azon történetirók, a' kik zágrábi koronáztatásáról hallgatnak, harmadiknak teszik a' székesfejérvárit. (Az eddig mondottakra nézve vö. Venczel és Otto mm. kk.). Elhagyta már most Magyarországot a' pápa követe, minekutána egyházi átkot mondott a' még is ellenszegülő Trencsényi Mátéra. De ezen átoknak olly kevés foganatja vala, hogy fegyvererő hozzá járultával sem vethetné talp alá a' király a' felsővidéki hatalomtartót, és csak ennek halálával 1318 terjedhetne királyi hatalma a' Kárpát bérczvonaláig. (L. Csáki Máté). Az alatt R. Károly, Budán laktát biztosnak nem tartván, Temesvárat megerősittette, 's oda tevén által udvarát, fegyverjátékokkal mulatta magát. Máté holta után visszafoglalta 1319 Milutin szerbországi fejedelemtől a' machovi bánságot, és elnyomta Németujvári András, soprony- és vas-vármegyei főispány, támadását; 1321 pedig segédhadat küldött austriai Fridriknek bajor Lajos ellen, kiknek mindegyike egy egy felekezettől czászárrá vala választva a' romai német birodalomban. Fridrik mindazáltal csatát vesztett Mühldorfnál 1322, és Henrik öccsével együtt fogságba került. A' futást, német irók szerint, a' magyarországi Kunok kezdették el. Alkudozás utján mindazáltal mind a' két fogoly szabadulását eszközölte R. Károly 1323 és 25; és ugyan ezen az uton folyvást igen munkás és foganatos részt vett a' szomszéd austriai, cseh- és lengyelországi fejedelmek és uralkodók peres ügyeiben. Ben az országban a' királyi hatalom és tekintet emelésén és erősitésén munkálódék, a' mire legjobb alkalmat nyujtott neki Zaach Feliczián merészlete 1330 (l. Zaach). Ugyan ebben az esztendőben segédhadat küldött Lokjetek Ulászló lengyelországi királynak, a' maga ipának, a' német vitézi rend ellen, melly a' porosz földet bírá, 's a' Lengyelekkel háborúban vala; maga a' Havasalföldre ve-

zérelt hadakat Bessarab vajda meghóditására, de a' kitől lesbe kerittetve, igen sok emberét elvesztette, 's maga is csak bajjal tudott megmenekedni. Lengyelországba küldetett segédhada jobb foganattal munkálódék, és R. Károly is, ama' szerencsétlen táborozás után, az austriai herczegek haderejével egyesülve, győztesen nyugalomra szoritotta 1332 Luxemburgi János csehországi királyt, mind austriai, mind lengyel szomszédjainak háborgatóját. 1333 elvitte kisebbik fiát, Andrást, Nápolyba, férjül jegyezni őt a' nápolyi korona örökösének, Johannának (l. ANDRÁS HERCZEG, 3). Haza térte után segédhadat küldött sógorának, Kazimir lengyelországi királynak, a' Tatárok ellen, a' kik fényes győzelemmel kiverettek a' lengyel földről 1335. Ugyan ebben az esztendőben békitő birává választatván a' lengyel- és csehországi királyoktól és a' német vitézrendtől, összegyüjtötte magánál Visegrádon, mint akkori rendes udvarhelyén, a' versengő feleket. A' két király személyesen, a' vitéz rend részéről három vitéz jelent meg számos és fényes kisérettel, és Nov. 19 vég békealku köttetett közöttök. Midőn a' romai német császár, bajor Lajos, Magyarország függelmének a' sz. birodalmi koronától, melly Péter király olta több izben követeltetett, megalapitására megadományozta volna Magyarországgal az austriai herczegeket, és ezek a' németujvári grófok által háborgást igyekeznének támasztani a' magyar földön, beütött R. Károly 1336 Austriába, 's 1337 a' posonyi békekötésre 's lemondásra szoritotta a' követelőket. Ezután legidősebbik fiának, Lajosnak, jövendőjét tette leginkább gondjai tárgyává; eljegyezte neki 1338 Károly morvaországi végőrnagy leányát, Margitot; 1339 pedig elérte azt, a' mire régolta törekedett, hogy Kazimir magtalan voltára nézve, a' lengyel rendek határozata által Lajos herczeg biztositttatnék a' lengyel korona öröklése felől, bizonyos kötmények alatt. Három esztendő mulva, minekutána a' királyi jövedelem öreghitésére 's jobb rendbeszedésére uj intézeteket tett volna, megholt I. Károly 1342 Jul. 16. Visegrádon, és Székesfejérvárott temettetett el fényes és addig szokatlan innepéllyel, mellyet bőven leir Turóczi. — I. Károly országlása több tekintetben emlékes Magyarországra nézve. Mert ő vala az, a' ki a' magányosok földeinek keblében találtatható érczereket törvény által korona-tulajdonnak bélyegeztette. A' vertpénzt belérelmét állandó lábra tette, 's a' szerint veretett uj és az előbbieknél érelmesebb arany és ezüst pénzeket. A' pénzverés hasznát bérletbe adta; de hogy a' bérlő az alapitott pénzbecstől el ne távozhatnék, pénzőrt rendelt melléje, a' kiknek egyikét az esztergomi érsek, másikát pedig a' tárnok mester küldené mindenkor Körmöczre; 's e' felvigyázat jutalmául pénzőrdíjt szabott mind a' kettőnek. Mivel pedig ennél fogva az addig szokásban volt pénzbeváltásból kerekedett kamaranyereség megszünt: ennek helyébe behozta a' kapuktól való rendes adózást, mellynek az egyháziak és nemesek jobbágyait vetette alája, 's a' melly megtartotta azon királyi jövedelem nevét, mellynek helyébe állittatott. Minthogy főképen a' romai pápa segedelme 's eszközlése által jutott vala a' magyar királyszékre: hódolattal és engedékenységgel viselteték ugyan a' szent szék iránt, de a' honi egyháziakat jövedelmekre 's hatalmokra nézve szükebb körre szoritotta. Mert 1317 a' nagyobb egyházi tisztségek és haszonvételek juttatását a' pápának engedvén, magának csak az ajánlást tartotta fen; hasonlóképen általengedte ugyan annak az üröngő érsek- és püspökségek jövedelmének felét; sőt 1332 arra kötelezte az egyháziakat, hogy hat esztendő folytában minden jövedelmek tizedét a' pápa emberének kezébe szolgáltassák; melly tized mennyiségének ő maga, titkos egyezetnél fogva, egy harmadát huzta. De az egyháziaknak ő ellene irányzott szövetkezetét 1318

nagy részben foganatlanná tudta tenni; behozta azt, hogy minden kineveztetett érsek v. püspök tetemes somma pénzt tartozzék a' királyi kincstárba fizetni, és hogy minden érsek 200, minden püspök pedig 50 márka ezüsttel kedveskedjék a' királynak ujesztendei ajándékul; a' meghalálozott egyháznagyok egész hagyományát magának fogta, az élőket katona állitásra 's tartásra szoritotta tized jövedelmekből; vagyont illető pereiket világi birák által itéltette; megürült érsek- és püspökségek jószágait huzamosan a' maga számára használtatta, 's az uj juttatmányosokat azokból kirekesztette; a' romai szent szék előtt tett panaszait pedig az egyházi karnak, jó egyetértése által a' pápákkal, foganatlanokká tette. A' törvénykezésben a' tüzes vas, forró viz, és sz. László koporsója feletti eskü által való bizonyitványt megtiltotta, 's igen kétséges esetekben csak az iteviadalt engedte meg; egyébiránt pedig a' franczia perfolyamot hozta be némelly módositvánnyal. Divatba hozta a' czímertan szabályai szerint készült nemesi czimereket, mellyeket a' fegyverjátékokban győzteseknek juttatott. Országgyülést nem örömest tartott, és legnyomosabb intézeteit, mint p. o. a' rendes adózást, önhatalmasan, csupán az egyháznagyok és udvari főtisztek helybenhagyásával, hozta be. Házasságra három izben lépett: először 1307 Máriával, Kazimir tescheni herczeg leányával, a' ki 1317 holt meg magzat nélkül; másodszor 1318 Beatrixal VII. Henrik romai német császár leányával, Luxemburgi János csehországi király testvér hugával, de a' ki már 1319 kimult gyermek-szülésben; harmadszor 1320 Ersébettel, Lokjetek Ulászló lengyelországi király leányával, Kazimir testvér hugával, a' kitől három fia maradott, Lajos, András és István. (l. e.) Egyébiránt más szépnemüekkel is szerette Károly kényét tölteni, 's nevesen egy Csepel szigeti születésü ágyasától Kálmán nevü fia született 1318, a' kit ő 1338 győri püspökké választatott, és a' ki, Pray szerint, 1373-ig ült a' nevezett püspökszéken.

— Károly (Kis), mint nápolyi király III, mint magyarországi II, amott 1381, itt 1385 Dec. 31 — 1386 Febr. 6. Vala ő durazzoi Lajos herczegnek, az I Lajos magyar kir. parancsára Aversában 1348 megöletett durazzoi Károly herczeg testvérének, fia, 's e' szerint I Lajos férjfi ágbeli rokona (Vö. I Lajos Magyarok királya). Minekutána apja, durazzoi Lajos herczeg, 1362 kimult volna, magához vette I Lajos a' még fiatal Károlyt, hogy neveltetésére gondot viselne; 's előbb Spalatrot és Zárát rendelte lakhelyéül 1365, évpénzt szabván neki a' dalmátföldi sójövedelemből; azután 1366 Budára hivta, 1368 pedig horvát- és dalmátföldi bánná tette, 's elvetette vele az apja testvérének, a' megöletett durazzoi Károly herczegnek, leányát, Margitot. Ez a' házasság Johanna nápolyi királyasszony (l. András herczeg 3, és Lajos I.) megegyeztével történt, a' ki 1374-től fogva özvegy és gyermektelen lévén, örökösévé fogadta Károlyt. De megváltoztatta szándékát Johanna 1376, mikor negyedik házasságra lépett braunschweigi Otto herczeggel. Midőn pedig a' pápai hasonlás idejében VII. Kelemennel, az avignoni pápával, tartana VI Orbán romai pápa ellen: egyházi átok alá vetette őt Orbán, a' nápolyi koronától elesettnek hirdette, 's durazzoi kis Károlyra bizta a' végre hajtást. Ekkor I Lajos, a' ki mind eddig magának tartott vala számot Johanna után a' nápolyi koronára, midőn ő a' romai pápát pártolná az avignoni ellen, amannak kivánsága szerint lemondott a' maga követeléséről; általengedte jogát Károlynak, de ugy, hogy ez viszont magára 's maradékára nézve elhatározottan lemondana minden vágyról a' magyar vagy lengyel koronára; 's 10 ezer fegyveres embert adott melléje, hogy ezen haderővel előbb a' Velenczeiekkel folyó háborut végezné be, azután Nápolyországot tenné magáévá. Károly 1379 indult a' szárazon Olaszország felé,

's elérvén a' Velenczeiek birtokát, megszálotta Trevigot. Ezt ő ugyan meg nem vehette; de mivel a' tengerről is szorongattatának a' Velenczeiek a' győzedelmes Doria Péter genuai doge által, fegyverszünetre léptek 1380 a' magyar királlyal; és a' békealkudozás folytában előbbre haladott Károly hadaival. Romába érkezve, nápolyi királlyá kenetett a' pápától 1381 Jun. i.; már Jul. 16. bement Nápoly városába; Aug. 25 megverte braunschweigi Ottót, magát pedig Johannát elfogta Aug. 26. Ez Károly közelgésekor, hogy gyámolt szerezne magának ellene, örökösévé fogadta vala V Károly franczia király testvér ö csét, anjoui Lajos herczeget; a' ki tehát, az avignoni pápa ösztönzésére, hadsereggel készüle védelmére. Károly, hogy ezt hijába valóvá tenné, 1382 Maj. 22., midőn Johanna a' Gargano hegyen egy kápolnában imádkoznék, megfojtatta őt négy magyar katona által. A' franczia követelővel mindazáltal küzdenie kellett Károlynak 1384-ig, a' midőn annak halála által menekedett meg tőle. Már most a' maga pártfogójával, VI Orbán romai pápával is ellenkezésbe tette magát. Mert midőn meglátogatná őt a' pápa Nápolyban, és királlyá kenetésekor tett igéreteire emlékeztetné: nem csak nem teljesitette ő fogadását, hanem fogva is tartotta egy darabig vendégét; a' ki e' miatt, megszabadulta után, egyházi átkot mondott a' nápolyi királyra. Magyarországban az alatt, I Lajosnak 1382 történt halála után, ennek idősebbik leánya, Mária, uralkodék mint koronázott királyasszony, anyjának, Er'sébetnek, és Gara Miklós nádorispánynak tanácsát követve. De az a' felekezet, melly az asszonyi uralkodást nem szívelheté, 's a' nádorispány befolyását irígylé, 1384 megkinálta Károlyt a' magyar koronával, és meghívta annak felvételére. Kapott az ajánlaton Károly, ellent nem állván az: hogy már mind a' két pápa vesztére törekedék; hogy az elholt anjoui herczeg fija, Lajos, a' franczia királytól és az avignoni pápától nápolyi királynak esmertetett, és Nápolyországban is lelt pártfogókat; hogy felesége, Margit, I Lajos magyar királynak adott esküjére 's a' háládatosság kötelezvényére emlékezteté őt, mellyel annak vére iránt tartoznék, és elejébe terjeszté a' vállalat veszélyes voltát. Az ő iránylata a' vala, László nevü fiával együtt Magyarországra jönni, annak itt az országlást általadni, azután magyar segédhadakkal jelenni meg Nápolyban, minden elleneit leverni, 's Nápolyországot a' leányának, Johannának biztositani. „*Neutrum, vel utrumque regnum parabitur*" ez lett most az ő jelszava. Csak annyit fogott rajta a feleségének siránkozása 's könyörgése, hogy László herczeget Nápolyban hagyná; maga 1385 általkelve az Adrián, kiszált a' dalmát földre, 's felekezetétől fogadtatva 's kisértetve, Buda felé tartott. Zágrábban mulattában küldöttség érkezett hozzá a' két királynétól, a' kik azt tudakoztaták, milly szerencsés indítványnak köszönhetnék kívánatos megjelenését. Károly azt felelte, hogy azon háládatosságtól ösztönöztetve, mellyel jóltevője, Lajos király, iránt viseltetnék, Magyarországot megbékíteni 's Mária királyszékét megerősíteni jött volna. Ezzel folytatta utját, és az elejébe ment királynéktól fogadtatva, a' budai várba érkezett, a hol egy, feleitől számára készen tartatott házba szált meg. Másnap egybegyüjtötte pártosait, és általok Magyarország kormányzójává neveztette magát; a' budai köznépet kiküldözött emberei által rá vette, hogy a' királyház előtt öszvecsoportoznék, és őt királynak kiáltaná; azután egybegyüjtötte a' közellévő egyház- és országnagyokat és nemeseket; melly gyülésben a' vele tartóktól megkináltatott a' magyar koronával; a' többiek félelemből hallgatának. Már most megjelentette a' királynéknak a' gyülés végzetét, és lemondásra serkentette őket. A' veszélyes helyezet miatt, mellyben a' királynék valának, megtörtént Er'sébet tanácsára a' lemondás, és 1385 Dec. 31 Székesfe-

jérváratt megkoronáztatott Károly hadi öltözetben, a' két királyné jelenlétében. Ezeknek bús és könyes arcza annyira meghatotta a' gyülést, hogy az esztergomi érsek kérdésére, tetszenék e neki Károly királynak, csak néhány *tetszik*, nem pedig a' szokott közönséges örömkiáltás hallatnék. A' szentegyházból kijövetkor a' királyi zászlótartó vigyázatlanságából az ajtó boltozatjába ütődött a' zászló rudja, 's ennek hegye eltört; a' mit baljelnek vett a' köznép. Budára visszatérve a' királyházban lakozék Károly, a' két szüntkirálynéval együtt, körülvetetve olasz testőreitől, a' kikben annyira bizakodék, hogy maga is gyakran mulatna a' megbántott asszonyoknál, és másoknak hozzájok járultát is megengedné; melly gondatlansága csak hamar vesztét okozta. Mert 1386 Febr. 6. érdekes közölmények ürügye alatt a' királynéknál megjelenni kéretve, belépett hozzájok alkonykor, egy magyarországi bántól 's Alberico testőrnagytól és néhány testőröktől kisértetve. Ott lelte már Gara Miklóst, a' pécsi püspököt, Bubek Imrét és Forgács Balást. Er'sébet királyné kérte őt, távoztatná el az Olaszokat, minthogy Magyarországot illető titkokat volna vele közlendő. Megtette azt a' király, és leült Er'sébet mellé, hallgatni jelentményeit. Mig ez némelly költött izeneteiratok foglalatjáról szólana hozzá; ő pedig az előadásra függesztené figyelmét: hirtelen kardcsillám tünt szemébe; 's ugyan azon pillanatban az óvakodva lebukottnak homlokát és szemét érte Forgács Balás kardjának éle. A' királlyal jött bán e' látásra kiáltással és fegyverrel rohant Forgácsra, a' ki ismételni akará a' vágást, és azt hátrálásra kinszeritette; a' király pedig a' maga szobájiba vette magát, vérével jelelvén nyomait. Mig Alberico öszveszedhetné a' várban elszéledt testőröket, Gara Miklós a' maga fegyveresei által leöldöstette a' királyházban maradtakat, és bezáratta ennek kapujit. Más nap Károlynak a' budai várban lévő hivei is vagy megölettek, vagy futásban kénytelenittettek menekedést keresni; a' megsebzett király pedig azután Ersébet parancsára Visegrádra vitetett, a' hol Febr. 24 adta ki lelkét, nem a' vágás halálos volta, hanem gyógyítás és ápolás nélkül hagyatása miatt, vagy, a' mint mások tartják, megfojtatva v. megétetve. Holt teste, mivel pápai átok alatt végezte vala életét, temetetlenül rothadt el a' föld szinén, sz. András monostora mellett, Visegrád közelében. Maradt egy 10 esztendős fia, László, 's egy leánya, Johanna.

KÁROLY (Martell), a' magyar korona követelője, l. ANDRÁS (III).

KÁROLY (Martell) András, magyar királyi herczeg és nápolyi király fiacskája, l. LAJOS (I.) Turóczi hibásan tartja ezt egy személynek a' Budán megöletett Kis Károllyal.

KÁROLY, mint ném. császár a' VI., mint magy. király a' III., I Leopold császárnak és Lóra Magdolna Therézia neuenburgi gróf Filep Vilmos leányának másodszülött fija, szül. 1685 Oct. 1. Spanyolországban a' habsburgi nemzetség, a' hüle II. Károlyban, utolsó magtalan ivadékában elenyészni, és as austriai ágnak szép és igazságos öröklést megnyitni készült: mihez képest Leopold császár Károly fiját, leendő spanyol királynak szánta és neveltette. Hanem II. Károly, elcsábitva XIV. Lajos álnok politicája által, végrendelést teve, mellynél fogva mind Spanyolország, mind a' habsburg-austriai ház öröklési törvénye és szokása ellenére, XIV. Lajos unokáját, herczeg Anjou Filepet nevezé a' spanyol monarchia örökösének, ki is, II. Károlynak 1700 Nov. 1jén történt halála után, franczia seregek által azonnal Madridba hozatott, 's a' királyi széket elfoglalta. Ez ellen Austria hadat készitett, 's Angol, Holland, Portugal és Savoyenországok vele öszveszövetkezének. Károly Bécsben 1703. spanyol királynak kikiáltaték, 's Hollandián keresztül Angolországba mene; a' honnan 1704. 12,000 emberrel az egészen a'

Francziák által elfoglalt Spanyolország felé indula, 's Cataloniában kikötvén, Barcelonát szerencsésen elfoglalta. De Filep csak hamar ott termett, 's Barcelonát olly kemény ostrom alá fogta, hogy Károly 2000 fejet számláló őrseregével minden vitézség mellett csak igen nehezen tudta magát addig tartani, mig az angol hajóhad megérkezett 's a' francziát elüzte. Ezután változó szerencsével harczolt. Madridot két izben elfoglalá, először 1706. a' midőn magát királynak kikiáltatá; de ismét elnyomatott, 's másodszor is Barcelonába zárkozni kénytelenittetett, midőn bátyjának I Józef csaszárnak 1711 Apr. 17. történt haláláról tudósitást veve. II. Leopold végrendelése szerint ez esetben mind az austriai mind a' spanyol örökös országoknak Károlyra kellett volna szálniok; hanem a' szövetségesek nem akarák, hogy olly szörnyü hatalom egy kézbe öszveegyesitessék. Károly 1711. Sept. 28. oda hagyá a' soha többé nem látandó Spanyolországot, 's megérkezvén Olaszországban, meghallá, hogy anyjának és Ödön herczegnek bölcs alkudozásai által Oct. 12kén német császárnak megválasztatott: ezért is egyenesen Frankfurtba siete, hol Dec. 22. megkoronáztatott. Már 1712 Februar 2. öszvehivá Magyarország rendjeit Posonba Apr. 3kára, 's Károlyi Sándor sürgetésére még Martius 10kén külde minden vármegyékhez és városokhoz levelet, melly által a' szathmári békekötést átaljában helybenhagyá és megerősité; Károlyitól pedig különös felirásban tanácsot kért az iránt, miképen kellessék Magyarországot legszerencsésben kormányozni. Majus 19kén Posonba érkezék 's 22kén megkoronáztaték. Az országgyülés a' pestis miatt csak hamar és törvénykönyv nélkül eloszlott. Károly azonban a' Rajna vidékén még folytatá a' háborut; hanem a' szövetségesek Utrechtben Francziaországgal megbékélvén, a' császár is kénytelen volt a' háboruval felhagyni, 's 1714. Mart. 6. Rastadtban békeségre lépni, mellynél fogva Majlandot, Sardiniát, Mantuát és Németalföldet megtartotta. Magyarország rendjei 1714 Sept. 8kán ismét Posonba gyültek. A' Török 1715ben Moreát Velenczétől elvette 's az által Károlyt, mint a' karlóczi békekötésnek egyik főszerzőjét, szinte a' csatamezőre kihivta. A' császári seregek, Ödön herczeg vezérsége alatt, 1716 és 1717ben Pétervár és Nádorfejérvár alatt fényes diadalmat nyertenek a' Törökön; de mivel a' Spanyolok Olaszországot fenyegeték, meglön a' paszarovicziai békeszerzés, mellynél fogva a' temesi bánság, kis Oláhország 's a' Dunának bosnyák és szerbországi partja Magyarországhoz kapcsoltatott. Alberoni cardinál spanyol minister fondorkodásai ismét uj háboruba keverék Károlyt, mellynek azonban a' londoni 1718ki négyes frigy már 1720ban, a' minister megbuktatásával, véget vetett. Az erre következett néhány nyugalmas esztendőt a' belső dolgok előmozditására használta. Legelőször is, fia nem lévén, a' már 1713 készitett, ugynevezett sanctio pragmatica által örökös országaiban a' koronaöröklést leánymaradékra is kiterjesztetni igyekezett, mellyet Magyarország, posonyi gyülésén, 1722ki Juliusban fogadott el. Azután a' törvény lön figyelmének fő tárgya, 's Magyarországra nézve az 1722ben kezdett és 1723ban végzett országgyülésen az ország belső rendelkezése és kormánya körül igen nevezetes javitásokat tetetett. Károly azonban Istriában és a' magyar tengermelléken utazván, a' kereskedés előmozditására utakat és kikötőket rakata, 's a' kereskedés és az öszveköttetés könnyebbségére különféle hasznos rendelést tön. Németalföldön az ostendei kereskedő társaságot felállitá, de mellyet a' sanctio pragmatica kedvéért, a' tengeri hatalmak irigységének feláldoznia kellett. Lengyelország miatt, mellyet II. Augustus halála után (1733), Károly és Oroszország Augustus fiának, Franczia és Spanyolországok pedig Leszczinski Szaniszlónak szántak, uj háboru lobbant fel, 's 1735ben azzal végződött, hogy Austria mind a' két

Siciliát és Majlandnak egy részét elveszté; Ferencz István lotharingi herczeg, Károlynak veje, Lothringen helyett Toscanát kapá; Austriának Parma engedteték. Alig szabadulván meg ezen háborutól, Oroszországgal való szövetsége miatt ismét a' Török ellen kelle fordulnia. Hadizenet nélkül 1735ben Szerbországba bocsátá seregeit; hanem ez uttal zászlójától a' szerencse elpártolt, 's három veszteséges táborozás után 1739ben a' nádorfejérvári békekötés által kis Oláhország és a' dunántuli szerb és bosnyákországi részek a' Törököknek jutottak. Elszomorodva ezen veszteségeken, midőn megzavart pénzdolgát rendbe szedni iparkodnék, megholt Bécsben 1740 Oct. 20kán. Károly a' tudományokat és mivészséget kedvelte, a' kereskedést és műszorgalmat hathatósan elősegitette, Bécsben a' nagy könyvtárt megalapitotta, több szép, pompás és hasznos épületet rakatott, tudósokat és mivészeket becsült és segitett, a' többek közt hires Bél Mátyásunkat is. *P.*

Károly (I.) Anglia Stuart házbóli királyja, szül. Dumferlingben Scotiában 1600. Atyja scotiai VI Jakab, Ersébet halála után 1603, I Jakab név alatt üle az angol királyszékre; Károly pedig két bátyja halála által 1616 walesi herczeg lön. Felruházva fogékony tanulni vágyó lélekkel, alázatos, igaz, és jó szivvel, 's a' legtetszetősebb külsővel, boldog jövendőt látszott magának igérhetni. Első szerencsétlenségét 's az utóbbiak forrását Buckinghammal (l. e.) I Jakab ezen fortélyos kedvenczével való szoros öszveköttetése tevé. Buckingham reá vette, hogy Madridban személyesen kérje meg az infansné kezét, 's ugyan az okozá, hogy Anglia, a' helyett hogy házasság által Spanyolországgal öszveköttetnék, azzal háboruba keveredék. Jakab azonban még is részesült azon megnyugtatásban, hogy fija öszvekelését Franczia országi Henriettével, IV Henrik leányával, megalapitva látá, midőn Apr. 1625 meghalt. Öszvekelése után mindjárt megnyitá Károly az első parliamentet. Nemes nyiltszivüséggel adá ennek elő gondolkozását 's kivánatait. Hanem a' király kedvencze, Buckingham, ellen való gyülölség minden részben ellenmondást 's ellenkezést szüle. A' mi eldődjeinek egész éltek fogytáig vala rendelve, azt ő csak egy esztendőre nyerte meg, 's 700,000 font helyett, mellyek a' háboru folytatására 's a' statusadósság fedezésére szükségesek valának, csak 120,000 font rendeltetett a' parliament által. Meggyőződvén Károly, hogy illy gyülekezettől segedelmet nem várhat, eloszlatá azt. Elhagyatva látván magát olly háboruban, mellyet atyja Buckingham hibája miatt ugyan, de a' parliament különös kivánságára kezdett, olly pénzszedéshez folyamodott, mellyet az előbbi uralkodások a' parliament megegyezésével rendeltek. De már 1626 öszve kelle hivatnia a' parliamentet, midőn az angol hajósereg Cadixtól a' gallionok nélkül, gyalázattal és veszteséggel tére vissza. Az uj parliament pénzajánlatit a' gyülölt kedvencz ellen intézett panaszokkal köté öszve. Az alsó ház, ha a' nehézségek orvosoltatnak, a' szükséges pénzeket meg akará adni. A' király hajlandó volt (a' nélkül, hogy bizonnyal megigérné) a' nehézségek megorvoslására, ha a' pénz megajánltatik. Ezért mind a' két fél megneheztelt; az alsó ház csak óvakodva tön pénzajánlatot; a' király ellenben kijelenté, hogy az ülést bezárja, ha nagyobb summa 's minden feltétel nélkül nem rendeltetnék. 'S valóban el is oszlatá a' parliamentet, 's egy manifestumot bocsáta ki; hanem az ellenkező rész is tett egy ellenirást közönségessé. Igy fordult mind a' két rész a' nemzethez, melly ugyan azon pontban, mellyben a' parliament eloszlatott, lord Arundelt 's Bristol grófot, Buckingham fő elleneit, amazt jószágára számüzetve, 's ezt fogságban, a' gyülölt kedvenzet pedig a' sereg előtt látá. A' törvényes pénzszedések szükében a' király a' szokott taksák további felszedetését ve-

vé eszközlőbe, azután egy titkos tanácsi végzet kinszerített kölcsönözést rendelt, melly a' legnagyobb szigorusággal hajtatott végre. Sokan oltalmazák a' nyilvános szabadságot személyes szabadságok veszélyeztetésével; mint Wentworth Tamás (később Strafford gróf). Buckingham folytatá az ország önkényes igazgatását; uj terhek s nehézségek járultak a' régiekhez. Illy kétes környülmények közt Buckingham magán czélból arra vette a' királyt, hogy Franciaországnak is hadat izenjen. Ennek foganatja a' Ré sziget ellen tett szerencsétlen próba vala. A' király 1628 a' harmadik parliamentet hivá öszve. Most mind a' két ház egy biztosságban egyesült, mellynek következése (Mart. 27. 1628) a' hires Petition of rights volt, melly által, a' Magna Charta alapjaihoz képest, a' király és nép közti alapegyezségnek meg kelle ujitatnia. A' király ingadozék egy ideig, ha megerősitse-e azt; végre Buckingham ösztönözésére egy királyi követség jelenék meg, melly a' parliamentnek parancsolá, hogy a' status dolgai helyett pénzajánlatokkal foglalatoskodjék. Mennél váratlanabb vala illy rendszabás, annál hevesebbek levének az azt követő kifakadások. A' panasz Buckingham ellen megujitatott; a' király féltvén kedvenczét, megerősité a' nevezett actát, mit előbb gondolatlanul tagadott meg. De az azon való öröm hamar elmult; a' király megkéretett, távoztassa el Buckinghamot, mint minden rosznak okozóját, tanácsából. K. a' helyett, hogy ezt tenné, a' parliamentet oszlatá el. A' kedvenez meggyilkoltatása után a' ház uj előterjesztéseket teve a' fontés tonnapénz eltörlése végett; politicai és vallási rajoskodók vezették a' tanácskozásokat. Ezeket megszüntetni akarva, parancsolá a' király a' szónoknak, halassza el az üléseket. A' szónok engedelmeskedék; mire nagy zugás támadt. Haza ellenségének tartatott, ki ezután tonnapénzt fizetend. A' király a' parliamentet eloszlatá, 's a' zendülés inditójit megbünteté. Ezután a' nemzetnek számot ada maga viseletéről, 's jelenté, hogy jövendőben ministerek 's parliament nélkül fog uralkodni. A' csupa királyi uralkodás első tette a' Spanyol és Franczia-országokkal kötött tisztességes béke volt. Károly igen jól használá hatalmát, 's Anglia 12 éven által csendben 's boldogságban részesült. Mutaták ugyan nehány jelenetek, hogy az Angol többre becsüli szabadságát mint boldogságát; de még sem zavartatott volna meg Angliában a' csendesség, ha Scotia nem ad példát. Már Jakab akará az angol és skót anyaszentegyházat egyesiteni; Károly e' dologban a' londoni érsektől Laudtól vezéreltetvén ujra felvevé ezen tervet. 1633 Scotiát meglátogatá, papi főhatalmának elesmerését megnyeré, Edingburgban püspökséget állita, több praelatusokat részint státustanácsba, részint a' törvényszékekhez helyezett. A' helyett, hogy szándékát véghez vinné, megelégedék azzal, hogy scot püspökökből álló küldöttségre bizá egy uj liturgia megállapitását. A' munka huzódott; végre 1637 egy királyi parancs Scotia minden templomaiban az uj liturgiát rendelé bevetetni. Ezért az edinburgi templomban zendülés támadt, mellyben a' káptalan dékánja csaknem életét veszté. Nagy tekintetü emberek megnyugtaták a' népet; a' király alázatosan megkéreték az uj liturgia visszavételére. Laud csak halasztást engede. E' nem volt elegendő. A' lázadás elkészült, 's megjelenék a' menny pecsételte egyezség (Covenant), mellyet ma már nem lehet boszonkodás nélkül olvasni. A' nemes Wentworth tanácslá, minden haladék nélkül hadra készülni, vagy mindent megtenni annak elkerülésére. Károly e' tanácsot nem követé; a' liturgiát visszavevé, 's a' presbyteri anyaszentegyházban közönséges gyülést hiva öszve Glasgowba. De midőn ez a' püspökök vádolásával kezdené üléseit, a' királyi biztos által eloszlatottnak jelenteték; azonban még is együtt maradt, erőszakos végzéseit folytatá, mig a' felzendültek serege Lesly vezérlése alatt Angliát fe-

nyegeté. A' király most öszvegyüjté hatalmát Yorkba; sok önkénytesek álltak zászlói alá. Wentworth, ki alkirály volt Irlandban, önként feláldozá jószágát a' hazának; három lovas ezredet szedett öszve 's felkészitve küldé azokat Yorkba. Ezen kivül egy sereget gyüjte Irlandban, mellyel Scotia partjait fenyegeté. Erős akarat semmivé teheté a' zendülőket; de e' helyett Károly az alkudozás utját választá; kölcsönösen igértetett a' fegyverek letétele. Hanem alig bocsátá el a' király seregét, a' békételenek azonnal ujra felfegyverkezének. A' király Wentworthot magához hivá. Ezen hiv tisztviselő első szavai valának: „a' Scotoknak háborut, az Angoloknak parliamentet!" Károly mind a' kettőt elfogadá. Wentworth önkénytes aláirást javala 's maga 20,000 fontot ada. Strafford gróffá emeltetve, Irlandba siete, a' parliamenttől és papságtól pénzajánlatokat eszközle ki, 's 11,000 katonát gyüjtvén, a' királyhoz visszatért. Szerencsétlenségére Chesterben betegségbe esett, Conventry pedig, a' nagypecsétőr, utána a' legügyesebb ember, meghalt. A' király pusztán állt jószivüsége 's gyenge vagy áruló tanácsadóji közt. Azonban az angol parliament öszvegyült, 's már több pártokra oszlék, midőn Strafford Londonba érkezék 's egy követséget javala, melly minden feleket egyesitett. Már közönségesen akart a' parliament segedelmet rendelni, midőn Henry Vane a' statustitoknok, egészen királyja megbizása ellen, azt jelenté, hogy a' király 12-ős segedelmet kiván, vagy semmit. Illy kivánat a' puritana ellenfelet ismét felébreszté; a' dolog más napra halasztaték. Ez alatt ugyan azon áruló, olly hamis hirrel, hogy az alsó ház mindenféle taksát, 's a' háborut Scotia ellen igazságtalannak nevezi, reá birá a' királyt, hogy következő napon a' parliamentet eloszlassa. Ez még azon napon megtudá a' dolgok igaz miben létét; de már késő volt a' hibát jóvá tenni. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint harczolni és győzni; eszközök hijjával nem volt. Straffordal és a' primással eleibek ment a' Scotoknak, kik Angliába benyomultak. Strafford csak a' király engedelmét várá, hogy őket visszaverhesse. De az e' helyett ujra alkudozni kezde, alacsonyitó feltételeket ira alá, 's Londonba visszatért, hol Novemberben 1640 az ötödik, ugy nevezett h o s s z a s 's vérszomjuzó parliamentet megnyitá, melly nagyobb részint puritanusokból állott, 's a' vallás, thronus, és az egész szerkeztetés lerontására czélozni látszék. Ezen gyülés, legelső megtámadásait Strafford ellen intézé, ki felségárulással vádoltatott. A' király mondá, hogy ministerét elbocsátja ugyan, de felségárulónak nem esmerheti el, lelkiesmerete ellen pedig cselekedni soha nem fog. Ez a' bajt még inkább nevelé. A' köznép a' parliamentet körülvevé; a' javalat mind a' két házban elfogadtaték, 's a' király eleibe terjeszteték, ki minden oldalról ostromoltatva, végre egy biztosságot neveze ki a' királyi jóváhagyás végett felérkező minden javalatok aláirására. E' nappal minden el volt vesztve. Strafford pallos alatt halt meg 1641; Laud 1645; Finch és status titoknok Windebank csak szökésáltal menekvének meg, az erényes Juxon kincstárnoki hivatalát leteve. A' puritánusok rövid idő alatt az egész országot lángba boritak. Egy heves vádirás, az ugy nevezett statusremonstratio, a' király characterét 's egész kormányját megtámadá. A' püspökök, mivel őt vé' delmezék, kizárattak a' felső házból. Végre vakmerők voltak, a királynét sértegetni 's váddal fenyegetni. Károly elveszté meggondolását. Főügyviselőjének megparancsolá, indítson pert egy lord 's az alsó ház öt tagja ellen, 's személyesen megjelent az alsó házban, hogy a' vádolttakat elfogassa. Ezek már elébb megintetvén, megszöktek. A' királyt visszamentében zendülés lármája vevé körül. A' parliament, melly eddig csak a' vallási és polgári hatalmat igyekezék megsemmisiteni, a' királyt most már a' haditól és megfosztan-

dónak vélé. Károly e' kivánságnak ellene szegült; a' parliament tehát seregeket gyüjte, vezéreket neveze ki, 's elkezdé a' polgárháborút Jun. 1642. Eddig Károly magaviselete erények és hibák, jámborság és gyengeség keveréke volt; de ettől fogva csudálnunk és tisztelnünk kell őt. Ministerével, lord Falklandal közösen üzde ügyéért, igyekezvén egyszersmind a' polgárháborunak véget vetni. Alig szerze neki a' hadi szerencse egy kis nyugalmat, a' híven maradt parliamenti tagokat azonnal Oxfordba hivta meg, míg a' régi parliament Westminsterben folytatá üléseit. Három esztendeig látszott a' király ügye győztesnek, mignem azt a' nasebyi ütközet Jun. 1645 egészen megbuktatá. Cromvell kiragadá Károly kezei közül a' már kivivott győzelmet; ez Scotiába luta; a' sereg és parliament részvevőleg fogadák, de a' papság megváltoztatá a' nép kedvező indulatját, 's a' scót parliament 400,000 ft. st. hátralévő segedelemért kiadá a' királyt az angol parliamentnek. A' parliament zsarnokságát nem sokára a' seregé váltá fel. A' presbyterianismus keblében independensek felekezete támadt, melly zsinatot, predikátorokat, papokat és királyokat egyiránt kárhoztatott. A' sereg, mellybe illy lelket Cromwell önte, a' parliamenttel surlódásba jöve. Cromwell és Ireton, kiknek a' sereget kell vala lecsillapitniok, még inkább felingerlék azt. A' seregben egy hadi tanács állittaték fel, 's Cromwell titkos rendelésére, a' király a' parliament fogságából a' sereg őrizete alá vétetett. Elszökött ugyan a' szerencsétlen fejedelem Wight szigetére, de ennek kormányzója kiadá őt. Az alatt Cromwell a' parliamentet czéljaihoz képest szerkezé, 's igy Jan. 26. 1649. Stuart Károly király hazaárulással vádoltatott. A' fejedelem vonakodék a' Cromwell rendelte vértörvényszéket elesmerni, 's a' parliament mind a' két kamarája előtt kivánná magát védelmezni. Nagy lélekkel türé a' fanaticus köznépnek ellene mutatott rakonczátlanságát. 3 ülés után 13 biró monda reá halálos itéletet. Hijába munkálódtak a' szerencsétlenért Francziaországba futott nője, a' walesi herczeg, Francziaország és Scotia. Hasztalan jelenté ki négy lord a' törvényszék előtt, hogy egy megmásolhatlan okfő szerint a' király soha sem tehet igazságtalanságot, hogy csak ők, a' ministerek, kiknek tanácsát követi, vagynak felelet terhe alatt, 's hogy ők készek érette meghalni. Jan. 30 1649 halt meg Károly, olly csendes lélekkel, millyet csak tiszta lélekesmeret adhat; álorczás hóhér fejezé le. 12 év után egész Anglia innepként ülé meg Jan. 30-kát, a' királyi martir emlékezetére. Will. Godwin „*History of the commonwealth of England from its commencement to the restoration of Charles II*“ (Lond. 1824) czimü munkájának első része előadja a' polgári háboru történetét, 's jelesen bélyegezi annak fő személyeit.

Károly (II.), az előbbinek fija, szül. 1630, atyja elvesztetésekor Haagban volt, 's utána felvevé a' királyi czimet. Elsőben Irlandba szándékozott menni, hol ügyét marquis Ormond segitette; de Cromwel előlépései ezen országban, 's a' Scotok ragaszkodása hozzá, kik őt királynak kiálták ki, arra birá, hogy szándékát Scotiában kezdje. Montrose szerencsétlenül küzdött 's elesék; ez kinszerité az ifju királyt, magát a' presbyterianusok karjai közé vetni, kiknek kemény bánásmódja gyülölséggel tölté el ezen felekezet iránt. A' bal sorsnak ő reá, ki minden kinszeritést gyülölt, nem vala más hatása, mint hogy a' tettetést megszokta. 1651 elején Sconeben megkoronáztatott. Bizván a' királyi párt segedelmében, bátorkodék a' Cromwell birta Angliába bemenni; de Worcesternél megveretett, 's veszélyes rejtekezés után, némelly követői segitsége által, csak nehezen menekheték Francziaországba, hol több évekig élt, anyjával és testvérével. Midőn Cromwell, Francziaországgal kötött békéjében, K. elüzetését tette feltételül, Kölnbe ment a' buj-

dosó király 's ott 2 esztendőt tölte. Cromwell halála után a' franczia udvarhoz visszatért, de Mazarinnal nem is beszélhete. Azonban az angol nemzet nagyobb része változást kivánt. Monk, scotiai helytartó, 1660 Angliába ment seregeivel, mind a' két kamarából uj parliamentet hiva öszve, 's ennek átadá Károly kinyilatkoztatását, melly minden feltétel nélkül elfogadtatott. Igy Károly veszély és fáradság nélkül visszahelyezve látá magát mind azon jogokba, mellyeket atyja elvesztett. Minden felek örömkiáltása közt tartá 1660 születése napján, Maj. 29 bemenetelét Londonba. Első rendelései mindenek szivét megnyerék. Királyi érzetüeket és presbyterianusokat minden különbség nélkül neveze titkos tanácsába. A' bölcs és erényes Hyde, clarendoni gróf, canczellár 's első minister lön. Közönséges boesánat hirdettetett, a' koronának bizonyos jövedelem határoztatott, a' sereg nagyobb részint elbocsátatott, a' püspöki méltóság visszaállittatott, 's a' presbyterianusok korlátok közé szoríttattak. De a' charactertelen Károly könnyü gondolkodás-módja, öszvekötve pazérlással, csak hamar zavart okoza a' kincstárban. Dünkirchen eladása Francziaországnak, lön e' zavar következése. XIV Lajos, hogy egészen érdekébe vonhassa, évpénzt szabott ki neki, a' honnét Angliában az mondatott, hogy II Károly XIV Lajos alkirályja. A' Hollandiakkal 1664 kezdett 's a' parliamenttől kereskedési czélból hathatósan segitett háboru, eleinte szerencsésen viseltetett; de felgerjeszté Francziaország és Dania feltékenységét, mellyek Hollandhoz kapcsolak magokat. Ez által az ellenség hadi ereje annyira nevekedék, hogy a' hollandi hajóhad Ruyter alatt 1667 a' Themsébe beevezne, 's Chatamban a' hajókat elégetné. 1665 és 1666 London pestis 's azután nagy tüzi veszély pusztítá. 1667 Hollanddal megköttetett a' béke. Kevéssel azután Clarendon, kinek tántorithatatlan erénye a' királynak 's udvarnak nem tetszett, kilépe a' ministeriumból. 1669 olta XIV Lajostól megvesztegetett, Cabal. (l. e.) név alatt esmeretes, öt férfiból álló ministerium vezérlé a' királyt, szüntelen buzditva őt minden próbájiban, hogy hatalmát függetlenné tegye. A' pártok harcza elkezdődött, midőn a' yorki herczeg, a' király öccse, nyilván a' catholica hitre tért. Károly csak hamar ezután Francziaországgal együtt hadat indita a' Hollandiak ellen, 's mivel az erre szükséges pénzért nem akart a' parliamenthez folyamodni, önkényes rendszabásokhoz nyult. Mind ez békétlenséget támaszta. A' parliament előterjesztésére a' ministeriumot el kelle oszlatnia, 's a' Hollandiakkal békét kötnie (Westminsterben 1674). Meghasonlás a' cabinetben, ingadozás a' király maga viseletében, bélyegezik a' következő esztendőket. A' király 1677 a' nemzet örömére testvére leányát az oraniai herczeghez adá férjhez, 's a' nymwegeni békét (1678) elősegitette. De ugyan azon évben egy, a' király megölését, 's a' cath. vallás behozását tárgyazó öszveesküvés felfedezése nagy bajok kutfeje lett. Sok cath. pairek bevádoltattak, 's fogságba tétettek; Strafford gróf, a' tiszteletre méltó ősz, Coleman, a' yorki herczeg titoknoka, 's több papok pallos alatt multak ki; a' yorki herczeg, ki Brüsselbe menekvék, alig hogy ki nem záratott a' thronus örökléséből. Ugyan abban az ülésben ment keresztül a' Habeas corpus acta. A' király végre eloszlatá a' szabad gondolkozásu parliamentet. A' király betegsége 1679 azt okozá, hogy a' yorki herczeg visszatért. Ezen esztendő vége felé egy csalárd uj öszveesküvést ada fel, mellynek terve lisztes hordóban találtatott, a' honnét nevét is nyerte. Ez által a' protestans párt fejeit, mintha ők a' király életére törekednének, szándékoztak gyülöletessekké tenni. Noha az egész dolog kevés hitelt talált, még is az lön következése, hogy az udvar a' nemzetből egy felekezetet formált, melly a' nép-felekezettel ellensulyt tartson. Igy támadtak 1680 kö-

rül az Adresseurök és Abhorrensek, később a' régibb Whig és Torie névvel neveztetve. Mindazáltal több mint egy parliament annyira ellene volt az udvarnak, hogy a' király eltökélé magában, parliament nélkül kormányozni. Most minden felekezetek a' monarchiai okfők mellé állottak. Az öszveesküvési és zsarolási vádak a' presbyterianusok ellen intéztettek. Mind azok, kik köztársasági okfejekről gyanusok voltak, letetettek hivatalaikból. Más fontos rendszabás a' korlátlan hatalom megszerzése végett abban állott, hogy az ország minden egyesületei különös jogaiktól megfosztattak, 's a' királytól függőkké tétettek. Ezen gyors haladások a' polgári szabadság eldöntésére, olly élénk nyugtalanságot okozának, hogy mindenféle szövetkezések támadtak. Egy Rye-House-Complot név alatt esmeretes öszveesküvés a' király életét is fenyegette. Legfőbb rangu férjfiak valának bele keveredve; ezért lord Russel 's Algernon Sidney pallossal végeztettek ki. Károly ekkor egy volt Europa legfüggetlenebb fejedelmei közül. Azonban azt mondják, hogy szándéka volt rendszerét megváltoztatni, midőn 1685 gutaütésben meghalt. Károly, halála előtt a' romai anyaszentegyház szentségeivel élt, mellyhez titkon már régen szitott. Feleségével, portugaliai Katalinnal, nem voltak gyermekei. Károly vallástalan volt, buja, pazérló, udvara az öröm 's társasági ész lakhelye. Károly maga lelkes férjfiu vala, 's vidám, jószivü, mi által a' nép szivét megnyeré, de példája 's udvari élete káros befolyásuak voltak a' nagyok erkölcseire. Kormányja alatt alapítatott 1660 a' Royal society (tudományok academiája) Londonban; 's 1675 kezdetett sz. Pál templomának építetése. Pepys Sámuelnek, II Károly és II Jakab alatt az admiralitás titoknokjának napló könyve, melly 1659 — 1669 terjed, 's csak 1825 Braybrooke lord által („*Memoirs of Sam. Pepys*" Lond. 1825, 2 köt. 4) tetetett esmeretessé, II Károly és udvara életét különös vonatokban ábrázolja.

Károly (merész), burgundi herczeg, jó Filep 's portugali Izabella fia, szül. Dijonban Nov. 10. 1435. Eleinte Charolais gróf nevet viselt, melly alatt magát a' rüpelmondei (1452) és morbequei (1453) csatákban kitüntette. Tüzes, heves indulatu volt, 's korán felébredé benne azon szérencsétlen nagyravágyás, melly tévedéseinek és baleseteinek forrása lön. Gyülölsége atyja kedvenczei, a' Croy ház tagjai ellen, meggyőzhetlen vala, 's nem tudván azokat elnyomni, Hollandba ment. Mindazáltal ismét megbékélt vele az atyja, belé oltá XI Lajos elleni gyülölségét, 's fejévé tevé egy, az ellen keletkezett, pártnak. Miután Flandriát és Artoist keresztül járá, átmene 26,000 emberrel a' Sommen 's Paris előtt álla. Lajos Montlherinél ütközött meg vele; Károly a' királyi sereg egyik szárnyán áltronta, 's a' szaladók üzésében messzire engedé magát ragadtatni. 15 katona körülvevé, lovászmesterét megölék, őt megsebesíték, de ő még sem adá meg magát, hanem hős módon küzdött, 's igy időt nyerének katonáji az ő megszabaditására. Ettől fogva Károly felette sokat tartott az ő hadi tehetségeiről. Atyját az uralkodásban 1467 váltotta fel, 's a' Lüttichiekkel mindjárt háboruba keveredék, 's meggyőzé őket. A' Gentiektől, kiknek előbb némelly szabadságaikat visszaadá, azokat ismét elvette; a' zendülés fejeit megölette, 's a' városra nagy pénzdijt vetett. 1468 hitvesül vevé yorki Margitot, az angol király hugát. A' polgári háborut Franciaországban meg akará ujitani, de Lajostól pénzzel (120,000 arany talléral) kielégitetett. Hogy egymás közt mindent eligazítsanak, a' király és herczeg Oct. 3. 1468 Peronneban öszvejövetelt tartottak. Itt tudá meg a' herczeg, hogy a' Lüttichiek, a' királytól ingereltetvén, ismét felzendültek, 's Tongrest bevették. Hijában bizonyitá Lajos ártatlanságát esküvéssel, fogságba tétetett 's szorosan őriztetett. Miután a' herczeg soká a' legkeményebb rendszabások közt ingadozott volna,

kinszerité végre Lajost egy egyezséget aláirni, mellynek legalacsonyítóbb feltétele az volt, hogy Károllyal egyesülve ugyan azon Lüttichiek ellen menjen, kiket a' herczeg ellen felingerlett. Károly a' királlyal megérkezék Lüttichnél; a' város rohanással elfoglaltaték, 's a' katonák dühének kiteteték. Illy szerencse a' herczeg szivét annyira megkeményité, hogy mindig hajthatatlanabb 's vérszomjuzóbb, szomszédjainak ostora 's tulajdon megbukásának okozója lenne. 1470 ismét fegyvert foga a' franczia király ellen. Fegyverszünetet kinszerittetett kérni, 's a' háborut mégis nagy vakmerőséggel ujra elkezdé, a' királyt varázslással 's étetéssel vádolá nyilván, és 24,000 emberrel a' Sommen átkelt. Nesle városát rohanással elfoglalá, felgyujtá, 's barbar nyugalommal ezt mondá „illyen gyümölcsöket terem a' háboru fája.“ Ellensége a' nyugalomnak, a' mulatság iránt érzéketlen, pusztitást és vérontást kedvelő, a' népeket tapodó, e' kevélysége mellett remekül értő, magának szövetségeseket szerezni, — minthogy XI Lajossal mind méltóságra és rangra, mind hatalomra nézve egyenlő akart lenni: olly tervet készite, hogy birtokát a' Rajnáig kiterjessze, 's statusait királyságra emelje. Azonban Lajos a' herczeget uj zavarba dönté, Austriát 's a' Schweiziakat felgerjesztvén ellene. Most Károly Lajos letételéről gondolkodék, 's ezért az angol királlyal szövetségre lépe; de rokonjának, a' kölni püspöknek segitségére sietni kénytelenittetvén, 10 hónapot veszte el Neusz előtt, mellyet hijába ostromlott. Azután Lotharingiába ment, boszut állni René herczegen, ki Francziaországtól ingereltetve, neki hadat izent. Lotharingia elfoglalását Nancy bevételével 1475 végezvén, a' Schweiziak ellen fordítá fegyverét; Granson városát elfoglalá, 's 800 embert, kik azt oltalmazák, levágata; de ezen kegyetlenségét csak hamar megboszulta azon fényes győzelem, mellyet rajta a' Schweiziak ugyan azon városnál nyertek Mart. 3. 1476. Ezen ütközet elvesztése komor busongásba dönté, melly egészségét megroncsolá. Uj sereggel téré Schweizba vissza, 's elveszté Murtennél is az ütközetet. A' lotharingiai herczeg, ki a' Schweiziak seregében harczolt, a' győzőket Nancy alá vitte. Károly tehát Lotharingiába ment, hogy René herczegtől Nancy városát ismét visszavegye. Campobasso grófra bizta az első megtámadást, 's noha megtudá, hogy ezen tiszt elárulja, nem ada hitelt a' tudósitásnak. Campobasso az ostromlást sokáig huzta, 's ez által Renének időt engede 20,000 emberrel megjelenni. Ezen sereg közelítésekor általment katonájival az ellenséghez, ugy hogy Károly serege már csak 4000 emberből állott. Károly a' tanács itélete ellen is merészlé a' megütközést. Jan. 5 vagy 6. 1477 öszvecsapott a' két sereg; a' burgundinak szárnyai áttőrettek 's elszórattak, 's közepe, mellyet a' herczeg személyesen vezérelt, elől-ről 's oldalról megtámadtatott. Károly megveretve, 's a' futók által elragadtatva, lovával egy árokba esett, hol láncsa szurás vete véget életének. Meghalt 44 éves korában. Ezen fejedelemmel szünt meg Burgundban a' feudalis igazgatás. Károly nem volt jó tulajdonok nélkül. Népei igazgatásában semmit sem lehete észrevenni azon szorosságból és keménységből, mellyel maga iránt viseltetett, 's természeti egyenessége figyelmessé tevé az igazság kiszolgáltatására. Nancyban temettetett el; 1550 V Károly, az ő második unokája, Brüggebe vitette hamvait. Háromszor volt házas; második feleségétől, bourboni Izabellától, egy leánya maradt, Mária, Burgund örökösnéje. (L. Maximilian, I).

Károly (VII), francziaországi király, l. Franczia ország és Jeanne d' Arc.

Károly (IX), Francziaország királya, II Henrik 's Medici Katalin fija, szül. St. Germain-en-Laye-ban 1550; tiz éves üle bátyja, II Ferencz halála után, Dec. 5. 1560 a' királyi székre. Minden

kormányság felállítása nélkül, elegendőnek tartatott az ifju fejedelem által a' parlamentnek megiratni, hogy ő anyját kérte meg a' status dolgai igazgatásának felvállalására; 's e' lépést a' parlament helyben hagyá, nehogy a' Guisek 's az uralkodó ház herczegei közt ujra villongás támadjon. Katalin megengedé, hogy a' navarrai király az ország főhelytartójává neveztessék, jól esmervén annak characteri gyengeségét, 's tudván, hogy tőle nincs oka félni. Feltevé magában, mindent öszvezavarni, hogy mindenen uralkodhassék. A' Guisek hamar átlátták, hogy nekik a' calvinisták politicai egyesülete ellen catholicus szövetséget kell állítaniok. (L. Guise). Igy ütött ki a' polgárháboru a' Hugenották ellen. Guise herczeg, ki az ifju királyt részére hóditotta, Orleansnál Febr. 1563 alattomosan agyon lövetett. Utolsó pillanatjában javalá a' királynak 's anyjának, hogy a' pártokkal alkudozzanak. Ezen tanács elfogadtatott, 's Mart. 19 egy egyezség iratott alá, 's Jul. 27 Havre az Angolok kezeiből kiragadtatott. A' király, ugyan azon évben elérvén törvényes korát, anyjától kisértetve megjárta a' tartományokat. Bayonneban öszvejövetelt tartott nénjével, Izabellával, spanyolországi II Filep hitvesével. A' calvinisták ebből nagy gyanut meritvén, fegyverhez nyultak, 's a' királyt Paris felé visszamentében elfogni készülének. Ez megintetvén, kikerülé a' veszélyt; hanem már a' készületnek fel kelle gerjeszteni a' természettől kevély Károly gyülölségét, ki fortélyos anyjába helyezett bizodalmáért inkább szánakozásra mint feddésre volt méltó. A' st. denisi ütközet után (1567), mellynek megnyeréséért Montmorency connetable életével fizete, Katalin béke iránt alkudozék. De a' calvinisták némelly helyeket, mellyekből ki kelle vala menniek, megtartának, 's Angliával és a' német fejedelmekkel folytaták az egyetértést. Csak hamar uj polgárháboru üte ki. Miután Condé herczeg 1569 a' jarnaci ütközetben agyon lövetett, 's Coligny admiral Montcontourban ugyan azon évben megveretett volna, a' király a' calvinisták részére olly kedvező feltételek alatt köte békét, hogy ezek magok is árulást látszának alatta gyanítani. Ezért nem is jelentek meg minden fejeik, midőn Károly Erzsébettel, II Maximilian császár leányával, egybekelését innepelné. Ezen bizodalmatlanság lassanként elenyészett, 's az ifju navarrai király (utóbb IV Henrik) öszvekelése Margittal, IX Károly testvérével, minden gyanut kiirtani látszott. Ez a' házasság Aug. 18. 1572 köttetett meg, 22-kén akarák Colignyt meggyilkolni, 's 24kén kezdődék azon iszonyu vérontás, melly Bertalan éjje név alatt esmeretes. A' polgárháboru most negyedszer ütött ki, 's Katalin általtá politicájának helytelenségét. Károly nem titkolhatá tovább tőle való idegenkedését 's már maga akará a' kormányt kezébe venni, midőn 1573 magtalanul meghalt. Követte az uralkodásban öccse, III Henrik. Károly vitéz, fáradhatlan, hirszerető, élénk, áltható eszü volt, 's a' tudományokat szerette. Az uralkodását homályositó kegyetlenségek nem annyira őt mint anyját terhelik.

Károly (Filep X.), Francziaország és Navarra királya, XVI Lajos és XVIII Lajos testvére, 1795-ig Artois gróf, azután 1824-ig Monsieur, 's 1824 Sept. 16 felváltója XVIII Lajosnak, szül. Versaillesban, Oct. 9. 1757, és 1773 ángyával, sabaudiai Mária Theresiával, a' provencei grófné testvérével kelt öszve, ki neki Angoulême (l. e.) és Berry (l. e.) herczegeket szülé 's Jun. 2. 1805 halt meg. XV Lajos udvarában neveltetvén, fiatal korában sok szeretetre méltót és lelki mivelődés iránti érzelmet mutata, de egyszersmind nagy hajlandóságot is a' Versaillesban uralkodó udvari innepekre és sokba kerülő mulatságokra. Egy bálban, az énekes játék termében, 1778, a' bourboni herczegnéről levonà az álarczat; ezen mégsértés a' bourboni herczeggel egy kettős viadalt szüle, mellyet báró Be-

zenval emlékiratiban ad elő. 1782 mint önkényes szolgált a' Gibraltar előtti st. rochi táborban és st. Lajos vitéze lön. 1787 mint a' notablesek egyik bureaujának elölülője más nézeteket követett, mint testvérei, a' király és a' provencei gróf. Ezért a' nép azt vélé, hogy ellene van a' közönségesen ohajtott országos javitásoknak, 's midőn a' provencei gróffal együtt a' bélyeg és telekadót belajstromozná, illetlenül bántak vele. Jul. 14 után ő, Condé kir herczeg pedig Jul. 16, 1789 jelt adának a' kivándorlásra. A. gróf Turinba ment, Leopold császárt Mantuában látá, egy ideig Wormsban, Bruckban Bonnál, Brüsselben és Bécsben mulatott. Azután Pillnitzbe (l. e.) a' fejedelmek gyülése helyére ment, hol czélját eléré. De midőn XVI Lajos az alkotmányra (Sept. 14. 1791) megesküdött, 's erre a' Koblenzben tartózkodó franczia két herczeget hazájokba való visszatérésre meghivá, vonakodtak ezek engedelmeskedni, 's nem akarák az uj szerkezetet elesmerni. Erre a' törvényhozó nemzeti gyülés Máj. 19. 1792 megvoná A. gróftól az alkotmány által számára szabott egy millio franknyi évpénzt, 's hitelezőjit jövedelmére utasitá. A' kir. herczeg akkor Turinból indita mozgásokat Francziaországban, Lyonban és más helyeken; azután egy kivándorló csapatnak lett parancsnoka, melly a' porosz sereggel együtt nyomula Champagneba. Ezen táborozás szerencsétlen kimenetele után A. gróf Hammba Westfaliába ment, hol XVI Lajos halála után testvérétől, mint akkori uralkodótól, a' királyság főhelytartójává neveztetett. Most Katalin császárnénál keresett segedelmet, ki őt udvarában legnagyobb tisztelettel fogadá, egy drága kardot, „*pour le rétablissement et la gloire de votre maison*“ nyujtván neki által. Az angol kormány 1794 végén 15,000 font sterl. évpénzt rendele neki. Ő maga gyémántját, és azon kardot, mellyet XVI Lajos az ő fijának ada, elküldé Broglio marsallnak, hogy ezeknek eladásával a' kivandorlottak szükségein segitsen. Mivel Oroszország az általa küldendő segédcsapatra váratott, A. gróf Hammból Kuxhavenen által Jul. 1796 Angolországba ment, itt Warren commodore hajóhadjával elindult, 's Ile-Diennél kiszált Sept. 29. 1796 azt vélvén, hogy a' Vendée fejeinek segitséget viend. De Angolországból jövő azon hirek, hogy orosz segédcsapat nem érkezendik, visszatérésre határozák. Ezolta Scotiában az edinburgi várban lakott. 1799 elhagyá Scotiát, hogy Condé kir. herczegnek az orosz seregnél lévő csapatjához Schweizba menjen. De hallván, hogy Korsakoff megveretett, 's hogy Suwaroff visszavonult, visszatért Angolországba. Az amiensi béke után viszont Edinburghban élt. A' háboru megujitatásakor (1803) Londonba ment, és 1809 olta a' hartwelli kastélyban élt, mellyet XVIII Lajos megvett. 1813 a' szárazföldre ment, bevárni a' szövetséges seregek Francziaországba nyomulásának következéseit. Erre Feb. 1814 maga is átkelt a' Rajnán, és Vesoulban volt, de innét a' vicenzai herczeg Chatillonban tett panasza visszavonulni kinszerité. Napoleon lemondása után, mint a' királyság főhelytartója, a' franczia népnek Nancyban tüstént kijelenté, „a' szabadság diadalát, a' törvényuralkodását, a' conscriptio és az egyesült adók eltörültetését, 's a' multak egészleni elfelejtését.“ Apr. 12. 1814 bemenetelét tartá Parisba, és XVIII Lajos király elérkeztéig átvevé a' legfőbb hatalmat, 's annak nevében Apr. 15 a' senatus elölülőjének kinyilatkoztatá, hogy testvére, a' király, elesmeri a' szerkezet alapjait, a' két kamarás képviseletet, a' személyes és sajtó szabadságot, 's más jogokat, mellyekért olly sokáig harczoltanak. Most tüstént a' szükséges változtatásokhoz fogott. A' pápa levéltárát 's más tárgyakat, mellyeket Napoleon Rómából elvitetett, visszaadatá a' szent atyának; a' prevotal és vámtörvényszékeket, 's az egyesitett

adók egy részét eltörlé. Azonban később a' prevotal törvényszékeket ismét behozák két évre. Erre aláirá Apr. 23. azon fegyverszünetet, melly által Francziaország 53 franczia őrizet alatt tartatott helyről, 31 sorhajóról, és 12 fregattáról lemonda. XVIII Lajos a' franczia nemzeti őrsereg és a' Schweiziak fő ezredesévé nevező ki. Monsieur ezután a' déli kerületeket, Lyont, Marseillet, és Avignont járta meg. Midőn Napoleon kiszáltának hire Parisba érkezett, tüstént Lyonba ment, hol azonban Mart. 8-kán olly hidegen fogadtatott, hogy ezen várost egyetlen egy lovas tiszttől kisértetve csak hamar elhagyná. Parisban a' királyt Mart. 16 a' követek kamarájába kiséré, és, a' becsület nevében a' királynak és a' chartának hűséget esküvék." Mivel Paris nem védelmeztethetek, a' Berry herczeggel együtt elkiséré a' királyt Németalföldre. Ennek visszatérte után Jul. 7. 1815 elölülője lön a' főváros választó gyülésének, mi által közbizodalmat nyert. A' kamara megnyitásakor Oct. 7. megujitá Monsieur, valamint más kir. herczegek is, a' charta iránti hüség esküjét. Azután a' pairkamarában több ügyekben részt vön, mint egy bureau elölülője. 1818 a' nemzeti őrség kormányzását is letevé. Egyébiránt ő volt a' liliom érdemrend alapitója és kiosztogatója. Ugy látszott, leginkább ő hozzá és a' körüle voltakhoz szitottak az ultraroyalisták és ultramontanusok. XVIII Lajos uralkodása vége felé tetemes befolyása volt a' nyilvános ügyekbe, és a' ministerek kineveztetésébe. Testvére halála napján, kit a' két utolsó napon egy szempillantatig sem hagyott el (Sept. 16. 1824) ezen innepélyes szavakkal fogadtatott „*Le Roi est mort! Vive le Roi!*" Sept. 17. hódoltak neki a' királyi familia tagjai, a' diplomatiai test, és az első országos hivatalok. Most az Angoulême herczeg a' régi szokás szerint dauphin czimet vön fel, 's nője dauphinenak neveztetett, a' Berry herczegné Madamenak. Erre X Károly az orléansi háznak Altesse royale czimet ada. Nyilatkoztatásai bizodalommal és tisztelettel tölték be a' nép szivét. Közös lelkesülés fogadá, midőn Sept. 27 St-Claudból nyilvános menetelét tartaná lovon Parisba. — Mint felelt meg a' nép benne vetett bizalmának? mit cselekedett koronáztatása előtt és után? 's mint lön magának megbuktatója? mind ezekről l. Franczia ország történetei. Az 1830-ki juliusi napok után el lévén a' királyság kérdése határozva nem volt neki többé maradása honában. A' nép nagylelkünek mutatkozék iránta, 's megelégedett az ő számüzetésével. Károly Angliába ment. Itt az edinburgi vár adaték neki lakul, mellyben két egész évet tölte, mig végre a' körülmények arra birák, hogy Austriában kérjen menedéket. 1832 ősszel Poroszországon által Pragába utazott, hol azolta a' számára rendeltetett királyi várban lakik. *B.*

Károly (IV.), Spanyolország királyja, szül. Nápolyban Nov. 12. 1740; 1759, midőn atyja III. Károly, testvére VI. Ferdinánd halála után, a' spanyol thronusra hivatott, Madridba ment, 's azt Dec. 13. 1788. követé az uralkodásban. Hitvese a' parmai herczegné Louisa Mária volt. Nem lévén ereje egyedül igazgatni, szüntelen hitvesétől 's ministereitől függött, kik közt a' békefejedelem, Godoi (l. e.) alcudiai herczeg határtalan befolyást nyert reá. Azon gyülölség, mellyet ezen kedvencz az asturiai herczeg 's más nagyok részéről magára vont, 1808. revolutiót szült, mellyet Napoleon használa a' Bourbonok eltávoztatására a' spanyol thronusról. (L. Spanyolország.) Károly lemonda a' koronáról Aranjuezben Mart. 19. 's azután Bayonneban a' thronushoz való jussát Napoleonnak engedé által, ki neki ezért élte fogytáig a' compiegnei palotát 's 30 mil. real évpénzt rendelt, mellyből 2 milliom a' királynénak özvegytartásul volt fizetendő. Károly már most hitvesével 's a' béke-

fejedelemmel Compiegneben élt, de később felcserélé e' lakát Romával, mellynek éghajlatja reá nézve kedvezőbb volt. Itt 1815 olta a' Barberini palotában lakott. Fő foglalatossága a' vadászat volt. Megholt Jan. 19. 1819. Nápolyban testvérének, a' két Sicilia királyának, tett látogatás alkalmával. Hitvese kevéssel az előtt Dec. 1818. halt meg. Romában folytatott élete felől lásd Brauntól „*Miscellen*", 12 szám, 1828.

KÁROLY (XII.), Svédország királyja, szül. Stockholmban Jun. 27. 1682; a' nyelvekben, történetekben, földleirásban és mathesisben jó előmenetelt tett. Érte németül, latinul és francziául. Curtius Nagy Sándorja kedvelt könyve volt. Atyja halála után, 1697, a' karok őt, még csak 15 évüt, törvényes idejünek esmerék. Azonban az ifju király kevés hajlandóságot mutata a' foglalatosságokhoz; szereté az erős testmozgásokat, 's kivált a' medvevadászatot. Ez időpontot láták kedvezőnek féltékeny szomszédok, az éjszakon elhatalmazott Svédország megalázására. Dániai IV. Fridrik, lengyelországi II. Auguszt, 's I. Péter czár szövetséget kötének, melly az éjszaki háborut vonta maga után. Legelőször a' dán seregek ütének be a' holstein-gottorpi herczeg birtokába. Ez a' fejedelem, férje a' svéd király legidősb nénjének, Stockholmban kerese segitséget. Károly ő iránta különös hajlandósággal viseltetvén, a' status tanácsban, Dania igaztalansága ellen a' leghathatósabb rendszabásokat javalá. Némelly tanácskozás után a' belső kormány felett, Maj. 1700 Karlskronánál hajóra ült. 30 sorhajó, 's nagy számu kisebb hajók, egy angol-hollandi hajóhaddal erősitve, jelenének meg Kopenhaga előtt. Még nem kezdtek a' kiszálási készületekhez, midőn Károly türhetetlenkedve a' tengerbe szökék, 's első lépe a' szárazra. A' Dánok a' nagyobb számu ellenség elől hátra vonultak. Kopenhagának ostromoltatnia kellett volna, midőn a' béke Travendahlban Aug. 8. 1700 aláiratott, 's annak következésében a' holsteini herczeg, minden előbbi jogaiba visszahelyeztetett. Igy végződék Károly első vállalata, mellynél szintannyi belátást és vitézséget mutatott, mint haszon nem keresést. Ez alkalommal vette fel azon szük és szigoru életmódot, mellyet egész éltében hiven megtarta; mulatságokat, hiu gyönyörüségeket nem kerese; a' bor asztaláról kizáratott; néha fekete kenyér volt egész eledele; gyakran köpönyegébe burkolva a' földön aludt; egyetlen réz gombos kék köntös volt egész ruhakészülete; térdein felül érő nagy csizmát, 's bivalbőr keztyüt viselt mindig. A' legnagyobb közönösséget mutatá az asszonyi nem iránt, és soha egy asszonynak sem volt rajta hatalma. Dania után Auguszt és Péter megtámadásait kelle visszavernie. Amaz Rigát ostromlá; ez Narvát 's a' finn tengeröböl vidékét fenyegeté. Károly nem ment vissza fővárosába, melly szinte nem is látá soha többé. 20,000 katonát szálitata által Lieflandba, 's eleibek ment az Oroszoknak, kiket (80,000) Narva falai alatt erős állásban talált. 8—10,000 Svéd álla Nov. 30. 1700. az Oroszok tüze közt, hadi rendbe, 's az ütközet elkezdődék. Előtte való este elhagyá Péter a' tábort, olly ürügy alatt, hogy segitséget hozand. Egy negyed óránál rövidebb idő alatt el volt az orosz tábor foglalva. 30,000 Orosz maradt a' csatamezőn, vagy a' Narowába ugrált; a' többiek elfogattak vagy szétszórattak. Ezen győzelem után Károly a' Dünán átmenvén, a' Szászok sánczait támadá meg, 's tökéletes győzelmet nyere. Károly most olly békét köthetett volna, melly őt éjszak birájává teszi; de e' helyett Augusztot Lengyelországba üzé, 's azt végzé, hogy őt, a' lengyel nemzet nagyobb részének megelégedetlenségét használva, thronusától megfosztja. Auguszt hijában próbált alkudozni; hasztalan iparkodék Königsmark grófné, a' svéd hőst szépsége által lefegyvereztetni. Károly vonakodék a' királlyal alkudozásba bocsátkozni 's a' grófnéval beszélni. A' háboru folytattaték;

a' Svédek dicső győzelmet nyerének Clissownál; 1703. egész Lengyelországot a' győzők birák; a' cardinal primas a' thronust megürültnek hirdeté, 's az uj választás, Károly befolyása által, Lesczinszki Szaniszlóra esék. Auguszt Saxoniában bátorságban gondolá magát, mig Péter Ingermannlandot elfoglalá, 's a' Newa torkolatjánál Sz. Pétervárt alapitá. De a' narvai győző megvete olly ellenséget, kin előbb utóbb könnyen boszut állhat, 's Saxoniába csapott be. Altranstädtban 1706. ő szabta a' béke pontjait. A' lieflandi PATKULT (l. e.) Péter akkori követjét a' dresdai udvarnál, ki a' Svédország ellen kötött szövetséget eszközlé, ki kelle neki adni, 's Károly ezt kerékben töreté. Méltán bámult a' világ, hogy az eddig olly nagy lelkü fejedelem illy határtalan boszut tudott állni. Egyébiránt Károly Saxoniában tartózkodása alatt mérséklettséget 's nagylelküséget mutata. Katonáji legnagyobb fenyitéket tartának. Több követek 's fejedelmek mentek a' király táborába, ezek közt Marlborough is, Károly tervét kifürkészni. Ez meggyőződék a' felől, hogy a' győzedelmes hős a' délszak villongásaiban semmi részt sem fog venni. Ellenben a' svéd király, mi előtt Németországot elhagyná, azt kivánó a' császártól, hogy a' Lutheranusoknak Silesiában tökéletes vallási szabadságot adjon, 's ez teljesité a' kivánatot. Sept. 1707. elhagyák a' Svédek Saxoniát; 43,000-en voltak, jól ruházva, fenyitékhez szokva, 's a' felszedett hadi adókból gazdagok. 6000 ember maradt hátra a' lengyel király oltalmára; a' többi sereggel Károly Moskau felé a' legrövidebb utat vevé. De midőn Smolensk vidékére érkezék, a' Kozákok hettmannja, Mazeppa, javalására megváltoztatá tervét, 's Ukrainba ment, reménylve, hogy a' Kozákok véle egyesülni fognak. Péter azonban elpusztitá e' tartományt, 's a' derék Mazeppa az igért segitséget nem adhatá meg. A' nehéz utak, az élelem szüke, az ellenség szüntelen megtámadása, 's a' kemény hideg, Károly seregét rendkivül meggyengiték; Löwenhaupt ezredes, kinek segitséget 's eleséget kellett volna Lieflandból hoznia, csekély csapatokkal érkezett meg, 's ezek az utazás és szüntelen csatázás által el valának bágyasztva. Most a' hadi tárokkal gazdag Poltavát kellett elfoglalni; Péter 70,000 katonával allott ellent. Károly kémlelés közben lábszárán terhesen megsebesittetett. A' honnét az 1709. Jun. 27. (Jul. 8.) csatában, melly a' svéd hősök szerencséjét, 's az éjszak sorsát megváltoztatá, gyalogszéken osztogatá parancsait, a' nélkül, hogy a' terhesebb pontokon katonájit mindenkor személyes jelenléte által lelkesithette volna. Ez, 's még inkább Renschild 's Löwenhaupt egyet nem értése okozá, hogy a' Svédek, katonai tehetségeket annyira mint egyébkor, ki nem fejték. Engedniek kellett a' nagyobb számnak, 's az Oroszok tökéletesen győztek. Károly ezredeseit, kedvelt ministerét Piper grófot, és seregének fényét, a' Narvánál olly könnyen meggyőzetett Oroszok hatalmába esni látá. Ő maga, Mazeppával együtt, csak egy csekély kisérő csapattal menekvék meg. Sebeinek fájdalma mellett is több mértföldeket kelle gyalog mennie; végre Benderben a' török földön találá oltalmat 's tisztességes fogadtatást. — Károly ellenségei uj reményekkel emelék fel fejeiket. Auguszt visszavevé az altrandstädti egyezést; Péter Lieflandba nyomult be, daniai Fridrik Schonennél kötött ki. A' kormány Stockholmban rendszabásokat tön a' régi svéd határok oltalmazására. Steinbock egy csapat katonát 's parasztot gyüjte öszve, a' Dánokat Helsingborgnál megveré, és Schonenből kiüzé. Néhány osztályok Finnlandba küldettek az Oroszok tartóztatása végett, kik mindazáltal számosabbak lévén, előnyomultak. Károly ez alatt Benderben a' fényes Kapuval alkudozék, az ellene volt ministereket el tudá távoztatni, 's annyira vitte a' dolgot, hogy az Ozmánok az Oroszoknak hadat izentek. A' két sereg a' Pruth partjain találkozék öszve Jul. 1. 1711; Péter közel látszott lenni

a' megbukáshoz, midőn hitvese bátorsága 's okossága békét szerze, mellyben Károlyról szó sem volt. Ez Benderben uj terveket készite, 's ügyvivői által a' Kaputól segéd sereget kért ellenségei ellen. Azonban Oroszország követjei is iparkodtak a' Kaput ellene felgerjeszteni, azt adván elő, hogy Károlynak szándéka, Szaniszló személyjében magát Lengyelország urává tenni, 's onnan a' német császárral összeszövetkezve a' Törököket megtámadni. A' benderi seraskier erre olly parancsot vön, hogy a' királyt elutazásra kinszeritse, 's vonakodás esetében halva vagy elevenen Adrianopolba küldje. Nem lévén szokva idegen akaratnak engedni, 's tartván attól, hogy ellenségeinek által fog adatni, elhatározá magában, 2—300 emberre menő kiséretével a' Kapu hatalmával daczolni, 's sorsát fegyveres kézzel várni. Varniczai lakóhelye Bendernél a' Törököktől megtámadtatván, egész sereg ellen oltalmazá magát, 's csak lassan hátrála. A' ház meggyult, el akará ezt hagyni, de sarkantyujiban megbotolván elesék 's megfogatott. Néhány nap mulva ezen ritka ütközet után Szaniszló Benderbe jöve, a' svéd királyt kérni, hagyná helyben azon egyezséget, mellyet ő Augusztal kénytelenittetett kötni; de Károly ezt megtagadá. A' Törökök erre foglyokat Benderből Demotikába vitték Drinápoly mellé. Itt két hónapig ágyban fekve betegnek tetteté magát, 's olvasással és irással foglalatoskodék. Végre meggyőződött a' felől, hogy a' Kaputól semmi segitséget nem reménylhet; bucsuzó követséget külde tehát Konstantinápolyba, 's ruháját felcserélve, elutazott két tiszttel. Hozzá lévén szokva minden szükölködéshez, olly sebesen folytatá Magyar és Németországon által éjjel nappal utját lóháton, hogy csak egyik kisérője volt képes őt követni. Elbágyadva, elváltozva érkezék meg éjjel egy órakor Nov. 11. (22) 1714. Stralsund előtt. Törökországból fontos irományokkal jövő kurirnak adá ki magát, 's mindjárt a' várkormányzóhoz Dunkerhez vezetteték. Ez tüstént a' király felől kérdezősködék, 's csak akkor esmeré azt meg, midőn szólni kezdett. Örvendve szökék fel ágyából, 's átkarolá urának terdeit. Károly megérkezésének hire hirtelen elterjedt a' városban; a' házak megvilágosittattak. Dán, szász, burkus és orosz egyesült sereg ostromlá nem sokára Stralsundot. Károly az oltalmazás közben csuda vitézséget fejtett ki. De midőn Dec. 23. 1715. a' várt ált kelle adni, Lundba ment Schonenbe, 's rendszabásokat tön a' partok biztositására. Azután Norvegiát támadá meg. Ez időben Görz báró volt megbizottja, kinek bátor és lelkes tervei a' fejedelem állapotjához valának alkalmaztatva. Ennek tanácsa szerint Károlynak Pétert kelle vala Svecia részére megnyernie nevezetes áltengedések által; azután Norvegia vala elfoglalandó, 's onnét a' háboru Scotiába átszálitandó, I. György elüzése végett; mert ez magát Károly ellen jelenté ki. Görz segédforrásokat nyita a' háboru folytatására 's Álandban alkudozék a' czár hatalmazottjaival. Péter már meg vala nyerve 's Norvegia egy része elfoglalva. Svédország szerencséje kedvező fordulást látszék venni, Károly Fridrichshallot ostromlá; ekkor, midőn a' futó árokban a' melyvédre támaszkodva a' munkásokra lenézne, egy falconetgolyó találá fejét. Halva ugyan azon állásban találtatott: keze kardján, zsebjében Gusztáv Adolf képe 's imadságos könyv volt. Több mint hihető, hogy azon golyó nem a' várból, hanem svéd félről jöve. Segédjét Siguiert mondják az öszveesküvés egyik tagjának 's az ő gyilkosának. XIV. Károly János száz esztendővel később, Nov. 30. 1818, azon helyen, hol elesék, emléket állitata. Károly halálával Svédország a' nagy hatalmak sorából eltünt. Utolsó éveiben nagy tervei valának, a' tengeri hajózás, müszorgalom 's kereskedés előmozditására nézve. Lundban gyakran mulatott az egyetem tanitójival, 's Geometria, Mechanica, 's történet feletti vitatásaikon jelen volt.

Benderben jó könyvek olvasása tevé fő foglalatosságát; svéd tudósokat hivata magához, 's reá birá őket, hogy Görögországot és Ásiát utazzák be. Állhatatosság, vitézség voltak Károly characterének fő vonásai, de megátalkodott makaccság is. Viszszajövetele után csendesebbnek, szelidebbnek, mérsékletebbnek 's értelmes rendszabásokhoz hajlandóbbnak mutatkozék. Az utóvilág, ha őt, korával együtt vizsgálandja, azt fogja mondani, hogy nagy erényjei 's nagy hibáji voltak, hogy magát a' szerencsétől elvakittatni engedé, de nem lesujtatni a' szerencsétlenség által. Életét káplánja Norberg irá lé; Adlerfeld katonai nevezetességeket ada ki róla; ezeket érdekre nézve felülmulja Voltaire, kinek „*Histoire de Charles XII*" czimü munkája, noha se nem teljes, se nem ment a' hibáktól a' nevek, időszámolás és földleirás tekintetében, mégis érdemes a' történeti styl példányjának neveztetni.

Károly (XIII), Svédország királyja, szül. Oct. 7. 1748, mint második fija Adolf Fridrik királynak, és Luisa Ulrikának, nagy Fridrik testvérének. Már születésekor Svédország nagy admiráljává neveztetvén ki, egész nevelése főkép a' tengeri tudományok tanulására vala intézve, 's ez okból többször jelen volt a' kattegati hajóhadi próbákon. 1765 a' tudományok upsalai társaságának tiszteletbeli elölülőjé lön. 1770 kezdé utazását Európán keresztül. Adolf Fridrik halála visszahivá Svédországba, hol a' revolutioban 1772 nagy részt vett. Testvére III. Gusztáv Stockholm főkormányzójává 's südermannlandi herczeggé nevezé ki. 1774 Hedvig Ersébet Charlottát, holstein-gottorpi herczegasszonyt vevé feleségül. Az orosz háboruban 1788 a' hajóhad fővezérségét nyervén el, a' finn öbölben az Oroszokat megverte, 's a' legveszélyesebb évszakban szerencsésen visszavezeté hadját a' karlskronai kikötőbe. Erre finnlandi főkormányzónak nevezteték ki, 's szabadságot nyere hajdukat mint testőröket tartani. III. Gusztáv megöletése után, 1792, a' kormánynak ő volt feje, 's Svédország szerencséjére minden statusokkal fentartá a' békét, 's Daniával öszveszövetkezék a' hajózás oltalmazására az éjszaki tengeren. Egyszersmind muzeumot alapita, katona academiát állita 200 nevendék szamára, 's megnyeré a' köztiszteletet. 1796 a' törvényes idejüvé lett IV. Gusztáv Adolfnak átadá a' kormányt, 's rosersbergi várába vonult, magány életet élni. Ezen magányt elhagyá a' revolutio után, melly Mart. 13. 1809 IV. Gusztáv Adolfot a' thronustól megfosztván, őt előbb ország-igazgatóvá, 's nehány hónappal később Jun. 20. Svédország királyjáva tette. Az Oroszországgal Friedrichshammban kötött béke (Sept. 17. 1809) a' nagy veszteségektől kipihenésre, 's az alkotmány befejezésére megadá a' szükséges nyugalmat. Már előbb kinevezé követőjének holstein-sonderburg-augustenburgi Keresztély herczeget, ennek holta után pedig a' karoktól Aug. 1810 öröklővé választatott Bernadotte marsalt fijává fogadta. Ez megbizottja lön. Maj. 27. 1811 XIII. Károly rendjét alapitá, melly egyedül a' főbb rendü szabad kőmiveseknek adatik. Jun. 21. 1816 hozzá állott a' szent szövetséghez. Bölcs magaviselete az orosz és franczia háboruban 1812, Norvegiának Svédország részére való megszerzése által (Nov. 14. 1814) némü kápotlást nyere Finnlandért. Noha a' nagyok közül többen reményjekben csalatkozva vélvén magokat, itt ott nyugtalan moraj hallatszék, mégis birá XIII. Károly népe szeretetét egész haláláig, melly Febr. 5. 1818 történt meg.

Károly (XIV, János), Svédország és Norvegia avagy Scandinavia királyja, Aug. 16. 1798 házasságra lépe Eugénie Bernhardine Desiréevel (szül. Nov. 8, 1781) marseillei kalmár Clary leányával, Bonaparte József hitvese testvérével, 's XIII Károlyt, ki fijának fogadta, Febr. 5. 1818 felváltá az uralkodásban. Ezen fejedelem szül. Pauban a' pyrenaei hegyek alján Jan. 26. 1764, 's neve volt: Ber-

nadotte Keresztelő János Julius. Atyja törvénytudó volt. Ritka lelki miveltsége jele, hogy gondosan nevelteték. Hajlandóságból választá 1780 a' hadi életet, 's 1789 még sergeant 's 26 évü volt, midőn a' revolutio kiütött. Lelkesedéssel lépe a' hazaoltalmazók sorába. Gyorsan emelkedek feljebb 's feljebb; 1794 mint osztályos parancsnok harczolt a' fleurusi ütközetben; 1795 fontos szolgálatot tön a' Franczia's áltmenetelénél a' Rajnán, Neuwied mellett; 1796 Jourdan seregéhez volt rendelve. Azon nyereségek, mellyeket Lahn mellett viva ki, továbbá Mainz ostromlása, a' neuhoffi csata, a' Rednitzen történt áltmenetel, Altorf bevétele, Neumark elfoglalása, 's Kray felett nyert győzelmei, kinek tárházait a' Main mellett elvette, alapíták vezéri hirét. Ezután az italiai sereghez segédcsapatokat vitt, 's Bonapartétól Gradiska vára ostromlása bizatott reá. Azon csatákban, mellyeket vivnia kelle, mig azt elfoglalá, világos példájit adá a' hidegvérüségnek 's bátorságnak. Kevéssel Fructidor 18 előtt őt választá Bonaparte a' rivolii ütközetben elfoglalt zászlók áltvivőjének a' directoriumhoz, 's levelében azon parancsnokok egyikének nevezé, kik az italiai sereg dicsőségére legtöbbet tettek. A' déli tartományokban még egyre tartván a' polgári nyugtalanságok, a' directorium Bernadottet Marseille parancsolójává nevezé; de ez vonakodék fegyverét polgártársai ellen fordítni, 's visszament osztályához Italiába. A' campoformioi békekötés után a' franczia köztársaság követje lön a' bécsi udvarnál. A' háromszinü zászlónak a' követségi palotára való kitüzése által okozott zenebona, Bécs elhagyására birá. Rastadtba ment, 's onnét Parisba. Az 1799 háboruban Bernadottera (Jourdan alatt) mint a' szemmel tartó sereg fővezérére bizatott a' Rajnán áltmenni 's Philippsburgot bekeriteni. De Károly főherczeg előnyomulása, Jourdan visszavonulása a' Rajnán által, a' rastadti békegyülés eloszlása, 's a' szövetségesek előrehaladása Italiában, rendkivüli rendszabásokat tevének szükségesekké. Bernadotte a' hadi ministeriumba hivatván, egy részről sürgeté azon parancsnokok bevádoltatását, kik az italiai várakat olly hirtelen általadták; más részről az ujonczokat tüzelé, fáradozék a' hadi fenyiték helyreállitásán, 's a' seregnél becsuszott visszaéléseket fogyasztá. Három hónap után a' legterhesebb időpontban viselt hivatalától akkor látá magát eltávoztattatni, midőn a' tőle behozott rendnek örülhetett volna. Ennél fogva kikéré elbocsátatását. Már falura vonult vissza, midőn Brumaire 18 az ő sorsát is megváltoztatá. Bonaparte őt a' statustanácsba hivá. Itt ellenzé a' becsületrend felállitását. A' consul ellenben vonakodék őt a' domingoi expeditio vezérévé tenni, 's Bernadotte igen nyilván kijelenté magát az arra nem alkalmas Leclerc parancsnok ellen. Igy tehát eltávozott Napoleontól, és sógora Jósef csak látszólag eszközölhete köztök valami politicai megbékülést. Most a' nyugoti sereg fővezérsége ruháztatván reá, az alig lecsendesitett Vendéeban néhány chouanfők által inditott zendülést még kezdetében elnyomá emberies rendszabásaival. A' lunevillei béke után követnek nevezteték az egyesült statusokhoz, de a' háboru ujra kiütése akadályozá oda menetelében. 1804 az első consul Hanoverába küldé Mortier helyébe, a' hol szelidsége 's haszon nem keresése által mindenek szeretetét megnyeré. Ugyan azon évben a' consulság örökös császársággá változtatása, a' franczia birodalom marsalpálczáját, 's a' becsület legio nagy diszjelét adá neki. Az Austriával ujra kiütött háboruban Bernadotte a' sereget Ansbachon vezeté keresztül, Würzburgnál a' Bajorokkal egyesüle, 's igy megkerülvén az Ausztriaiakat, az ulmi győzelemre sokat tett. Az austerlitzi ütközetben Bernadotte serege képzé a' középpontot, melly az orosz sereg minden megtámadásainak daczolt. Jun. 5. 1806 Napoleon ponte-corvoi herczegségre emelé. A' porosz háboruban az első sereg-testet vezérlé, Baireuthtól

Hofon által a' szász Voigtlandba nyomula, 's Tauenzien seregét a' burkus főseregtől elvágá. Oct. 14. Dornburg felől a' porosz tábor megé került, Blücher tábornokot Lübeckig üzé, 's capitulálni kinszerité. Ő volt az egyetlenegy franczia vezér, ki ezen szerencsétlen város szomoru sorsát Nov. 6. 1806 nyomosan enyhiteni igyekezék. Ezután Lengyel és régi Poroszországba ment; Jan. 25. 1807 Mohrungennél azon véres csatát vivá, melly által az Oroszok feltartóztattatván, a' nagy sereget meg nem támadhatták, 's a' Vistula innenső partjára vissza nem verhették. A' friedlandi ütközetben nem vehete részt, Jun. 5 Spangennél kapott sebe miatt. 1807 végétől 1809-ki tavaszig az éjszaki Németországban maradt sereget kormányzá. Midőn 1809 Austria és Francziaország közt a' háboru ujra kiütött, a' szövetséges Szászokat vezeté a' wagrami ütközetbe, hol ezek a' testőrrel 's az alkirállyal a' második sort 's a' tartalékot formálák, 's az ő bátorságától lelkesittetve vitézül harczolának. A' Szászok elfoglalák Wagramot, 's az égő falunak két óráig valának birtokában; de minthogy sok embert vesztettek, a' herczeg megparancsolá Dupas tábornoknak, hogy a' Szászokat segítse. De Dupas ezt nem cselekvé, felsőbb parancsa lévén, állásában megmaradni. Ezen elbámulva, a' herczeg tüstént rendszabásokat tön a' szász csapatok maradványának megszabaditására, 's a' főhadi szálásra siete, hogy a' császárnál a' katonai rend ezen megsértése ellen panaszt tegyen. Ha halálát akarják, mondá, vannak arra kevésbé gyülöletes eszközök is, mint az, hogy vele együtt olly sok jeles katona elvesszen. A' császár igyekezék a' herczeget megnyugtatni, mondván: illy hibás fogások olly nagy mozdulásoknál elkerülhetetlenek. Bernadotte mindazáltal elbocsátatását kéré, 's Parisba ment. Azon hirre, hogy az Angolok Walcherenben kiszáltak, a' ministerek tanácsa az ő vezérlésére bizá a' védelem elintézését. Ő tehát azonnal felszólitá a' nemzeti őrséget, az ellenséget ide oda fordulásaival megcsalá, 's a' sziget elhagyására kinszerité. Ezolta a' herczeg háznépe körében élt, részint falun, részint Parisban, 's itt adák tudtára Svédország küldöttjei Sept. 1810 azon ország koronaörökösévé választatását. XIII Károly király Aug. 18 ajánlá őt a' karoknak mint koronaörököt, 's az e' végett a' karoktól rendelt kiküldöttség által Aug. 21 csak nem köz akarattal választatott meg, olly feltétel alatt, hogy az evangelica-lutherana vallást felvegye, 's egy biztositó oklevelet adjon ki. A' választás elfogadását XIII Károly az örebroi országgyülésen Sept. 26. 1810 tevé közönségessé, miután az uj koronaörököst a' Seraphinrend vitézévé kinevezte, 's egyszersmind az ország generalissimusává is teteté. Napoleonnak ezen választásra semmi befolyása nem volt; mert midőn Jul. 1810 megtudá, hogy Örebroban országgyülés tartatik koronaörökös választása végett, a'beli kivánságát nyilatkoztatá ki, hogy a' dán király választassék. Ez alatt már három svéd ur érkezék Parisba, kitudni a' herczeg szándékát választatása esetére. A' herczeg a' császárhoz utasitá őket, 's ez bizonyossá tevé a' követeket a' felől, hogy ő az országgyülés szabad választásának, ha mindjárt a' ponte-corvoi herczegre esnék is az, ellene nem fog lenni. Egyszersmind visszahivá ügyviselőjét Stockholmból. A' herczeg elkövetkezett választatása után, sokat igért neki Napoleon Svédország javára, de kölcsönös személyes viszonyok azért nem lőn barátságosabb mint addig. Oct. 18 délben megérkezék Ponte-Corvo a' dán királyi várba Friedrichsborgba, hol a' királyi familia körében maradt következő napig, 's azután Helsingörbe ment. Itt vivé véghez d. Lindblom, upsalai érsek, Oct. 19. 1810, a' svéd consul házában, több tanuk jelenlétében zárt ajtóknál, azon vallási tettet, melly által a' koronaörökös az evangelica-lutherana vallásra áltáltért. Ágyu moraj közt vivé most egy svéd hajó Helsingborgba, hová Oct. 20 érkezék

's XIII Károly királlyal első összvejövetelét tartá. 31-kén bemutattatott az országgyülésnek. Egy oklevél által Nov. 5 1810 fijának fogadá a' király. Most Bernadotte Károly János nevet vön fel, 's a' thronus előtt tevé le esküjét, mint koronaörökös 's a' király felváltója, miután a' karok nekie hódoltak. Fija Oskar, südermannlandi herczeg czimet nyere. Felesége Jan. 7. 1811 érkezék Stockholmba; de visszament Parisba, hol még ez előtt néhány esztendőkkel gothlandi grófné név alatt élt. Midőn a' király következő esztendőben megbetegedett, általadá Mart. 17. 1811, némelly korlátolással Svédország kormányát a' koronaöröklőnek, mellyet ez 1812 Jan. 7-től fogva bölcsen és hathatósan vitt. Sokat tett a' földmivelés, kereskedés és hadierő elmozditására. Azonban a' koronaörökös annyira engedett Napoleon kivánságainak, hogy Svédország Nov. 17. 1810 Nagybritannia ellen hadat izent. De midőn Napoleon hasztalan kivánna 2000 svéd matrozt hajóhadja számára Brestbe, és Svédország a' szárazföldi rendszert nem egész szigorusággal követné, benyomult a' hatalmas svéd Pomeraniába, a' nélkül, hogy erre nézve nyilatkozást bocsátott volna közre; sőt Alquier, a' franczia követ, Stockholmban olly formán beszélt, mintha a' koronaörökös szintugy mint Jó'sef, Murat, vagy Hieronymus, tartoznék Francziaország érdekére tekintettel lenni. Midőn erre XIII Károly a' kormányt ismét áltvevé, a' koronaörökös nevezetes felvilágositást ada ki igazgatásáról 's az ország állapotjáról. Az ő előadásaiból származék 1812 a' Jul. 29 határozás, mellynél fogva a' svéd kikötőhelyek minden nemzetnek megnyittattak. Ezen határozást, a' Svéd- és Francziaországok közt nevekedő meghasonlás következését, a' koronaörökös egy, Napoleonhoz intézett, irományban igazolá. A' Franczia- és Oroszország közti háboruban 1812 Svédország nem lön Francziaország szövetségese, sőt Francziaországtól ingereltetvén, Oroszországgal lépe titkos szövetségi egyezségre sz. Pétervárában Mart. 24. (April. 8.) 1812. Napoleon ellen 25 — 30,000 katonát igére küldeni Németországba, miután Oroszország magát lekötelezé, akár alkudozás utján, akar fegyveres erővel Norvegiát Svédországhoz kapcsolni. Ez azonban Sándor és a' köronaörökös összvejövetele következésében (Aug. 27. 1812) elhalasztaték, hogy Oroszország finnlandi seregét, melly Norvegia ellen vala rendeltetve, a' Düna mellett ön oltalmára használhassa. Ezen egyezség teszi alapját az azolta Svédországtól megtartott, 's a' koronaöröstől akkor készitett politicai rendszernek. Megkötteték a' béke Svédország és Nagy-Britannia között is (Örebro Jul. 12. 1812). Akkor Napoleon főhadi szálása már Smolensk és Moskau között volt. Svédország politicája a' legnagyobb vigyázatot kivánná; a' honnan csak akkor jelenté ki hadizenetét Francziaország ellen, midőn Károly János, Sándor és Fridrik Vilhelm főhadi szálásán Trachenbergben Sileziában megjelent. Egyébiránt látható volt a' koronaörökös cselekedetéből, hogy Francziaországot nem akarja megtámadni, hanem csak Svédország érdekét szándékozék megőrizni, midőn Napoleon hóditó tervei ellen együtt munkálódást igért. Ezért sokszor felszólitá a' császárt békekötésre. E' czélból ira Neyhoz a' dennevitzi ütközet után (Sept. 6. 1813). Bizonyos, hogy a' szövetségesek átmenetelét a' Rajnán, hogy Francziaország belsejébe előnyomuljanak, elháritani igyekezett. Már Maj. 18. 1813 megjelent a' koronaörökös Stralsundban, hogy a' svéd sereg vezérségét Németországban átvegye; a' Francziák császárjához (Mart. 20. 1813) intézett levele foganatlan maradt. Svédország már most Angliával és Oroszországgal még szorosabban összvekapcsolá magát. A' trachenbergi tanácskozás után Károly János Berlinbe ment, a' fegyverszünet ideje alatt beutazá a' neki általadott seregek szálásait; még egyszer Stralsundba fordult, hol Moreau tábornokot fogadá el, és Aug. 11 az os-

tromló seregnél volt Stettin előtt. Ő vezérlé az „éjszak-németországi egyesült sereget". Oudinot marsallon Groszbeerennél Aug. 23 nyert győzelme által megszabaditá Berlint; Ney marsallon Sept. 6. Dennevitznél vett még nagyobb győzelme által Fridrik Vilhelm lakvárosát másodszor menté meg. Oct. 4 Roszlaunál áltment az Elbe vizén. 17-kén Taucháig tett utja nagyon elősegité October 18. dicsőségét Leipzignál, mellyen Károly János uj hirt szerze magának. Következő napon szövetségeseivel egyesült Leipzigban. Mig ezek egyenes irányban üzék az ellenséget a' határok felé, Károly János az alatt az Elbe mellett Mecklenburgba ment, Davoust marsall és a' Dánok ellen. Lübeck csak hamar elfoglaltaték, 's a' dán sereg elvágaték a' francziától, melly Hamburgba menekedett. Ezen város előtt egy bezáró csapat maradt, a' koronaörökös pedig a' fő sereggel Holstein felé fordult. 3 hónap mulva előcsapatjai Ripenig és Fridericiáig terjedtek, 's Dania királyja VI Fridrik, azon békében, mellyet vele a' koronaörökös Jan. 14. 1814 Kielben kötött, Svédország részére lemonda Norvegiáról. Ezután Károly János, seregének nagyobb részével Hanoverán keresztül Francziaország határjai felé ment. De ezen előnyomulása nagyon lassu volt, annyira, hogy mielőtte Károly János a' csatamezőn megjelennék, Sándor és Fridrik Vilhelm már Parisba bementek. A' svéd koronaörökös is Parisba érkezék, látá Francziaország királyját Compiegneben, de csak hamar elhagyá ismét Francziaországot Norvegia meghóditása végett, melly az addig volt helytartót örökös királynak nevezé ki. 14 napi háboruskodás után kinszerité Keresztély Fridrik herczeget Aug. 14 1814 Moszban olly egyezségre lépni, mellynél fogva Norvegia a' győzőt norvegiai koronaörökösnek megesmeré (Nov. 4. 1814) (Vö Norvegia). — Thronusra lépése olta mindent megtön XIV Károly, a' mi helyezetében lehető volt, hogy a' nemzet bizodalmát megigazolja. De nem is tántoritá meg semmi, népeinek benne helyezett bizodalmát; mert az igazság és jóllét előmozditására czélzó legmunkásabb igyekezettel okos állhatatosságot köt öszve a' rosz szokások eltörlésénél, 's bölcs tekintetet az europai politicának közönséges visszonyaira. A' kereskedést igyekszik emelni, az amerikai szabad statusokkal és a' barbareskekkel kötött egyezségek által; az ország adóssági állapotját jobb rendbe szedte, 's a' belső hitelt helyre állitotta. Megjegyzést érdemel azon gondosság, mellyet fijának a' koronaörökösnek, Oskar (Jó'sef Ferencz) herczegnek (szül. Jul. 4 1799) czélirányos nevelésére forditott. Jul. 4. 1817 a' herczeg törvényes idejünek jelenteték; azolta ülése van a' statustanácsban, 's Jun. 20 1818 meghatalmazák őt a' svéd rendek és a' norvegiai storthing a teljes királyi hatalom gyakorlására a' király távolléte vagy betegsége esetében. Oskar herczeg Jun. 19. 1823 öszvekelt Josephinával, néhai Leuchtenbergi Eugen herczeg leányával, ki neki két fiut szüle: Károlyt, schoneni herczeget 1826, és Ferencz uplandi herczeget 1827. Illy formán ezen uj uralkodó ház erős alapon látszik állani. Fő oszlopa a' népek szeretete, mellyet XIV Károly szintolly bölcs mint nemes magaviselete által megnyere. Csupán azon uttal móddal nem elégesznek meg, mellyel Svédország külső adósságait elrendelni igyekezett, p. o. a' fregei kölcsönözéseknél, ugy látszik, nagyon állhatatlan okfőből indult ki, minthogy az által a' svéd korona hitele a' külföldön csaknem megsemmisittetett, 's az elvállalt kötelezések megsértéséért nyilyános panasz tétetett. Jelesen sokat tett az oktatási és pallérozási intézetekre nézve, a' sereget és hajóhadat jó lábra állitá, az ország oltalmazására nagy megerősitett tábort épite 'sat. XIII Károly emlékezetét, annak képszobra felállittatásával tisztelé. 1829 kelle vala hitvesének d. Rosenstein érsektől az ev. luth. vallásban oktattatnia; mindazáltal a' nélkül,

hogy álttérése megtörténnék, Aug. 21 Svédország királynéjának megkoronáztaték, az álttérés végett a' nemesi kartól tett előterjesztés, mint a' korhoz méltatlan, Aug. 19 minden szavazás nélkül félre vettetvén.

KÁROLY ÁGOSTON, XIII Károly fogadott fija, 's Svédország koronaörököse, előbb Keresztély Auguszt, 's testvére a' schleswig-holstein-sonderburg-augustenburgi Fridrik Keresztély herczegnek, a' dán uralkodó ház egyik mellékágából Jul. 9. 1768 szül., 's észtehetsége 's vitézsége által némelly németországi háborukban, főkép pedig a' norvegiai határ nagyobb erő ellen oltalmazása által különböztette meg magát. Ez alkalommal Mörner gróf 's a' svéd sereg más tisztjei személyesen megesmerék a' herczeget, ki lelkének 's szivének ritka jelességei által köz tiszteletet nyere. A' honnét midőn a' gyermektelen XIII Károly Jul. 1809, az országgyülésnek Keresztély Auguszt svéd koronaörökössé választatását ajánlaná, ugyan azon hónap 18-kán közakarattal elfogadtatott. Mörner gróf vivé meg ezen követséget a' herczegnek, ki a' nemes svéd nemzet ezen tisztes ajánlását, mihelyt a' béke helyre lesz állitva, elvállalni késznek nyilatkozék. Már fegyverszünet volt, de a' béke Svédország és Dania közt csak Dec. 10. 1809 köttetett meg Jönköpingben, miután Keresztély Auguszt herczeg választási actája Aug. 28 Stockholmban innepélyesittetett. Erre Franczia- és Svédország közt is aláiratott a' béke Parisban Jan. 6. 1810. A' koronaörökös, miután a' karoktól neki általnyujtott választási 's biztositó oklevelet aláirta, Jan. 22 tartá bemenetelét Stockholmba, az ország marsalljától Fersen Axeltől vezettetve. 24-kén tette le a' hitet, 's elfogadá az ország rendjei hódolatját. Egyszersmind a' király közönségessé tevé az adoptionalis oklevelet, mellyben a' herczeg Károly Auguszt nevet vett fel. Igaz emberiség és mesterkéletlen leereszkedés a' koronaörökös részére olly mértékben nyeré meg a' nép szeretetét, melly minden várakozást felülmula. Életmódjában egyszerü lévén, példája volt a' takarékosságnak. Igy nagyadmirali hivatalával összekötött 10,000 tall. jövedelmét a' statusnak áltengedé. Annál nagyobb volt a' nép fájdalma, midőn a' herczeg a' déli tartományokba tett utjában, hol a' sereget akará vizsgálni, egy hideg pástétom évése után, Maj. 10 hirtelen szörnyü hasrágást kapott, hányással összekötve. Az orvos előtt tett nyilatkoztatásai okozák a' hirt megétetése felől. A' herczeg, noha még annyira beteg, hogy elméje gyengülése nyomait lehete észrevenni, jelen volt Maj. 28 a' quiddingei mezőn Mörner huszárezredje gyakorlásainál; de gutaütéstől megszédíttetve, leesett lováról. Minden eszközök mellett is, mellyeket a' Stockholmból utána küldött udvari orvos Rossi használa, elhunyt a' herczeg fél óra mulva. Felbontásánál semmi nyoma nem látszott a' megétetésnek, 's csak a' nemesség ellen felgerjedt stockholmi nép hitte azt, 's a' legiszonyubb dühösség fogta el, midőn a' herczeg holt teste Jun. 20 Stockholmba temetés végett megérkezett. Fersen Axel udvari marsall életét veszté, 's a' felzudult népet csak 21-kén lehete katonák 's ágyuk által csendességre birni. A' legszorosabb vizsgálat után kitetszett Fersen gróf háza minden tagjainak ártatlansága; csak Rossi orvos tiltatott ki Svédországból. Azonban az először segitségül hivott Lodin orvosnak tudósitása a' koronaörökös halála gyanitható okai felől, 's a' quiddingei papi lakásban történt dolog folyamatjának elbeszélése Krook magistertől, nem voltak elegendők a' nép gyanuját megczáfolni, noha a' Nov. 9. 1810 közre bocsátott királyi hirdetés minden illy nemű hireket egészen alaptalanoknak jelentett. A' herczeg nőtelen halt meg.

KÁROLY ÁGOSTON, weimari nagyherczeg, l. WEIMAR.

KÁROLY EDUARD (Stuart) l. EDUARD.

KÁROLY EUGEN, würtembergi herczeg, Károly Sándornak legöregbik fija, szül. Febr. 11. 1728, a' herczegi méltóságot már 1737 megnyeré. Károly Rudolf és Károly Fridrik herczegek gyámsága alatt álla, mignem VII Károly császár, 16-dik évében teljes korunak jelenté. Károly Eugen nagy lelki tehetségekkel biró fejedelem volt, de ifjuságának első tüzében pompára, érzéki éldeletre 's minden nemű látványokra irányzá erejét. Azon summák, mellyeket szinjátékokra, tánczmulatságokra, vadászatra, drága utazásokra és ágyasaira fordita, sokkal felülmulák Würtemberg erejét. Segéd eszközök találása végett, gyalázatos kereskedést üzött a' hivatalokkal. Károly Eugen a' hét esztendős háboru elején önkényt 's minden ok nélkül ajánlá magát háborura Burkusország ellen, 's 14,000 emberből álló sereggel, mellynek kiállitása az alattvalókat csaknem kétségbe ejté, Saxoniába nyomula. A' régi, fejedelem és nép között fenálló 's esküvel erősitett egyezségekre kevéssé figyelmezett. A' rendek a' háboru után a' császárnál 's a' birodalomnál keresének oltalmat és segitséget, 's főkép a' prot. fejedelmekhez folyamodának; de csak 1770 eszközöltetett ki az egyezség, a' burkus udvar közbenjárása által, a' herczeg és a' rendek közt. El is párolgának már évei, 's ez időtől fogva a' herczeg mérséklés 's költségeinek korlátolása 's hasznos intézetek által igyekezék az országon ejtett sebeket orvosolni. A' szőlőmivelés 's mezei gazdaság nemesitésére legnagyobb gondot fordita. Jeles utak készitetése által előmozditá a' belső kereskedést. A' herczegség határját bővité törvényes uton vevés által. Solitude és Hohenheim pompás mulató váraknak épitése, Ludwigsburg és Stuttgart szépitései 's más épitmények, a' mivészi tehetségnek 's a' belső munkásságnak foglalatosságot 's élelmet adának. Mivészetek és tudományok Károly Eugentől legnagyobb pártfogást nyerének. Stuttgart a' legjelesebb mivészek széke volt, 's az ország tanitó intézeteiből a' legjelesebb tudósok kerültek ki (Spittler, Schiller 'sat.). Ezen intézetek közt a' stuttgarti katona academia különösen gyámoltatott. Mind ezeknek tudományos pallérozódás, igaz felvilágosodás 's külső jóllét voltak következései. Károly Eugen népétől imádtatva, csendes philosophusi nyugalomban élé utolsó éveit, Hohenheim mulató várában. Meghalt Oct. 24. 1793, 's az uralkodást testvérére Lajos Eugenre hagyá.

KÁROLY EMMANUEL (I.), savoyi herczeg, Nagy melléknévvel, szül. Rivoli várában 1563, bátorságát kitünteté a' montbruni, vigoi, astii, chatilloni, ostagi ütközetekben, Berue ostromlásánál, 's Suza falai közt. 1690 szándéka volt, Provencet Franczia országtól elszakasztani 's örökös tartományaival egyesiteni. Spanyolországi II Filep, az ő ipa, kinszerité az aixi parlamentet, őt ezen tartomány védurává kinevezni, hogy ezen példa által Franczia országot arra birja, hogy a' spanyol királyt az egész ország oltalmazójának esmerje. A' nem kevésbé munkás Károly szinte ezen koronára törekvék. Határtalan dicsvágya Mátyás császár halála után, terveket készitete vele a' császári thronus megszerzésére, valamint Cyprus királyságára is, mellyet meghóditni akart, és Macedoniára, mellynek a' Törököktől zsarolt lakosai a' fő hatalmat neki ajánlák. A' Genfiek kénytelenek valának városokat ezen fejedelem fegyverei ellen oltalmazni, ki őket béke közepében éjjel támadá meg. IV Henrik, kit szinte gyakran háborgata, 's ki őt Lesdiguière herczeg által többször megvereté, végre nem minden haszon nélkül való békét engede neki; de Károly Emmanuel, szüntelen nyugtalan lévén, még egyszer hadat kezde Spanyol- Franczia- és Németországgal. Meghalt bujában Savillonban 1630. A' dicsvágy nagy fejedelemhez méltatlan utakra vezérlé. Nem volt megrögzöttebb ember, mint ő. El lehete mondani, hogy szive, mint országa, hozzá férhetlen volt. Palotákat

és templomokat épite, szereté 's gyakorlá a' tudományokat; de keveset gondolkodék arról, hogy másokat 's magát boldoggá tegye.

KÁROLY FEJÉRVÁR, hajdan Gyulafejérvár, derék város Erdélyországban, a' Maros vize mellett, egy szabadon álló halmon épült erősséggel 's 1600 házzal, mellyekben mintegy 12,000 lakos számláltatik. Van benne 4 templom, 2 zsinagoga, egy gymnasium, egy csillagász torony; kivüle pedig puskapormalmok, higany-gyárok, és salétrom főzés. Környéke jó asztali bort terem.

KÁROLY LAJOS, ausztriai főherczeg, II Leopold császár fija, 's öccse Ferencz császárnak, cs. kir. tábornagy, szül. Sept. 5. 1771. 1793 kezdé hadi pályáját. Brabantban herczeg Coburg dandárját vezérlé, 's katonai tehetség 's vitézség által tünteté ki magát. Nem sokára Németalföld kormányzójává, Mária Therezia rendjének nagy keresztesévé és birodalmi altábornaggyá, 1796 pedig birod. tábornaggyá nevezteték, 's a' Rajnánál az ausztriai 's német birodalmi sereg vezérségét áltvevé. Több izben szerencsésen ütközött meg az ellenséggel; Moreau franczia tábornokot Rastadtnál, Jourdant Franconiában Ambergnél, Würzburgnál 'sat. megveré, a' franczia sereget megzavará, Jourdant és Moreaut kinszerité a' Rajnán által visszavonulni, 's ezen győzelmes táborozást Kehl terhes bevételével a' tél közepén 1797 koronázá. Mig Németországban igy haladna előre, az alatt a' szerencse Bonaparte tábornoknak kedveze Italiában. Főherczeg Károly ugyan azon eszt. Febr. oda ment, 's Apr. Leobenben a' béke előpontjai megköttettek. A' rastadti sikeretlen békegyülés után a' főherczeg 1799 ismét átvevé a' sereg vezérlését, Jourdant megveré Sveviában, 's nagyon kitünteté magát a' stockachi ütközetben. Nagy hadvezéri tehetségei a' Schweizban, midőn Massenával szemközt állna, a' legterhesebb körülmények közt mutatkozának legkedvezőbb fényben. Megroncsolt egészsége kinszerité 1800, a' tábort elhagyni, 's Csehország főkormányzójává nevezteték ki. De alig távozott el a' seregtől, bánkódás fogá el a' csapatokat, mellyek ő benne teljes bizodalmokat helyezék. A' szerencsétlen hohenlindeni ütközet után a' Francziák benyomultak Ausztriába. Illy kétes környülmények között a' hadak vezérlése ismét a' főherczegnek adatott által, ki azokat öszvegyüjté 's uj bátorságot élesztе bennek. Végre elvállalá a' lunevillei béke által megállapitott előpontokat. Ezután a' hadi ministeriumot nyeré meg, hol tehetségei uj módon fejlődének ki. 1802 köszönve ellenezte azon emlékoszlop felállitatását, mellynek a' svéd király előterjesztésére a' regensburgi gyülésen, neki mint Németország szabaditójának, kelle vala emeltetni. Az 1805-ki háboruban Károly egy ausztriai sereget vezérle Italiában, Massena ellen. Mig a' körülmények Németországban igen szerencsétlen fordulatot vevének, 's Napoleon az ausztriai tartományok közepébe benyomult, az alatt a' főherczeg Massena marsalt a' caldieroi ütközetben megveré, 's seregét visszahozá a' még el nem foglalt ausztriai tartományok oltalmára. A' posonyi béke után az udvari hadi tanács feje lön, 's minden ausztriai sereg generalissimusa. Az 1809-ki háboruban April. az ausztriai főerővel Bajorországba nyomult. Itt szemközt álla az egész franczia sereggel, mellyet maga Napoleon vezérlett, 's öt napi igen kemény és véres ütközet következék köztök (l. ECKMÜHL), mellyben minden erőltetés mellett is, kénytelenitettek az Ausztriaiak a' nagyobb erőnek engedni. Maj. 21 és 22 vivá a' főherczeg a' dicső ASPERNI (l. e.) ütközetet Bécsnek átellenében, hol a' Francziákat nagy veszteséggel visszaveré a' Dunán. A' WAGRAMI (l. e.) ütközetnek, melly egy a' legnagyobbak közül a' történetben, szerencsétlen kimenetele volt ugyan, de se az ausztriai seregeknek, mellyek vitézség által kitüntették magokat, se a' főherczegnek, ki maga is megsebesitetett, nem válhat becstelenségére, hogy két napi harczolás után,

melly alatt néhányszor győzödelmeskedtek, végre engedniek kellett. Maga a' visszavonulás is tökéletes rendben történt, szüntelen harczolás közt, Znaimig, hol a' fegyverszünet az ütközetet félbeszakasztá. Nem sokára letevé a' főherczeg a' fővezérséget, 's azolta többé nem ment a' sereghez. A' katonai literaturát két becses munkával szaporitá: „*Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darstellung des Feldzuges von* 1796 *in Deutschland*" (Bécs 1813, 5 rész); és ennek folytatásával: „*Die Geschichte des Feldzugs von* 1799 *in Deutschl. und in der Schweiz*" (Bécs 1819). Napoleon visszajövetele után mainzi, 's később en csehországi kormányzóvá 's főkapitányá nevezteték. 1815 öszvekelt nassau-weilburgi Henriette herczegasszonnyal, ki neki négy fiut 's két leányt szült.

KÁROLY THEODOR, nádor bajorországi választó fejedelem, szül. Dec. 10. 1724, fija sulzbachi János Keresztély nádorgrófnak; 11 éves korától fogva, rokonja és gyámatyjától, Károly Filep választó fejedelemtől Manheimban szigoru, de jó nevelést kapott. A' neuburgi házbeli Károly Filep halála után, az ifju sulzbachi herczeg nyeré el 18-ik évében a' rajnai nádorságot, 's a' birodalom főkincstárnoki méltóságát. A' tudományokban több főoskolákon 's utazások alatt jeles miveltséget szerezvén magának, ezen felül barátja a' mivészetnek, 's vallásának lelkes tisztelője, közönségesen tiszteltetett. Mint uralkodó a' nádorságban, egyedül szépitésekre, mivészetekre 's tudományokra 35 mil. forintot forditott. 1742 hitvesül vevé nádor-sulzbachi Mária Ersébetet, kivel egy fiut nemze, de a' kit hamar elveszte. A' rajnai nádorságon kivül birta még a' sulzbachi és neuburg fejedelemségeket, Jülich és Berg herczegséget, Ravenstein uradalmat. Midőn Maximilian József bajor választó fejedelem, Lajos császár véréből az utolsó, 1778 Münchenben meghalálozott, Károly Theodor az örök ési következés szerint birtokába lépe Bajorországnak. Ausztria, Sigmond császár adomány levelénél fogva, azon ág kihalása után alsó Bajorországhoz just formála. Károly Theodor elfogadá ugyan egész Bajorországtól a' hódolást, de mégis megegyezett az áltengedésben; hanem a' zweybrückeni herczeg, mint legközelebbi vérrokon ellenmondása 's II Fridrik fegyveres közbenjárása azt eszközlék a' TESCHENI BÉKÉBEN (l. e.) 1779, hogy Ausztria a' bajor föld egy negyedével megelégedett. Bajorország nem igen örvendhete fejedelme személyes tulajdonságain. Körülvétetve természeti gyermekektől 's gőgös asszonyoktól, Frank nevü gyóntató atyja tanácslatainak engedve, magától a' nemzettől sok külföldi kedvenczek által elválasztatva, 's az éldeletben a' komoly fejedelmi kötelességtől nagyon eltávozva, elveszté ezen, különben olly eszes 's kedvelt fejedelem, a' Bajorok szeretetét. A' tudományos mivelődésnek azon erős felvirágzása, melly Maximilián alatt kitünő elmék 's hazafiak egyesületében a' nép között olly felségesen terjedt, felgerjeszté az udvar bizodalmatlanságát. Ez időben határoztatott el a' felvilágosodottak (Illuminatusok) számüzetése. Maga a' tudományok academiája is, egy önkényes egyesülete olly tudósoknak, kik által akkor, az udvarnak valamelly csekély segedelme mellett, sok jeles munkák bocsáttattak ki, kémek által tartatott szemmel. Azonban mégis történtek némelly szépitések 's állittattak hasznos intézetek. Országutak készittettek a' hegyeken által 's a' folyóvizeknél, a' legnagyobb akadályok meggyőzésével. A' nagy dunamocsár kiszáritatott, puszta vidékek mivelés alá vetettek. A' selyembogarak tenyészthetése végett szederfák ültettettek. A' méhészség nyert, 's a' munkaházak sok ezer embereket foglalatoskodtattak. A' mivgyüjtemények 's kivált mivoskolák, fejedelmi nagylelküséggel kegyeltettek. De a' nemzeti szokásoknak és intézéseknek sok megsértése, főképen a' fővárosban, a' nép közt olly indulatot gerjeszte, melly a' fejedelmet Manheimba

utazásra birá, a' honnét azonban csak hamar visszatért Münchenbe, a' főváros lakosinak rendkivüli örömzajongási közt. A' franczia revolutio kinszerité a' választó fejedelmet, részt venni a' birodalmi háboruban. 1794 meghalt hitvese Ersébet, 's a' 71 évü fejedelem hat hónap mulva öszvekelt ausztriai Mária Leopoldinával. 1796 a' Francziák Bajorországba nyomultak, 's a' fejedelmi háznép Saxoniába sietett, honnét főherczeg Károly győzelmei után ismét visszatére. Febr. 16. 1799 a' fejedelmet, midőn néhány ministerekkel l' Hombre-t játszanék, megüté a' guta, mellyre még az napon meghalt. Kevesen hullattak utánna könnyeket, mint Zschokke „Bajor történetében" igazán mondja.

KÁROLYI (Gáspár), idókorában a' magyarországi protestansok egyik legjelesebb hitszónoka, nyelvtudósa és bölcselkedője, 1529 körül született. Minekutána tanulmányait hazájában elvégezé, meglátogatá 1556 Németország főoskolájit is. Innét honába visszatérvén, az akkor népes Göncz városában nyere egyházi hivatalt. Utóbb esperes, 's későbben főpap (superintendens) lön. Több jeles férjfiaktól, mint: Rákóczy Sigmond egri kapitány (későbben erdélyi fejedelem), Báthory István országbiró, Homonnai István, Mágocsi Gáspár 's több másoktól gyámolittatva, tiszta magyarsággal fordità le a' bibliát hazai nyelvünkre, 's ez által — különösen hitsorsosi előtt — nagy hirt 's nevet szerze magának. A' munka 1589 és 1590 nyomatott ki Visolyban, egy — Gönczhöz közel fekvő falucskájában Báthory Istvánnak, hol ez csupán azért állitott könyvnyomtató mühelyt, hogy Károlyi minél könnyebben felvigyázhasson a' nyomtatásra. A' munka kijövetele után két év mulva (1592) meghalt. 54.

KÁROLYI (Lőrincz), választott scardonai püspök, 's a' győri főegyház nagy prépostja, egy történetirási munkát készite e' czimmel: „*Speculum Jaurinensis Ecclesiae*" (A' győri egyház tüköre), mellyben a' győri egyházi megye viszontagságait sz. István királytól fogva szinte a' 18-ik század elejéig leirja. (Győr 1747, félr.). 54.

KÁROLYVÁR, horvátországi város, a' Korona és Mresnicza folyóknak a' Kulpába ömlésénél, 800 házzal 's 4000 lakossal, kik hajóépitéssel, kereskedéssel, gyümölcstermesztéssel 's valamennyire földmiveléssel is foglalatoskodnak. Mivelődések előmozditására egy gymnasiummal birnak. 54.

KARPÁTOK, Európának nagyobb hegyei közé tartoznak, keleten a' feketetenger partjait képzik, Moldván, Erdélyen, Galiczián, felső Magyarországon által délnyugotnak az Alpesekig nyulnak, Silesiában a' Sudettekkel kapcsolódnak. Legmagasabbak Magyarországon, Liptó, Szepes és Gömör vármegyékben; fő bérczei Tátra, Fátra és Mátra név alatt esmeretesek. Liptóban és Szepesben 30-nál több magas, önnevet hordó bércze van. Legmagasabb küztök a' lomniczi csucs, melly közel 8000 lábnyi magas a' középtenger felett; a' Kriván 1303 öllel emelkedik a' tenger szinén felül, 's mindenik örök hóval fedetik. Az állatok országából nem megvetendő ember fajzatot lát a' Karpát hegysora; vérengző vadai, a' farkasokat, 's már ritkább medvéket kivévén, alig vannak; de hövelkedik szarvasokkal, őzekkel, vaddisznókkal stb. A' növényországból fűben, fában gazdag, fenyvesei majd kiirthatatlanok; izlandi moha is van. Az ásványországra nézve europai Peru-Mexiconak (Andes-nek) mondathatik; arany, ezüst, vas, réz, ón stb. bőven találtatik gyomraiban; drága kövekről is hires. Bővebb leirását lásd *Hacquet*, *Fichtel*, *Townson*, *Genersich*-nél.

KARTÁCS, henger idomu bádog cső, melly kisded golyókkal 's szükség esetében vágott vassal töltetik meg, és hubiczákból vagy agyukból lövetik ki. A' henger végei fából vannak. Várerősségi 's egyéb ostromnál gyakran csak erős vászón zsákokba varratnak a' kartácsok. A' lövés széljelszaggatja a' hengert vagy zsákot, 's a'

golyók annál jobban szerte terjednek, minél tovább mennek. Ezen kiszéljedés azon viszonyban van rendszerint a' lövés messzeségéhez, mint 1: 10-hez, ollyképen, hogy 600 lépésnyi lövésre 60 lépés átmérőjü körben okoz veszedelmet a' kartács golyózápora. 54.

KARTON, asszony-öltözetre, 's különbféle házi szükségekre használtatni szokott gyapott szövet. Eredetileg csupán Keletindiából került hozzánk a' Hollandok, Anglusok, Dánok 'sat. által; most temérdek mennyiségben készül Európában, különösen Franciaországban 's Helvetiában a' legfinomabb; ezeket követik az angol, szász, 's ezek közt meg legkivált a' chemniczi gyárok készitményei. A' szövet belső jósága 's finomsága mellett, még tekintetbe jő a' festett kartonnál a' mustrák szépsége 's a' szinek tartóssága. *A***s.*

KÁRTYAJÁTÉK. Ezt, hihető, a' keletiek találták fel, mit annak nyugoton miként volt elterjedése is bizonyit; mert legkorábban találni a' kártyajáték nyomaira ollyan tartományokban, mellyek Ásiához közelebb feküsznek. A' kártya használtatásának legrégibb jelensége, a' történetiratok szerint Olaszországban, azután Német-, Franczia- és Spanyolhonban találtatik. Az első kártyák kézzel festettek, 's illyeneknek mondatnak az 1299-ki olasz kártyák is; nyomatások csak 1350 és 60 között találtatott fel a' Németek által, kik azokon más egyéb változásokat is tőnek. Franczia országban a' kártyajátéknak első bizonyos nyoma 1361 körül mutatkozik, 's ugy mondják, VI. Károly, XIV. század végén, ezzel mulatá magát betegségében. Spanyolhonban már 1332 divatozottnak mondatik a' kártyajáték, noha ezt alaposan bebizonyitni nem lehet. Annyi azonban igaz, hogy használata a' castiliai király I. János által már 1387 eltiltatott, 's ennél fogva gyanithatni, hogy a' veleélésnek csakugyan kiterjedettnek kellett lenni. Mikor jött légyen be ezen szokás a' mi hazánkba, azt, a' kutfők hijányossága miatt, igen nehéz volna meghatározni; annyi azonban hihetőnek látszik, hogy a' kártyát a' czigányok esmerteték meg eleinkkel. Törvényeink csak az 1791 V. 31 czikkelyében emlékeznek kiterjedt voltáról, 's zabolázni igyekeznek a' gyakran koldus botra juttató SZERENCSE vagy HAZARDJÁTÉKOKAT (l. e.) Azonban fájdalom! országszerte igen kevés sikerét tapasztalhatni a' most emlitett végzésnek, 's nem hogy megcsökkent volna azóta a' kártyajáték, sőt napról napra jobban elhatalmaz, ugyannyira, hogy még a' köznép is ebben keresi szünnapjainak örömeit, 's ezen szenvedély, métely gyanánt ragadoz a' henyélő öregre 's ifjura. —*no*—

KARVALY, KÁROLY, a' sólymokhoz tartozó madárfaj, zöld viaszhártyával, sárga lábakkal, fejér szürke habos hassal, farka feketélő vonásokkal. Európában lakik. Ártalmas madár, galambokat, foglyokat, fürjeket ragadoz; mellette bátor és serény. Nagysága tyuknyi, szine szürke verhenyős, fekete habokkal. Vadászatra tanitatik; pacsirtákat igen jelesen vadász. —*j—a.*

KARYATIDÁK, egy neme az oszlopoknak, mellyek az asszonyi test felső részét ábrázolják. Már az Egyiptomiaknál is akadni emberi alkatoknak oszlop gyanánt használására. A' név görög eredetü. Diana istenasszonynak Karyatis peloponnesusi városban temploma volt, a' honnét Karyatisnek is neveztetett. Az istenasszony innepén, az ő tiszteletére innepélyes sorokban tánczolának a' neki szolgáló szüzek, 's ezen nemzeti ábrázolatot a' görög képfaragók felvették egy nemébe azon oszlopoknak, mellyek a' Pantheont ékesiték. Igy adja elő Lessing, a' görög mythusi érte'emhez képest, a' fen emlitett oszlop-nemek elnevezését és formáját. *r.*

KASAN, az ásiai Oroszbirodalomhoz tartozó Kasan kormányság (gouvernement) fővárosa, melly tartomány ez előtt Tatárkirályság volt, 's 1044 nsz. mfd kiterjedéssel 's 843,000 lakossal bir. —

E' város Sz. Pétervárától 210 mértföldre fekszik, a' Kasanka vize mellett, a' Volgától nem messze; 16,000 lakosa közt sok a' tatár. Számos göröghitü templomain kivül 8 mohamedanus mecset is van benne. 1803 óta egyeteme is van, 60 hallgatóval, 's ezen kivül több nevelő intézete. Kereskedése 's kézmivei jelesek; kiváltképen nevezetesek bőrgyárai, mellyekben bagaria és szaffián készittetik — ugy szinte szappanfőző kazánjai 's vashámori is, hol horgonyok 's egyéb nagy vas áruk készülnek. — Az 1818ban támadott tüzi veszély által házai egy harmadát elvesztette. — A' Kasanka bal partján, a' városon felül, a' régi Kasan romjai láthatók. *Sz. É.*

Kaspium tenger, Persa, Orosz és Nagy Tatárországok között, hossza 150, szélessége 70 német mértföld. Vize édesebb, mint más tengereké; sok halat táplál, mellyek közt a' pontyok és vizák jelesek; keleti partjain nagy számu tengeri ebek is fogatnak. *Sz. É.*

Kassa, felső Magyarország első sz. kir. városa. Fekszik Abauj vármegyében, a' Hernád vize mellett, lapos és kies vidéken, távolabbról különbféle hegyek által tetszőleg körülöveztetve, Eperjestől 4, Egertől 18, Budapesttől pedig 35 mfnyire. Neve 's eredete bizonytalan származásu; de már Imre király alatt a' nagyobb városok közé számláltatott 's kőfalakkal vala bekeritve; 1290 pedig, III András alatt, a' sz. kir. városok között fordul elő. I. Károly idejében annyira nevekedett már lakosainak száma 's hatalma, hogy Trencsényi Máté részére állván, 1324. pártoskodni is merészle. Albert király halála után, az özvegy Erzsébet ügyét fogá fel, 's Giskra cseh vezérnek igazgatása alatt, férjfiasan kiállá Ulászló hadainak néhány ostromát. Hunyadi Mátyás, a' nagy király, legyőzé Giskrát, 's a' várost is hódolásra kinszerité, melly ezentul a' béke napjait élve, szinte a' mohácsi gyászos csatáig virágzott. De az arra következett pusztitó villongásokban majd Zápolya, majd ismét Ferdinánd seregei által biraték, mig végre a' váczi béke által tökéletesen Zápolyának engedtetett 's nyomoruságaitól menekvék. János király halála után Izabella, annak özvegye által, még 15 évig biraték, 1551 pedig Ferdinánd kezére került, ki azt hathatósan megerősitteté. A' későbbi belső vérengzések több izben dulták Kassa védfalát is, melly kapuit Bocskaynak önként megnyitá, ki itt gyülést is tartván, a' császáriak ellen kemény törvényeket hozata. Az ő falai között ülé meg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem azon herczegi fényes menyekzőt, mellyet a' brandenburgi választófejedelem leányával, Katalinnal, házasságra léptekor, majdnem minden europai fejedelemségek követeinek jelenlétében 's üdvözlései közt tarta. 1644 Rákóczy Györgyhez (I.) állt, noha ezt III. Ferdinánd hive 's itteni várkapitánya, Forgách, mindenkép igyekezett megakadályozni. Rákóczy halálával 1648 Oct. 19. ismét a' császár birtokába szált, kinek német katonasága azonban méltatlanságokat követvén el a' lakosokon, ezeknek szivét a' császártól lassanként annyira elidegenitette, hogy Tököli, 1682, kevés fáradsággal elfoglalhatá a' várost, melly 4 esztendő mulva viszont a' császáriakat fogadá keblébe, tudtára esvén, hogy Tököli a' váradi basa által Adrianopolba küldetett fogolyként. 1704 Oct. 11. Rákóczy Ferencz hatalmas erővel vivta meg a' várt, 's szabad kimenetelt engedett belőle I. Jósef megalázott ostromhadának, melly hat év mulva, egyezés mellett, abba ismét bele költözhetett. Ezek a' főbb vonatok, Kassának hadi viszontagságairól; mellyeknek lecsillapodtával, mind tudományos mind kereskedési állapotja virágzásnak indult. Lakosai, kiknek száma mintegy 15—20,000, mind az elmei pallérozottságban, mind a' magyarosodásban szemlátomást előre haladnak, mellyre a' kir. academia 's a' két könyvnyomtató mühelyben kijött némelly becses munkák, ugy szinte a' magyar játékszin, nem kevés befolyással vannak. Épületei általában csinosak, nevezeteseb-

bek közöttük: sz. Erzsébet régi temploma, a' vármegye háza, a' játékszin és kávéház, a' főoskola 'sat. Említést érdemel a' kir. kamarai administratio, 's a' tudományok kerületbeli igazgatása, a' nem régen alapitott püspökség széke, és az orsolya-apáczák klastroma; továbbá a' fegyvertár, fenyitőház, tobák és posztó gyárok, papiros malom, 's a' majdnem egész hazában legszebb séta (promenade), mellyre nyári estéken nagy számban szokott a' természetet kedvelő nép összeseregelni. 54.

KASSEL, fő 's székes városa a' hesseni választó fejedelemnek, fekszik a' Fulda vize mellett, alsó Hessenben, 's 19,000 lakosa van. Fekvése igen kellemes. Az ó, felső- (franczia) uj, és alsó ujvárosra osztatik. Az ó és alsó ujváros részint rosszul van épitve, de a' felső ujváros, melly a' nantesi edictum által Franczia országból kiüzetett Hugenották által épitetett, idomitott és pompás. Itt leginkább a' királyutsza kitünő. A' város nevezetességei közé tartoznak: a' muzeum, a' fegyverház, az öntőház, az uj kaszárnya, a' diszpiacz, az Au nevü nagy mulato-kert, narancsházával; valamint a' várostól egy órányira fekvő mulató-kastély Weiszenstein — most Wilhelmshöhe — melly a' természet és mesterségtől egyiránt szépitve, kivált erkelyei 's szökőkutai miatt, az ujabb kor legnevezetesebb épitményei közé tartozik; — továbbá a' szép hid a' Fuldán, a' Fridrik- és királypiaczok, 's a' wilhelmshöhei kapu. A' város igen jelesen van kövezve, kivált a' piaczokon 's az egész felső ujvárosban. 1806ban a' Francziák által elfoglaltatván, az ujdan öszveállitott vesztfáli királyság fővárosává tetetett. A' Bellevue utsza, a' felső ujvárosban, mellyen egy kis választó fejedelmi kastély is áll, tán a' legszebb kilátással bir egész Németországban. Megjegyzésre méltó végre azon viszhang is, melly a' tökéletes 8 szeget formáló királypia zon hallható, 's a' hangokat hétszeresen riadja vissza. *Sz. E.*

KASTOK, a' népnek kastokra, azaz bizonyos, rang és életnem által egymástól elkülönözött osztályokra, felosztása, már hajdan az Egyiptombelieknél is szokásban volt, 's úgy rémlik előttünk, mint a' gyermekségéből kivetkező emberiségnek egyik igen tökéletlen szerkeztetése. Illyes kastok mai nap az Indusoknál lelhetők fel, hol a' népségnek 4 főosztálya van, u. m. Braminok, (egy háziak) katonák, kereskedők és Suterek (mesteremberek és parasztok). — Ezen osztályok közt a' két közép osztálybeliek már meglehetősen közelednek egymáshoz, de a' Braminok és Suterek 's kivált a' minden kastok sepreje, a' Hallachorák, közti különbség olly nagy, hogy a' Braminok magok megfertéztetése nélkül ezekhez nem is nyulhatnak, ezeket szabadon megölhetik, 's ezeknek nem is szabad amazokra nézniek.

KATALIN (Medici), II Henrik Franciaország királyjának felesége, szül. Florenzben 1519, egyetlenegy leánya Medici Lőrincz urbinoi herczegnek, és VII Kelemen pápa unoka huga. I Ferencz csak azért engedé meg őt második fijának hitvesül adatni, mert nem hitte, hogy az a' thronusra jutand, 's mivel nagy summa pénzre volt szüksége, mellyet Lorenzo szerze meg neki. Az öszvekelés 1533 Marseilleben innepeltetett. Katalin szintolly szép mint eszes, Florenzben kimivelé mivészeti izlését, de egyszersmind beszivá alapjait az akkor uralkodott olasz politicának, melly mindig cselszövények, fortélyok 's hüségtelenséghez folyamodék, 's nagy és hatalmas országhoz legkevesbé illett. Katalin dicsszomja határtalan volt. Franciaországot 's gyermekeit feláldozá uralkodni vágyásának; de soha sem volt állandó czélja, és semmi mély planumot nem lehet felőle feltenni. Azon helyezet, mellyben a' franczia udvarhoz érkeztekor volt, alkalmat ada neki, a' tettetés mesterségét mind inkább gyakorolni. Etampes herczegnének, a' király kedvesének, 's de Poitiers

Dianának, tulajdon férje ágyasának, egyiránt hizelkedék. Közönösségéből azt kelle vala gondolni, hogy ő a' foglalatosságok nyugtalanságaitól irtózik: de midőn II Henrik halála őt 1559 önakaratja urává tette, gyermekeit gyönyörök örvényébe dönté, részint hogy elerőtlenitse őket a' feslett élet által, részint hogy a' vele született pazérlási hajlandóságot kielégitse; 's ezen feslettségek közepette vérjelenetek határoztattak el, mellyeknek emlékezete borzadást gerjeszt. Tekintete, öregebb fija II Ferencz uralkodása alatt korlátolva volt, minthogy ezen fejedelem, a' szerencsétlen Stuart Máriával volt összeköttetésénél fogva egészen a' Guisekhez szita. Féltékeny lévén olly hatalomra, mellyet nem ő gyakorla, arra határozá magát Katalin, hogy a' protestánsoknak kedvezzen. De csak hamar zavarba érzé magát helyeztetve, a' Hugenották fejeinek nagyravágyása által, midőn II Ferencz halála, IX Károly törvényes koráig a' kormányt az ő kezébe adá. Habozva a' Guisek közt, kik a' catholicusok fejei levének, 's Condé és Coligny között, kik a' protestánsok segedelmével hatalmat 's tekintetet szerzének magoknak, szüntelen fortélyoskodásokkal vala kénytelen élni, mellyek neki nem szerezhetének olly nagy hatalmat, millyent nyilt viselete által nyerhete vala. Minden pártoktól megutaltatva, de ezen vigaszaltatva, ha csak őket megesalhatá, fegyverhez nyulva alkudozás végett, és sohasem alkudozva uj polgári háboru előkészitése nélkül, IX Károlyt, midőn törvényes koru lön, olly zavarba helyezé, hogy vagy a' királyi tekintetet egy hatalmas felekezetnek alá rendelni, vagy jobbágyinak egy részét leaprittatni lenne kénytelen, a' pártoskodás megbuktatása bizonytalan reményében. A' Bertalanéj vérferdője az ő munkája vala; ő készté a' királyt tettetésre, melly annak characterétől egészen idegen volt; 's valahányszor a' király olly függéstől, mellyen elpirult, meg akara menekedni: félelem és féltékenység által, mellyet Károly testvére Henrik iránt szinlelt kedvezéssel gerjeszte fel, meg tudá őt gátolni szándéka kivitelében. IX Károly halála után ujra ő vevé által a' kormányt, III Henrik, akkor lengyel király, visszajöttéig. Ő készité ezen uralkodás szerencsétlenségeit, az azt megelőző 's nagyobb részint tőle okozott esetek 's fortélyok által, mellyekkel szüntelen foglalatoskodék. A' Guisek megöletésében (Oct. 23. 1588) nem vett részt. Midőn Bloisban Jan. 5. 1589 meghalt, Franciaország olly nagy zavarban volt, hogy halála alig vetetett észre. A' vallási villongások iránt tulajdonképen közönös volt, nem tudván azoknak következéseit felfogni. Az élet nem volt előtte olly becses, hogy azt önszeretetéért koczkára ne tette volna. Követőjit szintolly mesterséggel tudá egyesiteni, mint elleneit meghasonlitani; egész őrültségig pazérló lévén, lehetetlennek találá költségeit korlátolni. Magaviselete nagy befolyással volt azon kor romlott erkölcseire. Egyébiránt bizonyos kellemességgel birt maga tartásában, 's élénk hajlandósággal a' tudományok 's mivészségek iránt. Drága kéziratokat hozata Görög és Olaszországból, a' Tuileriákat és a' Hôtel de Soissons-t épitteté, mellynek helyén utóbb a' Halle-aux-blés emeltetett. Parancsára a' tartományokban is több kastélyok épittettek, kitünők szép arányaik által olly időben, midőn Franciaországnak nem volt megfogása az épitési okfőkről. Két leánya volt: Erzsébet, spanyolországi II Filep hitvese, és Margit, a' valoisi (l. e.), navarrai 's utóbb IV Henrik neje.

Katalin (I.), orosz császárné. Ezen nevezetes asszonynak korábbi története bizonytalan. Némellyek szerint egy lithvanai Sámuel nevü catholicus paraszt leánya volt; mert nemzetségi neve (milly eset ott számos) nem volt. Beszélik, hogy 1686 sületett, Márthának neveztetett, 's szegény szüléitől Roopba, a' rigai kerületben egy Daut nevü lutheranus pap szolgálatjába adatott, hol észrevétlen a'

protestantismus tanitásait felvette; 'shogy azután Marienburgba, a' wendeni kerület kis városkájába, Glück préposthoz jött, ki őt a' lutheráns vallásra 's kézi munkákra tanittatta. Itt vevé hitvesül Márthát egy svéd dragonyos. De nehány nap mulva háboruba kelle mennie, ezután pedig kevéssel bevették az Oroszok Marienburg várát. Mártha, mint fogoly, S heremetjeff parancsnok kezei közé juta, ki őt Menzikoffnak áltengedé. Ennél látá meg őt nagy Péter, 's magához vevé. Itt áltment a' görög hitre, 's Katalin Alexiewna nevet vön fel. 1708 és 1709 szülé a' császárnak Anna 's Erzsébet herczegnéket, kik közül az első, mint Holstein herczegné, III Péter anyja, a' második pedig orosz császárné lön. Mint szeretője, 's 1713 olta hitvese Péternek, 1718 kineveztetett 's Moskauban megkoronáztatott császárné, még 5 gyermeket szüle K., de a' mellyek korán elhaltak. Anna és Erzsébet herczegnék törvényessége, törvényesen elhatároztatott. Katalin a' császár szivét tetszősége, állandósága, mellyel mindent kivitt, 's főképen esze által tudá lebilincselni. Midőn Péter 1711 seregével a' Pruth vizénél végképen elveszettnek lenni látszott, próbát tön Katalin, Ostermannal és Schaffiroffal együtt, a' nagy vezért megnyerni; midőn ez neki a' vezér megbizottjának megvesztegetése által sikerült, felfedezé a' dolgot a' császárnak, ki mindent helybenhagyott. Péter még arra is méltónak tartá, hogy az uralkodásban követője legyen. De 1724 utolsó hónapjaiban a' császár teljes megelégedetlenségét kelle éreznie. Mons kamarás, kivel Péter együtt találá, lefejeztetett, olly ürügy alatt, hogy ő magát Oroszország ellenségeitől meg hagyá vesztegettetni, 's a' császárnénak az elvesztésnél jelen kellett lennie. De ez csak anecdota, 's Mons esete homályos maradt. Menzikoff, ki hozzá mindig nagy ragaszkodást mutatott, már jóval előbb kiesék a' kegyelemből. Pétert többször lepék meg testi fájdalmak, mellyeket a' megelégedetlenség rettentő kifakadásai szakasztottak félbe. Illy körülmények Katalin állapotját irtóztatóvá tevék, 's a' jövendőre gondolkozása annál szomorúbb volt, minthogy a' császár némelly ejtett szavainál fogva, a' thron öröklésben reá nézve káros változtatást várhata. Hogy ezen bal esetet megelőzze, Menzikoffra vala szüksége, 's Jaguschinskinak, a' császár akkori megbizottjának eszessége által, kit ő meg tuda nyerni, sikerült a' császárt Menzikoffal megbékéltetni. Már most mind ketten, Katalin és a' kedvencz, munkálódtak a' császárné sorsát minden módon megerősíteni, midőn Jan. 28. 1725 nagy Péter meghalt. Katalin, Menzikoff és Jaguschinski szükségesnek tarták, Péter halálát mind addig titokban tartani, mig nem czélirányos rendelések által az országlás felváltását a' császárné személyjében, megerősiték. Theophanes, pleskowi érsek, a' nép és seregek előtt megesküdött, hogy Péter halálos ágyában azt nyilatkoztatá ki előtte, hogy egyedül Katalin méltó őt az uralkodásban követni. Erre császárnénak 's minden Oroszok egyedül uralkodónéjának kiáltaték ki, 's ujra leteteték iránta a' hüség esküje. A' cabinet eleinte I Péter plánjai szerint folytatá munkálatait, 's Menzikoff vezetése alatt, a' status igazgatása meglehetős ügyességgel vitetett. De még is nem sokára észrevetetett a' kedvenczek káros befolyása, 's nagy hibák csusztak be a' kormányzásba. Katalin hirtelen halt meg Maj. 17, 1727, 42-ik évében.

KATALIN (II.), orosz császárné, az Oroszbirodalom második alkotója, szül. Stettinben April. 25, 1729, hol atyja Keresztély Ágoston, anhalt-zerbsti fejedelem és porosz főtábornok, kormányzó volt; előbb 'Sofia Augustának hivaték. Erzsébet császárné választá őt, II Fridrik javalására, hitvesül testvére fijának Péternek, kit követőjének rendelt. Az ifju fejedelemné anyjától Oroszországba vitetett, hol a' görög vallásra álttérvén, a' császárnétól számára ren-

delt Katalin Alexiewna nevet vevé fel. Sept. 1. 1745 ment végbe az öszvekelés. De ezen házasság nem volt szerencsés. Katalin lelkének felsőbb kimivelésében találá gyönyörüségét, 's charactere asszonyoknál ritka fellengősséget 's erősséget nyere. Tüzes természete mindazáltal és férje rosz bánása nagy tévedésekre ragadák, mellyek az ő egész politicai életére legnagyobb befolyással voltak. Férje baráti közt Soltikoff gróf tünteté ki magát esze 's személyes kellemessége által. Ez magára voná Katalin figyelmét, 's bizodalmas viszony támadt köztök. Midőn pedig Soltikoff iránt, a' ki követségekkel bizaték meg, közönös kezde lenni, egy kellemes 's jeles miveltségü ifju Lengyel, a' szerencséje 's szerencsétlenségéről hires Poniatowski Szaniszló Auguszt nyeré meg a' nagy fejedelemné hajlandóságát. Egyetértések nem maradt homályban a' császárné előtt, de ugy látszék, hogy az által nem ellenzették; sőt épen az ő ajánlására nevezé ki Poniatowszkit III Auguszt Petervárába követnek. Ennek viszonya a' nagy fejedelemnéhez aggodalmat gerjeszte Parisban. Francziaország akkor Angliával háboruskodván, Ausztriával titkos szövetséget köte, 's Oroszországot is belé voná. Poniatowski Anglia forró barátjának esmertetett; attól tartottak tehát, hogy ő a' nagy fejedelemné által Francziaország kárára munkálhatna Ersébetnél, 's XV Lajos használá befolyását a' lengyel királynál, hogy Poniatowskit visszahivassa. 1761 meghalt Ersébet 's III Péter lépe a' thronusra. E' történet nevelé a' két házas társ között a' meghasonlást; Péter igen fesletten éle, 's olly bizodalmasan egy udvari kisasszonnyal Woronzoff (l. e.) Ersébettel, hogy azt hivék, hitvesétől elváland, és kedvesével kelend öszve. Katalinnak tehát tulajdon bátorságát sőt életét is kellett féltenie. Péter a burkus hadi fenyiték vak szeretése 's némelly characteri hibáji és politicája által alattvalóji előtt napról napra gyülöletesebbé lön. Ennél fogva Rasumowski gróf 's hetmann, Panin gróf, Daschkoff herczegné 's egy ifju gárdatiszt, Orloff Gergely, ki Poniatowski elmente után Katalin kegyét lebilincselé, öszveesküvést forralának a' császár ellen, mellyhez minden megelégedetlenek, 's a' változás által nyerni reménylők, hozzá álltak. Panin azonban és a' nagyobb rész csak a' gyermek nagy fejedelem javára törekedtek, őt a' thronusra emelni, 's a' császárnét mint gyámanyát egy birodalmi tanáccsal igazgatóvá nevezni szándékozván. De ezt az Orloffok (l. e.) megváltoztaták. A' gárda, mellyhez a' császárné Peterhofból Jul. 9. 1762 korán reggel ment ki, legelső hódolt neki mint uralkodónénak, 's Orloff Alexei reá birá Teplowot (ki utóbb senator lön), hogy a' kasani templomban, az öszveesküdtektől a' nagy fejedelem részére készitett hirdetvény helyett mást, Katalin thronusra emeltetését hirdetőt, olvasson fel. III Péter nehány nap mulva a' tömlöczben halt meg. A' mit Katalinnak ezen esetre volt befolyásáról beszélnek, alaptalan. Az ifju, hirszomjuzó, férjét nem becsülő, tőle elmellőzött fejedelemné csak szenvedőleg viselé itt magát, a' körülményeknek, a' részére igen kedvezőknek engede, 's utóbb megnyugodék, nem lehetvén a' dolgot megváltoztatni. A' nép kedvét meg tudá nyerni, hizelkedvén hiuságának; nagy tiszteletet mutata a' vallás iránt, pompásan koronáztatá meg magát Moskauban; a' kézmivi szorgalom 's földmivelés előmozditásával, 's tengeri hatalom alkotásával foglalatoskodék; hasznos rendeléseket bocsáta ki az igazságszolgáltatásra nézve, 's Oroszország belső kormányzásában, valamint külső viszonyainak elegyengetésében is igen munkás volt. Thronusra lépte után egy év mulva kinszerité a' Kurlandiakat uj herczegjek, saxoniai Károly, letételére, és a' nemességtől gyülölt Biron visszahivására. III Auguszt lengyel király halála után kivitte, hogy Poniatowski Szaniszló Varsóban megkoronáztatott. De mig a' Lengyelekre ezen királyt reá tolá, tulaj-

don birodalmában nevekedék a' békételenek száma, 's Moskau 's Pétervárában több öszveesküvések koholtattak ellene. Az ifju Iwan éleszté az öszveesküdtek reményét, 's csak hirtelen halála Schlüsselburg erősségében dönthető el a' békételenek terveit. Azolta a' császárné udvara csak nehány cselszövények által nyugtalanitaték, mellyekben a' deliség a' politicával öszveelegyedett, nem egyéb czélból, hanem hogy egyik kedvencz a' másik által elnyomassék. Katalin mindazáltal a' gyönyörüségek 's vigadozás közepette, a' törvényhozás megjobbitásával foglalatoskodott. Követek gyülének öszve minden tartományokból Moskauban; a' császárné maga tevé fel azon rendszabásokat, mellyekhez magokat tartsák, 's ezek az első ülésben felolvastattak. Illy különböző nemzetek mindazáltal se meg nem értheték egymást, se nem vettethettek egyforma törvények alá. Az első ülésekben a' parasztok felszabaditása jött szóba. Ezen egyetlen javalat véres revolutiora adhata jelt. Katalin, ki a' tanácskozásokon jelen volt, a' gyülést, melly őt haza anyjának nevezé, nem hivá többé öszve; ez tehát utóbb tagjainak eltávozása 's kihalása által magától eloszlék. Ezen időben Francziaország egy pártot formált Lengyelországban Oroszország ellen; de illy próbatételek csak arra szolgáltak, hogy Katalin terveit siettessék. Hasonló következése volt azon háborunak, mellyre a' Porta inditatott. A' Törökök megverettek. Az orosz hajózászló győzelmesen lobogott a' görög tengereken; 's Newa partjain azon romános szándékot gondolák ki, hogy Athené és Spárta köztársaságokat ujra életre hivják 's igy a' török portának ellenébe állitsák. De mivel Katalin, az austriai seregek Lengyelországba nyomulása által indittatván, birodalma határait itt nagyobbitani elhatározá, és erre nézve a' bécsi 's berlini udvarokkal 1772 olly osztályi egyezséget kötött, melly által Lengyelországban a' poloczk és mohilowi kormányságokat megnyeré, valamint a' kizáró befolyást is Lengyelországra, a' lengyel szerkezet általvállalt biztositása által; mind ezeknél fogva a' portával Kainardschiban 1774 kötött békeségben minden foglalásokat visszaada, Asow, Taganrog és Kinburnon kivül; csupán a' szabad hajózást a' fekete tengeren 's Krim függetlenségét tartá fen. Ezen látszató függetlenség által a' Krim valóban függővé lett Katalintól. A' millyen hasznos volt ezen béke, szintolly alkalmas időben is köttetett Oroszország részére. Mert a' háboru harmadik esztendejében pusztitotta a' pestis Moskaut 's több városokat, 's csaknem azon időben zendité fel Pugatscheff, egy kalandozó, ki III Péter nevét vevé fel, keleti Oroszország tartományjait. Akkor Potemkinnek volt határtalan befolyása a' császárnéra. Ő fejezé be 1784 Krim meghóditását, melly ismét visszanyeré Tauria régi nevét, 's Oroszország határait a' Kaukazusig terjeszté. Katalin erre beutazá a' Pugatschefftől felzenditett tartományokat, a' Wolgán hajózott 's később a' Borysthenesen, miben annyival nagyobb gyönyörüsége volt, mivel nem veszély nélkül történt. Tauriát is kivánà megesmerni. Potemkin ezen utazásból 1787 hosszu diadaljárást csinált. Csaknem ezer órányi hosszu uton nem lehete egyebet látni, mint innepeket, szinjátéki felczifrázásokat, szemfényvesztést és varázslatokat. Puszta mezők közepén paloták emelkedtek, egy napi lakásra; faluk 's városok alapittattak olly pusztákon, hol csak előbb Tatárok legeltették csordájikat; mindenütt számos népség jelent meg, a' szerencsének 's jóllétnek képét viselve; mindenütt táncz 's ének volt; száz különböző nemzetek hódoltak asszonyoknak. Katalin a' távolban városokat 's falukat láta, de a' mellyeknek csak külső falaik voltak meg; közeliben sok embert láta, kik éjjel tovább rendeltettek, hogy következő napon ugyan azon látványt szerezzék neki. Két fejedelem látogatá meg utazásában, a' lengyel király Szaniszló Auguszt, és II Jósef. Az utóbbi megujitá már előbb Pétervárában

adott igéretét, hogy a' császárnét tervei kivitelében a' Törökök ellen segitendi. Mintegy azon időben egyesült Burkusország és Anglia, a' Portát és Svédországot háborura gerjeszteni Oroszország ellen. A' Törökök ekkor sem voltak szerencsésebbek, mint az előtt, 's talám Európából egészen kihajtattak volna, ha Katalin más statusok közbenjárása által nem gátoltatik. A' béke 1792 Jassyban iratott alá. Katalin megtartá Oczakowot és az egész Bug és Dniester közti tartományt. Mig Oroszország a' Törökökkel bajlódék, III Gusztáv is elkezdé a' haboruskodást, és egy pillanatig Pétervárát fenyegeté; 2 esztendeig változó szerencsével folytatott háboru után 1790 Werelaeben béke köttetett, melly a' két status határait nem változtatá meg. Igy tehát minden Oroszország ellen inditott háboruk arra szolgálták, hogy politicai tekintetét nagyobbitsák. Katalin befolyása Lengyelországra határtalan hatalomhoz hasonlita. Midőn a' köztársaság magának 1791 más szerkeztetést akará adni, ő az ellenpártot segité, Burkusországot maga részére vonä, Lengyelországot csapatjaival megraká, 's a' berlini kabinettel 1790 uj osztály-egyezséget köte (L. Lengyelország). Azon zendülés, melly 1794 Lengyelországban kiüte, ezen szerencsétlen országot nem szabadithatá meg, melly Prága rohanással bevétele 's több tartományok elpusztitása után egészen elosztatott. Kurland is Oroszországgal egyesitetett. Az utolsó kurlandi herczeg nyugalompénzt kapott, 's az utolsó lengyel király a' magát Pétervárában költé el. Ezen történetek alatt Katalin a' franczia háboruban nem vehete részt, noha a' franczia köztársasággal minden összeköttetést félbeszakaszta, a' kiköltözötteket bőven segité, 's Angliával Franciaország ellen szövetséget köte. Persia ellen is kezde háborut, 's némelly történetirók állitása szerint szándéka volt, az Angolok hatalmát Bengalában lerontani, midőn 1792 Nov. 9 szélütésben meghalt. II Katalin szintannyira gyaláztatott mint magasztaltatott. Nemének minden gyengesége mellett, nem ritkán állhatatosságot 's nagy uralkodó characterét mutatá. Két indulat uralkodék rajta haláláig: a' szerelem 's a' hirvágy. Mindig volt szeretője, ki az által, hogy rendkivül előmozditatott 's nagy ajándékokat kapott, csaknem nyilvánosan megesmertetett. Azonban az illendőséget 's méltóságát sohasem sérté meg. Mint uralkodóné igen munkás volt. Együtt dolgoza ministereivel, Voltairenek philosophusi levelet irt, 's aláirá a' parancsot, a' Törökök megtámadása, vagy Lengyelország elfoglalására. Jeles iróknak hizelkedék, 's kivált a' Francziákat becsülé. Parisban Grimm volt tudományos agense. Voltairet többször hivá magához; d' Alembertnek javalá, hogy Encyclopaediáját Pétervárában végezze, 's a' nagy fejedelem nevelését vállalja el. Diderot az ő kivánságára meglátogatá, 's vele igen bizodalmasan mulata. Valóban eléré, mit ő kivána; Europa tudósai a' legnagyobb uralkodók közé számlálák, 's részint meg is érdemlé a' nyert dicséreteket. A' kereskedést kegyelé, a' törvényhozást megjavitá, városokat, csatornákat, kórházokat, nevelőintézeket alapita. Pallas 's mások az ő költségén utaztak. A' visszaéléseket a' statusigazgatásban, törvényfolyamatban, adó beszedésében el akará törleni, de csak bele kezde, a' nélkül hogy végezné. A' pallérozodás csekély előmenetelt tett; mert kivánsága, a' népet felvilágositani, elenyészett, midőn azt hinné, hogy a' franczia revolutiot a' nép felvilágosodása okozta. Törvényhozás, gyarmatok, tanitó intézetek, műházak, kórházak, csatornák, városok, erősségek: mind ezek elkezdettek, de sokat, mielőtt elkészült volna, félben kelle hagyni, a' gyakori pénz hijány miatt. Ezen eszes asszony több csekélységeket, mint leveleket 's más irásokat is hagya hátra franczia és orosz nyelven. II Katalin képszobrát fejér márványból, testi nagyságában, ülve, prof. Göthe Stockholmban 1825 fejezé be. Az orosz udvari életet II Katalin alatt

Krapomisky napló könyvéből lehet megesmerni (Petersburg 1826). Krapomisky 10 évig titkos titoknoka volt. Életirásai közt jelesebbek Tooktól „*Life of Katharina II*“ (3 köt.) és Casteratól „*Hist. de Cathèrine II*“ (3 köt.).

Katalin (Pawlowna), würtembergi királyné, oroszországi nagy fejedelem asszony, szül. Maj. 21. 1788, Sándor császár huga, és Holstein- Oldenburg György herczegnek özvegye, a' kivel, hogy Napoleon házassági ajánlását kikerülje, 1809 kelt öszve, de ez Dec. 27. 1812 Oroszországban meghalt. Két 1810 és 1812 született fija él. Egyiránt kitünő volt testi szépsége és nagy lelke 's csaknem férjfiui megfontolása 's elszántsága által; 's a' legforróbb szeretettel ragaszkodott Sándor terstvérjéhez, kinek 1812 olta a' német és franczia országi táborozásokban, Londonban, Bécsben gyakran volt társnéja, 's bizonyára nagy befolyással birt többekre annak rendelései közül. Mint mondják, főkép ő intézé el 1814 az oraniai herczeg öszvekelését az ő és Sándor hugával. A' würtembergi koronaherczeg Vilmos már 1813 megesmerkedett vele Németországban, 's 1814 Parisban ismét látá. Kivánatai beteljesedtek; öszvekelt vele Pétervárán Jan. 24. 1816, 's vele együtt, atyja halála után Oct. 1816 a' würtembergi királyi székre üle. Mint ország anyja, az 1816-ki szük esztendőben igen jóltévőnek mutatkozott. Az egész országban elterjedt asszonyi 's mezeigazdasági egyesületeket alapitá; a' népnevelésre igyekezett munkálni, 's szegényeket- gyermekeket- foglalatoskadtató és mivelő példa-intézetet állita fel; a' pallérozottabb ranguak számára leányoskolát, az angol saving banks példányára, az alsó néposztály számára gazdálkodó pénztárokat. Átaljában bele avatkozék, gyakran önkényesen is, a' status kis belső gazdaságába, a' miben főképen Anglia szerkezetét iparkodott követni. A' szépmivészetek iránt kevés érzést mutata. Meghalt Jan. 9. 1819 's férjének két leányt hagyott.

Katalin (Brandenburgi), Betlen Gábor erdélyi fejedelem második házastársa, férje kivánsága szerint még annak éltében 1626 jövendő fejedelemasszonnyá választatott (l. Betlen Gábor), annak holta után pedig 1630 Jan. 15 általvette az országlást, de ugy, hogy egy kormánytanács adatnék melléje, Betlen István, Gábor testvér öccse, elölülése alatt, melly tanácsnak megegyeztéhez vala ő több országlat nemü dolgokban kötve. De midőn olly gyanuba esett volna, hogy Csáki Istvánnal (l. e.), a' ki neki még Betlen Gábor éltében kedvelt szeretője vala, házasságra lépni, a' közönséges romai hitre térni, férjét fejedelmi méltóságra emelni 's Erdélyt II Ferdinand felsősége alá vinni szándékozik: elidegenedett tőle az erdélyi rendek többsége, 's rábirta, hogy lemondana a' fejedelemségről még ugyan abban az esztendőben. Lemondása után I Rákóczi Györgyöt segitette ő pártja 's pénze által Betlen István ellen a' fejedelemségre; de az uj fejedelemtől csak hamar kénytelenittetett Erdélyből eltávozni, 's Tokajba vonulni. Betlen Gábor három uradalmat, Fogarast, Munkácsot és Tokajt, és nagy summa pénzt, 50 ezer aranyat, 50 ezer tallért, és 50 ezer forintot egyéb pénznemekben, hagyott vala neki; de Fogarast és Munkácsot elvette tőle Rákóczi György; pénzét igen megfogyasztotta Csáki István iránti adékonysága; 's egyedül a' tokaji uradalom jövedelmére szorulva, nem élhetett ott méltóságához képest. Elhagyta tehát még 1731 Tokajt; Szombathelyen Sennyei püspöktől felvetette magát a' közönséges romai szentegyház kebelébe; visszatért honjába; 's 1640 házasságra lépett Károly Ferencz szász herczeggel, minekutána pénzen eladta magyarföldi birtokát.

Katona István, Pápa mezővárosában Veszprémvármegyében született. Az akkorban virágzó nagyszombati egyetemben végezvén tanulmányait, a' Jesuita rendbe lépett, 's később a' most emlitett

főoskolákban a' sz. irási ékesszólás és történetirás tanitója lön. Nevét leginkább törnétirási munkáji halhatatlaniták, mellyek közt nevezetesebbek ezek: 1) „*Synopsis chronologica Historiarum ad sublevandam memoriam Historiophilorum concinnata.*“ (Nagy-Szombat 1771, 2 rész). 2) „*Historia critica primorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum*“ (Pesten, 1778). 3) „*Historia critica regum Hungariae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum*“ (19 köt. Pesten és Kolosvárt 1779—1797). 4) „*Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum et Illyricarum.*“ (Budán, 1796—98, 3 köt.). Irt egyházi értekezéseket is latin és magyar nyelven. Magyarul ezek vannak tőle kinyomtattatva: „*Sz. István, Magyarok első királya dicsérete*“ (Bécsben, 1788); és „*A' magyar szent koronáról Doct. Décsi Sámueltől irt Historiának megrostálása*“ (Budán, 1793).

KATONAI ALKOTMÁNY alatt értjük a' status erejének összveszerkeztetését három főtekintetben, u. m. 1) a' katonai erő irányát a' status erejéhez, 2) annak kipótlását 3) a' hadi eszközök közönséges formáját, p. o. katonai fenyitéket 'sat. — Hogy a' Francziák 1792 olta seregesen felkeltek, utóbb pedig összeirás utján nagy számu sereget állitottak lábra megtámadójik ellen, ez által más statusok is kénytelenek voltak nevelni hadi erejeket. Ebből az következett, hogy a' katonai és status-erő közt való irány többnyire mindenütt felbomlott, 's igy a' statusoknak több terhet kellett magokra vállalni, sem hogy azt hosszabb ideig megbirhatnák. Ez az oka, hogy egy idő olta mindenfelé arról van szó, hogy a' statusok közegyetértéssel a' katonaság számát alább szállitsák, 's a' hadi erőt ismét a' status erejével illendő irányba hozzák. Ezen czélra szolgál a' honvéd intézet felállitása, melly kevesebb költségbe kerül, 's egyszersmind arra is alkalmatos, hogy, ha a' szükség kivánja, hadierejét a' status hamar nevelhesse, és kifejthesse a' maga fentartására megkivántató oltalomerőt. 'S valóban tapasztaljuk, hogy ez intézet hasznos voltát nem csak általtátták már az europai statusok, hanem azt belső organismusokba fel is vették. Minden esetben a' hadi erő felállitásában főczélnak kell lenni, hogy annak iránya a' status összveséges erejének megfeleljen, 's a' kisebb czélnak a' nagyobb fel ne áldoztassék. A' katonai alkotmány módositása különbféle utakon eshetik meg, a' mint valamelly status belső és külső viszonyai azokat szükségesekké teszik. Azok, kik a' közönséges katonai köteleztetést, a' conscriptiót ajánlják, 's a' Romaiak és Görögök példájára utalnak, nem gondolják meg, hogy ott rabszolgák (Heloták, Sclavok) vitték a' házi kötelességeket végbe, 's hogy ezek olly nagy függésben éltek, hogy mikor a' házi gazdák vagy szabad polgárok katonáskodtak is a' távol földön, oda haza még is jól folytak a' házi dolgok az asszonyok felvigyázása alatt. Más állapotban élünk mi most! 's már magában az az állitás, hogy minden ember katonának van születve, nem feltételetlenül igaz. Mert egy ember sem születik katonának, hanem statuspolgárnak, 's nem azért élünk társaságban, hogy katonáskodjunk, hanem azért katonáskodunk, hogy a' statusi élet főczélját, a' külső és belső bátorságot, az által is előmozditsuk. Általján fogva még mindenütt sok javitani való van a' katonai alkotmányokban, 's már sokat nyert a' status az által, ha azt a' status főczéljával és a' nép culturájával illendő összehangzásba hozta. Az összveszerkeztetés külső formájiban, a' hadi fenyitékben 'sat. arra kell tekinteni, hogy azok a' nemzet characterével öszve ne ütközzenek. Az orosz katonaságnak más fenyiték kell, mint a' burkusországinak, és a' Francziáknak. A' polgári kormány iránt való engedelmesség, és fejedelem szeretete, becsületérzés, 's a' katonai érdemnek minden tekintet nélkül való megjutalmazása a'

főbb sarkpontok, mellyek körül kell a' katonai alkotmánynak forognia, hogy tyrannismussá ne váljon, 's igába ne szoritsa a' világot.

KATONAI GAZDASÁG alapja a' katonai alkotmánynak, 's azt eszközli, hogy a' kész katonai erő czélirányosan fen is állhasson. Két részre oszlik a' katonai gazdaság, egyik a' katonai erő öszveszedését, másik annak fentartását tárgyazza. Az első részhez tartoznak: az ujonczszedés, lószedés, ruházás, hajók és várak épitése 's a t. A' második részbe tartoznak: az eltartás, zsoldfizetés, beszállitás, kiigazitások, sebesek és más betegek kórházai 's a' t. Az első részben kevesebbek a' meggyőzendő akadályok, csak hogy a' megkivántató költségeket öszveszerezze előbb a' statns, mert a' szállitók és más vállalkozók beszereznek mindent. Az ujonczszedés is könnyü, kivált ott, hol a' conscriptio be van véve. Sokkal több nehézségekkel van a' második rész egybekötve, hogy épen a' munkálat idején meg ne akadjon a' hadi erő. Megváltozván a' hadfolytatas módja, a' katonai gazdaságnak ez az ága is sok változásokon ment keresztül; de ugy látszik még is, hogy hadakozas idejében mindenkor csak két fő rendszert követtek leginkább, u. m. az erőszakos szerzés (Requisitio) és élelemtárállitás (magazinum) rendszerét. A' első abban áll, hogy a' katonaság tartására szükséges dolgokat azon helyeken csikarjak ki, hol a' katonaság fekszik. Hajdanta is követték ugyan ezt a' módot, de ujabban a' Francziák hozták tökéletességre. Nagyon könnyü módnak tartván ők a' csikarást, a' háboru terveinek kivitelében is hamarább boldogulhattak. De a' mellett, hogy még is sokszor megcsalja ez a' mód a' sereget (mert nem mindig kaphatni meg mindenütt a' szükségest) sok igazságtalansággal is van egybeköttetve, ugy hogy sokszor prédálásra fajul el. V. Károly császár látván olaszországi hadakozásában, mellyet a' pápa ellen folytatott, a' requisitio rosz oldalait, 1546 Regensburgban élelemtárokat állitott fel, azokra felügyelőket (Proviantmeister) nevezett, 's igy folytatta később háborujit. Ez az élelemtári rendszer idővel mind inkább megjavitatott, 's a' kapitányok a' magok századjaikat ezekből tartották, mi a' föld népének nagy könnyebbségére szolgált. De strategiai szempontból nagy akadályokkal van ez a' mód is egybekötve; mert az egész hadtest élelem és hadtáraihoz van kapcsolva, nem mozoghat könnyen és szabadon, sok poggyász kiséri a' tábort, 's ha a' társzekerek ellenség kezére jutnak, zavarba jő a' hadi test. A' két rendszerből tehát egy ujat fejtettek ki, u. m. a' csikarás mellett járó kelő tárakat is hordoznak, de csak kisebb kiterjedésüeket, a' sereggel, hogy a' hol nincs mit csikarni, azokból készen kaphassa a' sereg élelmét. Németországban tovább tartott a' csikarás rendszere; de már Spanyol és Muszkaországokban azzal sokáig nem boldogulhattak a' Francziák. Ajánlható könyvek ebben a' tekintetben: Cankrintól: „*Über Militär-oekonomie in Frieden und Krieg, und ihr Wechselverhältnisz zu den Operationen*“ (Petersburg 1820. 3 köt.) Ribbentroptól: „*Archiv für die Verwaltung des Haushalts bei den europäischen Heeren*“ (Berlin 1818—1819). Az austriai hadsereg gazdaságára tartozó rendeleseket és törvényeket öszveszedték, és a' tárgyak ágai szerint környülállásos magyarázatokkal előadták Bundschuh és Hübler tanácsosok. Nevezetesen az utolsónak több kötetekre terjednek gyüjteményei, mellyek a' katonai test igazgatását általjánosan is érdeklik. *Kállay.*

KATONAI IRÓK. A' franczia revolutio ideje olta a' katonai tudományokban is nagyobb élet terjedt el; mert megváltozván a' gondolkodás módja, annak mind a' hadi mesterségekre, mind a' tisztek kiformálására nagy befolyása lett, mellynek következésében szaporodván a' tudományos fejek száma a' katonai rendben, nagyobb kiterjedést nyert a' katonai literatura.

Itt csak a' nevezetesebb irók lesznek röviden megemlítve, kik az újabb időben a' katonai tudományok egyik másik ágában jelesebben írtak. 1. A' Tacticában: Rouvroy szászországi ezredes irta a' pattantyús gyakorlatokról; Plümike burkus őrnagy írt ugyan e' tárgyról, különösen szemmel tartva a' burkus pattantyusságot. Hasonlóképen burkus őrnagy Deckernek „*Lehrbuch der gesammten Artillerie-Wissenschaft*" és a' würtembergi pattantyus őrnagy Breithauptnak „*Technisches Handbuch*" czimü könyvei nagy megelégedéssel fogadtattak. Ugyan csak a' pattantyus tudományban jeles irók: Hoyer vezérőrnagy a' burkus hadseregnél; Rődlich, Benzenberg, ki Hutton újabb lövöldözési próbatételeire legelőször tette figyelmetessé Németországot. A' minázásról vagy földalatti harczról tanuságos könyvet adott ki Hauser, austriai ingenieur kapitány. 2) A' sereg tanításában: gróf Bismark tábornok különös dicsérettel irt a' lovasság használásáról, és annak gyakorlása módjáról. Őrnagy Decker, kapitány Xylander, Hügel, Krohn, ezeredes Reichlin von Meldegg, és Valentin porosz parancsnok, legtöbbet és legjobban irtak ezen ágában a' katonai tudományoknak. 3) A' felsőbb tacticában köz dicséretet nyert mindenütt Károly austriai főherczeg esmeretes munkája: *Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darstellung der Feldzüge von* 1796. *und dnrch die Feldzüge von* 1799. — Ez után lehet tenni Valentinnek értekezését „*Über den Krieg in Beziehung auf grosze Operationen*" (1821—1824.) Nevezetes irók ugyan ebben az ágban: Jomini, Bülow, Rogniat, Theobald. 4) A' földrajz tudományban: Hahnzog, Lloids, Lehmann, Decker 's Müffling. 5) A' vár erősitésben: Aster, Carnot, Douglas, Hoyer, Seydel, Bousmard, Xylander, Eickemeyer, Dufour. 6. A' hadtörténeteiben: Plotho, Seydlitz, Jomini, Müffling, Vaudancourt, Blesson, Pelet, Theobald, Koch, Gourgaud, Jones, Vignolles, 'sat. A' katonai időszaki iratok közt nagy kedvességet nyertek az austriai katonai időszaki iratok, mellyekből minden hónapban egy kötet jelenik meg, 's nagy érdemü szerkeztetője Sehels kapitány szinte 16 évolta folytatja. Említést érdemelnek végre Doisy munkája: „*Essai de bibliologie militaire*" (Paris 1824) 's Carrion Nizasé: „*Essai sur l' histoire générale de l' art militaire.* (Paris 1824).

Katonai iskola. Meg kell különöztetni a' katonai academiákat a' kadétok tanuló házaitól, 's más egyes katonai iskoláktól. A' katonai academia egy főbb tanitó intézet azoknak tudományos nevelésére, kikből tisztek válnak. Ebben a' tanitók és tisztek academiai módon tanitanak, 's a' tanitványoknak, kik oda jutnak, előre birni kell már nyelvek, történetek, mathesis, földleirás esmereteivel, és más mechanicai készségekkel, — egy szóval, felfogási tehetségeknek kell lenni. A' tulajdonképen való katonai tudományokon kivül, mellyek közt a' hadi szolgálat főhelyet foglal el, tanittatnak ebben a' hadi segédtudományok is, p. o. hadi történetek, hadi földrajz, és az ujabb élő nyelvek. Rendesen az illy katonai academiák fővárosokban vagynak, hol könnyebben meg lehet szerezni mind a' tanitásra szükséges eszközöket, mind a' szolgálati és fegyverbeli practicai esmereteket; 's szerkeztetések már katonai fenyitéken alapul. Illyen katonai academiák vagy iskolák a' pattantyusok és ingenieurek tanitó intézetei, mellyek rendesen egybe vagynak kötve, ha nem mindenütt is. — Kadét-iskolák és más katonai nevelő-házak olly tanitó intézetek, mellyekben az ifjak a' közönséges iskolai esmeretek mellett fegyver gyakorlásra 's más hadi szolgálatra tanitatnak a' status költségén. Több czélok vagynak az illy iskolákkal összeköttetve: u. m. 1) szegényebb nemesek és a' katona tisztek gyermekeiket ide be adhatják, kikre a' felvételben legtöbb tekintet van. 2) Mint kezdő iskolákban, megtanulják a' gyermekek ezekben a' szolgálatra

szükséges nyelvet, 's más realis esmeretekre és mechanicai készségekre is tanittatnak. 3) Mint hadi iskolákban 10 vagy 12 esztendős koroktól fogva a' gyermekek katonai lábon tartatnak, élelmeket, ruházatjokat katonai rendhez képest kapják, katonai engedelmességre és pontosságra szoktattatnak 's 17 esztendős korokig mind arra, a' mit egy altisztnek, kivált a' gyalogságnál tudnia kell, megtanittatnak. — Ez a' hármas czél nehézzé teszi az illy intézetek szerkeztetését, mert nevelői elveket katonai formákkal nem könnyü dolog egybekötni, hogy csupa mechanismus ne ölje el a' lelket, vagy pedig meg ne szokja a' gyermektanitvány a' dolog külsejét annak velejéül venni. De az értelmi tehetség kifejlése is nagy akadályoknak van kitéve. Mert a' gyermek hat vagy hét esztendős korától fogva más társaival egy házban, mindig egyenlő irányok közt nevekedvén, 's tanittatás-módjok is az elemi esmeretekben merő mechanismuson épülvén, mikor felsőbb osztályokba kell nekik átmenni, hol tudományos elvek szerint folyik a' tanitás, rendesen fáradt elmével mennek oda, 's inkább szeretnének már megválni az iskolától, és tiszti öltözetet viselni, mint mélyebb esmeretekre szert tenni. A' mellett nagyjára az illy intézetekben csak katonai tárgyak tanittatnak, mellyek inkább az emlékező tehetséget foglalatoskodtatják. Az is nem kis bajt ád, hogy szegény gyermekek és olly árvák jőnek sokszor az illy iskolákba, kiknek első nevelésekre semmi vagy nagyon csekély gondot fordítottak, 's azért ítélő tehetségek rendszerint parlagon maradt. Egy szóval annyit mondhatni, hogy közönséges tonus és egyoldalu nevelés uralkodnak az alsóbb katonai iskolákban, mellyekben tökéletes tisztek nem formáltathatnak. Bevett hit az ugyan a' katonai szolgálatról, hogy a' katonai rend fenyitéken és függésen alapulván, nem is szükség az illy iskolákban a' lelki kifejlést főczélul tenni; minden el van azok által érve, ha jó altiszteket formálnak, kik szolgálatjokat értvén, meg szokták az engedelmességet. 'S ez annyiban igaz is, ha a' status ugy kivánja, hogy mint eddig ugy ezután is, a' katonaság különbözzék a' polgári rendtől; de ha valamikor a' nemzeti katonaságra való szükség jobban éreztetni fog, mint most, a' tanitási mechanismuson is változtatásnak kell esni, hogy a' katona magát polgárnak is tartsa; és különösen a' tisztekben nem csak egy oldalu hanem általjános lelki kifejlést is kell kieszközleni. Mert csakugyan nem lehet mondani, hogy kadétházakból 's más felsőbb katonai iskolákból kerülnek egyedül ki a' derék hadvezérek, legalább a' Romaiak és Görögök előtt azok esmeretlen dolgok voltak. Francziaország kezdte azokat felállitani. A' katonai iskolákra nézve illy fontos javitásokat ajánlottak sokan 1) Az előre készitő iskolákat el kell-választani a' specialis iskoláktól. 2) Amazok csupa nevelési, ezek academiai szerkeztetésüek legyenek, 's mind a' kettőben csak a' házi dolgok mechanismusára illesztessék a' katonai forma. 3) Mind a' kettőben szélesiteni kell a' tanitás tervén, p. o. hogy a' kadetiskolákban 16, v. 17 esztendős koráig mind azt megtanulja az ifju négy vagy öt osztályban, a' mit gymnasiumi vagy encyclopaediai alaptanitásnak nevezünk, következésképp a) nyelveket és nyelvkészséget, b) historiát, földirást, literaturát, c) számvetést és földmérést, d) mivészi készséget, p. o. rajzolást, lovaglást, vagdalkozást, tánczot, uszást, evezést 's a' t. e) katonai különös gymnasticát. A' katonai specialis iskolákat osztán igaz polytechnicai iskolákká kellene tenni (millyen a' parisi volt 1796 olta) mellyeknek külön szakaszokból (Sectiones) kell állaniok, a' status szolgálat elágazásai szerint, nevezetesen a) a' gyalog tiszti szolgálat, b) a' pattantyusság, c) ingenieurség és bányászat, e) ut-viz- és hidépités, f) polgári épitő mesterség, 's g) kamarai tudomány szakaszaiból. Ezen módositásokból 4.) ez a' főjavitás kerekednék, hogy min-

den rangból és állapotból lehetne mind a' két nemü intézetbe ifjakat felvenni; csak a' szegényebb gyermekek számára, kiknek szüleik érdemeket tettek, kellene nehány üres helyet hagyni, kik a' status költségén neveltetnének, mások pedig fizetnének a' tartásért. Németországban legjobb katonai iskolák találtatnak az austriai tartományokban, Burkus,-Szász- és Bajorországokban. *Kállay.*

KATONAI TUDOMÁNYOK, másképen hadi tudományok, magokban foglalják mind azon esmereteket, mellyek a' had folytatására szükségesek. Cancrin, Auracher, Krug és mások encyclopaediai formában adták elő a' hadi tudományok összveségét. Itt azokról csak a' legszükségesebb esmeretek közöltétnek. A' hadakozás két nép közt támadt veszekedésnek fegyveres erővel eldöntése, a' midőn egyik fél a' másik kivánságainak vagy követeléseinek szép uton nem akar eleget tenni. Minthogy mindenik hadakozó rész a' maga akaratját akarja megállapitani, a' hadnak más czélja nem lehet, mint az ellenség erejének olly megtöretése, hogy osztán az erősb fél azon a' maga hasznát követelhesse is.

Minden statusnak készen kell magát tartani, hogy ha háborura kel a' dolog, azt hathatósan folytathassa 's a' nagyobb erő ellen tudja függetlenségét védeni. Erre a' czélra előkészületek szükségesek, mellyek az igazgatás munkájihoz tartozván, a' hadigazgatás mesterségét szülik. Magában foglalja ez a' status oltalmazása módját általjánosan, nevezetesen a' fegyveres erő felállitását, várak épitését, felmüszereztetését, hadi szer és élelemtárak rendbehozását 'sat. A' hadsereg élelemmódjáról való oktatás régenten főága volt a' hadi tudományoknak, de most csak az ezekre való előkészületekben van arról szó, miolta a' csikarás rendszere a' régibb élettári rendszert helyéből kimozditotta. (l. KATONAI GAZDASÁG). Legfelebb is tehát a' hadsereg szükségesekkel való kitartására, a' töltések, és más hadeszközök rendes kiszolgáltatására terjeszkedik most ki a' hadtárnok figyelme, minthogy ezeket nem mindenütt lehet megkapni, 's előre gomoskodik arról, hogy a' már kész menedékhelyek és hadi szálások jó állapotban legyenek, 's az ország azon részeiben, hol nem lehet csikarás utján is élelmet kapni, ahoz való tárak állittassanak fel, 's eleve élelem-czikkelyekkel meg is rakassanak. Minekelőtte a' szorosabb értelemben vett katonai tudományokat megemlitenők, figyelmetessé teszük az olvasót arra, hogy az ujabb időben a' tactica megkülönböztetett a' strategiától, ámbár a' külön vált theoriai megalapitásoknak semmi practicai hasznok nincs. Ha a' strategia alatt a' hadvezéri mesterséget értik a' szó eredeti értelmében, vagy is hogyan kelljen hadat folytatni, ugy a' magyarázat helyes ugyan, de az is bizonyos, hogy illy értelemben az soha sem válik tudomány-ággá a' hadi tudományok közt. Hogy ha pedig csak bizonyos hadi testmozgásokat akarnak annak theoriájává tenni, hogy a' tacticától megkülönböztessék, ugy még nagyobb lesz a' tévedés, 's igaza van a' „*Krieg für wahre Krieger*"czimü munka irójának, midőn ezt mondja: „A' ki Bülowval azt hiszi, hogy a' strategia a' lövés határánkivül, a' tactica pedig annak határán belől esik, a' még nem sokat tud." Valamint a' csatában győzedelem, a' győzedelemben pedig az ellenség tenkre tétele a' czél: ekképen a' tacticának a' győzedelem, a' strategiának pedig a' had közönséges czélja elérésére kell vezetniek ugy, hogy a' tacticának ugy kell állani a' strategiához, mint a' különösnek a' közönségeshez, az alantibbnak a' felebbihez, 's igy lesz osztán értelme is a' gyakran félre értett strategiai melléknévnek. A' tulajdonképen való hadi tudományok igy következnek, nem hozván itt fel az előre készitőket: I. Tactica, vagyis az a' tudomány, miként kelljen a' sereg-csoportokat (Truppen) kiformálni, felállitani, és használni a'

harczban. Három részre oszlik, u. m. a) Fegyvertudományra, melly magában foglalja a' puskával, ágyuval, nagyobb és apróbb tüzzel való bánást, ugy a' puszta fegyverek használását. b) Kezdő tacticára (Elementar-Taktik). Ez a' katona kiformálásáról, és kibontakozásokról (evolutiones) tanit, mellyek a' katonai gyakorlások irott rendszabályaiban el vagynak határozva. c) Tulajdonképi tacticára, mellyben a' sereg-csoportok kiállitása és használása módjáról a' harczmezőn, nem különben a' különbféle fegyvernemek okos alkalmaztatásáról van a' szó. Ide veszik némellyek a' hadszállások kimérését is (Castrimetatio) és a' hidverés tudományát. Mások egy felsőbb tacticáról is szólanak, de az nem lehet egyéb strategiánál. II. Földszin tudománya (Terrainlehre), vagy is az az esmeret, hogyan lehessen a' hadi munkálatnál jól használni a' csatahelyet. Egybe van ezzel kötve a' tájékok kivizsgálása (recognoscirozás), a' földszin felvétele (geodaesia), és a' tervrajzolás (Planzeichnung). III. Hadiépitőmesterség (Fortificatio), melly szerint valamelly helypontot mesterséges segédeszközökkel ugy meg lehet erősíteni, hogy azt kis erő sokáig oltalmazhassa nagy erő ellen. Eloszlik a) vár épitési tudományra, (fortification permanente), b) vár ostromi és védelmi tudományra (attaque et défense des places), c) harcz mező erősitési tudományra, (fortification passagère), miképen kelljen a' tábort meg erősiteni, harczkunyhókat, sánczokat, karózatokat 's a' t. felállitani. A' segéd tudományok közé tartoznak a' mathesis, statistica, katonai geographia. Legtöbb hasznát lehet ezek mellett venni a' hadi történetek tudásának, mellyek, — mint nagy Fridrik mondotta — feleleventik a' képző tehetséget, a' lelket nagy ideákkal töltik be, 's a' bátor szivet termékeny tettekre fakasztják ki. Meg kell végre jegyezni azt is, hogy a' katonai tudományok magokban nagy hadi vezért még nem szülnek, mert arra különös természeti talentom, eleven felfogás, a' körülményekhez képest hirtelen feltalálás, szóval: lelkes conbinatio kivántatik, mit magok a' tudományok nem adhatnak, ha a' természet megvonta valakitől segédkezét. Valamint a' lélek Raphael munkájiban felüláll a' perspectivai tudományon, ugy a' jó hadivezér is tud magától teremteni, 's a' tudományos esmereteket magok helyén használván, képes előre nem is várt eldöntő nagy tettekben azokat létesülésre hozni. *Kállay.*

Kátrány, a' fenyőnemek gyökszálából piritatik ki. A' régi Macedoiak 's a' mai Svédek vermekben teszik ezt, de sok kátrányt vesztve. Jobb a' kemenczében piritás. Már Plinius esmerte a' kátrány-kemenczéket, mellyek hengeridomuak, felül boltosak, kő vagy erősen megtömött agyagpadlázaton állanak, melly egy csatornát bir a' kipiritott kátrány kifolyására; a' bolton pedig lyuk van az utána tevésre. Az összevágott gyökerekkel megtöltött és bezárt kemencze körül tüz rakatik, addig tápláltatandó, mig többé semmi sem foly ki a' csatornán ált. Először savanyuviz vagy kátrányepe (égetett olajjal vegyült eczetsavany) foly ki, utóbb barna kátrány, mellyen tiszta, sárga uszik; végre sürü, fekete. A' barna és fekete szinte égetett olaj, melly szinte a' szénülés alatt erede; a' sárga ellenben kiizzadott tiszta gyántár. Az égő szerek kimélése végett kőköpönyeggel veszik most a' kemenczét körül, melly mintegy $\frac{1}{2}$ lábnyira van a' kemenczétől, 's rajta egy szénlyuk 's több piszkáló 's öntő lyuk van. A' belső kemencze rostélyt kap, 's ez alá egy átlyukasztott vasfazekat szinte csatornával, a' kátrány lefolyása végett. A' kemencze megtöltetvén 's bezáratván, a' köpönyeg belsején tüz rakatik 's a' szénlyuk is becsináltatik. Az Oroszok a' nyirkéregből is olvasztanak ki kátrányt, Dachert vagy Daggut (nyirolaj) név alatt, 's bagaria készitésre használják. A' közönséges kátrány használata esmeretes, a'

kátrányepe eczetsav gyanánt használtatik. A' hátramaradó szénből lassu tüznél 's rekedt levegőben korom égettetik a' bezárt kemenczében, melly hosszu fakéménybe végződik, 's egészen fen szitával elzáratott. Sok kátrány főzetik szurokká fedeletlen fazekakban is, szabad tüz felett. A' sárga és barna kátrány a' világos öntő szurkot adják; ha pedig a' fekete is hozzá adatik, tisztátalanabb fekete hajószurok támad. —*j—a.*

KATZBACH melletti ütközet Aug. 26. 1813. A' Napoleon és a' szövetségesek közti fegyvernyugvásnak Aug. 17. vége lön. Blücher a' Katzbach (Silesia liegnitzi kerületbeli folyó) jobb partján, az ellenség pedig a' balon állott. Ez ugyan több apró véres csaták után 19 és 20 Bunzlauból, hol Ney a' Bober hidját lerontotta, Löwenberg megé visszavonula; de Napoleon parancsára 21-én ismét a' Bober bal partjára előnyomult a' franczia tábor, Ney, Macdonald, Lauriston és Sebastiani alatt, kikhez még Marmont és Mortier valamennyi őrsereggel csatlakozának, összesen 130,000 ember. Ugyan e' nap Löwenbergbe érkezék a' császár. Tüstént mind itt, mind Bunzlaunál, hol Sacken Ney előtt futni kénytelenüle, áltmenének a' Francziák a' Boberen, 's három véres nap alatt Goldberg megé nyomák vissza a' szövetségeseket. Blüchernek nagyobb erő ellen minden fő ütközetet kerülnie kelle. Azért seregét egy folyamvölgyek 's dombsorok által fedezett vidékben állitá fel, 's fő hadiszálását 23 Jauerbe tevé. Az ellenségé Katzbach mellett Goldbergben volt. De már 23. délután valamennyi őrsereggel, 's Marmont és Mortier osztályival, Berthier és Ney marsalokkal Dresdába siete vissza Napoleon, hogy e' várost a' szövetségeseknek Csehországból kirohant hadai ellen megtarthassa. Sileziában mintegy 80,000nyi két tábor álla most szemközt: Blücher alatt Sacken, York és Langeron, haditesteikkel; Macdonald alatt: saját seregén kivül, Neyé és Lauristoné, Sebastiani lovasságával. Midőn igy az ütközet egyenlő vivó erővel elkezdendő vala, Aug. 23—28-ig csaknem szakadatlanul ugy esett az eső, hogy minden hegyi patakok kiáradnának. Ney osztálya 25 Katzbachig előnyomult, 's 29 Liegnitznél állott; Lauriston Goldberg mellett, Macdonald Goldberg megett állának. Már elhatározá Blücher a' megtámadást, midőn az ellenség a' Katzbachon áltkelvén, Langeron és York csapatjait visszanyomta. 26 a' szövetségesek Eichholz és Weinberg közt megtámadák. Sacken a' jobb szárnyon Souham ellen, Langeron a' balon Lauriston ellen, York a' szövetséges sereg közepén Macdonald ellen vivának. De Lauriston a' szövetségesek bal szárnyán igen előre verekedett, midőn délután Blücher a' győzelmes jobb szárnyról orosz lovassággal, ágyuval és gyalogsággal Macdonaldra rohant, 's az ellenség közép tusáját elszakasztá. Kivont fegyverre került a' viadal, mert többé egy puska sem sült el. A' brandenburgi zászlóallj egy franczia granátos négyszeget 20 percz alatt puskaaggyal földre vert, 's maga csak 200 embert vesztett. Igy az ellenség harczsora keresztül volt vágva! Midőn most Blücher lovasságával az előrenyomult Lauristont oldalról megrohanná, 8000 porosz és franczia lovasság halálos bajvivásba keveredék. Egy fertály mulva Blücher hajdankori lovagbátorsága 's lelkesedett ezredeinek hős ereje elhatározá a' diadalt. Az ellenség „rajta!" kiáltás közt lóval emberrel a' dükösködő Neissebe és Katzbachba szorittaték. Más nap Liegnitznél verék meg a' futó hadat; Blücher Goldbergen tul kergeté; 28 Löwenbergnél ujra megverék. Pacthod tábornok, ki hogy a' szövetséges sereget Jauernél hátulról támadja meg, Löwenbergből Schönaun keresztül jött, a' kiáradt hegyi patakok által feltartóztatva, későn érkezett a' csatapiaczra. Mivel pedig Hirschbergnél a' Bober bal partjára ált nem kelhete, a' jobbon lefelé Löwenbergig vonult. Itt Lauristonra bukkant. A' plagwitzi tetőkre helyezé ugyan ez

magát, de 8000 fónyi serege tenkre tételék, 's 30-án csak 700 emberrel futhata Macdonaldhoz. Hasztalan iparkodék ez 29. a' Boberen hidakat verni. Délután megtámadák, 's 29—30 éjtszaka alig 12,000 emberrel illant el a' Boberen Görlitz felé. A' kiáradt folyam gátolá további üzetését. Ez volt a' katzbachi győzedelem. A' szövetségesek 103 ágyut, 2 sast, 250 ágyuszekeret nyertek, az ellenség kórházával, butyorával, tábori kovácsmühelyivel és liszt-eleségével; elfogtak 18,000 embert, egy osztályos és 2 brigade-generallal együtt. Silesia szabaditva lön. Az ősz vezér Sept. 7-ig üzé az ellenséget a' Queisz és Neisse vizeken tul. Blücher a' Neisse jobb partján Görlitznél állapodott meg, 's egyesült az Ausztriaiakkal Bubna alatt. Ez által Csehország is szabaddá tetetett; 's a' Reichenbergig előre nyomult Poniatowski Sept. 17 a' Stolpen melletti erős állásba visszavonulni kénytelenült. *J.*

KAUKAZUS, havas bércz Nyugotásiában, melly délkeletről éjszaknyugot felé nyulik, 's a' 6000 nsz. mf. nagy földszorulatot a' kaspiumi és fekete tenger között foglalja el. Hossza 140 mf., szélessége különböző. Mosdoktól Tiflisig 40 mf. szélesnek lehet mondani. Hegyi folyók, mélységek és lavinák miatt ezen bérczhez nagyon nehéz jutni. Két párhuzamos hegysora van. Magas háta, mellyről a' hegy mind két oldala felől ereszkedik, granit nemből áll. A' Kaukazus legmagasabb teteji jéggel 's hóval vagynak borítva, csucsai többnyire kopaszok, alantabb erdők fedik. Nyugoti oldalán emelkedik fel az Elbrus vagy Elburz, mellynek csucsát az orosz academicus Kupfer, néhány Tscherkessekkel, Emanuel ezredes által ágyukkal 's Kozákokkal biztosittatva, Aug. 22, 1829 megmászá. Magassága volt 15,365 par. láb a' fekete tenger felett (vagy 16,376 angol láb); a' hóvonal magassága 10,384 par. láb. A' Kasbeck magassága 17,388 l. Keleti részén legmagasabb a' Havas, Kubától nyugotra; 1810 mászták meg először; 's Schah-dagh (Királyhegy) és Schah-Elbrusnak is neveztetik. Közönségesen Elbrus a' neve a' Kaukazus láncából kiemelkedő, igen magas csucsos hegyeknek. Az örök hó határa a' Kaukazuson 1890 lábbal magasabb mint a' schweizi és savoyi alpeseken. Két hegyi szoros utja nevezetes: a' kaukazusi 's az albaniai (kaspiumi) kapu. A' Kaukazuson eredő folyóvizek nagyobb része vagy kelet felé folyik a' kaspiumi, vagy nyugot felé a' fekete tengerbe. A' Kaukazus éjszaki oldalán nyugotra folyik a' Kuban a' fekete, 's keletre a' Terek a' kaspiumi tengerbe, melly folyóvizeken tul a' hegység Oroszország pusztájiban ellapályosodik. A' Kaukázus déli oldalán keletre folyik a' Kur a' kaspiumi, 's nyugotra a' Rioni (régieknél Phasis) a' fekete tengerbe, melly folyóvizeken tul a' török és persa Örményország hegyei emelkednek, 's a' Kaukazusnak öszvefüggését formálják Nyugotásia egyéb hegyeivel. A' millyen durva 's terméketlen Kaukazus főhegye, szintolly termékenyek kivált déli oldalai, hol a' tartomány patakokkal, erdőkkel, gyümölcs, és szőlőkertekkel, buzaföldekkel 's legelőkkel felváltva, mindent bőségben szolgáltat. A' szőlőtőke, gyümölcsfák, sőt gesztenye és figefák is minden ápolás nélkül tenyésznek. Mindennemü gabona, ris, gyapju, kender jelesen diszlik; de a' földmivelésre kevés szorgalom fordítatik, minek részint a' lakosok restsége, részint a' népetlenség 's bátortalanság okai, minthogy a' hegyi lakosoknak, 's kivált a' Lesghiusoknak, rabló megtámadásai, ezen vidékek földmivelő lakójit szorgalmok gyümölcsétől megfosztják, 's magokat az embereket is mint rabszolgákat elviszik. Mindennemü vad nagy sokasággal találtatik; itt van a' fáczán hazája. Az ásványország gazdag kincseket foglal magában, mellyek csaknem egészen elmellőztetnek. Nevezetes sok tájakon az ásványvizek és a' hegyi olaj vagy naphtaforrások bősége. Némelly források hegyi olaj isza-

pot bugyognak ki, melly dombokat formál, növő hegyeknek nevezetteket. Kaukazia minden gyógyferdőji Sándorferdő nevet viselnek. — A' lakosok különféle származásu és nyelvü kis népségekből állanak (Georgiaiak, Awchasok, Lesghiusok, Ossetok, Tscherkessek, Taschkentàk, Khistok, Inguschok, Kharabulakok, Tschetschenzek, Tatárok, Örmények, Zsidók; 's némelly vidékeken nomad Arabok is), kik részint görög és örmény kereszténynek, részint mohammedanusok, részint zsidók, részint csillagokat, hegyeket, kősziklákat, fákat imádók. Sokan megkülönböztetik magokat szép, rendes, 's tartós testalkotás által, kivált a' Tscherkessek és Georgiaiak, kik az egész világon a' legszebb emberi fajt képzik; a' honnét a' keletiek haremjeik számára nagyon keresik a' bájoló circassiai és georgiai nőket. A Kaukazusiak (öszvesen 900,000) részint kis, gyakran csak néhány falukon uralkodó fejedelmek, részint vénjeik alatt állanak. Közöttök legnevezetesebbek a' Lésghiusok, kik a' Kaukazus déli oldalán, Alasan folyóvizétől (Pliniusnál Albanus, Strabonál Alazon) balra, Kachetia és Daghestan közt igen termékeny vidéken laknak, 's a' Lasiusok, kiknek a' régi Colchis (Lasica), most a' trapezunti és akhalzichi basaság része, a' hazájok, 's kik ijesztői az Örményeknek, Persáknak, Georgiaiaknak 's Törököknek. A' szabadság vitézségre tanitja, 's a' szükség rablásra kinszeriti őket. Ezért igyekeznek gyengébb szomszédjaik, az ő megtámadásaikat ajándékokkal megelőzni. A' Lesghiusokat ellenben kősziklás hegyeik eléggé oltalmazzák idegen megtámadástól. Csaknem semmi mesterséget sem üznek; baromtenyésztések, földmivelések, tulajdon szükségeikre sem elegendők. A' gazdaságot az asszonyok viszik, 's ezek készitenek a' gyenge, finom szőrü juh gyapjuból teritőt, posztót 's köpönyeget. A' férjfira egyéb foglalatosság nem marad, mint hadakozás és rablás, háza szükségeinek megszerzése végett. Minden szomszéd fejedelem megvásárolhatja segedelmeket, ha a' szükséges élelmen kivül fejenként 10—12 ezüst rubelt fizet. Örömest egyes csapatokban járnak, az ellenséget bátorságositják, 's véletlen megtámadják. Szerencsétlen ütközetben a' leghősiebb vitézséget mutatják. Valamint az egész Kaukazuson, ugy nálok is uralkodik a' vendégszeretet 's vérboszu. Egy idegen sem utazhat tartományjokban, hogy egy vendégszerető vagy kunak ne volna kiséretében. Ez által mutattatván be, mindenütt barátságosan fogadtatik 's megvendégeltetik. Midőn az Oroszok 1828 török Örményországot 's Akhalzich erősségét elfoglalák, sok kaukazusi népek hódolának az Oroszoknak, 's ezek közt a' Lesghiusok is. — Mind azon tartományok, mellyek a' Kaukazuson 's körüle feküsznek, kaukazusi tartományoknak neveztetnek (öszvesen 5478 nsz. mf., 1,673,5001.), 1813 Oroszország és Persia között kötött béke olta az orosz birodalomhoz tartoznak, a' nélkül mindazáltal, hogy egészen alája volnának vettetve; mert csak egy kis résznek, a' georgiai tartományoknak, van rendes, leginkább katonai kormányzása. Jelenleg 6 kaukazusi tartomány vagyon: 1) Tiflis vagy Grusia, avagy orosz Georgia 832 nsz. mf. 390,000 l. és TIFLIS (l. e.) fővárossal. 2) Imirete, oroszul Melitenia, 645 nsz. mf. és 270,000 l. 's Kotatis fővárossal. 3.) Tscherkessia, csak oltalom alatti tartomány, 1535 nsz. mf. 550,000 l. 4) Daghestan, azaz hegyi tartomány, a' kaspiumi tenger mellett 434 nsz. mf. 184,000 l. 's Derbent fővárossal. 5) Schirwan 445 nsz mf., 133,000 l. Baku fővárossal, melly legjobb kikötő a' kaspiumi tengeren. Ezen táj, virányos mezejiért rózsaparadicsomnak neveztetik. Szomszédságában naphtaforrások vagynak, mellyekhez a' Parsusok Indiából is elzarándokoskodnak. A' tüztemplom is itt fekszik, mellyben az örök tüz ég. A' Tereken tul fekszik 6) a' Kaukazus éjszaki oldalán Kaukazia (1822 előtt Ge-

orgiewsk kormányság) 1585 nsz. mf. 146,000 l., kik között 21,000 Orosz, 48,000 gyarmatos. Itt 22 erősség vagyon (mint Georgiewsk, Kislár, kereskedő város 9000 l., Alexandrowsk 'sa't.) a' Kuban, Kama és Terek hosszában, a' Kaukazus vad népei ellen rendeltetve oltalmul. 1825 olta ezen tartománynak Stawropol a' fővárosa. A' kereskedést többnyire Örmények üzik. Itt fekszik a' skót missio intézet Karas, 1803 alapítva 's Sareptából Herrnhuterek által nagyobbítva oskolákkal 's könyvnyomtatással. L. Gamba „*Voy. dans la Russie méridion. et particulièrement dans les prov. situées au-delà du Caucase; depuis* 1820—24" (Paris 1826 két köt. és Atlas.).

KAUNITZ (Venczel Antal), rom. szent bir. herczeg, rietbergi gróf, az arany gyapjas rend vitéze, sz. István rend nagy keresztese, austriai cs. k. status- és conferentialis minister, titkos udvari és status canczellár, régi grófi házból szárm., mellynek törsök háza Kaunitz uradalom Morvaországban, 2 mértföldnyire Brünntől. Nagyatyja, gróf Kaunitz Dominik András, az arany gyapjas rend vitéze 'sat. szül. Bécsben 1655, cs. k. első követ volt a' ryswicki békegyülésnél 's meghalt 1705. Ennek fija, Maxim. Ulrik, szül. 1679, cs. kir. kamarás, titkos tanácsos, az arany gyapjas rend vitéze, a' romai udvar 's Németország némelly kerületeinél követ, végre országkapitány Morvában és birodalmi udvari tanácsos, meghalt Sept. 10. 1746. Ostfriesland és Rietberg örökös grófnéjával kötött házassága által hasonló nevű grófságot kapcsolt a' Kaunitz familiához, de felette hosszas perlekedése volt a' burkus királlyal, mint az ostfrieslandi grófok felváltójával. Ezen házasságból 19 magzat származott, kik közt Venczel Antal, az ötödik fiu, szül. Bécsben 1711, 's férjfi testvérei közt a' legifjabb volt; a' honnét papságra rendeltetett, 's Münsterben kanonoki ranggal felruháztatott. De midőn testvérei részint a' csatamezőn részint betegségben elhaltak, és ez által ő egyedül maradt házának törzsökfentartója, kilépe a' papi életből 's országos hivatalokra adá magát. Lelki tehetségei, segitetve szép és erős testalkat 's nagy ügyesség által minden testi gyakorlások nemében, legkivánatosabban fejlődtek ki. Először Bécsben tanult, azután Leipzigban 's egy ideig Leydenben. 1732 kezde utazásához Angliába, Franczia és Olaszországba, 's 1735 VI Károly császár birodalmi udvari tanácsossá nevezé, 's kevés idő mulva második császári biztossá a' regensburgi országgyülésre. Midőn ezen császár halála után Kaunitz hivatala megszünt, jószágaira ment Morvaországba. Mária Therezia uralkodásra lépte után fényes kilátások nyilának meg neki. 1741 Romába XIV Benedek pápához, 's onnét Florenzbe küldetett, 's titkos bizottságait a' kölcsönös felek tetszésére végzé. 1742 végén mint követ Turinba ment, az oltalmazási szövetséget Sardinia és Ausztria között a' bourbon udvarok ellen még szorosabban öszvekapcsolni, melly kötéshez végre Anglia is hozzá állt. Azon mód, melly szerint ezen különféle bizottságokat végrehajtotta, olly vélekedést gerjeszte ministeri tehetségei felől, hogy nem sokára fontosabb dolgok is bizattak reá. 1744 lothringiai Károly herczeg, austriai Németalföld főkormányozójának udvaránál austriai ministerré neveztetett. Midőn nem sokára ennek hitvese, Mária Anna főherczeg asszony meghalt, Kaunitz vevé által, a' herczeg távollétében, austriai Németalföld ideigleni igazgatását, melly akkor annyival terhesebb volt, minthogy Franczia ország már hadat izent, 's Németalföld elsőben volt kitéve a' franczia beütésnek. 1745 ugyan itt valóságos teljes hatalmu ministerré neveztetett, 's ezen terhes hivatalt a' Németalföldiek megelégedésére viselé, mig nem a' franczia fegyverek előnyomulának. Midőn 1746 Brüssel kényteleniteték magát a' Franczia'knak megadni, Kaunitz a' kormányzóság 's a' kevés austriai csapatok részére különös capitulatiot nyere, melly ezeknek szabad menetelt en-

gede Antwerpenbe, a' honnét ő, midőn e' városnak is meg kelle magát adni, Aachenbe ment. Itt a' császárnét meggyengült egészsége miatt elbocsáttatásáért kéré. Alig tért vissza Kaunitz Bécsbe, már ismét mint cs. követ jelent meg az aacheni békegyülésen. A' mint tudva van, itt az alkudozások csak Francziaország, Anglia 's Holland meghatalmozottjai között folytattattak, még pedig olly tüzesen, hogy a' többi ministerek 's Kaunitz is kizáratának. A' honnét az utóbbi az előpontoknak ellene mondott 's később álla hozzájok mint a' többi ministerek. Ezen alkudozás alatt, ügyessége 's nyiltsága által a' különbféle követek tiszteletét megnyeré; 's alapját veté diplomaticusi nagy hirének. Az aacheni béke után valóságos cs. k. conferentialis és statusministerré neveztetett, 's 1749 az arany gyapjas rend czimerével ajándékoztatott meg. Azután mint követ a' franczia udvarnál (1750—52) okos 's megnyerő magatartása által alapját veté az austriai 's franczia udvar megbékülésének, melly által az 1756-ki szövetséget előkészité. 1753 udvari és statuscanczellárrá 's ezenkivül 1756 németalföldi és olaszországi canczellárrá neveztetvén, Mária Therezia alatt a' statusnak nem csak külső ügyeit vezeté, hanem a' belső kormányra is legnagyobb befolyása volt. 1764 I Ferencz császártól, férjfi örököseivel együtt, az első születés joga szerint, birodalmi herczegi rangra emeltetett. Mig Mária Therezia élt, bizodalma Kaunitzhoz határtalan volt. De midőn Józef császár egyedül uralkodék, ez is illeté ugyan a' ministert a' tisztelet minden külső jeleivel, de nem mindenkor követé tanácsait. A' nem sikerült próbatételek a' Schelde megnyitására 's Bajorország elcserélésére, valamint a' szerencsétlen török háboru is, annak voltak következései. Még kevesebb volt Kaunitz befolyása II Leopold uralkodása alatt. Nagy öregsége 's erejének fogyatkozása végre reá birák, Ferencz uralkodásra léptekor udvari és status canczellári hivatala letételére. Kaunitz kimivelt elmével birt. Itélete lassu volt, de annál érettebb; a' honnét végső elhatározása csaknem mindig helyes. Voltaire volt kedvencz-irója, 's Rousseaut, ki nehány hetekig Párisban magános titoknokja volt, nagyon becsülte. A' Francziák drámai literaturáját szenvedélyesen kedvelé; kevesebbé esmeré a' német literaturát, n..a ez iránt, miután Wieland fellépett, nagy figyelemmel viselteték. A' német nyelvet tudta, a' francziában élt. Olaszul is beszélt, a' latint olvasta 's értette; ifjuságában az angol nyelv sem volt előtte idegen. Lombardiában és Németalföldön academiákat állita. Idegen tudósoknak bemenetelek volt nála. Még nagyobb hajlandóságot mutata a' mivészetek 's a' finom életmódu mivészek iránt. A' jelesen elintézett mivészoskola Bécsben csaknem egészen az ő teremtménye. Kaunitz fiatal éveiben szép ember volt, ábrázatja tiszteletet gerjesztő. Azzal vádoltatott, hogy nagyobb mértékben kedvelé a' csinosgatást, mintsem férjfihoz illik. Erkölcsi tulajdonsági közül hűsége és becsületessége dicsértetik. A' vele egy rangu idegenek iránt gyakran fellengős 's száraz volt, jó ellenben és leereszkedő alsóbb ranguak iránt, mindenek iránt pedig komoly, és mindig, kivált kedvetlen órájiban, rövid és nyers. Senki sem emlékezik, hogy őt valaha, kivált későbbi éveiben, nevetni látta volna. Soha nem birta minister olly hosszu ideig udvara bizodalmát, mint Kaunitz. Ezen bizodalom az ő igazsága 's bölcs belátása felől való legtökéletesebb meggyőződésen alapult. II Józef uralkodása alatt nem ment többé az udvarhoz, hanem a' császár, ha vele beszélni akart, hozzá ment, a' mi igen gyakran megtörtént. Józef vallási javitásiban Kaunitz a' legmunkásabb részt vevé. Meghalt Jun. 27. 1794 elgyengülésben, nagy tapasztalásu, nagy érdemü minister, 's a' mi még szebb, nemes lelkü férjfi hirét hagyván maga után.

KAUCSUK (Caout-chouc) gyantás anyag neme, mellyet rugós tulajdonságiért, rugó gyantának vagy gumminak (Gummi elasticum) neveznek. A' kaucsukot a' mult század kezdetén hozták legelőször Europába, de nem tudták honnan 's miből ered; némellyek mesterséges készitménynek tartották. Midőn a' franczia tudós társaság 1753, a' délvonal egy gradusának megmérése végett, nehány tudósokat küldött volna déli Amerikába, egy czek közül, de la Condamine ur, egy értekezést adott be később az Academiának, mellyben előadja, hogy a' kaucsuk egy fából ered, melly kivált a' smaragdok megyéjében (Provincia d' Esmeraldas) igen bőven találtatik. Ez a' fa (Hevea guianensis) igen egyenes és magas, ugy hogy Aublet szerint 50 — 60 lábnyira is felnyulik. Ha ezen fa héjjába metszéseket tesznek téj forma fejér nedvesség folyik ki, melly a' levegőn lassan lassan megkeményedik. A' lakosok fáklyákat, madár, gyümölcs és sok más efféle figurákat, lapdákat, talpakat, lábbelieket 'sat. készitenek abból. Midőn palaczkokat vagy más efféle edényeket akarnak belőle csinálni, reá kenik föld formákra a' fris nedvet 's ezt addig ismételik, mig illendő vastagságot nem kap. Mikor megszáradt a' gyanta, eltörik a' formákat 's vizzel kiáztatják és mossák. Ma a' rugógyanta, az élet sok szükségeit kielégiti. Edényeket, csöveket és mindennemű kötőket készitnek belőle. Friss nedvével vagy olvadjékával, vásznakat 's tafotákat vonnak be, hogy a' viz behatása ellen megóvják. A' rugó-gyanta gyuladó mint egyéb gyanták, 's elég szép lánggal ég, forró vizben nem olvad el, csak megpuhul és felduzzad, de felolvad olajakban, melegben, 's ez által rugós firnajsz áll elő, de a' melly egy kevessé mindig ragaszos marad a' levegőn. Aetherben csak ugy olvad fel, ha először forró vizben megpuhult és felduzzadt; megsárgul és kövér lesz salétrom savany által; a' plajbász vonásokat kiveszi a' papirosból. Lecsepegtetés által olly productumokat ád, mint valamelly állati anyag. *A. Balogh Pál.*

KAURIS (Cowry-shells, kauriscsigák, csigapénz), — csigafaj, csak az indiai tengerekben találkozó, a' porczeláncsigákhoz tartozó, Linnétől „*Cyprea Moneta*" nevet nyert, Földítől „*Pénz Porczeláncsiga*" név alatt igy iratik le: héja párkányos, csomós, fejéreslő; (belől kék). A' bengali öbölben évenként kétszer halásztatik, a' maladivi szigeteken pedig legnagyobb bőségben találtatik. Legnagyobbika is alig halad meg egy hüvelyket. Keletindiában, mint szinte az Afrikaiaknál kelő pénz gyanánt forog. Kelete igen nagy, mert noha csekély áron adatik (1780-ban fontja 1 garas volt), még is 200,000 tallérnyi vitetik évenként Bengalba.

KÁVÉ, egy külföldi fa gyümölcsmagvainak neve. Ezen fa eredetileg Felső-Szerecsenyországból származik, honnan legelőszer boldog Arabiának Yemen nevü tartományába plántáltatott át. A' kávéval való élést az Europaiak napkeleten tanulták, hol már az emlékezetet túl haladó idők óta esmertetett. A' kávé tulajdonságinak, nevezetesen pedig álomüző 's felviditó erejének felfedezését különbkülönbféleképp adják elő. Elég, hogy a' kávéval élés a' 15-dik és 16-dik században egész napkeleten közönségessé lett, noha IV Amurat és IV Mahomed uralkodása alatt minden kávéházak bezáratták Konstantinápolyban. Europában a' kávé a' 16-dik században, a' dohánnyal csaknem egy időben lett esmeretessé. Azt hiszik, hogy legelőször a' Velenczeiek esmerkedtek azzal meg 1615, de sokkal hihetőbb, hogy a' Magyarok már elébb is esmerték azt, mint kik a' szomszéd Törökökkel közelebbi esmeretségben voltak. Angliában már a' hires Harvey, mint mondják, kávét ivott; de hihetőbb az, hogy Angliába a' kávét egy Edwards Dániel nevü kereskedő vitte be legelőször 1652. Ugyan azon esztendőben nyitotta fel egy Pasqua nevü Görög, az első kávéházat Londonban. Franczia országban, Murray szerint, legelő-

ször Marseille-ben esmertették meg a' kávét 1644 némelly kereskedők, kik ezen uj itallal Napkeleten megesmerkedtek, 's csak hamar azután sok kávét bevittek oda Egyiptomból. 1657 legelőször a' hires utazó Thevenot kinálta barátjait kávéval Parisban. De leginkább akkor ébredt itt fel a' kávéivás vágya, midőn Soliman Aga, IV Mehemet szultán követje, egy elmés és galant ember, 1669 a' fő udvari személyeknek 's esmerőseinek, a' magával hozott sok kávéból, ajándékokat osztogatott. Ezen idő óta a' kávé, noha keserű és fanyar, de ujsága 's különösségénél fogva módi itallá lett, ugy hogy 1691 minden előkelő familiákban szokássá vált a' kávét Törökök módjára, arany czafrangos muslin asztalkendőkről 's porczellán csészékből inni. A' Francziáknál, ezen egyébként is vidám 's eleven népnél, csak hamar közönséges szükséggé vált ezen ital, melly az élet szellemeinek mindig ébren tartására olly alkalmatos. Franczia-országból a' szomszéd tartományokba terjedt el a' kávé szerelme, 's csak hamar egész Europában esmeretessé lett az. Németországban csak a' 17 század közepén kezdték esmerni a' kávét. Lipsiába legelőször 1691 vittek nyers kávét. Egy illy közönséges tetszést nyert ital 's a' kávékereskedésnek ez által naponként nevekedő fontossága, felébreszté az Europaiakban azt a' kivánságot, hogy azon fát, melly illy becses gyümölcsöt terem, közelebről megesmerjék 's birják. Innen a' 17 század utolsó tizedében nehány fris magvakat szerzettek a' szorgalmatos Hollandiak Mekkából, 's azokat Bataviában elültették, hol azok jól is tenyésztek, ugy hogy innen a' keletindiai gubernátornak van Hoorn-nak parancsára Java és Ceylon szigetein 's később a' nyugotindiai gyarmatokban is Surinamban, Martiniqueben, St. Domingoban, Guyanában, az antillai 's más amerikai szigeteken, sőt még Afrikában is gazdag ültetmények tétethettek. Bataviából 1710 vitték által az első plántát Amsterdamba, melly ott csak hamar kivirágzott 's gyümölcsöt hozott, mellynek magvai szaporitásra használtattak. A' fiatal csemetékből pattantyus generalis Resson kapván egyet 1714, azt a' parisi királyi kertnek ajándékozta; de egy még szebbel kedveskedett az amsterdami városi tanács, ugyan azon esztendőben XIV Lajos franczia királynak. Mind a' két plánta szerencsésen felneveltetett Parisban. Mivel egy 1716 az Antillákra vitt kávéplánta semmivé lett, a' Parisban nevekedett plánták közül három általadatott 1720 hajós kapitány de Clieux-nek, hogy azokat Martinique-be vigye. Ezek közül azonban a' hosszu és fáradságos tengeri ut viszontagságait, különösen pedig a' száraz szeleket, csak egy állotta ki, mellyel de Clieux szorosan kiszabott részét az ivóvizből megosztotta. Egyedül ezen buzgó franczia polgár, ön hasznára nem ügyelő gondoskodásának köszönhetik a' franczia gyarmatok, gazdagságok ezen forrását. A' kávéfa innen St. Domingoba, Guadeloupe-ba 's más szomszéd szigetekre plántáltatott át. Más felől a' Cayenne szigeti gubernátor, de la Motte Aignon, kapott 1722, ravaszság által Surinamból magokat, mellyek a' szigeten igen jól tenyésztek. 1732 az Angolok is kezdtek Jamaica szigeten ültetményeket tétetni, 's igy terjedt el a' kávémivelés a' hollandus, franczia és angol ültetők fáradhatatlan szorgalma által csak hamar az Antillákon, 's az amerikai szigeteken sőt Keletindiában is. — A' kávéfa (Coffea arabica L) Jussieu szerint a' Rubiaceák természeti familiájába tartozik, de de Candolle szerint egy tulajdon familia tagja, mellyet ő Coffeaceáknak nevezett. Hazájában 20 sőt 30 — 40 lábnyi magasságra nő, 's jó földben és jó velebánás mellett 30 — 40 esztendeig is elél. Dereka igen karcsu, mivel csak 4 — 5 hüvelyknyi vastag, melly gyengéd szürkés héjjal van fedve. Gömbölyü és sima ágai egymással keresztben állanak. Az alsó ágak csaknem vizerányosan állanak 's leghosszabbak, a' felsők mindig rövidebbek 's elágazók ugy

hogy az egész fa, néminémü pyramist ábrázol. Ágai mindigzöld, hosszas tojásdad, kihegyzett, sima, felül ragyogó, alól halványzöld, habos szélü, csaknem száratlan, egymással általellenben álló, $1\frac{1}{2}$ — 2 hüvelyk szélességü, 4 — 5 hüvelyk hosszaságu levelekkel vannak fedve, mellyek hasonlitanak a' borostyán levelekhez, azon különbséggel, hogy nem olly vastagok. A' ragyogó fejér 's kellemetes szagu virágok, csomónkint ülnek a' levéltöveken, de csak 24 óráig tartanak 's akkor a' husos bogyóknak adnak helyt, mellyek apró cseresnyéhez hasonlók, eleinte zöldek, azután setét violaszinüek. Bennek két egymáson fekvő tojásdad bab van, mellyek külsőleg domboruak, belsőleg laposak 's hosszában egy barázdával jeleltek. A' kávéfa, mint egyéb keletindiai fák, kétszer virágzik esztendőnként, 's már a' második harmadik esztendőben gyümölcsöt hoz. Decemberben 's Januariusban kezdik el az érett gyümölcsöket, a' fák alá teritett ruhákra vigyázva lerázogatni; de a' leggazdagabb aratás Májusban van. — A' kávébabokat többféleképen szokták a' gyarmatokban elkésziteni. Rendszerint nehány hetekig a' napon száritják, beteritik éjtszakára bananas levelekkel, 's akkor a' külső száraz héjakról vagy hengerek vagy arra szolgáló malmok által választják el a' magokat, felszórják, még egyszer árnyékon megszáraztják 's végre különválogatják (sortirozzák). A' kereskedésben többféle fajai különböztetnek meg a' kávénak. A' legjobb 's drágább faj, az arábiai vagy Mokka kávé, azután következnek a' javai, nyugotindiai vagy surinami, bourboni, martinique-i vagy guadeloupe-i, caienne-i, sz. domingoi, 's végre a' brasiliai. A' jó kávé zöldellő, apró, egyenlő nagyságu, tökéletes száraz 's ennél fogva igen kemény, illatos szagu, a' vizben leülepedő, 's a' rá öntött meleg vizet sárgás, se nem zöld se nem barna szinre festi. A' kávé chemiai szétbontásával sok hires német és franczia chemicusok foglalatoskodtak. Az ő vizsgálodásaik szerint következendő állatórészei vannak a' kávénak: 1) egy fojtótárgyal gazdag alaptárgy, mellyet Robiquet caféine-nek nevezett; 2) egy savany, mellyet némellyek tulajdon savanynak, mások gubicssavanynak tartanak. 3) valami szagatlan olaj, kevés gyanta, tojásfejér, mézga, kanaftárgy 'sat. — A' kávéital készitése különbféleképen történik. Sokféle machinákat gondoltak ki, hogy annak repülő, illatos részei megmaradjanak. A' jól elkészitett kávé kellemetes ital, melly a' részegitő italok minden elsőségeivel bir, azoknak kellemetlen utómunkálatjai nélkül. Innen közönséges tetszést nyert az, 's most az élet első szükségei közé tartozik, noha káros befolyását az egészségre sokan előadták. A' kávé különösen a' gyomor és has idegeire hat előmunkálatja által, kellemetes melegség érzését terjeszti el 's a' has organumainak functióit sietteti. Az egész test valamelly könnyüség 's jólléttel kedves érzésében lebeg. Az idegek által elterjed a' kávé munkálatja az agyvelőre is, mellyet eleven ébrenlétel állapotjába helyeztet. A' lelket csak a' jelenvalónak kellemetes képei foglalatoskodtatják, 's magok az értelmi tehetségek is az elevenség szokatlan lépcsőjére emelkednek, honnan a' Francziák értelmi italnak (boisson intellectuelle) nevezik a' kávét. Azonban ezen kellemetes jeleneteket ellenkezők váltják fel, a' kávé utómunkálatjában. A' gyenge 's ingerlékeny alkatuaknál a' test functioi kedvetlen ellankadásba esnek, melly mind addig tart, mig a' kávéital rendes ideje ismét el nem jő. De az erősbb alkatuaknál is sokszor szembetünők a' kávéital ártalmas következései, kivált ha bennük valami nyavalyás hajlandóság lappang, mellyet a' kávé sokképen képes felébreszteni. Igy állnak elő részint a' has organumaira csalt vér, részint az idegek ingerlése által, dugulások, különbféle gyomor- és májnyavalyák, étvágyatlanság, ételkihányás, a' kiürülésekkel való sokféle bajlódás, vérköpés, vérfolyások, aranyeres bajok; a' felingerlett vérnek

az agyvelőre tódulása által szemnyavalyák, főfájások, szédülés, gutaütés; az idegek rendentuli ingerlése által álmatlanság, fő és tagok reszketése, szivdobogás, vérhevülések, görcsök 's több más bajok. Különösen ártalmas a' kávéital a' gyermekeknek, kiknél sokféle hasbajokat, álmatlanságot, sirékonyságot, érzékenykedést, rendellenes kifejtődést okoz 's bennek az élet egész processusát megváltoztatja. Mi több, nagy befolyása van a' lélek 's character állapotjára is, mint már Zimmermann is megjegyzette; mert az idegéletnek mindennapi felmagasztalása az embernek egész valóját megváltoztatja. Tagadhatatlan, hogy a' kávéval való visszaélés igen sokat tett az ujabb időkben annyira uralkodó nyavalyás idegingerlékenységnek 's átaljában a' nyavalyák ideges characterének kifejtésére. Csak a' teljes egészségü, inkább phlegmaticus személyek ihatják hát a' kávét, szembetünő kár nélkül; de noha a' szokás a' legártalmasb éldelet kárait is megtompithatja, nem kerülik el mindig az erősek sem a' kávéital ártalmait. Egyébiránt a' kávé a' reá illő esetekben 's ollyaknál, kik azzal rendszerint nem élnek, igen jeles gyógyszer. Ezen okból, 's általjában ingerlő tulajdonságánál fogva, az uj orvosi iskola, a' diaetetica köréből kizárja a' kávét, 's noha a' tapasztalás azt mutatja, hogy azoknál, kik ahoz erősen hozzá vannak szokva, nem épen akadályoztatja az a' homoeopathicus szer munkálatját, bizonyos még is, hogy a' természettel egyező diaetetica ideájánál fogva, mind azt, mi az életerőt nyugalmas munkálkodásában háborgathatná következésképp minden ingerlő substantiákat a' diaetetica köréből szükség eltávoztatni. A' homoeopathia egyszerü, minden el nem foglalt elméjü embernek átlátszó alaptételei, a' diaeteticára való tekintetben is többet tettek, mint minden eddigleni orvosoknak tanitásaik, ugy hogy most a' kávé különben buzgó tisztelőinek száma szembetünőleg megkevesedett. A' drága kávé helyett különbféle surrogatumokat ajánlottak, mellyek kivált a' continentalis rendszer alatt nagy divatban voltak. Ezek azonban átaljában nem pótolják ki a' kávét, sőt különbféle tulajdonságaiknál fogva az egészségre nézve, többé kevésbé károsak. Azoknak, kik a' kávéhoz némimüleg hasonló itallal kivánnak élni, a' gondosau pergelt árpát leginkább lehet ajánlani. *A. Balogh Pál.*

KÁVÉHÁZAK. Megesmerkedvén az Arabok 1470, Gemaleddin Abu Abdallah, Muhamed Bensaid Mufti által a' kávé felébresztő 's 's kellemetesen ingerlő tulajdonságiyal, Mekkában nyilvános helyeken itták azt, hová mulatkozás kedvéért gyakran öszvegyültek. Később 1554 Konstantinápoly lakosai is megkedvelvén a' kávéitalt, bizonyos Hekin és Schems nevü privátszemélyek, két csinos kavéházat állitottak ott fel. Európában a' legelső kávéházat valami Edwards Dániel nevü kereskedő állitotta fel 1652 Londonban. Mintegy husz esztendővel azután Marseille-ben is kávéházat nyitottak 's innen csak hamar elterjedvén a' kávéital szeretete, a' szomszéd városok is követték a' példát. Parisban a' legelső kávéházat egy Pascal nevü Örmény nyitotta fel 1672, a' St. Germain piaczon vásár alatt, vásáron kivül pedig a' Bussy utszában. Ezen Örménynek két legénye, Gregoire és Procope, a' franczia komédiaházzal általellenben állitott fel később egy kávéházat, melly Café Procope nevezet alatt mai napig is fenáll. A' század végefelé ismét két uj kávéház nyittatott fel, mellyeknek egyikébe a' katonák, másikába a' szép lelkek jártak. Ezen intézetek közönséges tetszést nyervén, azoknak számok naponként nevekedett, ugy hogy most Parisban valami 6000-re megy azok száma, mellyeknek felékesitésére 's czélirányos elrendelésére nagy gond és szorgalom fordittatik. A' leghiresebb és pompásabb kávéház Parisban à Café de mille colonnes, a' Palais-Royal-ban. Londonban a' kávéházak száma többre megy kilencz ezer-

nél. Bécsben a' legelső kávéházat valami Koltschizky nevü Lengyel, ki mint tolmács Törökországban, ezen intézetekkel megesmerkedett, állitotta fel 1683. Most valami kilenczvenre megy ott a' kávéházak száma, mellyek noha csinos 's ottan ottan gazdag készületüek, de nagyságokra 's ékességekre nézve a' pesti kávéházakkal nem mérkőzhetnek. Pesten közel negyven kávéház van. Most a' mivelt Europa csaknem minden városában vannak kávéházak, mellyek egy részt ujság 's mulattató leveleik, 's az öszvejövők kölcsönös társalkodásaik által sokoldalu hasznot nyujtanak, de más részt a' korhelységnek 's ifjui kicsapongásoknak termékeny iskolái. *A. Balogh Pál.*

KAVIÁR (Ickari), Oroszországban készitetik a' tokhal, sőreg, viza 's más halak ikrájából. Letisztitatik ugyanis az ikra a' reá ragadó hártyától, besózatik 's egy hét mulva bors és apróra vágott vereshagyma tetetik hozzá. Igy beesinálva megszáritatik, 's mint valami jó csemege kenetik zsemlyére, kenyérre, és eledelül vetetik. Legjobb kaviár a' krimiai, mell'ből évenként Kerts és Jenikale városokból 1500 tonnácska küldetik Moldvába 's a' Duna vidékeire.

KAZINCZY (Ferencz), a' magyar tudós Társaság történettudományi osztályában vidéki első rendes tag, született Ér-Semlyénben, Biharvármegyében 1759, Oct. 27, nemes szüléktől. Kilencz esztendős korában Késmárkra küldetett a' német nyelv tanulása végett 's onnan év multával Sáros-Patakra, hol iskoláit 1779-ben elvégezvén, Kassán, utóbb Eperjesen, végre Pesten törvényt gyakorla, 's itt gr. Ráday Gedeonnal esmerkedék meg, ki nagy befolyással vala az ifju lángoló lelkére, 's b. Orczy Lőrinczczel, ki által 1784. Abaujban aljegyző lőn. De gróf Török Lajos, a' kassai kerületben a' tanulmányok kir. igazgatójának ajánlására, II József már 1786 ugyan azon kerületben a' nemzeti iskolák felügyelőjévé nevezte. 'S midőn Kazinczy ezen hivatalban számos alája rendeltjei tiszteletét és szeretetét nyerte meg, más felől Bácsmegyeije (Kassán 1789.) és Gessnere (Kassán 1788.) őt a' kisded magyar község kedvenczévé, a' Magyar Museum (B. Szabóval és Bacsányival 1788 — 1792.) és Orpheus (Kassán 1790.) az ifju literatura egyik nagy befolyásu irójává tették. Munkássága még nőtt, mikor II Leopold király által, miuden többi nem-catholikus tisztviselőkkel együtt, az iskoláktól elbocsáttatott. A' Pesten öszveálló magyar játékszint II Ráday Gedeon fiával Pállal segélte organisálni, 's repertoriumát Shakespearből, (Hamlet, Schröder után, Kassa, 1790) Molièreből, Gőthéből, Lessingből 'stb forditott darabokkal nevelé. Szorgalmát azon szerencsétlenség sem törte meg, melly az 1793-diki történetek következésében érte; éltének kegyelmeze a' fejdelem, de Brünnben, Kufstein és Munkács váraiban hét esztendőt tölte szomoru fogságban. Itt lettek Yorick és Sallustius, Clavigo 's a' Vak lantos egyebekkel együtt rideg óráinak nyájas bukergetői. Kiszabadulása után harmad esztendőre öszvekelt atyai barátja leányával, gróf Török Zsófiával, kitől hét gyermek atyja lön. Éltének gondoktól beborult második felét házi köre 's literaturai foglalatosságai deriték fel. Ezen időszakból valók számos versei, erdélyi utazása, kötetekre menő apróbb historiai, philologiai és aestheticai dolgozásai, ön életirása, több külföldi uj és régi classicusok forditásai. Ezek és még több fen nem emlitett munkáji igy jöttek ki: 1. Magyarország földi állapotjának lerajzolása (Kassa, 1775. 8.) 2. Az amerikai podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. (Kassa. 1776. 8.) 3. Lanassa szom. ját. (M. játékszín, 4 köt. 1771). 4. Stella, Gőthe után. (Pozsony, 1793. 8.) 5. Helikoni virágok 1791. (Pozs. 8.) 6. Paramythionok Herdertől. (Széphalom, 1793. 8.) 7. Sinopei Diogenes' maradványai (Pest, 1793. 12.) 8. Kazinczy egy-

velges forditásai. 1-sö k. (Széph. 1808. 8.) 9. Rochefaucould Maxim. (Bécs és Triest, 1810. 8.) 10. Vitkovics Mihályhoz. (Széph. 1811. 8.) 11. Tövisek és Virágok. (Széph. 1811. 8.) 12. Poetai berke. (Pest, 1813. 8.) 13. Kaz. munkái. (Pest, 1814—16. n. 8. 9 kötet.) 14. Elöbeszéd Sallusthoz. (Kassa 1824. 8.) 15. Pyrker, Szent Hajdan Gyöngyei. (1830. 8.) 16. Kazinczy utja Pannonhalmára, Esztergamba, Váczra. (Pest, 1831. 8.) 17. Lessing, Galotti Em. (Bajza, külf. játéksz. 1829. 8.) 18. Szent történetek az ó és uj test. könyvei szerint. Patak. 1831. „Az ő gondja által jöttek még ki:" a) Magyar Régiségek és Ritkaságok. 1808. (Pest, 8. 1-sö köt.) b) Dayka versei. (Pest, 1813. 8.) c) Báróczy minden munkái. (Pest, 1812. 8. köt.) d) Kis János versei. (Pest, 1815. 8. 3 köt.) e) Zrínyi minden munkái. (Pest, 1817. 8. 2 köt.) A' magyar tudós társaság igazgató tanácsa, Posonban, Nov. 17. 1830. a' történettudomány osztályában, mellyben sok nyomtatott, még több nyomtatatlan dolgozásai vannak, vidéki első rendes taggá nevezé ki; 's Kazinczy azon rövid időt is, azon néhány hónapot, mellyet halála előtt a' Társ. körében élt le, munka közt élte le. Augustus 22-dikén 1831. az eleven és ép aggastyánt a' keleti mirigy, rövid de nagy gyötrelmek után, elölte széphalmi magányában, élte 72d. — irói pályája 56d. évében.

Kazy Ferencz, Léván Barsvármegyében szül. Egyházi életnemet választa, 's a' Jesuiták szerzetébe állván, életének nagyobb részét tanitással töltötte; hátramaradt idejét tudományos munkálkodásra fordità, mellynek e' következő iratok lőnek szüleményei: 1) „*Posthuma memoria, res pace belloque gestae comitis Stephani Kohári de Csábrágh etc.*" (Nagyszombat, 1732, 12. r.) 2) „*Historia universitatis Tyrnaviensis societatis Jesu ad annum Christi* 1735 *ejusdem saecularem producta*" (Nagyszombat, 1 37, 4. r.); és 3) „*Historia Regni Hungariae*" melly az 1600-ik esztendőtől fogva 1681-ig terjed 's Nagyszombatban 1737 és 1749 nyomatott ki 3 k. fél r. — A' két első kötet mindazáltal Timon munkájának lenni gyanittatik, 's csak rendezése tulajdonittatik Kazynak, ki egyébiránt a' harmadik kötetben részrehajlónak 's vallási buzgósága által elragadtatottnak mutatkozik.

Kazy János, Jezus szerzetebeli pap, a' hittudomány doctora 's 1728 a' nagyszombati főoskolák dékánja, szerzője volt egy illy czimü munkának: „*Brevis Commentarius rerum in Hungaria, Croatia et Transsilvania gestarum.*" Kinyomtatásának helyét 's idejét nem tudjuk; Bél Mátyás „*Not. Regn. H.*" 1. kötetének 483 lapján a' 9-dik §-ban tesz róla emlitést.

Kecs (Anmuth), olly tetszö tulajdon (főkép a' nő személyeknél), melly a' csupa testi szépségen felül emelkedve, kitünő lelki tehetségekkel rokonul, 's kellemessége, gyengédsége, de egyszersmind méltósága által, az egyszerü szépségnél mélyebb behatást tesz a' férjfiui lélekre. A' kecs az egész lény testi és lelki alkatának megmagyarázhatlan összehangzásából ered, 's egyes részekre, p. o. kézre, szemre, homlokra 'sat. nem alkalmazható; noha általában a' kecses észfogata felteszi, hogy a' közönségeseknél ezek is sokkal kellemetesebbek, azaz szebbek és méltóságosabbak legyenek. Nem lehet pedig kecseseknek nevezni a' lelketlen tárgyakat, hanemha azok egyszersmind emberi cselekedettel volnának összekapcsolva; mert a' kecs bizonyos olly élénkséget jelent, mellynek a' nyugvó, a' mozdulatlan lényben is mutatkoznia kell. Ezen élénkség akar ártatlan vidámságban akar szelid komolyságban fejti ki magát: mindenkor édesen sovárgó érzést gerjeszt a' kecseset méltánylani tudó férjfiu szivében. (Vö. Gratia, Szép.)

KECSKE. Állatnem az emlősök között, mellynek itt említést érdemlő fajtája 1) a' bak kecske, álla szakálos, szarvai meghajlottak, csónakosak. Ugy látszik, hogy ezen szelid kecske az ugy nevezett Aegagrus-tól szarmazik, melly a' Kaukaz és más keleti hegyek vadonjaiban lakik, gyomrában nem ritkán a' bezoárkövet hordva. A' bak többet megtartott eredeti természetéből a' juhnál, elevenebb természetü, könnyebben elvaduló. Igen el van terjedve. Bakjai emlőjében gyakran tapasztaltatik tej. Az angori kecske rövidebb testü, hoszszabb száru a' közönségesnél, hoszszu selyemfajtaszőréből lesz az ugy nevezett teveszőr fonal. Bőréből készül a' kordován, szattyán és sokszor keztyü 'stb. 2) A' vad kecske, álla szinte szakálos, holdidomu, nagy, felül csomós, hátára hajlott szarvakkal. Tirol és Sabaudia legmagasb havasain tanyáz, de Candiában és Siberiában is. A' legmeredekebb 's nekünk járhatlan sziklákat szereti, hol egyikről a' másikra ugrál. A' közönségesnél nagyobb; a' felnőttnek szarva 20 fontot nyom, husa jóizü, a' bőréből készült ruha majd elszaggathatatlan. —*j*—*a*.

KÉCSKEMÉT, hazánk egyik legnépesebb magyar mvárosa, Pestvármegye hasonló nevü járásában, a' fővárostól 10 mfnyire, igen messze terjedő sikon, mellynek pusztáin sok és szép szarvasmarha tenyésztetik. A' lakosok, kiknek száma mintegy 34,100-ra megy, földmiveléssel, dohánytermesztéssel és baromtartással foglalatoskodnak leginkább. Nevendékei számára két gymnasiuma van. 54.

KEGYELMEZÉSI JOG, a' törvényhozással összekapcsolva lévő olly fejedelmi szabadság, melly szerint a' felségnek hatalmában áll, a' törvények által szabott 's az alsóbb bíróságok ítéleteivel megerősitett büntetéseket, egyes személyekre nézve megkönnyíteni vagy teljesen elengedni. Ezen jogot abból az okfőből származtatják 's tulajdonitják a' fejedelemnek, hogy: a' törvényhozó itélheti meg legigazábban, valljon a' büntörvényeknek czélja enged-e kivételt az előforduló egyes esetben.

KEITH (Jakab), porosz tábornagy, a' 18 század egyik legjelesebb hadivezére, Keith György scotiai marsall ifjabbik fija, szül. 1696 Freteressában Kincardin scotiai grófságban. 18 éves korában anyja ösztönözésére, kinek atyja, lord Perth I Jakab alatt Scotia nagycanczellárja volt, a' praetendens pártjához mene által, 's jelen volt a' sherifmuiri csatában, hol megsebesittetett. A' praetendens serege széljelveretvén, K. Franciaországba szökék, hol olly szerencsével adá magát Maupertuis vezetése alatt a' mathematicára, hogy felvétetnék a' tudományok academiájába. Vágyva vágyván magának esmereteket gyüjteni, beutazá Olaszországot, Schweizot és Portugaliát. Azután Madridba ment, hol neki herczeg Leyria az Irlandiak osztályánál ezredesi rangot szerze, 's magával vivé őt, midőn Pétervárba rendkivüli következként küldeték. Itt K. (1728) a' czárné szolgálatjába lépe, ki őt csapattábornokká, kevéssel ezután pedig generallieutenanttá és András rendje lovagjává nevezé. A' Törökök ellen minden ütközetben kimutatá magát bátorsága által (1731), 's első volt Oczakow bevételénél a' sánczon, hol sarkán sebet kapott. A' Svédek elleni háboruban (1741—43.) ő határozá el a' győzödelmet a' wilmanstrandi ütközetben, 's elüzé a' Svédeket a' keleti tenger Alands szigeteiről. Az aboi béke után (1743) a' császárnétól mint követ a' svéd udvarba küldetett, 's visszatérte után a' marsall pálczával tiszteltetett meg. De mivel mind e' mellett is igen mérséklett volt jövedelme Oroszországban, 's ezen felül Bestuscheftől is megsértetett, a' porosz király udvarába ment, a' ki határtalan bizodalmával ajándékozván meg, főtábornaggyá és Berlin kormányzójává nevezé (1749). K. megjárá a' királlyal Német-, Lengyel- és Magyarországok nagy részét. Midőn 1756 a' hét esztendős háboru ki-

ütött, mint tábornagy egy porosz seregosztállyal Alsószászországba nyomult. Olmütz (1758) ostromlásának félbehagyása után, az ostromló sereg jeles visszavonulását fedé, de még ugyan azon esztendőben (Oct. 14), midőn Daun Hochkirchnél a' Poroszok táborát megtámadá, leszakasztatott lováról egy ágyugolyó által, 's a' csatatéren halt meg, miután az éj homályában háromszor veré vissza az Austriaiakat. Keith nagy talentomu, jeles vitéz, 's szigoru becsületes ember volt, önhaszonkeresés nélkül. Testvére lord Marshall igy irt Parisba Geoffrin asszonynak: „Csak gondolja kegyed, melly nagy örökséget hagy reám bátyám. Egy nagy sereget vezetve hadi adó alá veté Csehországot, — 's én 70 aranyat találtam nála." Nagy Fridrik Berlinben a' Vilhelmpiarczon márvány oszlopot emeltetett neki.

KÉKFESTÉK a' kobáltból igy készítetik. A' kobalt érczvegyek pirítatnak, hogy az arsenik (férjany) és a' kénkő eltünjék, elszálljon, némelly más érczek pedig savitassanak meg. A' megpiritott érczvegy (németül Safflor, Zaffer) tiszta, égett és őrlött kvarczal, és tiszta hamaggal, a' színpróbától mutatandó viszonyban, behintetik, 's kék üveggé olvasztatik. Az olvasztás gömbölyü vagy négyszegletes kemenczékben történik, mellyeknek telepén kék üveg csinálásra szolgáló keverékkel telt edények állanak, a' tüzet kiálló agyagból készült edények láng által melegítetnek, melly a' kemencze közepén lévő rostélyon jó be 's az edény megtöltésre vagy kiürítésre szolgáló oldallyukain megy ki. Az olvasztás teljesen megtörténvén, vaslapoczkákkal kiszedetik az üveganyag 's vizzel teli edényekbe öntetik. A' nyert töredékeny üveg szárazon megzuzatik, a' zuzott liszt drótszitán megszitáltatik, az általszitált pedig granit-malomkő alatt nedveseu megőrletik. A' finoman megőrlött tömeg nagy fakádakba meretik, vizzel igen meghigítatik, és fél óra mulva, midőn a' durvább rész, az ujra megőrlendő, leülepedett, másik kádba meretik, hol 24 óráig csendesen áll, hogy a' tulajdon szín leülepedjék. Az ülepedet felett lévő nedv mocsárokba vezettetik, hogy minden szinrészecske leszáljon, de ezek még tisztátalanok 's mocsárágy név alatt ujra az olvasztandókhoz tétetnek. A' második kádbeli ülepedet, vagy a' tulajdon kékfesték, a' mosó szobába jő, kádokban tiszta vizzel leöntetik 's igen finom drótszitával megszitáltatik, hogy minden tisztátalanság hátra maradjon. Ebben 24 óráig áll a' nedv. Az ülepedeten lévő zavaros viz szinte mocsárokba vezettetik, hogy mocsárágy tétessék le, mellyel ugy kell bánni, mint az előbbivel. Ezen mivelet még egy két vagy háromszor ismételtetik, 's a' tiszta festék a' kádból kivágatik 's igen lassan és vigyázva megszáritatik különös szárító szobákban. A' megszáritott festék és mocsárágy deszkák vagy fahengerek között dörzsöltetnek, finom szőrszitán áltbocsáttatnak és elcsináltatnak. Ezen festékek szinének magassága vagy világossága különböző. Általjában megkülönböztetnek a' világos vagy magas szinek (Jegyek magyarul lehetne: V. németül: H), a' mérséklett magasok (M. C. Couleur), és mocsárágyszinek (A. E, Eschelfarbe); mindenik felosztatik még közönségesre (K. német. O.) középszerüre (Kz. M.) finomra (F), finomabbra (FF) és legfinomabbra (FFF). —*j*—*a*.

KÉKFESTŐFŰ (Csülleng, D. F.) honunkban is esmeretes növénynem, e' jelekkel: táskája lapított, visszás-szives-láncsás, kétfelé választható, 1 magvu, ki nem nyiló, közfala lyukas, kopácsai csónakosak. Kékfestésre használtatik e' faja: Festő Cs. mellynek gyökérlevelei tojáskerek láncsások, nyélrefutók, csipkések, szárlevelei rendetlenek, láncsás-dárdások, vagy nyilidomu szárölelők; táskái lecsüggők. Jó és mivelt földet kivan; a' kékszint levelei adják, mellyek midőn sárgulni kezdenek, leszedetnek, megszáritatnak, csüllengmalomban megőrletnek, tésztává csináltatnak, ezekből golyók vagy lapdák készitetnek, mellyeket a'

festők hasznokra fordítanak. Legjobb csülleng terem déli Frankhonban, de miveltetik Német-, Magyar és más országokban is. Hajdanában igen sok csülleng termeszteték, mivel más kék festék nem vala esmeretes. De miolta a' 17dik század első felében a' Hollandusok behozák az indigót, a' csülleng kelete csökkent; de azután még inkább, miolta az indigó Nyugotindiában 's déli Amerikában bővebben termesztetik 's Europába számosabban hozatik. Az indigó többre becsültetik, mivel szebb szint ad, de a' csüllenggel festés tartósabb, 's innét el egészen alig mellőzhető. —*j*—*a*.

Kéksavany (*kéklőgyulatsav.*, *acidum hydrocyanicum*, *borussicum*); benne savító helyett gyuló van. Alapja szénő és fojtó egyesületnek látszik 's most *kéklő*-nek (cyaneum, Blaustoff) szok nevezetni. Állati és növényrészekből mint szülemény nyerhető, ha azok kálival és savanyokkal dolgoztatnak ki; némelly állati részekből pedig mint kivonat kapható. Illyen növényrész p. o. a' borostyán medgy levele, a' cseresnye és őszi baraczkmag, a' keserü mandola, mellyben a' kéklőszag igen ki van fejlődve, ugy hogy, a' ki a' kéksavany szagát esmerni akarja, a' keserü mandolát szagolva megesmerheti. Tiszta állapotjában gázidomu, a' levegőn könnyen meggyul, savitó gázzal eldurranik, sárgáskékes veressel vegyült lánggal ég, viztől és borszesztől felfogadtatik. A' többi savanyak szerint ő is egyesül érczekkel, kálikkal, földekkel különböző sókká, mellyek között a' kéksavos vas (poroszkék) igen nevezetes, minthogy ez ada alkalmat a' kéksavany feltalálására, és sok kézmivi czélokra használtatik. Az állati testre nincsen irtóztatóbb méreg a' tiszta kéklőgyulatsavnál; hirtelenebben öl meg, mint akármellyik, néha azon pillanatban, mikor a' gyomorba ér, sőt a' kis állatokat mindjárt megöli, ha nyelvekre vagy sebes helyre ér. A' madarat egy csepp elemészti a' kielégített viz olvadatból; mintegy 8 csepp megöli a' kutyát 's viszonyilag több az embert. A' halált leginkább huzgörcsök előzik meg. Nagy mennyisége ellen nincs ellenméreg; kevés mennyiségnél először hányás által törekszünk a' mérget kivenni, kálikat adunk teljes szénsavanyos állapotban, hogy a' méreg közepítessék, vagy kávéöntetet magán, vagy Orfila tanácsa szerint minden félórában 3—4 kanál terpetinolajt kávéöntetben. Kis, tört adag hatalmas gyógyszer, de hatalmas agyat és kezet is kiván, hogy haszonnal adassék. Előbb igen gyakran és most nem ritkán adatik jelelt esetekben a' borostyán medgy vize, mint kéksavannyal biró. — A' kéklőgyulatsav a' levegő és sugarak behatására megváltozik, feloldatik. —*j*—*a*.

Kelemen. Pápák e' néven: I romai Kelemen, hihető számlálás szerint 91—100-ig püspök ott, az apostoli atyák közé számláltatik, mivel Pál Rómából Corinthusba irt levelében (4 szak. 3 v.) egy Kelement mint munkatársat emlit, kinek Péter osztá ki a' papi felszentelést. Két levelet irt a' corinthusiakhoz, mellyeknek egyike egészen megvan, de hozzáadásokkal és meghamisításokkal, a' másikból csak egy töredék maradt meg. Ezeknek szép tartalma nem képes azonban megerősiteni jenai Kestner állitását, hogy ezen Kelemen egy titkos keresztény egyesületet alkotott volna Agape (szeretet) név alatt. — II Kelemen (Suidge), bambergi püspök, 1046ban IX Benedek helyébe tételték III Henrik csász. által, kit ő megkoronázott; synodust tarta a' Simonia ellen, de már 1047ben meghalt. III Kelemen, Guibert, ravennai érsek, IV Henrik pártjától 1080-ban pápává választaték, VII Gergelyt kitolandó; 1084ben erőszakkal tették be Romába, Gergely halála után is megtartá magát az ellenpápaságban a' Gergely pártja választotta III Victor és II Orbán ellen változó szerencsével, 1089-ig Romában. A' Romaiaktól előzetve 's a' pápaság békével hagyására esküvel kötelezteteve, 1091ben viszont Romába jött Henrik seregével, de 1094-ben viszont távoznia kel-

lett 's Henriknél kérni oltalmat. 1099ben II Paschalisnak, Gergely követőjének alája veté magát, 's 1100ban halt meg Ravennában. Pápai hatalmat csak a' császár alatt lévő német és olasz tartományokban gyakorlott, 's nem számláltatik a' törvényes pápák sorába. Ezért az 1187ben pápává nevezett romai születésü Paulus de Palaestrina III Kelemen nevet vön magára. Ő a' régolta tartó egyenetlenséget elvégzé a' Romaiakkal 's uralkodását Roma felett megállapítá. A' szent hadat tüzzel vitte, Sicilia koronáját Tancrednek megszerzé, Rogerius apuliai herczeg fijának, de már 1191 meghalt. — IV Kelemen, Guido, st. Guilesből Langvedocban, előbb törvénytudó 's a' franczia király tanácsosa, 2 leány atyja, özvegységében narbonnai érsek, sabinai cardinalis, követ (legat) Angolhonban, 1265-ben anjoui Károly pártjától választaték; és ő ezen fejedelemnek a' Manfred kezén volt két siciliai királyságot általadá; kereszthábort hirdetvén ezen ország elfoglalására, segité kedvenczét, maga is 2 évig Frankhonban maradván, csak 1267ben jött Viterboba vissza, 1268-ban pedig az utolsó Hohenstaufinak, Conradinnak, lefejeztetése után Roma birtokába jutott. Az angol Richard és spanyol Alfons között is ő akart határozni a' német korona felett, de bele halt Viterboban Nov. 29. 1269. Erő és nyomosság diszesité mint az egyház fejedelmét, jó szónok vala, szigoru asceta 's a' nepotismus ellensége. — V Kelemen, Bertrand d' Agoust, Gascogneból, előbb bordeauxi érsek és VIII Bonifácz pártolója, kinek halála után Filep frank királytól megnyereték, 's ennek pártolása által pápává választaték Jun. 5. 1305 Perugiában. Az olaszhoni polgári háboruk miatt Frankhonban maradt, Lyonban megkoronáztaték, végre 1309ben Avignont választá lakkelyül. Vele kezdődik a' franczia pápák sora. Az egyezség szerint felszabaditá Filepet az átok alól, a' király kedvenczeit cardinálokká tette, 's az egyházi tizedet általadá 5 évre a' királynak. Ellenben kijátszá Filep szándékát, mellynél fogva testvérének Valois Károlynak a' német koronát fejére kivánta tenni. Egyházi gyülést tarta 1311 és 12ben 7 hónapig, melly legnevezetesebb uralkodási tette volt, hol a' Templariusok rendjét Filep kedvéért feloldá és böles szabályokat rendelt a' clerus reformja 's a' klastromi fenyiték végett, mellyek az ő tiszteletére Clementinae-knek neveztettek. Nápoli Robert királlyal való szoros kötelezés által akará uralkodását megerősiteni Olaszhonban. Ennek segítségével alázá meg Velenczét, mellyet Ferrara elfoglalása miatt 1308ban interdictummal terhele, és 1309ben egy uj átokbulla által akara elrontani, melly minden Velenczeit becsület és igtalannak határoza meg, minden országos hivatalt eltörle, az alattvalókat az engedelem alól feloldá, 's a' törvényeket elerőtelenité. Keresztes had és velenczei hajók elfoglalása által meghódoltatá végre a' respublicát, 's békét engede neki 1313ban. Ezen Robert még nagyobb szolgálatokat tön neki a' csász. hatalom 's a' ghibellini párt korlátozására Olaszhonban. VII Henrik császár az ő sürgetésére választaték, neki hivséget is esküdött, de 1311ben Romába menvén Lombardiát zavarban találta, K. pedig semmit nem tön érte, sőt koronázását megtiltá, mellyet II. a' cardináloktól még is kicsikart Romában. A' császár Nápoly felett Robertel is versenygeni kezdett, K. pedig fenyegető bullák és kitiltás által védelmezé kedvenczét. Henrik halála után Robert királyt 1314ben romai senatorrá, 's országos helytartóvá tette Olaszhonban. Hódoltatási terveinek közepén halt meg Apr. 20. 1314. — VI Kelemen az ötödikhez nagyon hasonlított. Neve Roger Péter volt, szül. Maumontban 1292 nemes házból, eleinte benedictinus 's apát Fecampon, azután artasi püspök és Filep király tanácsosa, sens-i és rouen-i érsek, 1338 cardinalis, 1342 pápa lön Avignonban. Pénzszomja miatt rosszul árulá az egyházi hivatalokat; bajor Lajos

császár ellen eldődei lelke szerint kérlelhetetlen keménységgel kelt ki, átokbullái iszonyubbak minden előbbeninél. A' csehhoni király fiját, luxemburgi Károlyt, hajdan Parisban tanítványát, a' német rendek egy részével királynak választatá 1346, de általánosan el nem tudá esmertetni, sőt Lajos halála után (1347) pártosait fel is szabadítá, és hogy a' rendeket megnyerhesse, schwarzburgi Günther ellencsászár lemondása után 1349ben ujra meg kelle engednie IV Károly választását, a' nélkül, hogy a' Németeknek káros feltételeket egészen életbe hozhatta volna. Olaszhonban szerencsésebb volt. 1346-ban Rienzo romai lázadása gyors részegségképen általtünt, 's a' fő (demagog) elfogaték. Nápolyi András király halála után Avignonért büntelennek hirdeté Johannát, sőt visszatette birodalmába. Egy spanyol kir. herczeg számára a' canariai szigeteki királyságot alkotá. A' Görögök 's Örményekkel sikeretlenül alkudozott az egyesülésről. Megh. 1352. — A' nagy schisma alatt két ellenpápának volt Kelemen neve, kik azonban az igaz sorba nem számláltatnak, u. m. Robert, genfi gróf, cambraii püspök és cardinál, a' VI Orbant elhagyó franczia cardinálisoktól választaték 's VII KELEMEN nevét vette fel. Avignonban lakott. Frank és Skothon, Lotharingia, Sabaudia és Spanyolhon voltak mellette, Olaszhonban semmi volt. Sept. 3. 1394-ben halt meg. — XIII Benedek halála után 3 cardinalis által VIII KELEMEN név alatt pápává lett Aegidius Munnoz, Barcelonából. Peniscolában lakott 1429-ig. — VII KELEMEN, Medici Julius, II Julius pápa alatt Johanniták priora, X Leotól florenzi érsekké, cardinállá és cancellariussá teteték, Nov. 19. 1523 pápává lön. I Ferencz frank királlyal tartván, háboruba keveredett V Károly császárral, ki 1527ben Romát kirablá, őt 7 hónapig fogolyul tartá az Angyalvárban, 's minden erősség és 40,000 ducati általadására kinszeríté. 1529ben megkötteték a' béke 's 1530ban Károlyt megkoronázta, 's megnyeré tőle, hogy a' Medici familia a' florenczi herczegségbe betéteték. A' reformatio harapózását nem tudta meggátolni Némethonban; Angliában pedig elő is mozdítá, VIII Henrik házassági elválása ellen átok bullával kelvén ki. Rosz ajándékot nyert tőle Frankhon, kis hugának, Medici Katalinnak személyében, kit 1533 Marseilleben az orleansi herczeggel, I Ferencz király második fijával elházasíta. V Károly ellen tervezve halt meg Sept. 25. 1534. 56 éves. — VIII KELEMEN Hippolytus Aldobrandini, spanyol befolyás által jött a' sz. székre Jan. 30. 1591. IV Henrik királyt meg nem akarván esmerni, hatalma korlátok közé szoriták Frankhonban. Velenczét sem tarthatá az ohajtott függésben. Azonban az Este-háztól elvett Ferrarát képes vala megtartani. 1598ban békét eszközle Vervinsben a' Spanyolok és Frankok között; a' nantesi edictumot elhallgatva 's IV Henrik elválását Margarethától helyben hagyva, elejét vette az ezen fejedelmek közötti háborunak 1600. A' Jesuitákkal meghasonlott, mivel a' Dominicanusoknak a' „*de auxiliis gratiae*"-róli vitában eleinte kedvezett, Loyolát pedig nem canonizálta. Gyanuba is jöttek ezek Mart. 5. 1605 történt halálánál. — IX KELEMEN, Julius Rospigliosi, szül. Pistojában 1606, a' pápai udvar szolgálatában 11 évig nuncius Spanyolhonban, 's cardinal-secretarius VII Sándor alatt, Jun. 20. 1667 pápának választaték, mint okos, szerény, és felvilágosodott férjfiu magasan ragyog a' sorban. Roma financziájának megjavitásán törekedett. A' Velenczeieket sereggel és hajókkal segíté a' Törökök ellen, 's a' nekik pénzkerítés végett némelly papi rendet és klastromokat secularisált. Az aacheni békében dolgozó társ volt. 1668ban kiigazítá a' jansenista viszálkodásokat, honnan a' tiszteletére ugy nevezett Kelemen béke je. Portugaliával is megegyezett, a' Pedro király kinevezte püspököket megerősítvén. A' zsidókat majd mind elüzé Romából. Dec.

9. 1669 holt meg, Kandia elvesztésén való bánatában. — X Kelemen, Altieri Emil, szül. 1589, ó romai patricius vérből, 80 éves öreg jött Nov. 25. 1669 a' cardinal collegiumba 's Apr. 29. 1670 a' szent székre. Az adókat kisebbiteni törekvék, a' nemességnek megengedé a' nagy kereskedést. Sok irást és könyvet eltilta. A' jubileumi pompa 1675ben Krisztina svéd királyné jelenléte által diszesült. Oroszhon frigyének több europai fejedelemmel a' Törökök ellen nem kedvezett. Megh. Jul. 22. 1676. — XI Kelemen, Albani Ferencz János, szül. Urbinoban Jul. 23. 1649, 1690ben cardinalis lön, 's munkássága által a' spanyol örökségi háboruban ajánlá magát a' szent székre, hova Nov. 23. 1700 fel is emelteték. Ellene szólt a' burkus királyi méltóságnak, de sikertelenül; a' Bourbonoknak kedvezés árta neki; a' császárt különben is ingerelvén, Jósef császár testvérét Károlyt nem esmeré el Spanyolhonban, 's az első bulla császári joga ellen is kikelt. Császári seregek mentek be az egyházi földekre, Comachio elfoglaltaték minden hadi készület 's átokkal fenyegetés ellenére. 1709ben át kelle engednie Comachiot, seregeit 5000 emberrel szükítenie, a' császáriaknak szabad átmenetelt engednie Nápolyba, 's III Károlyt Spanyolhonban elesmernie. Innét V Fileppel (spanyollal) egészen meghasonlott. Hasztalan szólt az altranstädti béke és Stanislaus király választása ellen; nunciusát nem ereszték az utrechti békéhez. A' Jesuiták Chinában rendelései ellen tettek, követeit gunyolák 's pogány szokásokat vettek fel a' szolgálatba. A' siciliai korona jogai felett a' hiti dolgokhoz szinte perelt, 's mivel sok elhajtott pap tódult Siciliából Romába, mint az ő becsületének martyrja, ha rájok még többet nem akara költeni, egyezségre lett lépni kénytelen. Csak a' praetendens, kit 1717 olta Romában tarta, 's a' portugalus király, kinek Lissabonban egy patriarchatust alkota, voltak igazán hivei. Uralkodása jó akaratu volt; a' vaticani könyvtárt keleti kéziratokkal és önkönyvtárával gazdagítá, Bolognában a' képző mívek academiáját állitá fel, 's általjában kedvezett a' tudományoknak. Megh. Mart. 19. 1721. — XII Kelemen, Laurenzio Corsini, Florenzből, szül. Apr. 7. 1652, pápa lön Jul. 12. 1730. Mint az előbbi, ez is álmodott hatalmának képei között élt, mintegy a' 12dik században; a' cath. fejedelmekkel nem legjobbak voltak viszonyai. Egy 8 éves spanyol infansnak cardinalkalapot 's a' toledoi érsekséget kelle adnia, az egyházi birtokban spanyol katonaszedést türnie, 's e' miatt lázadás támadván, spanyol őrsereget elfogadnia, Parmát tőle először egy spanyol infansnak, azután a' császárnak birtokába menőt látnia, a' nélkül, hogy egyéb hasznát látta volna, mint némelly kedvező reservatumot a' spanyol concordatumban 1737. Velenczében, Sabaudiában nem nagy sikerrel perlekedett. San Marino apró köztársaságával sem tuda jól boldogulni. Az eretnekeket buzgón téríteté, 's e' miatt az „In coena Domini" bullát évenként hirdetteté. A' romai policziát megjavitá a' szabadmenedékek eltörlésével, bujálkodási tárgyak eltiltásával, a' kölcsönház segítése, szülház épités 'sat. által. A' capitoliumba szobrokat, a' vaticanba keleti kéziratokat gyüjte. Adósságos halt meg Febr. 6. 1740. — XIII Kelemen, Carlo Rezzonico, szül. Velenczében 1693. Mária Theresia és a' Jesuiták segitsége által pápa lön Jul. 6. 1758; annak apostoli felség-czimet, ezeknek rendjek megtartását adá. De a' Jesuiták még is kihajtattak alatta Portugal, Spanyol, Frankhonból, Nápoly, Sicilia, Parmából, 's ő mégis megáldá, megjutalmazá a' rendet egy bullában 1765. Nagy hatalmok volt reá Torregiano országtitoknoknak és a' jesuita-general Riccinek. 1764 és 68ban éhséget szenvedett Roma. 1768ban az „In coena Domini" bullát szorítván a' fejedelmeket felboszontotta magára, 's e' közben halt meg Febr. 2. 1769. — XIV Kelemen, Giovanni Vincenzo Antonio Ganganelli,

egy orvos fija, szül. st. Arcangeloban Rimini-nél 1705, 18 éves a' minorita rendbe lépett, tanitó lön, 's nagyra vezette tanitványaitól igen becsülteték. Az élesen látó XIV Benedek egykor fejére tette kezét, 's rendje generálához igy szólt: „Ezen testvérre különösen figyeljetek; különösen ajánlom őt," és máskor, midőn kérdéseire adott itéleteivel nagyon megelégedett: „nyomos itéletet köt össze nagy tudománnyal, 's mellette ezerszer szerényebb mint a' tudatlan, 's olly vidám, mintha soha sem élt volna elvonulásban." XIII Kelemen cardinállá tette, de nagy lelke mellett sem igen reménylheté a' szent székre jutást. Felvilágosodott lelke nyelvén forgott. Parma és Piacenza dolgaiban annyira ellene beszélt a' pápa- és titoknokának, hogy többé tanácsot sem kértek tőle. XIII Kelemen holtával nagyon zivataros volt a' conclave, mig Bernis cardinal rábeszélő ékesszólása győzött, 's Ganganelli Máj. 19. 1769 az egyház fejévé kikiáltaték, noha nem volt püspök. Egy pápa sem választaték nehezebb körülmények alatt. Portugalia, a' szent székkel ellenkezve patriarchát akart magának adni; a' parmai herczeg dolgai Frank és Spanyolhont 's Nápolt elidegenítették, Velencze maga akarta a' papi rendet reformálni, Lengyelhon a' pápahatalom gyengitésén dolgozott, magok a' Romaiak is zugolódtak. Kelemen nagyon dolgozott az egyezségen követei alkudozása által; az „In coena Domini" bullát eltörlé, 's Jul. 21. 1773 kiadá a' hires brevét: „Dominus ac redemtor noster," melly a' Jesus társaságának véget vetett. Ez idő olta gondal telt, félelmes bánatos életet élt. „Az örök létbe megyek," mondá, „'s tudom, miért." Sept. 22. 1774 halt meg. Gyanu volt az őt megétetésről; az orvosok ellent bizonyítottak. Carlo Giorgi márvány-emlékkel tisztelé meg őt az Apostolok templomában Romában, — Canovától Volpato terve szerint készíttetvén. V Sixtus olta egy pápa sem uralkodott illyen erő, bölcseség és önhatással mint ő. Előmozdítá a' miveket és tudományokat, a' kelemeni muzeumot, a' vatican diszét, ő alapitá.

Kelet vagy keleti táj, az ég azon tájéka, hol a' csillagzatok feltünnek. Keleti pont az egyenlitőnek átmetsző pontja a' láthatárral az ég azon helyén, hol a' csillagok kelnek. Egy a' 4 sarkalatos pontok közül, mellyek a' világ vagy ég 4 tájékát határozzák meg, 's a' hajósoknál keleti pontnak vagy keletnek neveztetik. Az ezen pont irányában fekvő tájék a' keleti tájék. Az éjnapegyenlőség napjaiban, azaz Mart. 21 és Sept. 23 körül épen a' keleti ponton kel fel a' nap, 's épen a' nyugotin megy le. Az év minden más napjaiban nyáron a' keleti ponton tul éjszak felé, télen pedig innen, dél felé kel. A' leghosszabb napon felkelési pontja legmesszebb van éjszak felé, a' legrövidebben pedig legtávolabb dél felé. Ez a' mindenkori távozás a' csillagzatoknál kelettávol-nak hivatik.

Keletindia déli Asiát Persia és China között, a' Gangestől kelet és nyugotra fekvő két félszigetet, 's az indiai teugerbeli szigeteket Ceylonig és a' Philippinákig foglalja magában. Felosztatik Elő- és Hátulsó Indiára. Előindiában vagy Hindostanban vannak A.) Asiai országok, nevezetesen: 1.) A' Seikhek országa (3256 nsz. mf. 4 mil. l.) papi kormánnyal, fővárosa Lahore (100,000 l.) 2) Nepaul (l. e.) 3. Maha Raja Sindia országa, most már csak egyedül való független maratt birtok (1860 nsz. mf. 4 mil. l.). Az uralkodó ház neve Sindiah; lakhelye Udschin. Itt fekszik Gwalior, egy hires indiai erősség. — B.) Europai birtokok, 's l, a' Brittusokéi. Ide tartoznak a.) A' calcuttai elölülőségben: 1) Bengalia (4523 nsz. mf. 25,306,000 l.). Fekszik az é. sz. 21—27 's a' k. h. 86—92° közt, Greenwichtől számitva. A' lakosok $\frac{4}{5}$ Hindusok, $\frac{1}{10}$ afghan és arab eredetü mohammedanusok, $\frac{1}{10}$ portugál maradékok vagy más idegen származásu

telepedők. A' Ganges, Burramputer (Brahmapootra), Dummuhda és más folyók mossák. Az éjszaki magas hegyek és sok folyók nagyon mérséklik levegője forróságát. Földje felette termékeny, évenként két annyi gabonát, gyümölcsöt és veteményt terem, mint a' mennyi a' lakosok esztendei szükségére megkivántatik; csupán a' riskásának, ezen minden ranguak köz eledelének, nem diszlése okozhat néha szükséget. Egyéb termékei: sok pamut és selyem, kender, len, indigo, viasz, mézga, mákony, bors és más füszerek, salétrom, melly néhol a' földből nő ki, tengeri só és vas. Azon házi állatokhoz, mellyek Bengaliában Benaressel (l. e.) közösek, tartoznak még az ország délkeleti részében az elefántok. Lovai aprók és nem szépek. Erdeji mindenféle vaddal és szárnyas állattal bővelkednek; de a' vadászat nagyon veszedelmes a' számtalan ragadozó állatok miatt, mellyek közt az ugy nevezett bengalai királytigris, leopard és kis párducz fő helyet foglalnak el. Folyójiban a' legjobb izü halak mellett mindenféle nagyságu krokodilok tanyáznak. A' hindus lakosok mind a' két neme nyulánk, karcsu, szép termetü, 's daczára a' vele született félénkségnek, rendkivül harczvágyó. Az ő nagy, hasznos és elmés szorgalmokat csupán az ő még nagyobb éldeleti mértékletességek mulja felül. A' keletindiai társaság jövedelmeit a' majd nem korlátlan kizáró bengalai kereskedés hasznain kivül a' szántó- és kert-föld teszi, melly egész Hindostanban az uralkodó sajátjának tartatik 's haszonbér fizettetik értte. 1817 ezen jövedelmek 11,790,000 font sterl. mentek; a' kiadás 8,021,000 ft. st. volt, 's igy a' tiszta nyereség 3,769,000 ft. st.; adóssága 30 mil. ft. st. Legjelesebb városai: Calcutta (l. e.), Dacca és Murschedabad (Moorschedabad), azután a' kerületi főhelyek: Birbkum (Beerbkoom), Boglepur, Burdwan, Dschittagong (Chittagong) vagy Islamabad, jó kikötővel, Dinadpur, Hugley, Dschessur (Jessore), Midnapur, Momensing, Naddiah hindus papnevelő házzal, Purniah, Radschessahaye (Rajeshahaye), Ramghur, Rungpur és Sylhet. Továbbá Bendel, hol már századok olta szokás gyermekekbe himlőt oltani; Kassunbasar, Saidabad, Nattor, Maldah, Radschonmal és Mungulghaut. Nevezetes a' garcaui hegyi tartomány éjszakkeleten, mellynek békés 's Angoloknak adózó lakosai, baneasaik (véneik) kormánya alatt patriarchai egyszerüségben élnek. Bengalia hajdan a' nagymogul alatt állt, egy nabob vagy alkirálytól igazgattatva. Gaur, Tonda, Radschemal, Dacca és Marschedabad voltak felváltva az ország fővárosai. A' Mongolbirodalom elenyészte után (1757 körül) a' függetlenné lett nábobokkal igen önkényesen bánt a' Calcutta vidékén már akkor birtokos angol társaság, 's végre egészen meghóditotta az országot. Bengala, Bahar, Orixa, Benares, Auhd és Tipra teszik a' calcuttai elölülőséget, melly a' három kel. indiai angol elölülőség közt legfontosabb. A' hadi erő, mellyet a' társaság ezen országban tart, béke idején rendszerint 8000 europai 's 60,000 seapoy avagy honos mohammed gyalog és lovas katonából áll, europai főtisztek alatt. A' Calcutta melletti William erősségen kivül ezek a' fő hadi pontok: Barrakpur, Berhampur, Dschittagong, Dacca és Daschpur (Tajepore). Bengalia legfőbb polgári igazgatása áll egy kormányzóból, ki egyszersmind legfőbb kormányzója egész Indiának, 's 3 tanácsosból, kiknek egyike a' hadi erő főparancsnoka, ketteje pedig mindig három három évre választatik a' társaság polgári tisztjei közül. A' tartományi 's kerületi törvényszékeken is szinte europaiak ülnek, de a' forma miatt, néhány mohammedi 's indiai birákkal együtt. A' törvények eredeti indiai, mohammedi és angol törvényekből vagynak öszverakva. Minden vallás egyenlő szabadsággal él. — 2) Bahar; 3) Allahabad; 4) Aud (l. e.); 5) Agra; 6) Delhi (l. e.) tartomány és város; 7) Gurwal; 8) Dekanban 8 tartomány. — b.) A'

madrasi elölülőségben 9 tartomány, 's ezek közt MYSORE (l. e.) — c.) A' bombayi elölülőségben 4 tartomány. — II. A' franczia birtokok különbféle angol birtokok közepette fekünznek; összesen 9½ nsz. mf. 90,000 l., l. PONDICHERY. — III. A' portugál birtokok, 90 nsz. mf. 250,000 l., l. GOA. — IV. A' dán birtokok, l. TRANQUEBAR és SERAMPORE.

Hátulsó India, vagy a' keleti félsziget (40,620 nsz. mf. 36 mil. részint mongol részint maláj faju lakossal) 5 országot foglal magában: 1) Aschem vagy Assam (2791 nsz. mf. 1 mil. l.), a' Brahmaputer forrásainál. 1822 a' Birmánok, 1825 az Angolok foglalták el, 's a' yandabui béke (Febr. 24. 1826) olta angol felsőség alatt áll. — 2) A' Birma birodalom (éj. sz. 9—26° alatt, 14,750 nsz. mf. Symes szerint 17, mások szerint csak 3½ mil. lakossal). Lakosai, kik szebbek, erősebbek a' Hindusoknál, harczolók, vendégszeretők, a' vénséget tisztelik, koldusaik nincsenek. Ezen birodalom, a' térítő papok tudósitásaiból esmeretesekké lett Ava, Pegu és Arracan országokal némelly éjszaki melléktartományokat foglal magában. Éjszakra Tibet, Assam és Chinával határos; nyugoton pedig a' britt keleti birodalomtól egy magas hegy 's a' Naaf határfolyó által választatik. Királya, fejér elefántok királyának czimeztetik. Hatalma nagyon megcsökkent az Angolok ellen viselt azon háboru által, mellynek az 1826 Febr. 24-kén kötött béke vete véget. Birma levegője igen egészséges, a' völgyekben néha nagyon meleg. Földje felette termékeny, éjszakon hegyes, arany, ezüst, drágakő és márvánnyal, vas, ón, czin, piskolcz, egérkő, kénkő és kőolajjal bővelkedő. Délszakon bőven terem rist, czukornádot, jó dohányt, pamutot, indigot 's minden térítő kör alatti gyümölcsöt. Kézmivekben kivisz Birma: pamut és selyem szöveteket, üveget, salétromot, puskaport, porczellánt, és Gaudauma istenképeket márványból. Hajókat jókat épitenek, az Angolok számára is. Kereskedést üznek Chinába 's az ásiai szigetcsoportokra. A' kormány a' népességet bevándorlókkal igyekszik előmozditani. Asszonynak kivándorolni nem szabad. Vertpénzek nincs; e' helyett ezüst és ónrudakat használnak. Umerapura ujlag épitetett városa a' Tounzemahn tó mellett az országló széke. A' tőle csak egy mfdre fekvő 's hajdan olly pompás Ava már most is omladék. A' birmán könnyen épit, fából és bambusznádból. Tüzoltáshoz jól ért. — A' birman fejdelem autocrat ugyan, de még is meg kell hallgatnia a' status fontos ügyeiben a' nemességet, a' nélkül azonban, hogy ennek véleményét tartoznék elfogadni. A' nemesség ruha, lakás és butorok által különbözik a' többi osztályoktól. A' birmánoknál egynősség divatozik; hanem ágyasokat tetszések szerint tarthatnak, kik a' törvényes nő szolgálóji. Asszonyok nem jelenhetnek meg a' törvényszékek előtt. A' Birmaiak legnagyobb gyönyörüsége a' játékszin, hol beszéd, táncz 's musika váltogatják fel egymást. Előkelő embereiket elégetik, a' szegényeket eltemetik, a' leggazdagabbakat bebalzsamozzák. Minden Birman tanul olvasni, irni, számot vetni. Pálmalevelekre vas nyéllel irnak; a' gazdagoknak könyvtáraik vannak elefántcsont levelekből, megaranyzott szélekkel. Gyógytudományok csupán botanicai gyógyszereket esmer. A' himlőoltás nálok már régolta divatozik. Az angol térítők, az indiai társaság diplomaticai őrszemei, türetnek. A' birmai tudósok jeles tudományos 's nevezetesen csillag- és törvénytudományi munkákat forditnak angolból. A' birmai vallás Budhaismus; türelmes, és nem esmer véres áldozatot. Csupán nőtelen szerzeteseik vagynak, kik monostorokban laknak 's csak egyszer esznek napjában. Testi kicsapongásért gyalázatosan csapatnak ki szerzetjekből. Ezek tudósok és jeles erkölcsüek. Elébb papnéjik is voltak, de most már eltörültettek. A' Birmaiak ügyes ta-

kácsok, kovácsok, képfaragók, arany és ezüstmivesek, asztalosok 'sat. Birma nem esmer örökös hivatalokat. Polgári és büntető törvénykönyve jeles. Tolvajlás csak ugy büntettetik halállal, ha a' tolvajlás igen tetemes volt, 's terhelő körülmények követték. A' halálos büntetés fejvétellel hajtatik végre, 's a' részegesekre is méretik. Igen nagy hatalma van a' felsőségnek, a' törvényes büntetéseket lágyitni. Állandó hadi ereje csekély. A' katonaszedés összeirás utján történik, bizonyos számu házak egy fegyverkezett embert tartozván állitni. A' hadi erő legnagyobb része a' korona nagy dereglyéjin szolgál, mellyek csak 3 lábnyi mélyen usznak, 's ágyukkal vannak felkészitve. A' status jövedelmét a' termékek és bevitel tized része teszi. A' kincstár gazdag, 's a' kereskedést előmozditja. Birma most 7 tartományból áll. Fővárosa Umerapura 175,000 l. Ranguhn, az Irawadi torkolatjánál (30,000 l.) jeles kereskedést üz. — 3.) Siam (l. e.); 4) Malacca (l. e.) vagy Malaya; 5) az anami császárság, most a' leghatalmasabb birodalom Hátulsóindiában, Cochinchiná-ból (l. e.) 's nehány kevesbé fontos tartományból állva. A' keletindiai szigetekről l. e' czik. Lakedivák, Maldivák, Ceylon, Sumatra, Java, Borneo, Celebes, Molukkák, Philippinák.

Keletindiába hajózók, nagy kereskedő hajók, mellyek Keletindiába kereskedést üző europai társaságoktól készitetnek fel, és közönségesen nagyobbak a' 40 ágyus fregattáknál, de csak 20 ágyuval (9 és 6 fontossal) vagynak fegyverkezve.

Keletindiai literatura. Europa még mélyen szendergett, midőn Hindostan, a' Kelet bölcsője, már őszkoru literatura birtokában a' tudomány és mivészet bőven hozta virágok és gyümölcsek kincseivel büszkélkedett. Itt néhány ezernyi évvel előbb Krisztus születésénél érzékeny, és képzetekkel teljes költeményeket találunk. Aegyptus pyramisai, ha az itteni előidőből két mértföldnyi kőszikláha vésetett mythologiával összehasonlitatnak, szinte ifju miveknek látszanak. Indiának őszkoru, vagy az évkönyvek kitétele szerint magát a' történetet felülhaladó előidejü csillagesmeretei, nyelvének betüji, képzelt és irott alaku vallásos maradványai, még eredetileg meg nem visgált és kifejletlen lelki erőre mutatnak. A' fejlődés növényzete minden literatura előtt divatozik. Ez kezdetben szent és istentudományi alakban tünt fel Indiában, csak utóbb különbféle élet munkálati szerint elágozva kezdett a' polgári körben, főkép nemzetségi történetek és természeti tudományok ágazatival fokonként gyarapulni, egész az irott költésig. Ebben, mint zengő iskolában, a' szózat hangja már mesterséggé vált, melly természete szerint mythosz után indult. A' literaturának ezen általányos felosztását szentre 's világira mi is megtartjuk, megjegyezvén előlegesen az iró Hinduról: hogy a' papiros előtte nem esmeretlen, ámbár nem pamutfából, hanem más cserje kéregből, mellynek külső rostjai szorgalommal választatnak el egymástól, készitetik; az a' Mongol járás után, és igy későbben találtatott fel. E' durva papiros szükében fekete táblákra is irnak fejér nyéllel. Legközönségesebb iróanyagul szolgáltak némelly Olles nevü, mintegy három ujjnyi széles, és két lábnyi hosszu árnyékpálma levelek, mellyekre 7—8 rend férhetett, és mivel a' kétszerü papirosnál is vastagabbak, erősbek és keményebbek voltak, mind a' két lapjokra lehetett karczolni némelly hat ízny hosszu vasból készült iróvesszővel, mellynek felső éles végével megsimittatván a' levél, bal kéz közép ujjára fektetett, a' hüvelyk és mutató ujj tartalékul szolgálván.

A' jobb kéz irás közben nem vitetik végig a' levélen, hanem egy két szónak kikarczolása után, a' végső betünél mélyebben tüzvén eszközét az iró, azzal levelét jobbról balra rántja, hogy irását folytatólag elvégezhesse. Miben a' Hinduk olly gyakorlottak, hogy menve

is könnyen irhatnak. Papirosra nem irtak tollal, hanem toll módjára metszett, de ennél erősebb náddal (calamus).

1. A' szent literatura egyetemleg Shastra, Saster, Sistra, Shasta (ugyan azon egy szónak többféle formái, 's kétség kivül szójárásbeli különbözései), azaz: szent, Istentől adatott rendelet, mellynek olvasása csak a' három fő zárványnak vala megengedve. A' Hindu minden szent iratait, vallásos maradványait, Isten igéjének tekintvén, magától az Istentől származtatja; ez nála a' Visnu, vagy az átváltoztatott Vyasa; a' szent könyvek pedig Veda nevet viselnek. Vyasa és Veda egy faju szavak, tagjaik: tudat, elmésség, szokás, törvény és több e' féle értelmü nevezet; gyökértelmek eredetileg világosságot és tüzet jelent.

Vyasa ugy találta az Isten igéjét, ő gyüjtője vala a' Vedáknak, azokat Rics, Jajush, Saman, és Atharvana négy fejezetre szoritván. Az első verselt munka, második folyóbeszéd, harmadikban énekes imádságok, az utósóban tisztulási, engesztelő 's átkoztató könyörgések foglaltatnak; következőleg a' többitől létegesen különböző iratok, a' miért is eredetiségek felől bizonytalankodtak. Az eredeti alapos szövény tulajdonképen csak a' Vedákban foglaltatik. Ezek sok féle magyarázatokra nyujtottak alkalmat, de fejtegetések is szentnek tartatik, mint Zsidóknál a' Talmud. Minden Veda két részből áll: Mantra nevü könyörgésekből, és Brahmana nevezetü parancsolatokból. Egy Vedába gyüjtött dalok, imádságok, és segitségül hivások Sanhita nevet viselnek. A' parancsolatok vallásos kötelességekből, erkölcsiség alapjaiból, és isteni tudományból állanak. Az indiai theologia olly iratokban foglaltatik, mellyeknek Upnaishada, azaz: nyilása, fejtegetése, magyarázata, titokhoz tartozik. Illyen magyarázatokat Anquétil du Perron némelly romlott és balul értett persa kivonatból latin forditásban Upnekhat név alatt (Strasb. 1801. II. k. 4.) bocsátott nyomtatás alá. A' Vedák sanskrit és devanagari nyelvüek, (l. Kelet Indiai nyelvek). A' Vedák leiratát Polier hadnagy, ki sokáig tartózkodott Indiában, XI. kötetben megküldé az angol muzeumnak; de ezekről több tudósitás nem érkezett. A' szent könyvek második osztálya az ugy nevezett Upaveda négy része, (Ayush, Gandharva, Dhanus, és Sthapatya), ezek orvosi, musika, táncz, hadtudomány, épités és más gépelyes tárgyu értekezések. Harmadik osztályhoz tartoznak az Angák vagy Bedangák hat részben (Sicsha, Calpa, Vyacarana, Ch'handes, Jyotish, és Niructi). Ez nyelvtudomány, szótagmérés, költés, csillagvisgálat és szertartások magyarázata, 's a' Vedák némelly nehezebb értelmü szavainak fejtegetése. Negyedik osztályban három rendbeli Upanga foglaltatik: Purana, Dhermashastra és Dersana. A' Purana szám szerint 18, ugyan annyi Upapuranával; ez egyetemleg véve mythosz, bölcselkedési tárgyu pótolékok, cosmogonia, theogonia, chronogonia fejtegetései; olly térköre a' legendáknak, melly kénytelen ugyan a' világ és idő közötti irányzatot szük határok közé szoritni, de egész kiterjedésében sok europainak tudákossága szerint meg nem itélhető. Itt csak a' Puranákat érintendjük: 1) Kalika Purana, Kalika Parvadi, Bhavani istenné, Siva nőjének története; 2) Abhiatma Ramayana, Brahmanda Purana töredéke, és Ramacsandra története; 3) Brahma Viavartika Purana, istenek eredete, és Ganesa, Krisna, Durga történetei; 4) Pedma Purana, Loto (pedma) dicsérete, és Laekshmi Visnu nejének története, együtt 55,000 Slok, azaz stropha vagy versfogás; 5) Agrü Purana, az indiai tudományok rajza, 15,500 Slok; 6) Visnu Purana, 23,000 Slok; 7) Viva Purana, 24,000 Slok; 8) Linga Purana, 11,000 Slok; 9) Skanda Purana, Skanda istenről, Siva és Bhavani fijáról iratott munka; 10) Haritalika és Savriti Bata, vallás szertartásu tárgyak; 11) Ontkal Khanda, és Kasi Khanda, amaz Orixá-

nak és az ősz Visnu Jaguernatban, itt Pursatimban, tartatott tiszteletének vallásos szertartásu leirata; ez Kasi vagy Varanasi, most Benares, a'Sivaniták fővárosa története; 12) Nuradeya Purana, Nareda musika istenének története, 25,000 Slok; 13) Markandeya Purana; 14) Bhavisia Purana; 15) Vayu Purana, Vayu nevü szelek istenének története; 16) Matsya Purana, Visnunak mint halnak első vizözön alatti története, 14,000 Slok; 17) Narasingha Purana, Visnu emberoroszlán alakban; 18) Vhagavata Purana, Vyasa munkája, Krisna vagy inkább Visnu történetének XII. könyve, 18,000 versfogásban, melly franczia és német nyelven már kiadatott. Ide tartozik a' régi jeles két rendbeli hőskölteméný, ugymint: 19) Ramayana, Ramacsandrának, Ajodhia királyának, Visnu hetedik nagy testesülésének története, Salmiki munkája; 20) Mahabharata, Pandu és Kurus hada, Bharata régi indiai király utóinak sora, XVIII. könyvben, több mint 100,000 Slok. Ezekből „*Bhagavat Gita*" czimü nagyobb mellékes darabot Wilkins, Parraut, Herder, Schlegel („*Üb. die Indier*" és „*Gesch. d. a. u. n. Lit.*" I. 183. „*Handb. der indischen Mystik*" czim alatt) és Majer; más „*Nalus*" czimü darabot pedig (eredetében, latin fordítással Parisban és Strasb.) német fordításban Bopp, és Kosegarten (Jena, 1820.) bocsáták nyomtatás alá.

Dherma Shastra nevü Upangák második szakaszához tartoznak különösen ezek: Manava Dherma — Sastra, vagy Menu rendeletei, kiadák angol nyelven Jones, (Calcutta, 1796.) németül Hüttner; ez erkölcstudomány, erkölcsiség rajza, verselt tanitmány az Istenről, lelkekről, világ és az emberi nemzet eredetéről. Ebből „*Institutes of Menu*" uj kiadás is jött napfényre, sanscrit nyelven angol fordítással, Houghton East India College intézetbeli tanitó szorgalma után (London, 1827. H. K. 4.)

Az Upangák harmadik szakaszához tartozó Dersana nevü iratok merő bölcselkedési munka, melly három rendbeli: Nyaya (ezzel a' görög *Νοῦς* spiritus, értelem, lélek, rokon jelentésü) Veda külön darabjainak értelmét fejtegető 's két részből álló munka, szerzé Gautama 's Cadana; kétféle Sankhya, Isvara nevezetüvel egyesülve 's a' nélkül, és Sankhia; az első Patanjala néven is neveztetik; végtére Mimansa, ez ismét Dvapajana, másképen Vyasa vagy gyüjtő mellé ragasztatik, mellynek darabjait Dow bocsátá napfényre.

II. A' világi literaturának csak némelly jegyzetesb tárgyait érintendjük. Legjobb sanskrit nyelvtanitmánynak tartatik a' tudományok szépsége vagy Mugdhabadha, szerzé Gosvami Vopa veda név alatt. Vagyon még Kalapa szerzőtől Katantra Vriti; ehhez járul Katantra Vriti Tika nevü szónyomozási fejtegetés. Hasonló etymologiai commentarius továbbá a' Dourga Singha, és Tritacsandrasa. Más, Sankhipta Sara czimü nyelvtudománynak szerzője vala Radjah Djoumoura Randi, erre Gopi Tchandra magyarázatot irt. A' legjobb Amarasinha czimü szókönyv már felebb érintetett; ezen kivül más 17 szótár is igen becses.

Az indiai költés egyetemleg gyászos, de kellemes sajátságu, Valmiki legrégibb mesterétől nyert eredetiségéhez képest. Illyen a' kies magányban szerelmesével boldog napjait élő ifju verselt megöletése, melly a' megöletett ifju kedvesének panaszos gyötrelmeit zokogja. Valmiki költőt, Ramayana ékes epos szerzőjét, már felebb tanultuk esmerni, ehhez egyedül Vyasanak Mahabharat czimü munkája hasonlítható. Djana Radjah, más jeles költő, Arjoun összejövetelét Sivával rajzolja. A' harmadik Bhattu Bana, Kadambari szerzője. Bhartri Hera Pandita, Bhatti köznyelvü epos irója; Djaga Deva Gita Govinda dalnak költője (forditották: Jones, Dalberg, Majer; lásd Schlegel's „*Gesch. der a. u. n. Lit.*" I. 178). A' mély tudományu és szép izlésü Jones tudósitása szerint, indiai Natak, az az: Drama

nagy számmal találtatik. A' dramaticusok között Kalidas, Vikramaditya udvari költője, Urunk születése előtt mintegy 900-dikban leginkább csillagzott, ki indiai Shakspearenek hivatik. Legjelesebb dramája az ugy nevezett Sakontala, vagy a' Sors gyürü, mellyel Jones angol, Forster német nyelven ajándékozták meg a' tudós világot. Erről mondja Herder második kiadásában: „Virágok lánczolják minden jeleneteit; magából a' tárgyból ékes növevény gyanánt fejlenek természetesen minden fordulatai. Valamint bő a' fenségben, ugy gazdag érzékeny képzeteiben, mit a' Görögnél fel nem találhatni; mert ezeket csak az indiai ég szelleme, csak az itteni lelki erő képes a' nemzeti költőben gerjeszteni." Ez szerzé Koumava Samblavát, vagy Kumara istenek orvosának születését; Ourvasi Vikrama czimü Urvasi vitézi bátorságát, 5. felvonásban; Megha Duta, hiradó felleget, kiadá Wilkins. De más néző játekok is találtatnak, ugymint: Ketriabali, gyöngyörv, szerzé Ilersadeva; Prabodha Tchandra Oudaya, a' tudományok hasadó holdvilága 6. felvonásban, szerzője Krichna Misra; Hasiarnava, vagy a' csuftenger, pirongató drama, sanskrit és prakrit nyelven irta Djayadesvara Bhaltatcharia; Maha Nataka, a' nagy néző játék, szerzé Madhusanada Misra, sanskrit és prakrit nyelven. Névtelen szerzőktől is találtatnak munkák, illyenek ezek: Murari, 7. felvonásban; Mudra Rakyasa és Malati és Malheva, drama 10. felvonásban. Az Angoloktól Calcuttában állitatott napkeleti könyvnyomtató intézet által, a' költői literatura kincsei is naponként gyarapulnak. Egyébiránt Indiában kétféle versmérték (padam, és charanam) találtatik. A' kurta láb ganam nevet visel, és vagy egyszerű ganam, vagy upaganam. Az elsőnek nyolczféle neme egy néven igy mondatik: majabasanaráyala; e' nyolczféle nem e' következendő: maganam (moloss), baganam (dactylus), iaganam (amphibrachys), saganam (anapaestus), naganam (tribrachys), raganam (creticus), yaganam (palimbachius), és laganam (bachius). Az yarahanagamanala nevü upaganam versmértékhez tartoznak ezek: gaganam (spondeus), haganam (trochaeus), vaganam (jambus), nalam (proceleusmaticus), galam (pyrrhichius), malagu (negyedik epicrit), nagam (negyedik paeon), latam (csüggedő jonicus). A' rím hol az első betüre vagy szótagra esik, és yety vagy vadi néven neveztetik, például a' kirti és kirtana szavakban, ez a' hangzat K. J. teszi az egyforma hangzatu rímet, hol az első szónak második tagjára vitetik, és prasam néven hivatik, mint a' Capagny és Dipantram szavakban a' PA. szótag. Ezek az egyforma hangzatu versek nemei. Más mértékes versfogás, stropha, slok nemek már felebb valának érintve. Irtak ezen kivül padyam, cavdapadyam nevü mértékes versekben is. Prosodiáról, szótagmértékről, melly nem épen könnyü, 5 iró találtatik.

Philosophiában Capila mondatik a' legrégibb bölcselkedési felekezet fejének, ki a' mint látszik, Brama unokájától helytelenül tartatik különbözőnek; ő ugyan is, mint a' számoló bölcselkedés találója, a' musák lováról (caballus), Visnu-Kabiler, Kabala nevezetekről, a' tudományok örvényéről (Kapl Kiani), bánkódó nagy Kapiláról, lobogó szent áldozatról (Asvamediagon), mindentudó lóról (Orchisrava), és több e' féle regés tárgyakról emlékezvén, az előbbivel kétség kivül egy mesés személy, és maga a' tudományokat találó istenség. Ehhez Gotama közelit leginkább, csak hogy ez is az előbbivel egy tulajdonságu; az indiai holdbika is igy neveztetik, melly Kadmus, Somana Kodom, a' siamesi vallás szerzője, tanitó 's iró nevével könnyen jöhet rokon képzetü egységbe; e' szerint pedig a' tudományokat találó istenre czélzás épen nem ellenkeznék a' régiséggel. Philosophiájokat Nyaya nevezik, ez Logica féle, még a' rendes okoskodás törvényeit is magában foglaló tanitmány. Ezen látszik alapulni né-

melly Mohsani Fani persától felhozott bizonyitvány szerint, azon rendszer, mellyet Aristoteles készített. Ezen nyaya nevü rendszer után következik a' harmadik Mimansa név alatt (melly nevezet majom és kigyó istenségekre emlékeztet), találója Vyasa; ennek Jaimini nevü tanítványa pedig fejlesztője vala, (a' holtakat igazgató yama istennek is volt irója). Vedanta, a' Vedák végczélja, Vyasa tanitmányának mondatik, mellyben a' lelketlen anyagnak más lelki lényektől függése is nyilvan megállapitatik. Buddha iskolási ellenben mind anyag vitatók voltak. Ennél fogva az érintett Vedanta, Nyaya, és Mimansa nevü három rendszerben a' képzeményes létvitatás (Idealrealismus), vagy fentebb jeles értelmü világegység (Pantheismus) egyesült két oldalával, valamint az észképvitatás (idealismus) és létvitatás (realismus) rendszere, mint példázott mesés alakban foglaltatnék, mivel tagadhatatlan, hogy a' Sankhya, Jaina és más utóbbi felekezetek, e' három rendszernek részletes követői voltak. Csak néhány bölcselkedési munkát nevezünk. Ide tartoznak ezek: Ganghesvara, Fatva Sirtamani, ez Metaphysica; Pratikhya Tippani, a' látható tárgyakról, fejtegeti Gadadhera az erkölcsiség történeteinek és erejének szerzője; Gouna Bhasia, vagy a' millyenségről; Anumaka Didhiti, értekezés az emlékezetről, szerzé Siromini Battatcharia; Smriti Tatva, a' törvények kivonata, szerkeztette Ragunandaka Bhattatcharia, forditotta Raspe; Hitopadesa, nyájas oktatmányu indiai mesés könyv, kiadá Wilkins, piperétlen egyszerü 's világos előadással (Schlegel felj. munk. 179), Bidbai meséinek is hivatik.

Már ezen általányos vázból is láthatni, mind az indiai literatura gazdag termékenységét, mind ezen különös természet ápolta eredeti nemzet elágozott tudományos állapotját. Itt a' miveltség az észerő minden irányzatira 's munkálatira terjedvén, megüti a' fontot az emberi fenség mérő serpenyőjében. („*A. W. v. Schlegel's Indische Bibliothek.*" *Bonn.* 1820. „*I. N. Müllers Glauben, Wissen und Kunst der alten Hindus,*" *Mainz* 1822.) Az indiai literatura csak századunk elejével kezdett Europában diszleni; Hitopatesa volt az első régi indiai nyelven Europában kiadatott (1810) nagy munka. Wilkins grammaticája már 1808-ban jött napfényre, mellynek mintáit Bopp is használta. Wilson válogatott indiai dramákat fordított sanskrit nyelvből angolra; Langlois pedig angolból francziára mythologiai és más magyarázatokkal. Dursch, egy Ghatakarparam, vagy a' törött edény czimü sanskrit költeményt, forditással és magyarázattal Berlinben 1828-ban bocsátotta nyomtatás alá.

Az indiai bölcseség szerfeletti magasztalása is megszünt, mióta tudjuk, hogy Wilford a' Braminoktól megcsalatott. Beszédjeik hazugsággal rakvák valának, valahányszor bizonyost kivánt tőlök kitanulni. Colebrooke fedezte fel leginkább az álnokságot, mellyel a' Braminok literaturájokat óhajtották szépiteni. Amaz indiai költés előadását boritó szörnyeteges tündérképek sem egyeznek meg a' szépnek azon megfogatával, mellyel mi birunk.

Kelet-Indiai Mythologia. A' régiség mindig nagyobb meg nagyobb tanubizonyságot nyujt arról, hogy a' religio általányos java 's örüksége az embernek. Innen vagyon, hogy az, mint a' lelki életnek egyetlen, belső, mély kutfeje 's középpontja, istenéhez kapcsoló láncza, 's azzal ismét visszaegyesülhetésének reménye, mire a' religio nevezet eredeti jelentése is mutat, minden nemzet alapvonatiban feltalálható. Valamint a' napfény középpontjához, ugy sugárzik lelkünk vissza teremtőjéhez. A' nyelv eszköze ezen visszaegyesülhetni vágyó törekedésnek. A' nyelv tehát, mint számtalan alakra tagolt örök ige, melly kezdetben az Istennél vala, mi nélkül semmi nem teremtetett, mint mythusi irott és képzett maradvány szemléletben és érteményben, segéd tolmácsa a' religiónak. De az örök mély-

ségü ige maga azon szeretet, mellyel az isteni eredetü lélek önérzete, szemlélete 's ujraszületése után lángol, minden gyötrelmeiben sóhajtva fohászkodik itt alatt önkényt dulta fensége 's dicsősége után. Illy küzdet a' mythus minden nemzetnél, de az ifju lángerő küzdelme végszemléletének bőségében, az örök léthez törekszik emelkedni, majd nagyobb, majd kisebb szerencsével ugyan, de mindig ugy, hogy képzelt csábjai is másoknál kedvelést és utánvergődést leljenek, 's mindenki felett, ha bár az érdekletek különféleségéhez képest más-más szinben is, csak egy fény sugározzék. Minthogy tehát a' mythus végetlenre törekszik, semmi időre nem szorítható, minden időre esik, nem lévén egymásutáni következete (paradicsomban nincs óra, Herder szerint); hanem a' nemzetekkel eredeti egy létü, elboritja az emberiség történeteit, mint az ég a' földet, fénye csábitólag derül mindenkire, villogva léledzik, mindenkit meghatván, mint az öröklét rokonja 's szeretetének kiömlése. Méltó tehát bár melly mythologiának magából a' nyelvből és képzetekből meritett érdekes pontjait másokkal egybevetni, valamennyivel összehasonlitani. Érdekes kivált Indiában ezen zsenge bimbókból fejlett melegebb nap érlelte virágit az emberiségnek, gondosan feldulni, hol fel kezd a' remény éledni, hogy ezen hon saját keblü füszerei nem kellem nélkül illatozhatnak.

Az indiai maradványok elég bizonyságot nyujtanak arról, hogy az eredetiség ezen nemzetnek tagadhatatlan tulajdona. De mineketőtte az indiai természet és szellem létegességét röviden kiemelni törekednénk, meg kell előbb némellyeket érintőleg emlitenünk, és mindenek előtt megjegyeznünk: hogy az indiai közlemények olly naturalismusra, észalkatra, természeti bölcselkedésre mutatnak, mellyből az elvont megfogatok elemei ki nem záratnak ugyan, de a' természeti egység miatt kifejletlenül lebilincselve tartatnak. Mert valamint a' törekedve óhajtott isteni nyugalom és boldogság, a' nagy elmerülés, vagy mint a' szent könyvek nevezik, Istenbe sülyedés, melly főbb tökéletességnek tartatik, maga a' halál, enyészet: ugy az ahoz vezető utak, Seluk és Masguli, szinte halál, enyészet.

Az Isten végső világa, Laout, hol nincs, ki azt mondhatná magáról Én, nincs senkinek tiszta örömről tudata, ez ismét önfeledés, Lethe, lappanglét országa, szintén enyészet. A' Kiani, azaz: megvallás, tudat, megesmerés által Brammal visszaegyesülés, ez a' bánkodó törekedve ohajtott képzeménye, ismét tudat nélküli elszánást, enyészetet kiván; mert a' szent könyvek állitása szerint, a' szív csak ugy tisztulhat meg, ha önfeledésbe, akaratnélküliségbe merül. Ez az, mi a' létnek kezdetét és enyészetét lebilincseli, az akaratot a' lét kénytelenségéhez köti. Meg kell továbbá emlitenünk, hogy minden egyes maradvány a' világ nagy bibliájából kivont külön vers gyanánt tekintetik; olly felette termékeny közleményről pedig, mint az indiai, még azt is fel kell tenni, hogy viszontagság, kifejlés és így történet nélkül el nem lehet. Már felebb, maga helyén, az indiai bölcselkedésben egész rendszerek valának ez iránt érintve; az ott mondottak nagyobb hitelességet nyernek azokból, miket Holwel „*Über Hindostan und Bengalen*“ (fordit. Kleuker, Leipz. 1778) Braminok után tanit. 4 Vedában foglaltatik az alapszövény; a' Braminoktól iratott 6. Anga ennek magyarázata; az ugy nevezett Augutorrah Bhade Susta második, a' szent könyvek számát 18-ra szaporitó magyarázata az alapszövénynek; ez utóbbi fejtegetéshez járultak különféle mesék, jelbeszédek, és egy összeszőtt szertartás 8 külön könyvben, azaz: 4. Upaveda és 4 Upanga nevü munkában, a' 18 Purana, Nyaya, Mimansa, és Dhermashastra is ezekhez kapcsoltatott. (L. Kel.indiai Literatura). Vedák voltak tehát a' sz. könyvek, Puranák a' mythustörténeti költés; az erkölcstudomány Dherma

Shastrában foglaltatott, a' többi munka helyes hitü bölcselkedésből (*Philosophia orthodoxa*) állott. Ezen magyarázatok pártokat, ezek pedig uj vallásos iratokat szültek. Ide tartoznak hihetőleg Görres szerint: Bali iratai, Buddhától Malabar és Koromandel felett iratott könyvek, valamint az ezekhez alkalmazott, de a' helyes hitü Bramáktól Gangesbe hányatott 6 bölcselkedési rendszert magokban foglaló könyvek, ugymint: Jogachara, Sandhanta, Vaibasica, Madyjamica, Digambara és Charvae. Ámbár e' tekinteteknél fogva idővel nagy különféleség támadott, és mindig zavartabb szinü mesés világ terjedett; az alapvonatok mindazáltal szüntelen változhatatlanul maradván, a' Bramavitatás (*Bramaismus*) és Buddhavitatás létegesen nem változtak. Az indiai tanitmány merő pantheismus, világegység vitatás, ha ez alatt azt értjük, hogy az egység mindenségben, mindenség az egységben, Isten a' világban, és világ az Istenben foglaltatik, és a' természet az isteni észségnek, akaratnak önnyilatkoztatása. E' szerint tehát némi isteni örök változtatás (metamorphosis) minden. Ezen alaptanitmány különféle alakban mutatkozik mindenütt az indiai religio irományaiban; mert nem egyéb, nem is alapul másutt a' világok táplálttatása (*alimentatio*) vagy egymásba viszonyápoló befolyása, a' világok középfénye, a' soha meg nem szünő nemzés és fentartás jelenlétének értelmeny e; ezen épül a' mindenségtudomány, mint a' megholtak lelkeiktől bemutatott Houm nagy áldozat; ebből foly a' lélekvándorlás (*metempsychosis*). Ezen képzetekre vannak füzve, ezekkel egybekötve az azoknak megfelelő lények az égen és a' földön, mindenek ezek által ingereltetnek. Mik után könnyü következtetni a' lesujtott lelkek, eredeti világosságok tanitmányát, mint a' fényvilágok a' középnapba el nem kerülhető visszaköltözését. Innen vagyon, hogy a' szülék bünei gyermekeikből kitörülhetők, sőt ki is irtatnak azokból; az apa fiától veszi ujraszületését, és a' szendergő néma természet a' feltámadt óriás lelkek szabaditója; majd ismét az uj lelkek mentik meg a' természetet, tespesztő merevedés és öntudatnélküli setétség lánczait szaggatván. Azért van, hogy minden kezdet és enyészet, csak egy történet; szünet nélküli lelkesedés és testesülés; tehát harcz minden, csata a' jó 's gonosz, fény és setétség között, egységben a' mindenség, mindenségben az egység foglaltatik. Az indiai mythus tehát folytatása a' teremtésnek, isteni ember természet alkotása, és ama' szüntelen uj nevezetek a' lények sorában, fokonkénti külön rendü folyamjelek (*exponentes*) az ember észképzeteiben. Az egység természete szerint áthat mindenen; de az egység (*monas*) eszközli a' kettősség (*duas*), háromság (*trias*), vagy négység (*tetraktysa*) fejtőzését. Ő tehát szükségképen időteremtés szintugy, mint az Istenek és világnak alkotása; az egyik mindig azonos a' másikkal, és másikra változható. Igy magyaráztatik az Istenség eredeti szent képzete. E' mindeneket környékező 's önmagában tiszta, örök, boldog lelki kénynek neve Brahm, Atma, (lélek) Bramatma. Ő a' teremtés előtt önmagába merülve hallgatólag nyugvék. Első kimondott szózatja vala a' szent Oum, Aoum (omnis, mindenség), innen a' teremtő szózat egyszersmind neve a' teremtőnek, Brahmtól eredett, abba visszavonult és elenyészett; Logos, Kalmeh (hatalmas idő). Mint tökéletes egész természetesen magában foglalja az ellenkező mondatok elveit; mivel Aou 's m, kettős alakból áll, az első midőn Brahmnak megfontolásából (Masgul) származott eredeti viz, az utóbbi eredeti tüz vala, együtt véve him és nő, persa mythus szerint fény és viz, Arduisur. Kezdetben a' világ vizben, a' viz pedig Atmában vala elrejtve, ugy fogadá tüznek gyümölcsét. A' paradicsomot elboritó part és öböl nélküli vizből (Anbeheh) lett minden, a' mi öröktől fogva képezhető vala. Általányos azonosság Oum, eredeti viz, és Brahm között! Oum mellett

azon képezeten kivül még négy betü is áll: a, ao, m, hármas egység; mert a' közepe kettős egység. Nim Matrai, ugyan azon irányban vonatott pont, a' negyedik nevezett, hanem mindig eredeti viz, Persáknál Mithras, Momph és Nim, mint Nama Sabaziusban, ismét szó, ige, név, Logos. Az Oum és eredeti viz nőre változik, a' két nem különbözése nősités által egyesül. Maja a' nő, természeti kiömlés és mindent magába szivás, isteni örök akarat, szeretet, kifejlés és elfejlesztés utáni vágyódás, törekedés, véges lény iránti szeretet; innen a' valóságos lényt homályba sujtó elpártolás, csábitó hamis képzetek, Audia (tudatlanság világa, nem tudás), és ennek országa Brahmcsekr (egyszersmind dobzódás, féktelenség, kicsapongás, ragadékonyság országának kulláncs földi buja istene). Igy lön Kalmehből három személy: Brama teremtő, Visnu fentartó, Siva rontó; kezdet, lét és enyészet. E' három személy, és személyesitett idő, melly Sivától ismét felvétetvén megemésztetett, mint történet és végetlenre változás, egyszersmind mulandóság, halál, Trimurti (hármas halál) néven hivatik, melly nem általányos, következőleg Bramatmára mint főbbrendü általányosra nézve alrendü. Brahm maga is önségre, Én-re (Ahankar) változott, elpártolván szerelmében az isteni nőtől, mint hölgyétől, kihez vala bilincselve; de nemző szerelmében hozzá állván az egység keblébe tért; szeretet tehát a' világok egyeztető láncza, a' mindenséghez állás, önlétének feledése, más állatok testeikbe költözés által szerzett vétkesitlenség. A' romlás, enyészet, halál ismét Sivának tulajdonitatik; mert az enyészet, végezet, egyszersmind visszaköltözés, visszatérés az eredeti életre, Laout. E' fokonként nevekedő visszaköltözésben az Én, Én Atmában, Én Atma 's mindent magában foglaló Bramatma, ugyan annyi lépcsőnkénti folyam, perczenkénti visszaköltözés. E' négy világban, négy költözési folyamban, négy világistenségben az azokat alakozta négy betü ismét előjő. Mihez képest négy világ volna, tulajdonkép pedig csak három, ugymint: halál, ébrenlét és szendergés. világa; mert az egyeztető rajzban, Oumban, a' szendergés világa megkettőztetik, álomból és nyugalmas alvásból áll, hogy a' Tetras ismét kitünjék. Laout vagy Teria a' halál világa, (e' harmadik világ ujra születés az elsőre, 's ahoz hasonló). Rokona az álomvilág, alvás Sakhepat, ebben a' föld és nap embere napsugárban, a' jelen tudat régi tudattal egységben, az elvesztett ártatlanság lelkei közel állanak egymáshoz. Ennek alája rendeltetett az álmadozás világa, Sapen, alak és képteremtő szunyadás (sopor), és király világa, Malkout, hol király (képzelet) uralkodik. Az ébrenlét világa Djagrat vagy Dsagrat néven hivatik (egyezt. Brahmcsekr, arab tschikkrude, részegség, gimberetség). Ebbe a' Djivatma (isteni lélek, ihlet, lehelet), idomtalanabb testekbe a' Boutatma megyen; ő világa az emberi semmiségnek, mint Sapen világa az Isteneknek, Devtas. A' fentebb világokban Djivatma uralkodik mindeneken; de a' mi emberi, azt helyben hagyja, a' mint rendeltetett. Az ébrenlét képei merő képzeletes álomtünemények, jeleneteik csupa emberkivüli tárgyak. A' Sakhepat teste tehát merő Laouthoz közelitő aoudia, audia, (lásd felebb), felsőbb magasságu összes Én-ség, akarat nélküliség, Istenben bizakodás, eredeti főbb létre, ujra születés.

Ezen négy világgal azonos irányban mulik a' négy világ kora, ideje; (mert a' Theogonia egyszersmind Chronogonia). Azon ember lelki erő, melly ama' világok vidékein már átment, Pradjapat nevet visel; a' még menő, költöző pedig Haranguerbehah néven hivatik. Szintigy mulik, a' perczenként folyó jelenléttel (Haranguerbehah) egy irányban, azonos parallelán, a' három Goon (nemzett gyermek), millyenség, ugymint: Radi (Radjouguen, Ragia), Sat (Satgoun, Satjagam, Sittogun), és Tam. Az első teremtés, Brama; második

fentartás, Visnu; harmadik romlás, Siva. Ragia indulatoskodás, szenvedély; Sati valóság és szabadság, egyszersmind halál és hazugság, az emberi lelkiség kettős alakja, Goon; Tam setétje az esmeretlen természeti életnek, mellyet az ember mint testi lény osztogat. A' Haraguerbehah mind a' háromtól mint cseptől származott, cseppent; Siva ujolag teremtvén a' világot, mint harmatcsep gyöngyé lesz, zöldelik, virágzik és maga is Haranguerbehah, egyenes élő fa, igy az Atma, Djivatma ismét azonos Sivával, ez pedig Maia-Parkerat eredeti nővel, ez volt a' nagy Mehtat (substantia) Motta, világ eredeti értelmének nemzője, alkotója. Igy vala kölcsönös összefüggésben minden utóbbi az előbbivel, és viszont, de minden azonos.

Az indiai religio velejét akarván felfogni, a' teremtés elemei 's ezekkel szoros összeköttetésben álló lelki erőnek története nem maradhattak érintés né kül, a' feltagolás rajza maga nyujt bizonyitó erőt a' felbonczolt részek alkotásának. Nem is lehetett a' tárgy elemeinek elvesztése nélkül a' cosmogonia, chronogonia 's theogonia jeleneteit, mint a' világ, idő és isten eredetének tekinteteit egymástól elválasztani. Bővebben nyomozni kivánók Kanne, Görres, és Wagner munkáihoz utasitatnak; ezek dolgozták ki egyetemleg nyelvtudományi 's bölcselkedési tekintetben az előbb gyüjtött tárgyakat. Schlegel Fridrik munkája „*Über die Weisheit der Indier*" amazokhoz képest igen silány. Visszatérünk ismét a' változtatás, metamorphosis alapos észképére, annak megmutatására, hogy ez még a' miveltebb mythologiának előmenetele után is mindig feltaláltatik, és hogy egy uttal az ugy nevezett Avatarákról is tehessünk említést; mert az egész szükségképen az azt alkotó részekben foglaltatik, és azokból természete szerint kitündöklik. Az Avatarák már azért is valósitják az eddig mondottakat; mert Avatara nem egyéb, mint Visnu kifejlése, annak a' földre, időkorra 's az egész emberi nemzet történetére hatása, időszakonként haladó miveltség, melly, mint regés tanusággal teljes kör, magában is felette érdekes. Ezt azonban nem előadni, hanem itten csak érinteni lehet. Visnu második és fentartó az istenségek között, nője Laeksmi, Siri Rama, Sitta neveken hivatott, e' nevezetek mind azonos istenségek összeköttései, ugyan azon egy istenség nyilatkoztatása. Visnu, mint világ fentartója, sok Avatarára (atyalétre, nemzésre, változtatásra) volt felosztva. Ezen változtatásokat foglalja magában az indiai időkör, időkapcsoltatás, Jug (iungo) mint isteni egyesülésre vezető eszköz. A' Jug számitása az éveknek, mult időnek, melly Kali, Krita, Dvapar- és Tritajug nevü négy időszakra van felosztva. Határozatlan és esmeretlen időt foglalnak magokban ezen Jugok, ugymint; Kali Jug, Krita Jug, Dvapar Jug, és Trita Jug; de év, hónap, hét, nap, óra, perczenet, percz határozott idő helyett vetetnek, és 1000 részt foglalnak magokban. Az egész természeti rend szerint menten menő számfolyam együtt véve $365\frac{1}{4}$ napot jelent; a' négy Jug pedig 4 része az évnek, két napfordulat és annyi éjegyenlitő. A' négy Jug számban (1440, 1080, 720, 360), azon 5 és $\frac{1}{4}$ szökőnap, vagy 5 nap és 6 óra szökése embolismusa mint rendhagyó kihagyatik, és külön vétetik az epacták vagy pótolékok $5 \times 72 = 360$ számitására, mellyek az egészből $1000 \times 72 = 72{,}000 = 360$ (nap) $\times 20$ (minut.) $= 7200$, mint az 5 szökő nap 7200 perczeneteiből ($5 \times 72 = 360$) valának összeszerkeztetve. Ezen 20 perczenet a' Krita Jug alapszámának (1440) 72-vel való felosztásából származott. ($\frac{1440}{72} = 20$). A' Krita Jug alapszáma részint perczenetből, részint persa szökő időszak után ($12 \times 120 = 1440$) találtatott, melly egyszersmind pótló idő, óra embolismus $2 \times 120 = 240$ év, kettőztetve pedig $1440 \times 2 = 2880$. Krita szám $6 \times 720 = 4320$ óra Kali és Maha Jug alap száma, maga a' főszám $432 \times 20 = 8640$ pedig egy évi óra szám. Ezen számitás a' nap

utját felforgató számlálással volt egybekapcsolva, ebben is különféle felosztás, az egésznek kettőztetése, annak a' mi emberi, istenésitése, és megforditva istenineк emberisitése által sokféle viszonyok magyaráztatnak, 24,000 évből, mint az elhaladt időszak számából meritetnek. (L. Kanne „*Chronos*" Wagner, Stuhr „*Untersuchungen über die Sternkunde unter den Chinesen und Indiern*" Berlin, 1831). E' négy fő Jugban kereng ama' négy Avatara. Mások tizet sőt nékik még többet számlálnak; de ez mind ama' négynek van alá rendelve, melly e' következendő: 1) Matya Avatara, halra változtatás, Maja hala, Banjanoknál Ceexis néven hivatik, Ezen regés halnak viz az átmenetele, élet és halál minden változtatása. Vizben végződik és ismét vizben kezdődik minden. Brama bizonyos napon álomba merült, az alatt Hajagriva nevü óriás (felzendült, pártütő emberi ész) a' négy Vedát (Bramatól adatott világ törvényét) elorozván és elnyelvén, a' világ tengerébe bukott. Visnu hal alakban kiszabaditván a' négy Vedát, az Argok országát pusztitja. Mert minden változtatásnak az a' czélja, következése, hogy valamelly világ gonosz hatalom alól felmentessék.

2) Kurma Avatara, tekenős békára változtatás. E' mythus szerint a' világ mindensége tekenős békán és elefánton nyugszik. Az óriás had kiütvén, Affe Bali levegő istenség meghivatik, hogy halhatatlanitó, vsgy örökké éltető itált (Amrita, Amreida, Amortam) készitene, Mandar nevü szózat világ bérczét, melly Meru arany bérczczel azonos, tej tengerré rázván. A' végetlenség, örökség kigyója Addisesen, Sega, Sexen ezen bércz körüli kötél gyanánt használtatott, de a' bércz az alatt elsülyedni készül, ezt gyámolitá meg Visnu mint tekenős béka.

3) Varaha Avatara, ártányra változtatás. Hirany-akshana nevü óriás, (földi óriás) a' földet kötél gyanánt összehengergetvén, azt a' föld alatti hét világba (Patala) rejtette. Visnu mint ártány tüzes agyarával, (a' tüz elve, tárgyasitva ártány, elefánt, sárkány, bika és kecske agyarnak, fognak neveztetik; a' tüz és viz közötti viaskodás pedig kemény anyagot szülnek, földet készitenek; Varaha névben, Bora, Born rokon értelmü szavak miatt viz is foglaltatik) feldulja az összehengeritett földet, vizözön után felépiti a' földi élet házát.

4) Narasingha Avatara, ember alaku oroszlyánra változtatás. Hiranyakasha (Cruniakassiaben) ellen folytatott óriás hadban, Sivának végetlen tüz oszlopából, mellyben az atyjától üldöztetett óriás fia keresett menedéket, előáll Visnu mint emberoroszlyán, regés első ember, annak megszabaditására. Ez volt a' földet alkotó viz és tüz közötti háboru, mint Narasingha 's Neriosengh nevezetek mutatják; Nar indus nyelven vizet, Narayana vizben mozgást jelentenek; Seng, Zenga pedig tüzre emlékeztetnek bennünket.

5) Vamana Avatara, Bramnak törpéjére, vagy Lingam, him törpére változtatás. Visnu törpe alakban felkeresi a' Bali óriást, ki az isteneknek sok bajt okozott, és arra kéri, ajándékozná meg országában törpeségéhez mért három lábnyi vagy talpnyi földdel; az óriás megigérte teljesiteni kérését. Visnu azonban istenségre változott, egyik lábával elfoglalja a' földet, másikkal az ég és föld közötti térséget egészen, ezzel megragadván az óriás fejét azt Patalasra, föld alatti világba taposta. Vamana, Vamen, Vama, (pumilio) Lingam, hüvelyknyi törpe, (nemzést eszközlő hatalom; a' nő grönlandi hagyovány szerint, férfi hüvelykből származott) ismét kicsinnyé lett, elpártolt, elsülyedt isteni embert jelent, ez a' testi lák épitője, mint Brama, Nen, Nain.

6) Parasurama Avatara, Parassu, Rama istenségre változtatás. Hanumam majom istenség feltünte után, Braman és Bramani léptek

a' világra 's nősitésre. Visnu megigéri nekik, hogy háromszor egymás után férfi magzatot nemzenek, vagy a' mythus képzete szerint három pár emberben ujra születnek. Jamdagni és Reneka vala az első pár, férfi gyermekek Visnu Parasurama, hatodik testesülésben. Ugyan is Jamdagni, mint első szülött Braman, pap és tudós, elvette feleségül Ajodjai király (második zárványból) lelki setétség, éjszaki óriás leányát; ezen hölgybe, Renekába, költözött a' Braman lelke. Reneka, leány testvére iránt szerelemféltő vala, 's nemzé Prasuramát; ez tehát Bram és király leánytól született fi volt, a' törvények ellenére: ez üldözé Ketterit. Reneka eleinte jól és tisztán, minden átszivárgás nélkül merhetett ruhába vizet; de földi vágyai után indulván, mint tisztátalan elveszté ezen tulajdonát, 's igy nemzé az ellenséges Maritalet. Mind Reneka, mind ennek anyja férfi gyermeket óhajtották; Jamdagni testhomályositó 's halált okozó riskása ételt nyujt mind a' kettőnek; mert a' testi 's érzéki élet kenyérnek és ételnek hivatik. Reneka eszi meg a' Ketterinek szánt étket, és megforditva. Igy szült mind a' kettő. Reneka Prasuramát, ki Ketteri harczlelkével biró Brám vala. A' jóság tehát gonoszságba oltatott; a' jóság mindig törekszik a' gonoszságon győzedelmeskedni. Illy képzetbe foglaltatik a' jó 's rosz vegyült forgandósága: a' haladás és sülyedés, mint Bramen-Ketteri ellenkező országa, összekapcsoltatik. Azonban Prasurama szülőinek lelkei Doseruth és Kuzilah testeibe költöztek, ez utóbbi ölte meg Prasuramát Ketteri alatt, és ez nemzé Ramát. Innen

7) Rama Avatara. Igéretet vettek Visnutól, hogy idővel fel fogja emelni Ketteri nemzetségeket. Ez inditá Prasuramát Rama ellen; de testesülése fentebb jelenetben végződött; nyilának ereje Rama nyilába költözött. Rama, mint Prasurama folytatása, szinte riskása étek által veszi születését, hogy Ravan vakmerő gonosz óriás ellen háborura keljen. Doseruth Kuzilahnak adá a' lepényt, ez Kaikai 's Sumitra, Raja kedves hölgyeinek is nyujtott belőle, 's négy magzat lőn a' gyümölcse: Rama, Bharaden, Lekeman és Satterghan. Lekeman hü bajtársa maradt Ramának. Ezzel és Hanumam segedelmével nyerte meg Ramavisnu, Lankai (Ceylon) táborozásban a' szép Sittát, Ravanától és ennek Kumbakarna óriás testvérétől, kinek gonoszsága jóra változott, mivel testvérének azt a' tanácsot adá, békülne meg Ramával. Ez, mint szüntelen álomban nyugvó természeti szunyadékonyság, maga a' lelki engesztelés, nyugalom. Sitta, ez a' világra bün hozta nő, mint lelki természet, istennel ismét engesztelésre hozta közbenjárásával a' lelkeket. Rama viszontagságit a' hires Ramajana költemény rajzolja.

8) Krishna Avatara, ez a' Bhagavatában és Mahabharatban leiratott Visnu jeleneteinek legfőbb pontja. Itt végződik ő, Ramával összekapcsoltatása után, halálnak halálával fejezi be életét minden végesre nézve, mi a' csábító kigyó által valaha természethez jutott; sárkányban rontá meg sokféleképen a' gonoszság özönét. Krishna Ragiának Jajat ivadékából származott, kinek pártütése által jött az első korban minden gonosz e' világra. Az atyja, Basdajo, kereskedő 's nyájtulajdonos fia, az anyja Devagi, régi Jadus nemzetségből szakadt Jajat legidősb fiától származott királyleány vala, vérszerinti rokon baráti közé tartozik az ő Pandus; ezek mellett harczolt ő a' világ uralkodásának visszaszerzésében Pand atyától és Kundi anyától, ki szinte azon kereskedő leányja, 's igy Basdajo leány testvére vala. E' nyolczadik testesülésében is még mindig törekszik ama' régi természet, lelki életének végső szakadtával, külön felállását megtartani. Balamara elállott tőle azon háboruban, mellyet Pandus Koros ellen folytatott, hogy amazok győzedelmét bánatra forditaná. Innen történt a' fejér téli kigyó halandó Balarama szájából kijövetele, midőn

Krishna ellenségein győzedelmeskednék; mert a' testiség következése a' bünnek, és a' hidegség eleme a' testesülésnek. Krishna maga is Rama folytatása gyanánt mutatkozik, midőn gyermek korában kiszökik az anyja öléből. Vándorol, mert Ragia Kansa ősétől már születésekor üldöztetik, mig Addisesen kigyó élete szabaditója 's Sega, Sickenasy, halál folyó vizén (Jamuna) vagy ujra születésén átvezetője lön. A' kigyó mind tőle, mind Ramától elválasztatik; de a' folyóvizben már ellenségeskedő lény, mérgével dögleletessé teszi a' vizet, de meggyőzetik. Már nem mint előbb, hanem Kali, Kalinag, Kaliga (fekete) néven neveztetik. Krishna maga is feketének hivatik. Igy foglaltatik benne a' gonoszság kezdete 's vége; Prasurama a' jónak és rosznak vegyülete, Ramában mind a' kettő elválasztatik egymástól; Krishnában teljesitetik minden, mit az elválasztás készitett. Minden előkészület, minden jövendölés megfordul rajta. A' sárkánynak Jamunában meg vala jövendölve, hogy Krishna az ember, fejét lábával fogja egykor tapodni, rajzolatában is egyik lábával a' kigyó fejét tapossa. A' szabaditó elválasztatik attól, a' ki megszabaditatott, csak hogy mind a' kettő ember, és minden szabaditás az utóbbi által véghez vitt önmegváltás; mert az előbbi bünt hozott a' világra. Krishna igy szólitá meg a' Jamanuban megveretett kigyót: „minthogy Istennel viaskodtál, erőd megkettőztessek, hogy Garudha (madár, mellynek segedelmével akart a' fekete, gonosz Kadru, Visnu nője, isteni ital birtokába jutni, saskeselyü neme, Brama ennek hátán ülve adatik elő) többé el ne verhessen". Krishna ugyan azon helyre ült, hol a' fejér kigyó mászott ki egykor Rama szájából, 's be is teljesedett ama' jövendölés: hogy a' kigyó valaha sarkán fog állani; mert noha Durvasa meginté, vigyázna lábtalpára, még is fa alá feküdt. Jura, Krishna talpainak visszatünt árnyékát, mint isteni határjelt, észrevévén, azt vadnak véli, 's ama' vasból készült halálos nyilát lövi reá, melly Krishna pásztorinak istentelensége által jött e' világra 's nekik halált okozott. Nyil és kigyó nyelvek szerint egy jelentésü. Ez a' vadász Bali fijának ujraszülöttje vala; Bali pedig maga a' kigyó, Sega. Ennek fija Angud (anguis), kinek születése gyilkolása lön Krishnának.

Származatára nézve éjszaktartományi medve vadász. Jura nevezete kigyótartományra (Tanaiour) emlekeztet, hol ama' három isteni király egyike uralkodik, kik együtt Chimaira (kecske-kigyó-oroszlán) nevet viseltek. Már Putna, Kansa leánytestvére, csecsemős Krishna dajkája is arra rendeltetett, hogy csecsemőjét mérges emlőivel ölné meg; ez Pytho, ellenségeskedő kigyó, rothasztó, büdös. Kigyó 's halál-istennék valának ezek: Kukmani, Jamty, Suthama, Kalenda, Sitta, Bremate, Mirbhirda, és Lackmi, Krishna nyolcz neje. Ezen bő mythosz azzal végződik, hogy Krishna Devarkába megyen, ezen városra egy maroknyi port hint és azt semmivé teszi. Innen visszatér havasbércz hazájába, Harmonia égbérczeibe, 's Meru hidegebb részeire siet. Ezen mythoszt csak némelly tekintetben lehetett a' hely szüke miatt futólag érinteni; egész teljessége, csatázó csoda fordulatai, a' gonoszságon vett győzedelmei, bájos szövévenyei iránt, Baldaeus, Polier, Majer és mások munkáira utasítatik az olvasó.

9) Buddha Avatara, ez a' sinai, chinai Fo tanítmány szerzőjének Buddhára változtatása. Nem kell hinnünk, hogy itten egyenlőség, egység szerzett felekezeteket; inkább megfordítva valamelly egységnek azon egésztől, mellyhez tartozik, elválasztása szül pártokat. A' Vedákban foglaltatott Buddha vitatás (Buddhaismus) elemei itt sem változnak, csak magyaráztatnak.

10) Kallenki Avatara, ló tünemény, jelenés, fejér égiló. Az egység kifejléséből (valami egésznek elszakadt, elesett részéből) ismét egy egészet kihozni, vétekből jóságot, erényt előállitani, a' mi bünbe

veszett, azt uj életre hozni: czélja a' teremtésnek és világ időszakinak. Mythoszban az első isteni ember bika is, tehén is, ló is, kivált mint bikaló Dherma az indiaiban rendkivüli jeleneteket, szerepeket játszik. Ő, az erkölcsös, jámbor, kezdi az uj időt. Menu, hold bika, mint egyetlen egy igazság szerető kiszabadul a' régi vizözönből, uj világban talál menedéket. Dherma élete mind a' négy időkoron keresztül egész végig terjed, mindegyikben veszt egy csontot. Most a' negyedik időkorban, Visnu kilenczedik testesülésében élünk. Mert 36,000 szám, chaldaeai Sar, vagy uralkodó szak a' világ időkorának összeségében annyiszor találtatik, a' mennyi uralkodó időszak vagyon Chaldaeában, tudniillik 10-szer, az elsőben 4, másodikban 3, harmadikban 2, negyedikben 1-szer, és igy 10-szer. Erre mutat a' bika, Dherma, mythusz, de a' ló azonos vele. Visnu meg fog egykor jelenni mint ló; Kallenki letapodja a' földet, de ismét megujit mindent.

Ebből állana a' Hinduk religioi tanitmánya. Láthatni ezekből, hogy e' tekintetnél fogva, melly minden maradványban és jelképzetben a' nyelv segedelmével azonosságot keres és talál, az egész számtalan részre bonczolt gazdag elmélkedés zsengéjét magában foglaló, mély gondolkodás szüleménye: nevetséges tehát minden észképeit esztelenségnek, szörnyetegnek, puszta képzeleti látománynak és több e' féle idomtalan gondolatoknak tartani.

Miután e' mythosz bölcselkedési oldalát megszemléltük, még költői 's történeti részéről is, melly az előbbitől el nem választható, kivánunk némellyeket érintőleg közleni. Hogy ezen, a' képzetek tündér világától körülvétetett, kincseit nagyra emelte nemzet, minden elmélkedését alakra 's életre tudta varásolni: az épen nem lehet váratlan. Az azonban még is nevezetes, hogy a' kétnemüség, nemzés, mindenütt, szinte magában a' világ mindenségében mutatkozik, de egyszersmind mindig erkölcsösitetik. Innen történt, hogy Sivanitáknál Lingam, Visnuitáknál Joni tiszteltetik. Lingam, vagy a' himi természet, nemzés jelképe gyanánt ezüst tokban hordoztatik. A' latin Lignum szóval rokon értelmu; mert fa szolgált anyagul (Hyle) eredetileg minden lény alkotásában. Tisztelete történetileg igy származott: hét bánkódó bünös megbotránkozott Siva bujaságán, azt megátkozá, mire Siva elveszté hímségét; a' büntetés azonban a' vétekhez képest mérsékletlennek találtatott, a' hét bünös tehát ahoz határozta intézni könyörgését, a' mit előbb átok alá vetett. Igy történt, hogy Lingam a' templomokban, népes utakon, és más helyeken tiszteltetnék. Joni volt a' női természet. Ezen mythuszban a' szem (oculus), valamint a' virág, jelképe vala a' megesmerésnek, ujra nemzésnek; sőt virág és szem, mint háromszeglet, Lotos nevü virágban össze is vala kapcsolva. Lotos nyelvtörténetileg annyi, mint titok, éj, hallgatás virága, elrejtettség, öntudatnélküliségre mutat, ellenkezője az önszemlélés. Természettörténetileg Linneus szerint: Nymphaea Nilufer, (vizi tök), indiai nyelven Padma, Nalina, Aravinda, Maholpala, Camala, Cuseshaya, Sahasrapatra, Sarasa, Panceruha, Tamarasa, Sarasiruha, Rajiva, Visaprasuna, Pushcara, Ambhanika, Satrapa nevezeteken hivatik. Nagy számu magva apró és gömbölyü, maga a' növevény vagy kék vagy piros; az előbbi szép kék, egész kinyilta után halványabb virágu, pirosnál gyengébb, de kellemes illatu. Levele mind habosan fogasolt gyöklevél, egy felől koczkázott setét piros bársony szinü, más felől halvány zöld. A' virág levél, bokréta, szirom (petalum) gyenge tapintásu, hosszu 's csöves. E' növevény, bársony piros levélre, vagy setét karmasin szíromra nézve különbféle; a' belől gazdagon kiszinlett virágtok, kehely, és széles porhon (authera) néha 15 levélre, vagy sziromra nyiladoznak, néha a' széles,

hegyes, keskeny, vagy más forma levelü bokréta is okoz különféleséget.

Ez a' Lotos Indiában, Tibet és Nepaul vidékein most is olly ájtatosan tiszteltetik, mint hajdan. A' templomok, istenségek szobrai ezzel ékesítetnek, minden uj bálványnak Lotos virágon kell vizben usznia. E' virágot már azért is, mivel vizi növevény, a' víz pedig eszköze, előmozditója a' teremtésnek, tisztelik a' mély gondolkozásu Hinduk. Egyiptomban is szentnek tartatik. Jobban közelitünk ezen virág jelképéhez, jelentéséhez, ha Kaldeir Isle de France növevényére emlékezünk. Ez Vaquois nevet visel, Buffon szerint arbre indécent néven is hivatik, a' hím, Phallus impudicus, szemtelen szömörcsög plántához hasonló törzsöke hosszu gyökereket ereszt, mellyek földbe kapaszkodván ujra gyökeresednek; vagy ha tamara, liliom, pálma, babér, kusha vagy darbha máskép paritra, narczisz virágokra figyelmezünk.

India nagy Istenei tehát: Brama, Visnu és Siva vagy Esvara, máskép Ixora, ki egyszersmind Ardhanari, azaz: hím nő, ennek jelképe volt a' Lingam. A' mondottak szerint valamint Persiában Ormuz és Ahriman, jó és gonosz, ármányos, fény és setétség: ugy itt is feltalálhatók; a' dualismus elvei utóbb minden tanitmányban valóságra fejledeztek. Azonban valamint forrón éledt és alakult minden Indiában: ugy a' napnak, holdnak és csillagoknak is korán kellett istenesülniek. A' mi igen természetes; mert a' testesült istenség fokonként vándorolt a' természet rendein, és testté lön. A' csillagzatok szabados lelkek és istenségek, kik az eredeti fénytől, a' lelkek középpontjától, persa fény-viztől (Arduisur) elpártolván, egészen elszakadtak. Ezen fény-viznek a' csillagok özönéből (vars) történt átszakadásából ömlött ki a' tejes ut. E' szerint a' tüz, csillagok, és nap tisztelete, valamint a' viz imádása, igen régi. A' Ganga (Ganges) azért tartatik szentnek Indiában, mert ezt az ottani mythus Parvadi Siva nejének izzadságából származtatja. Mások szerint azon vizből eredett, mellyben hajdan a' világ tojása, Motta, eredeti értelem, uszott. Földnek is vagyon Prithivi istennéje, levegőnek Indra, Devandra istene, ki egyike azoknak, kikre Siva ártány változtatásakor a' föld őrizetét bizta; valának pedig ezek: Indra, Aghni (tüz), Padurbati (alsó világ birája), Nirurdi (király az alsó világban), Varuna (viz), Maril (szél), Cubera (gazdagság), és Esvara, ez keleten Indra, déli vidéken Aghni. A' Deuta (istenség) felette sok, számát 333 milliomra teszik. Ide tartozik a' 9. planéta: Surya vagy Aditya, nap, dies solis, vasárnap; Ciandra vagy Soma, hold, dies lunae, hétfő; Ciova vagy Mangalen, Mars, dies Martis, Kedd; Buddha, Mercurius, dies Mercurii, Szerda: Bruhaspadi vagy Viasa, Jupiter, dies Jovis, Csötörtök; Shukra, Usena, vagy Velly, Venus, dies Veneris, Péntek; Ciani, Manda, Saturnus, dies Saturni, Szombat. A' Rahu vagy Ragu, és Kedu vagy Quedu csak fogyatkozások idején láthatók.

Más apróbb istenségek, daemonok, közül említésre méltók a' Ginarer nevü musika eszközök geniusai, kik lantra emlékeztetnek bennünket. Ganduver vagy Gandhurva nevü istenségek, lelkeket éneklő csillagok, levegői hangmivészek, kik Haimakutha (hideg, homályos) éjszak bérczein visitnak. Ezek mind jó istenségek; mert a' gonosz istenek Asura, Asor, elöljáróik Moisasur és Rhadun nevezetek alatt esmertetnek, és többnyire rettentő óriás alakban tünnek elő, 's Patala vidékein tartózkodnak. A' világ mindensége ugyan is hét felső, Sverga Surg, és hét alsó Patala nevü részre, együtt pedig 15 kerületre vala felosztva. A' Surg részei ezek: Bhurlok, Bhoverlok, Surlok, Mehrlok, Janlok, Taplok, Sutlok. Az utóbbiak vagy Patalák a' következendők: Tallok, Behallok, Sutallok, Mehantallok, Ruhpatallok, Patallok, mind setét lakhely, hol nyolcz kigyófőn nyolcz

csillámló carbunculus világit. A' mindenség közepe Mirtlok néven hivatik, melly Mitgard islandi mythosz közép városának emlékezetére vezethet bennünket; illyen a' görög Mesoa, Delphi, föld köldöke, valamint a' Braminok azon állítása, hogy az éjegyenlitő a' világ közepét foglalja, hol a' nap árnyékot nem vethet.

Az imént érintett mindent megható változtatás képzetével egyezőleg vala az indiai isteni tisztelet is elrendelve. A' külső szertartások pagodák, szent helyek látogatásában állottak; ide tartoztak a' mosdások, és egyéb tisztulások, indulatok zabolán tartása, jóságos cselekedetek, áldozatok és több e' féle. A' pagodák óriási képzetü, fenséges tekintetü szent helyek, mind annyi díszes mivei a' hajdani épitésnek. A' bemenetel kapuja jobbadán roppant tornyos oszlopokból, pyramisokból vésetett, melly mindig szükebben emelkedik, az egész pedig napkeletnek fordult félholdat ábrázol. Minden nagyobb pagode mellett téres udvar, ennek végén pedig a' fő kapu irányában más kiseb oszlopu bemenetel találtatik. A' kapu általellenében, második udvar közepén, talpkőre helyhezett, vagy fal üregbe négy oszlop közé vésetett fekvő tehén, néha Lingam, Hanumam, kigyó vagy más tiszteleti tárgy szemléltetik. Sahstangam arczra borulást jelent, a' kezek összekulcsolása 's homlokra emeltetése Namaskaram néven hivatik. Maga a' szent épület, melly téglából, vagy fejtett kőből vala épitve, két vagy három részre osztatott; egy tágos, egy szükebb, és egy az áldozó papnak menedékül szolgáló helyből állott. Koromandeli templomok díszesebbek a' bengaliaknál; de a' malabariak más izlést mutatnak. Legjegyzetesb pagode az elefanti 's salfetti Illura Jaguernaton. Visnu templom helyei: Tirupadi, Sirangam, Kangivaram. Siva temploma Tirunamaly, Tirvatur, Salembron, Kandsipuram, Ramonathampuram, Ramisvaram és Kasi helyeken találtatik. Legrégibbnek tartatik az elefanti vagy kalpuri pagode; nevezetét a' bombayi oldalon álló bércz gyökerén fekete kőbe vésetett elefánttól nyerte. Itten több öszvekapcsolt pagode találtatik; azon, most barom itatásra szolgáló vízrejtekek, cisternák, hajdan tisztulási mosdó helyek voltak. Illura, mai Hyderabadban patkó formán két órányira terjedő bérczbe vésetett pagode 's templom hosszu sora, indiai Pantheonnak tartatik. Itten minden istenségnek vagyon nagyobb vagy kisebb, sőt némellyiknek számos temploma. Kettő a' nagyobbak közül Trimurtinak van szentelve. Patkó alaku sorok paradicsomot és idő lovat jelent. Ezen roppant hieroglyph, mint pyramisai bizonyitják, nyilván tanuja, hogy a' régi világ észkép és religio kedvéért mindent kész vala elkövetni. Jagrenati Jagrenat vagy Krishna három pagoda tornyai a' tengeren már 8—10 órányi távolságról láthatók. Ezekbe számtalan kisebb pagode, képezhetetlen vastagságu fekete kőből rakatott négyszegű fallal keritett szent erdők és tavak vezetnek. A' bálvány képe legmagasabbikában őriztetik. A' tiszteleti szertartást megelőző mosdáshoz minden viz, kivált gangesi, alkalmatos. Azért találtatnak tavak minden folyóviztől távolabb eső pagode környékén. Minden mosdás előtt némelly sorok olvastatnak Veda, Vedanga vagy más szent könyvekből. A' mosdást tehén ganéj mázolással lehet kipótolni. Isteneiket vizzel és tejjel mosogatják, vajjal és kellemes illatu olajjal kenegetik.

Mi az áldozatokat illeti: a' nap és 9 planéta Jaga vagy Jagum lobogó áldozattal tiszteltetik; ez tüzet élesztő áldozat, hogy a' lelketlen Braminok testeit meggyujthatván, azok az élet határin tul büneikből kihatolván, hamvaikból Brama országába vitessenek. Ez nagy előkészületet kiván. Száz tudós Bramin keres alkalmas helyet, melly imádság és szent viz által megszenteltetik. A' kijegyzett hely közepén egy nagy, e' körül több apró sátort ütnek. A' nagyban álló tüzhely (Kunda) közepén fa oszlopot emelnek, mellynek két oldalán a' csu-

csára csatolt kötél szélei lógnak, körösleg kilencz nemü szent fa darabok hevernek, a' papok is tartanak kezeikben egy egy darabot, kik Arusza fa dörzsölése által tüzet élesztenek, az alatt, mig mások a' körbe ép bakot vagy kost vezetnek, e' felett imádkoznak, füleibe velős szavakat sugnak, mire megfulasztják és elégetik; de a' kiszedett májt tejben mosogatják, vajjal kenegetik, napon és tüzön sütögetik, utóbb a' Braminok közt felosztják, kik ezt megeszik. A' főpap e' szent tüzből haza is viszen.

Az Aghni tüz istene Homa, vagy Homam áldozattal tiszteltetik, mit jelesül Devajagnak, isteni áldozatnak hinak; ezt minden fontos szándék kivitele előtt szokások bemutatni. Egy megtisztult Bramin fejér öltözetben talapra, vagy zsámolyra ül, elmond néhány versfogást; csörgő, égő szövétnek, híg vajjal, vagy kókus dió olajjal tele edény feküsznek előtte; oldalaslag, tüzhely körül, széles banana leveleken kámfor cserje, szantalfa, muskotály és több e' féle áldozati tárgyak hevernek, mellyek Oum kezdetü imádság és csörgés között meggyujtatnak. A' tüzbe vajat öntenek, riskölest és virágot hintenek, mig az áldozat meg nem hamvad.

Manuszajagana, ember áldozat, némelly levegő lágy fuvalmin hintázó Bhavani istennének, mint levegő asszonyának dramatizált tisztelete. Görögország hajdan Bacchus és Erigone istenségeit hasonló áldozattal engesztelé. E' lebegő istenné tiszteletére sok leöletett kakast azon véresen és párolygóan hajigálnak a' levegőbe, az alatt valamelly jámbor ember hátán keresztül vas kampót üt a' sokaság, azt függőleg örömkiáltások között hurczolván boldogabb élte határáig.

Adithipugia áldozattal barátságot kötnek valamelly idegennel, lábait megmosván, a' közös istenség képe annak udvarába vitetik, kinek barátságához akarnak szövetkezni; ezt segitségül hiván az uj barátok virágot hintenek a' barátság bálványa elébe.

Azt vélik, hogy a' Bramin religio titkait egyetemleg „*Mahabharata*" (fordità Wilkins) foglalja magában. Ezt Warren Hastings ugy esmérteti meg először a' tudós világgal, mint homályos, képtelen, durva szertartásu 's erkölcstelen költeményt. (Vö. Humboldt Vil. „*Über die unt. d. N. Bhagavad Gita bekannte Episode des Mahabharata.*" *Berl.* 1826). *Polier* „*Mythologie des Indous.*" (1809) nem olly hiteles munka, hogy arra biztosan lehetne támaszkodnunk. Abbé Dobois, ki az indiai zárványokban 30 évig tartózkodott, „*Moeurs, institutions et cérémonies des peuples de l' Inde*" (Paris. 1825. II. köt.) czimü munkája olvasását inkább lehet ajánlani. Azon vallási szertartáshoz tartozó szokás, melly szerint özvegyeiket férjeik testeikkel elégetik, még a' Brittania birtoka alatti Indiában is divatozik. Rommehun Roy bramin ujitást javaló igyekezetei sikeretlenek valának, ő a' Brama religiót irataiban tiszta Deismusnak vallá, 1822-ben fel is vette a' keresztény hitet. Azon indiai felekezet, melly magát Sander (isten imadó) néven nevezi, megveti a' bálványozást, egyedül vallásos énekléssel á'dozik egy legfőbb lénynek. L. Rhode, „*Über religiöse Bildung, Mythologie und Philosophie der Hindus.*" Leipzig, 1827.)

Midőn az indiai religiora tekintünk, nem kell megfeledkeznünk, hogy alapképzete, ámbár különféle nemzeteknél más más alakban fejlődött, nem egyéb homályos sejdítésnél; vagy Plato szerint gyenge emlékezete ama' boldogabb isteni életnek, melly fő czélja az emberi miveltségnek, minek sikerülése után majd emelőleg, majd hanyatlólag szünet nélkül törekszik az emberiség lelke. Azonban ha a' kereszténységet világtörténeti méltóságához képest ragyogó csillag gyanánt ugy állitjuk az emberi változandóság középpontjára, hogy az a' multba 's jövendőbe egyiránt sugározzék: látni fogjuk egy részről, hogy az előidőnek minden képzete csak álom, éjeli kóborlás,

hus homály fedezte fény visszasugárzásában némi árnyék képe azon életnek, mellynek léteges valósága utóbb Krisztusban régi setétjéből kitörvén, világtörténetileg ragyogó délre nyiladozott; látni fogjuk más részről, hogy rendeltetésünknél fogva ama' boldogabb életre törekedni köteleségünk. Csak ott, a' boldogság és szeretet országában, érik el czéljokat e' jelen élet terhei alatt nyögő reményeink.

KELETINDIAI NYELVEK. Ha a' Hinduk vallásos miveltsége maradványinak őszkoru régisége nem bizonyitaná is, hogy India valódi Medyama, Medhya-Dehsa, közép ország, lakosi olly eredeti nemzet, mellynek elméje, észerejének mindensége más külön nemzetekre elágozva széledt részletesen: talám maga is az indiai nyelvalkotmány annak kitanulására vezetne bennünket. Noha már 1644-ben Roth Henrik missionarius, 1699-dik évtől fogva pedig Hanzleben Jesuita, sokat fáradoztak az indiai nyelv körül: sikeres előmenetelét mindazáltal mintegy 1790-diktől fogva Paullino, Jones, Wilkins, Forster, Carey, Marshman, Wilson, Colebrooke, Ward, Marsden és mások szorgalmának köszönhetni. Azon rhetoricáról indiai nyelven iratott értekezésben, mellyet Colebrooke közlött: Sanskrit, Prakrit, Paisachi vagy Apadhransa, és Magadhi vagy Misra négy fő indiai nyelvről tetetik említés. Minthogy az imént érintett nyelvek kettős nevezete, ugyan azon értekezésben kétszer jő elő: Colebrooke az Apadhransa nevezetet Magadhi nevezettel egynek tartja, valamint a' Paisachi 's Misra neveket ugyan azon egy nyelv kettős nevezetének állitja, mintha Indiában csak Sanskrit, Prakrit és Magadhi három főnyelv találtatnék. Azonban az angol criticusok már régen észrevették, hogy a' felhozott értekezés helyei Colebrooke véleményét épen nem támogatják; mert ha Apadhransa azonos volna is Misra nevezettel, már maga a' nyelv kettős nevezete, Colebrooke állítása szerint is, más belopózott, kevert, és így különböző nyelvre mutatna.

1) A' Sanskrit szent nyelv, Braminok irói nyelve, azért mondatik gyakran Grouthon, Grandham nyelvnek is, mert Grandha könyvet jelent. Csodálatos alkotásu, felette gazdag, de most holt nyelv, melly hajdan beszédben is divatozhatott. Alphabetuma Deva-Nagary, azaz isteni iratnak neveztetik; mert isteni eredetünek, és olly nyelvnek tartatik, mellyen egykor szinte magok az istenek beszéltek. 50 betüből áll. Három különböző neme, és dualisa vagyon mint a' görögnek. Ejtegetése végső magán vagy mássalhangó, és hét eset szerint számittatik; mindig utóragasztékot használ ezen particulával gazdagon megrakatott nyelv. Urunk születése előtt utósó században virágzott leginkább Benaresben Raja, Vicramaditya udvarában, hol ama' hires Kalidas, Sakontala azaz Sorsgyürű, és Megha Duta vagy a' hiradó felleg koszorús költője tartózkodott. E' nyelven irattak a' régi szent könyvek, Vedák. Panini volt a' Sanskrit nyelvtudomány hőse, ki az indiai theogoniában is említetik. Ennek tulajdonitatnak közönségesen az ugy nevezett sutrák vagy rövid grammaticai oktatások, ámbár maga Samkyn, Gargyn, Casyapa, Galava, Sacatayana 's más régibb irók nyomdokiról teszen említést mesterséges alkotású rendszerében. Munkáját Catugayana régi tudós Vartica czimü irataiban megigazitá; Patanjali pedig kigyó alaku regés személy Mahabhashia munkájában fejtegeté; ezt ismét Caiyata 's más névtelen iró Casica Vritti irataikban pótolgaták. Ezen utóbbi munka nagyra becsültetik. Haradatta Misrának Padamanjari czimü magyarázata is ebből származott. Ujabb grammaticák közé tartozik: Wilkinstől „Grammar of the sanskrit language“ (Lond. 1808. 4.) Paullini a S. Bartholomaeo, „Vyacarana s. locupletissima samscrudamicae linguae institutio“ (Romae 1804. 4.) Már az első században volt Amara cosha, azaz: Amara singa kincse, nevezetü Sanskrit szótár. Ezt bővitgette Medinicar, Medini czimü munkájában. Több szótár is találtatik, ugy-

mint: Visvápracasa, szerzé Mahesvara; Haravali, szerkezteté Purushottama; Paullini a S. Bartholomaeo Amerasinha s. dictionarii Samscrudamici sect. I. de coelo. (Rom. 1798. 4.); H. T. Celebrooke, Cosha or dictionary of the sanscrit language by Amera sinha with an English interpretation and annotations. 4. Sanscrit nyelvnek Calcuttában 1808-dikban nyomtató intézet állittatott, így kezdett ezen nyelv Európában is terjedni: Jones William, tudós calcuttai igazgató, a' keleti nyelvek buzgó terjesztője, a' sanscrit nyelvben igen jártas volt. Ez a' nyelv eredeti nyelvnek tartatik. A' czigány, zend, persa, arab, görög, latin, celta, irland, régi gothus, német, skandinaviai, slav és más nyelveket ebből akarták sokan származtatni. L. Fried. Adelung „Versuch einer Literatur der Sanskrit-Sprache." (St. Petersburg 1830. 8.) Paullinus a S. Barth. de affinitate linguae zendicae, samscrudamicae et Germanicae. (Romae 1798. 4.).

2) Prakrit, a' szokásban lévő dialectusokat foglalja magában, mint társalkodási köznyelv. Colebrooke 10féle szójárásbeli különözéseiről emlékezik; a' Penjabi és Brija Bhasha nevü különözések is ide tartoznak. Dekan és más innenső indiai termékeny tartományokban divatozik:

a) Saresvata népnél, azon nevű folyó mentében, melly Penjabon szakadt keresztül. Dramákban és a' költés nemeiben is létezik.

b) Canyacubjas-oknál, kiknek fővárosok Canjoe vala. Ez tartatik a' mostani Hindi vagy Hindevi, már sok persa 's arab szavakkal kevert nyelvnek. Mind ez, mind az előbbi Devanagari szerint iratik.

c) Gaura, vagy Bengál Gaur fővárostól. Ezen bengáli nyelvre, melly leginkább e' tartománynak keleti vidékein divatozik, sok sanskrit költemény fordíttatott. A' miveltebb tudós Hinduk ezen beszélnek, csak nem kizárólag használják tudományos oktatásaikban. Könnyüség kedvéért Devanagari szerint iratik.

d) Maithyla vagy Tirhutiya nevü dialectus, Cusi és Gandhar folyók, más felől Nepal bérczek közötti vidéken, valamint Mithilában Tirhut kerületben (circar) uralkodik. Miveletlensége miatt költői nyelvnek nem használtatik.

e) Utcala máskép Odradesa, Orissa. Sanskrit szavakkal bővelkedő dialectusa Uriga néven hivatik.

Ezen érintett ötféle szóejtésen az ötféle Gaur, Gaurok vagy éjszaki Indiaiak beszélnek. Következendő öt dialectus Dravir nevü öt nemzetségnél divatozik. Ezen öt nemetségi nép e' következendő:

f) Dravida, Tamul nyelvü nép, Dekan déli részein, melly Európában malabar nyelvnek mondatik; ámbár amaz inkább keleti, ez nyugoti szóejtés, amaz Cap Comorin-tól keletre nyuló Ghat éjszaki vidéken Pulicatá-ig, ez Cap Comorintól Goa-ig terjed; Coimbettore Cap-ban mind a' kettő egyesül. Madras, Trankebar, és Tanjore vidékein a' keresztény missionariusok Tamul nyelven hirdették az evangeliumot. Ziegenbalg ezen nyelvre fordítá a' szentirást. Tamul, vagy mint az ottani lakosok ejtik Tamla, hihetőleg Tamraparni folyóra czéloz.

g) Maharashtra vagy Mahratta, Plateu éjszak vidékein, Dekantól keletnek Omercuntuk felé nyuló részeken divatozik. Nerbudda 's Krishna folyó közi Dravirok középponti tartománya hajdan Muru nevet viselt, fővárosok Dvara Summadra 1326-ban egészen elpusztitatott. Devanagari szerint iratik; sanskrit nyelvből sok szót kölcsönözött. Ezen nyelven Carey 1809-ben grammaticát és szótárt bocsátott napfényre.

h) Carnata vagy Carnara, megcsonkitva Canara, Platea és Mysore között létezett Dekan közepén. Bérczek közt most is divatozik; de keletnek hajló vidéken más nyelvektől már egészen elnyomatott.

i) Tailanga, Telingah vagy Tilanga, másképen Andray, pórnyelv a' félsziget éjszakkeleti részein, melly Krishna 's Godavery közt egész az éjszaki kerületig (Circar), délnek pedig Pulicate-ig terjed. Ámbár tulajdon saját betüi vannak, még is, a' mint mondják, sanskrittól sokat kölcsönözött. Calanga néven is neveztetik.

k) Gurjara, vagy Guzerat, másképen Gezira, nyugoti félszigetben, Pracrit nyelvnek utósó dialectusa. Szótárát Drummond szerkezteté.

3) Paisachi nagy Apodhransa, bérczek közt tartózkodó nép, vagy a' dramaticus költők szerint daemonok nyelve, Wallis, Wales Welsh vagy Kymri, Kimber, Cambri Sanskrittal vegyült nyelv.

4) Magadhi vagy Misra, hihetőleg Ceylon szigeten Buddha papoknál divatozó Pali és Magadhi nyelvekkel vegyült dialectus. Misra néven hivatik; mert sanskrit szavakat foglal magában. Igy neveztetnek általában mind azon nyelvek, mellyek Indus és Ganges tartományait elfoglaló nemzetektől, főkép, D. Leyden állítása szerint, Indosinaiaktól ide csusztak. D. Leyden sok eredeti, egy származatu, Vater szerint Sina vagy China eredeti nyelvet akart itten találni. Ez hazájaként sok részre szakadozott nyelv.

Az érintett sokféle nyelv alkotása egy szótagon alapul, egyes szótag különbözteti meg a' sokféle hangzatot, mint Chinaiaknál a' szójelentést. A' szigeti nyelvek szavai jobbadán több szótaguak, a' többi szárazföldi egyes szótagból áll, csak Bengaliában kezd az egyszótaguság enyészni, de kelet felé nevekedik; Cochinchina és Turkin vidékein pedig kizárólag uralkodik. Igy következik a' nyelvek sora: 1) a' több szótaguak ezek: a) Malayu, Malay. b) Java. c) Bugis. d) Bima. e) Batta. f) Gala vagy Tagala. 2) Egy szótaguak: g) Rugheng. h) Barma. i) Mon, Moan. k) T'hay. l) Khohmen. m) Lav. n) Aman. Malay nyelvnek Sanskrittal szorosabb összeköttetését Jones jegyzé meg legelőször; ámbár nem csak ezen, hanem más nyelvü elveken is épül. Pandus Malay nyelven irta a' régi sanskrit Mahabharat eposzból szedett beszélgetéseit. Ezen nyelven több grammatica és szótár találtatik, illyen például: „W. Marsden, grammar of the Malayan language with an introduction and praxis." (Lond. 1812. 4.) „W. Marsden, dictionary of the malayan language. Malayan and English, and English and Malayan. Lond. 1812. 4." Illyen ime' czimü felette ritka könyv is: „And. Lamb. Loderi, Collecta Malaica vocabularia, h. e. congeries omnium dictionariorum Malaicorum hactenus editorum. Bataviae, 1707—8. 4. T. II." A' Java nyelv Malayhoz igen hasonlit. Pali vagy Bali, másképen Lanka-basa nevü nyelv, D. Leyden szerint ennek dialectusa, melly kelet és nyugot közötti széleken közös nyelv, szent iratokban, papjaiknál, tudósaiknál és költőiknél egyiránt létezik. Rukheng nyelvről, melly Arakan nyugot részein divatkozik, azt tartják, hogy betüjire, alkotására 's mythologiájára nézve a' Sanskrit nyelvhez igen hasonlít. Ennél a' barmai nyelv lágyabb, de igen mivelt; literaturájára nézve pedig felette gazdag. Mon vagy Moan nyelven beszélnek Pegu lakosai, kik magokat szintén Mon néven nevezik, de Barhmaiaktól vagy Birmaiaktól Taleing, Tailanga, Talenga, Tilanga; T'hai vagy Siam néptől pedig Ming-Mon nevezeteken hivatnak. Betüik a' Barma és Bali betüktől kevésben különböznek. A' T'hai nevü nyelv Siam nép nyelve. A' Mekon vagy Kambuchat, Cambja folyó mellékiek Khohmen nyelven beszélnek, kik igen tudósoknak tartatnak; ezekre terjeszté hatalmát hajdan a' Siam nemzetségü nép. Lav azon nemzet nyelve, mellyet a' Portugaliak Laos (Chiocanque) néven neveznek. Ez a' nyelv Leyden szerint olly rokonságban áll a' T'haival, mint Barma a' Rukheng nyelvel, de a' köz Bali nyelvhez inkább látszik hajlani. A' Buddha vitatás (Buddhaismus) nevezetes maradványai is ezen Laos tartomány-

ban vagynak; innen idővel még sok világosítást igérő emléket várhatunk. Valamint a' Sanskrit alapja az indiai nyelveknek: ugy Bali-nyelven épül minden hinduchinai nyelv. Ez a' vallás, törvény, tudomány és literatura nyelve India és Sina között, ez tünik ki leginkább az ottani nemzetek nyelve közül. Lanka-basa, azaz: Lanka, (görögül Baxis) vagy Ceylon, és Magata, Mungata (Sanskrit Magadhi) nyelvének is hivatik. A' Bali betük Devanagari betükből származtak, még is igen eltávoznak ezektől. Ezen Bali betük Barmaiak között négyszegletesek, mint a' Lankaiak; de a' Siam betüktől, mellyek Nungsu-Khom néven neveztetnek, nagyon különböznek.

A' Pracrit, Bali és zend nyelv, mint Sanskritnak három dialectusa, Jones szerint valamint rokon öszveköttetésben állanak, ugy közös viszontagság alá is vannak vettetve. A' Pracrit, Jaina felekezet szent könyveiben használtatik; Buddhistáknál a' Bali; tüzimádóknál (Parsis) a' zend tartatik szent nyelvnek (lásd Anquétil du Perron, Zend-Avesta. Par. 1771. 4.). Csak az eredeti anya 's korcs indiai nyelvek alapos feltagolása, fejtegetése, összehasonlitott visgálata, a' felbonczolt részeknek uj szerkeztetése, alkotása, vezetheti a' nemzetek esmeretét nyomozó bölcselkedőt ezen nemzet religiójának és miveltségének tökéletes kitanulására. *L- - -r.*

KELETINDIAI TÁRSASÁGOK. Az Europaiak kereskedési kémleletei, a' legrégibb időktől fogva, Keletindiával közvetlen összeköttetésre voltak irányozva; de elsőben ugyan a' roppant Arabbirodalom és ennek hatalmas kereskedése, későbben pedig a' Persák és Törökök urasága zárá el azon utat, melly legrövidebben vezet Hindostanba. Az olasz köztársaság fortélyos kereskedési politicájának nem sikeresült, ezen akadályokat teljesen elmellőzni, 's maga a' velenczei kereskedés is Indiával, bármi kiterjedett volt, csak közvetettnek mondathaték. Minekutána a' Törökök, Konstantinápol meghóditása által Európában, Egyiptom elfoglalása által pedig Afrikában mélyebb gyökeret vertek, 's ennél fogva azon gát, melly a' mi világrészünket Indiától elválasztja, még inkább tornyosult: a' keresztény kereskedők igyekezetének annál bizonyosabban oda kellett irányzódnia, hogy azon kereskedési tartományhoz vezető egyenes ut találtassék fel. Europa nyugoti része megszabadittatott a' Saracenusok hatalmától. A' Muhamedanusokkal volt hosszas hadakozásban kifejlődott 's gyakorlott harczi szelleme a' nemzeteknek táplálatot kivánt. E' végett az oczeánra utasitá azt a' tengeri hajósnak neveztetett Henrik, portugali herczeg; 's még nem folyt le fél század Konstantinápol bevétele után, midőn Vasco da Gama 1498, a' malabari partokon Hindostanban kiszállott, 's a' Portugalok szerencsés küzdése a' tengeren tul megujult. Igy az egész keletindiai kereskedés egy egész századig majdnem kirekesztőleg a' Portugalok hatalmában maradt, 's arany időkort derite ezen nemzetre. Minekutána az indiai termesztmények szálitási utja Velenczén, Genuán és a' Hansa városokon keresztül mind inkább inkább elzáratott: éjszaki Europára nézve 80 évig Lissabon volt a' tulajdonképi India. Az Angolok és Hollandusok innét, vagy antwerpi portugal kereskedőktől vásárlák a' szükséges indiai szereket. De midőn II Filep 1580ban Portugált Spanyolországgal egyesité, 's Angliától, melly ellen háborut kezdett, birodalma minden kikötőit elzárá: azoknak a' keletindiai füszerekért Németalföldre kellett szorulniok. A' Hollandiak használák ezen körülményt, 's a' bors árrát háromszorta magasabbra emelék. De a' Németalföldieknek a' spanyol iga ellen szegülése arra inditá II Filepet, hogy a' hollandi kereskedés ellen is nyomasztó rendszabásokhoz nyuljon, a' mit, hajóiknak a' lissaboni kikötőben elfoglalása által cselekedett is. Ez által a' Hollandiak kinszeritve láták magokat, Indiával közvetlen összeköttetésről gondoskodni, 's most az Angolok sem hagyák magokat végkép megelőzni,

Igy történt hogy a' 16 század utolsó évtizedében majdnem egyszerre képződött 's fogamodott meg Angliában és Hollandban azon nagy kereskedési társaságoknak csirája, mellyek mind a' HANSÁTÓL (l. e.) mind más illyen nemü korábbi egyesületektől az által különböztek, hogy nem politicai felekezetek, városok, vagy közönségek, hanem csak magán személyek adtak össze pénzt (elidegenithető actiákban), egy közönséges kereskedési czél elérésére; 's továbbá az által, hogy ők, jogaikat 's szabadságaikat az országlási hatalomtól egyszerre 's mindenkorra megválták, holott a' régiebb kereskedési szövetségek, egyenkénti alkudozások által, 's csak hosszu idő mulva nyerhettek politicai jogokat. — Legrégibb, noha alkotmányára nézve az utóbbitól egészen különböző kereskedési társaság a' portugali volt. Ezen országnak Spanyolhonnal történt összeköttetése által, tágabb lett azon viszony, melly a' portugal-indiai igazgatást az anyaországhoz kapcsolá. Minden nemü visszaélések, tilalmas közlő kereskedése az alkirályoknak és tisztviselőknek, lopva kereskedés, és tengeri ráblások hatalmaztak el. A' spanyol országlás megesmeré, hogy a' keletindiai kereskedés, ha a' korona számára üzetik, valamint előbb, ugy ezután sem adandhat nyereséget, sőt évenként nagyobbodó veszteséget vonand maga után; 's ennél fogva 1587 egy portugali kereskedő társaságnak engedé át bizonyos mennyiségü pénzért, a' keletindiai kereskedést kizárólag gyakorolhatás jogát. De ezen társaság, részint azért, hogy magával a' portugal-indiai igazgatással viszálkodásokba keveredett, részint mivel az Indiaiak a' portugal iga ellen szinte az elkeseredésig felingereltettek: nem sokáig tarthatá fen munkás lételét. Mert midőn az Angolok és Hollandiak Spanyolországgal háborut viseltek, a' társaság kereskedése annyira megcsökkent, hogy évenkénti tartozásait a' koronának lefizetni nem tudá, 's mindig alább alább süllyedt, mig Portugalnak 1640 bekövetkezett megszabadulása után, a' Braganza házból való IV János király által egészen felbontatott. — A' most leirt társaság felállása után 8 évvel, felbiztatá az amsterdami kereskedőket (kik már három sikeretlen próbát tettek az éjszaki jeges tengeren Indiába utat törni) Houtman Cornelius, hogy a' Jóreményfok felé nyomoznának utat Indiába. Ezen hollandi férjfiu, spanyol fogságban létekor esmerkedett meg a' portugal-keletindiai kereskedés belső minéműségével, 's most vezérlése alá adaték azon négy kis hajó, mellyet az Amsterdamiak az ő javalatára 70,000 forinttal 's egyéb szükségesekkel felkészitve 1595 Apr. 2. Texelből utra inditottak. Ezen példa utánoztatott a' többi egyesült tartományokban. De átlátták az igy képződött számosabb kereskedési társaságok, hogy egyenként különválva, kölcsönösen kárt okozandanának egymásnak, 's ennél fogva kieszközlék önegyesittetéseket 1602 Mart. 20, a' generalstatusoknak azon szabadlevele által, mellyben nekik 21 évig terjedő kizáró keletindiai kereskedési szabadság adaték, az ettől elválaszthatlan politicai és katonai hatalommal 's jogokkal együtt, — ugy azonban, hogy az eddig fenállott egyenkénti társaságok, egymástól valamennyire elkülönözve tartattak, 's az első lépéseket tett 6 város mindegyikének, névszerint Amsterdam, Middelburg, Delft, Rotterdam, Horn és Enkhuysennek, szabadságában állt, önnön kikötőjéből üzni a' kereskedést. Ezen hollandi társaság 6½ milliom forint alaptőkével kezdé munkásságát, 's 20 év mulva ugy találtaték, hogy részvényesei között 30 milliom forint nyereséget osztott ki, 's ezen kivül magát az alaptőkét gyarmat telepitések, erősségek, hajók 's más egyéb oszthatlan vagyon által véghetetlenül gyarapitotta. A' társaság szabadlevele 1623ban ismét 21 évre 's következve 1665től 1700-ig kiterjesztetett. Ezen időszakasz alatt, alig hihető nagyságu kiterjedést nyert a' társaság pénzbeli, polgári és katonai hatalma. A' Jóreményfoktól felfelé, Arabia és Persia partjain sáfár-

ságokat állita, Suratetól kezdve a' malabari tengerpartvidékeken, a' Portugalok minden nevezetesebb telepitvényeit birtokába kerité; a' faféjjal és elefántcsonttal bővelkedett Ceylont, a' koromandeli gyöngyhalászatot és pamut portéka-kereskedést, Bengalia és Orissa selymét, pamutját, rizsét, czukrát 's egyéb termékeit, Japan ezüstjét és rezét, Amboina, a' Banda és Molukka szigetek temérdek füszereit 'stef. magáévá 's kereskedése tárgyává tette. 1701 csak nagy pénzbeli áldozat mellett terjesztetett ki a' szabadlevél ereje 1740-ig, ettől fogva 1775-ig; 1776 pedig csak két millio forint leolvasása, 's évenkénti 360,000 forint fizetendőség mellett nyujtatott további 30 esztendőre. De a' féktelen pénzvadászás, a' velek összeköttetésben volt népekkel bánni nem tudás, lázadásokat, összeesküvéseket 's szerencsétlen háboruskodásokat vontak magok után, 's mig ezen közben a' britt kereskedési társaság mind inkább emelkedett, a' hollandinak kiterjedése, hatalma és szerencséje napról napra alább szált. — Az angol kereskedési társaság 1599 Sept. 22kén létesült Londonban, 's 1600 Dec. 31kén 15 évig terjedő kizáró kereskedési jogot nyere Erzsébet királynétól, a' Jóreményfoktól egészen a' magellani szorosig terjedő tartományokra nézve, kivévén mindazáltal az olly vidékeket, mellyek már más keresztény fejedelmek birtokában volnának. 1613-ig rendes alkotmánya volt a' társaságnak, mellynek első alaptőkéje 30,133 font st-ből állott, Minden részvényes maga kormányozá foglalatosságait önszámolására; 's csak néhány általános rendszabás megtartására kötelezteteti. De ezen igazgatásmód nem sokára megváltozott, 's a' leggazdagabb részvényesek legnagyobb befolyást nyertek. Azonban már 1627 panaszok támadtak, panaszok a' rosz igazgatás, minden nemü visszaélések, különösen pedig a' tisztviselők saját kereskedése ellen, melly a' társaságnak mindenkor tetemes kárára volt. Más részről még az is hozzá járult a' társaság nyugtalanságaihoz, hogy minél jobban kérdésbe vetettek 's korlátoltattak a' Stuart házbeli királyok jogai: annál erősebben támadtaték meg a' társaságnak királyi hatalomtól származott kizáró kereskedési szabadsága. Sőt magok a' királyok is nevelték a' társaság ingadozását az által, hogy ennek nagy veszteségével, egyes magán személyeknek is adtak szabadlevelet 's hatalmat a' keletindiai kereskedésre. Azonkivül, annyira elterjedt a' politicai szabadság tisztább esmerete, hogy minden kizáró kereskedés eltörültetése bizonyosnak látszék, 's Cromwell, 1655, minekutána a' szabadlevél erejét eloltá, közönségessé akará tenni a' Keletindiába kereskedést. De az ügy nem sikeresittethetett. Az anyaország érdeke szoros kapcsolatban volt a' társaságéval, 's ennél fogva, minekutána a' királyi nemzetség jogai erős alapot nyerhetének, a' keletindiai társaság is visszanyeré előbbi teljes jogait. Ujonan kérdésbe vetetvén mindazáltal a' revolutio után a' királyoknak azon joga: valljon adhatnak-e valakinek olly tárgyra nézve kizáró szabadlevelet, mellyre az ő hatalmok is csak feltételesen terjed ki? a' parliament által 1698 egy uj keletindiai kereskedési társaság létesittetett. Ez szakadatlan surlódásban volt az előbbivel, 's ennek következésében 1708 egyesült is vele, 's mint illyen, az egész angol-keletindiai kereskedő társaság, a' parliament actája által megerősittetett. A' kizáró szabadság 1726-ig 's utána következő felmondási három évig engedtetett. Az alaptőke részvények (actiák) által gyüjtetett össze, 's illyen egy 500 font sterlinges részvény, szólási szabadságot szerzett tulajdonosának a' közgyülésben (the general court). A' négy részvénnyel birók, vagyis az alaptőkéhez 2000 font sterlinggel járultak közül választatott a' 24 igazgató, kik az egésznek kormányzásával bizattak meg. A' kereskedési ügyek közelebbi elintéztethetése 's a' társaság hatalmának sikeresebb fentarthatása végett három, egymástól külön választott tanács állittaték fel, Madrasban t. i. Bom-

bayban és Calcuttában, mellyeknek azonban majdnem minden tagja önhaszonkeresés vádjával terhelteték. E' miatt csak nagy nehezen nyerheté meg a' társaság további kiterjesztetését szabadságának, melly, minekutána az a' szükölködő országlást 1 millio ft. sterl. kölcsönnel segité, csakugyan hosszabban is megerősittetett 's 1780-ig nyujtatott. Ezen időszakasz elején hatalmasságok legmagasabb fokára léptek, 's az anyaországtól szinte zabolátlanságig függetlenné lettek, mind maga a' társasági közönség, mind pedig különösen ennek indiai törvényhatóságai, mellyekre nézve még maga a' társaság londoni főigazgatósága is majdnem egészen elvesztè hatalmát, 's csak mintegy ellenőrségre alacsonyult le; de olly körülményekben szükségkép hanyatlania kellett lassanként az egyezségen alapuló belső erőnek, sőt vagyoni állapotnak is, ugyannyira, hogy a' társaság kénytelenitve látá magát 1772ben először a' banktól 600,000 azután pedig az országlástól 1,400,000 font stget kölcsönözni. Ez a' közönségben annyival is inkább nagy elégedetlenséget 's nyughatatlanságot szült, minthogy az anyaország a' társaság kiterjedett hatalmától 's keletindiai kereskedéséből temérdek kincset várt. Mind a' parlamentben mind kivüle számos panasz hallatszott az indiai fejedelmekkel és népekkel való erkölcstelen durva bánás miatt; és mind ez csak azon okból, mivel az emberiségnek lábbal tapodásáért semmi jutalom nem volt látható. A' nemzet elkeseredettsége az igazgatás ellen fordità szavát, 's hatalmát kivánà korlátoltatni, — holott ennek csak romjai voltanak, mellyeket inkább egy egésszé kellett volna alkotni 's épségébe visszahelyezni. 1773 a' társaság alkotmánya nagy változtatáson ment keresztül. De az ohajtott czél, mind az ügyek elintézésére és igazság kiszolgáltatására, mind az erő és hatalom egyesitésére, mind a' nyereség nagyobbitására nézve, elérhetlen maradt; mert hiszen Burken és a' Wellesley nemzetségen kivül egyetlen egy Angol is alig találkozott, ki magát az indiai népek szokásaihoz és szelleméhez alkalmazni, vagy abban magát feltalálni tudta volna. 1782—84 Angolhon legnagyobb elmetehetségekkel biró férjfiai állottak egymással harczban ezen tárgy felett. A' Fox C. I. inditotta hires ostindia-bill, melly Indiára nézve a' főhatalmat 's egyszersmind védjogot a' parlament által kinevezendő 7 biztosra akará ruházni, szükségképen nem tetszheték az udvarnak, mivel az tulajdonképen arra czélozott, hogy a' koronának az indiai ügyekre befolyása tökéletesen megszüntessék, 's hogy a' király és India között egy elválasztó birói hatalom allitassék fel. Ennél fogva tehát Pitt William terve sikeresült. Egy Board of Controul (az indiai ügyek fő felvigyázási bureauja) kapcsoltaték össze a' ministeriummal. Ez a' koronától függő collegium, a' társaság polgári, katonai és pénztári igazgatására való felvigyázattal hatalmaztaték meg, 's reá bizaték az igazgatók rendeléseinek az elölülőségekhez küldözgetése. A' főigazgatónak, elülülőknek. és tanácsnokoknak fizetése, a' király meghatározásától függővé tétetèk. — Ezek a' társaság megváltoztatott alkotmányának főbb korlátai szinte a' mai időkig. — Maga a' hatalom általában a' ministerium kezei közt van, 's az ennek alája vetett társaságnál csak az egyes igazgatási ügyek elintézési joga hagyatott meg. A' board felállittatása óta sokkal vastagabb lepel fedi az indiai ügyeket, mint előbb; a' ministereknek nincs többé alkalmi okok azoknak előre haladását szóba hozni; a' társaság főgyülése, ha akarna sem tehetne semmit is, ha a' board és igazgatók egyetértenek; pedig az egyetértés annyival bizonyosabb, mivel 3 igazgatóból egy titkos biztosság áll fen (Committee of Secrecy), melly a' boarddal értekezhetik és végezhet, a' nélkül, hogy a' többiek e' felől valamit tudnának. Britt-India sorsának erkölcsi javulását mind addig nem reménylhetni, mig oda, született britt gyarmatok 's telepitvények nem szállittatnak, a' mi — az éjszakamerikai gyarmatok történeteinek Indiában megujulásá-

tól félve — lehetőképen megakadályoztatik; és a' keletindiai tartományokra való közvetetlen befolyás sokkal nagyobb nyomossággal bir az Angolokra nézve, mintsem hogy azokban alapos változtatást eszközölni, 's igy — habár csak későbben is — tőlök elmaradni igyekeznének. 83 millio adózható nép 40 millio belföldi fejedelmek véd rokonsága alatt lévővel együtt, a' társaság szolgálatjában lévő 200,000 embernyi hadsereg, mintegy 16,000 polgári tisztviselő, mintegy 12 millio font stgnyi évenként való be és kivitel a' világ minden részeiről Indiába és belőle; a' britt országlás által évenként bevett mintegy 4 millio font sterlingnyi vám, 's a' pénzforgásnak 11 millio sterling által való évenkénti nevekedése, olly tárgyak, mellyeknek nyomossága minden erkölcsi szózatot 's nézeteket legyőz. És ez mindaddig igy fog maradni, mig a' bramin népeknek a' hatalmas ellenállásra nem épen erőtelen lelke felébredend, vagy némelly ügyetlen britt methodistáknak nyereséget hajhászó vállalkozatai által felriasztatik; mig a' kitörést az aránylag csekély hadi erő gátolandja, 's az ennek hét nyolczad részét tevő belföldiek lázadásaikat gyakrabban meg nem ujitandják; mig ezen rendszer fenálland: de faire le commerce en Sultan et de faire la guerre en marchand; mig a' Metisek (az europai atyák és indiai anyák maradékai) igényei nem szaporodnak; mig az Indusok és Mohammedanusok előtt az ő elnyomóik erőtlensége titokban marad, azaz: mig a' dolgok természetes folyamatja vesztegel. — Végre megemlithetni még, hogy 1813 óta az indiai kereskedés, a' társaság használt eszközlő némelly feltételek alatt minden Angolnak megengedtetik, 's hogy a' társaság csak a' thea-kereskedést üzi kizárólag. — A' franczia, dán és svéd keletindiai kereskedési társaságok, legnagyobb virágzások idejében is kevés befolyással voltak a' világkereskedésre. A' franczia 1665 állittatott fel, de teljes erőre nem kaphatott, 's a' kereskedés 1769 szabaddá tétetek. 1785 ismét alapittatott egy uj, de ez is megszünt 1791. Szintilly mulékony volt a' dánországi, melly 1618 létesittetett 's több izben megujittatott, de 1777 birtokait a' királynak engedé, 's most egyedül a' chinai kereskedést üzi. Végre a' svéd-keletindiai társaság 1731 jöve létre; 1766 és 1786 megujittatott 's még most is fenáll Gothenburgban. Minden egyl utjáért 75,000 ezüst tallért fizet a' koronának. 54.

KELETI TENGER, l. BALTI TENGER.

KELETROMAI CSÁSZÁRSÁG, l. BYZANTIUM.

KELLEMES-nek azon tárgy mondatik, melly az emberi szivben örömérzést gerjeszt. Ez az ábrázolásra nézve tökéletesség, rend, értelmesség, igazság, szépség, ujság 'sat., az érzésre nézve pedig az indulattal teliség, a' gyengédség, szivrehatóság, innepélyesség, nagyság, a' csudálatosság, a' fenség 'sat. Minthogy az érzékileg kellemes az egyéniségtől (individualitas), az érzéstől, hajlandóságtól, vonszódástól, 'sat. függ, nem mondathatik egyszersmind általánosan jónak is; mivel ugyanazon jó vagy rosz tárgy külön egyéneknek kellemes vagy kellemetlen lehet. De egyes ember, mint érzékies lény, nem kivánhat magának mást, mint önérzékeivel összehangzó kellemeset; mert a' kellemetlentől már természete szerint idegenkedik. Ennél fogva levetkezhetlen sajátisággá 's törekedéssé vált az minden okos lényben, hogy a' kellemetesek számát lehetőképen sokasitsa, a' kellemetlenekét pedig megkevesitse. — Milly különbség van a' mivészetben a' kellemes és szép között, arról lásd a' SZÉP czikkelyt.

KELLERMANN, valmyi herczeg, francziaországi marsall és pair, szül. Strasburgban 1735, mint huszár 1752 a' Conflans ezerednél szolgálatba lépe, 's jelen volt a' hét esztendős háboru első szakaszában. 1758 vitéz magaviseletéért tisztté neveztetett. Igy emelkedék fokról fokra a' maréchal de camp polczig. A' revolutio kitésekor patriotismusa és okos maga tartása által olly nagy mér-

tékben kitünteté magát, hogy Landau polgárjai, hol őrizeten volt, polgárkoronát nyujtanának neki. A' háboru kiütése után a' Moselsereg vezérségét nyeré, Septemberben egyesüle a' fő sereggel Dumouriez alatt, 's Sept. 20. 1792 kiállá a' braunschweigi herczeg hires megtámadását. Ezen, ugy nevezett valmyi ágyuzás, a' szövetségeseket visszavonulásra birá, 's nem csak az egész háborut határozá el, hanem talán Europa sorsát és Francziaország hadi hatalmát 1813-ig. Kellermann Francziaország következő háborujiban sokféle fővezérségekkel bizatott meg. Napoleon méltóságokkal tetézé 's Johannisberget adományképen adá neki. A' Bourbonok visszaállitása után a' pairkamarába nevezteték ki, a' hol mindig a' nyilvános szabadság oltalmazójának mutatá magát. Meghalt Sept. 12. 1820. 85 éves. Utolsó akaratjában azt rendelé, hogy szive a' valmyi csatahelyen temettessék el, 's az egyszerü emlékkövön következő felirás legyen: „*Ici sont morts glorieusement les braves, qui ont sauvé la France au 20. Sept. 1792. Un soldat, qui avait l'honneur de les commander dans cette mémorable journée, le maréchal Kellermann, duc de Valmy, dictant, après 28 ans, ses dernières volontés, a voulu que son coeur fut placé au milieu d'eux.*“ Ennek végrehajtása Oct. 20. 1820 innepélyesen történt meg. *r*—.

Kemény (János, Gyerő-Monostori báró), Kemény Péter fija. Alsóbb oskoláit Enyeden végezvén Hálába ment. Itt VI Károly császárnak (III Károly magyar kir.) ajánlott illy czimü könyvet bocsáta közre: „*Commentatio de jure succedendi Domus austriacae in Regno Hungariae*“ (1732); mellynek kidolgozásában Boehmer Henning Justus által vezéreltetett.

Kemény János (Magyar-Gyerő-Monostori), Erdély fejedelme 1660 Dec. 24 — 1662 Jan. 23. Nemzetsége 958ban valamelly Mikola, másképen Deszmér nevü előkelő Magyartól vette eredetét, a' kinek 5 fiai, Mikola, Gyerő, Kabós, Radó 's Kemény, ugyan annyi erdélyi nemzetségek törsökapjai lettek. E' Kemény nemzetség ivadékának tartatik ama' derék Kemény Simon is (Turóczinál Kamonyai), a' ki 1442 Sz. Imrénél halálra szánta magát a' vajda helyett (l. Hunyadi János), és egy másik Simon, a' kiről Mátyás király, hadi tetteinek szemléltére, azt mondotta: „Kemény vitéz a' Simon.“ E' mondásból a' Vitéz disznevezet előbbi nevéhez ragadott, és maradékától is ezzel öszvefoglalva fentartatott, mig a' negyedik izben elszakasztatnék egymástól a' két nevezet, midőn Kemény Vitéz Péter két fiainak egyike a' Kemény, másika a' Vitéz nevezetet venné kirekesztőleg magára, 's igy bocsátná azt által maradékára. Kemény János fejedelem maga született Bükkösön 1607 Boldisártól és Tornyi Sófitól. Betlen Gábor fejedelem alatt elkezdette a' hadi szolgálatot, a' két Rákóczi György alatt pedig már vezérséget viselt. Jelen vala II Rákóczi Györgyel a' lengyelföldi szerencsétlen táborozásban 1657; és minekutána a' fejedelem kevesed magával a' legrövidebb uton Magyarországra jött volna, ő vezérelte a' sereg maradványát, a' bérczeket kerülve, Erdély felé (Vö. Rákóczi György I és II). Midőn már Moldvához közelegne, utját állotta a' tatár khán, a' ki a' nagyvezér parancsára 60 ezer emberrel Rákóczi lakoltatására indult vala Lengyelország felé. Kemény 5—6 ezernyi emberét körülvette hirtelen védhányatokkal, 's három napig megállotta helyét a' Tatárok megtámadásai ellen. De az élelem fogyta alkudozásra kinszerítette őt három nap mulva, 's szabadon bocsáttatás díjául bizonyos summa pénzt kötött le magára 's embereire nézve a' khánnak. Minekutána a' mennyiség iránt meg volna az egyezet, a' khán sátorába hivatott Kemény, hogy ott esküvel erősítené az alkut; és ő elment, de vissza nem jött, hanem ott letartatott, tábora pedig az alatt váratlanul megtámadtatott a' Tatároktól. Az

Erdélyiek, a' kötött alkuban bizakodva, készek nem valának a' védelemre, 's igy behatott a' Tatárság a' táborba, az ellenállókat leöldöste, a' többi sereg vezérestől Krimbe hurczoltatott rabszolgaságra. Itt sínlődék Kemény János két esztendeig, mert csak 1659 váltatott ki rokonaitól, midőn Rákóczi György (II) és Barcsai Ákos czivódnának az erdélyi fejedelemség felett. Ő sem az egyik félhez, sem a' másikhoz csatlódni nem akart, hanem egy darabig Szatmárvármegyében Aranyos Megyesen lakozék, és itt házasságra lépett Vesselényi Ferencz magyarországi nádorispány testvérhugával. II Rákóczi György holta után 1660, ennek pártjától, különösen a' Székelyektől, és a' sógorától is unszoltatva, elvette Barcsaitól az erdélyi fejedelemséget (l. Barcsai Ákos), de a' fényes kaputól meg nem nyerhette megerősittetését, hanem inkább sürgetve azt kivánta az tőle, hogy a' fejedelemséget Barcsai Ákosnak adja vissza. Annakokáért a' Barcsaiakat, Gáspárt, Andrást, és magát is a' szüntfejedelmet, Ákost, megölette, 's I Leopold segedelme után járatott. Mig ezt megnyerhetné, kénytelen vala 1661 az ellene nyomuló török haderő miatt elhagyni Erdélyt, a' hová kevéssel azután 36 ezer császári katona kisérte őt ugyan vissza Montecuculi vezérlése alatt, de foganat nélkül, mert a' temesvári basa, Ali, Apafi Mihályt tette erdélyi fejedelemmé, Montecuculi pedig a' felülhaladó török erővel kikötni nem mert. Másod izben is kiszorulva Erdélyből, midőn a' Törökök eltávoztának hirét vette vala, Aranyos Megyesről Apafi Mihály ellen indult hadaival Kemény, és azt 1662 elején Segesvárba szoritotta, de Jan. 23 e' vár alatt életét vesztette. (Vö. Apafi Mihály I). Krími fogságában a' soltárokat olvasgatá, 's azokról egy munkát is irt, mellyet I Rákóczi György özvegyének, Lorándfi Susánnának, ajánlott, a' ki azt S. Patakon 1659 negyedrétben kinyomatta illy czim alatt: „Gileádi Balsamum, azaz, Sz. Dávid száz ötven soltárinak czéljok és értelmek szerént egybe szedegetések, és czéljok szerént való alkalmaztatásoknak táblája. Gyerő-Monostori Kemény János irta Tatárországi rabságában." Még a' lengyelföldi táborozás előtt, 1656 kidolgozta nemzetsége származattábláját, mellyet későbben Mikola László báró sajtó alá bocsátott e' czim alatt: „Régi nagy emlékezetű Kemény familia genealogiája, melly kezdetét vette a' tekintetes Mikola familiából 958 eszt." (Kolosváratt 1701. 4.) Megirta maga élete viszontagságait is, születésétől fogva 1655-ig, melly önéletiratban sok történetesmereti adatok fordulnak elő, Betlen Gábor fejedelemségétől fogva; de ez a' munka kéziratban maradt, valamint krimi fogságában iratott mentőlevele is, mellyben azt igyekszik megmutatni, hogy a' vezérlésére bizatott sereg szerencsétlenségének nem ő vala oka. Benkő Jósef azt sajditja, hogy több érdekes irománya is maradhatott Kemény Jánosnak, még pedig rejtekirásban, mellynek három kulcsa került az ő kezébe. Az első arab számokkal jeleli a' személyek és helyek neveit; a' másodikban meg vannak változtatva a' betüjelek; a' harmadik közönséges szavaknak rejtett jelentést ad, p. o. uraság = Rákóczi György; üstökös csillag = Lorándfi Susánna; kőszál = Brassó; pisztráng = Fogaras; golyva = Beszterce; káposztás hus = Magyarország. *Fábri Pál.*

Kemény sé g azon tulajdonsága a' testeknek, mellynél fogva a' rájok nyomó test erejének ellent állanak. Egészen kemény test nincsen, mivel az elegendő erőhatásnak minden test enged, 's részei más helyezetbe mennek ált; hanem viszonyilag egyik test keményebb a' másiknál. Az atomisták tanitása szerint az atomok teljes, tökéletes keménységgel birnak, a' miről a' tapasztalás semmit sem tanit.

Kempelen (Farkas), cs. k. udvari tanácsos, 's referendarius a' magyar udvari canczellariánál, szül. Posonban Jan. 23. 1734, meghalt Bécsben Mart. 26. 1804. Ezen találékony eszü férjfiut 's mecha-

nicus mivészt, kinek „*Mechanismus der menschlichen Sprache*“ (27 rézm. Bécs 1791), czimü munkája franczia nyelven is megjelent, azon schachmachina tevé nevezetessé, mellyet ő 1769 Mária Theresia császárnénak mutata be. Ezen machina természeti nagyságu embert ábrázol, török öltözetüt, asztal mellett ülőt, mellyen schachtábla van. Az asztal lábain csigák vagynak, annak egy helyről a' másikra mozdithatása, 's igy azon gyanunak, mintha az asztal alatt valaki elrejtve volna, annál inkább elkerülhetése végett. Ezen machina a' legügyesb játszókkal játszott, 's csaknem mindig győze. Mennyire kormányozta légyen ennek játékát a' feltaláló, ki mindig az asztal mellett állott, vagy egy távolabb asztalon lévő ládácskába nézett, mellyel a' schachjátszó semmi öszveköttetésben nem volt; vagy valami ember volt-e a' machinába elrejtve, nem lehete felfedezni. A' feltaláló mindenkor kész volt, mindenkinek, a' ki kivánà, a' kerekekkel, rudakkal tele machinának belsejét megmutatni. De minthogy a' schachjátszó huzásai csak gondolkodó valóság által tetethetnek, csak illyen volt képes a' tett huzásoknak megfelelőket tenni ellenek, 's következésképen, akármint esheték meg, gondolkodó valóságnak kelle a' machinával öszveköttetésben lenni. Ennél fogva a' machina érdeme inkább a' mechanismusban álla, mint azon mesterségben, mellyel ellenjátszóját meg tudá nyerni. Kempelen ezen machinával Parisba ment, 's 1785 Angliába. Halála után fija egy ügyes mechanicusnak adá el. 1812 Bonaparte-villában Mailandban lehete látni, 1819 ismét Parisban. 1778 találta fel Kempelen a' még mesterségesebb beszélő machinát, melly $1\frac{1}{2}$ láb széles, $\frac{1}{2}$ láb hosszu négyszegü fujtatóval felkészült ládából álla. Ha a' fujtató, billentyüjivel együtt, a' kimondandó szavak irányja szerint mozgattatott, a' machina minden fogásokat tisztán 's érthetően kimondott. Posch mechanicus Berlinben ezen machinát sok javitással megujítva 1828 Berlinben mutatta. —*r.*

Kender, a' kétszikesek vagy külnövetüek közt a' csalánosok rokonságába tartozó növénynem. Diószegi-Fazekasnál a' kétlakiak, öthimesek között áll. Egy faja van csak, a' közönséges k. melly Keletindiából ered, hol, mint Asia több részében is, vadon nő, 's 3—10 lábnyi magas lesz. Az ugy nevezett virágos kender a' him, a' magos kender pedig a' nő növény. Lengyel és Oroszhonban igen sok kender termesztetik. A' himek elvirágozván 's gubóik száradni kezdvén kinyüvetnek, a' nőkkel ez mintegy 6 héttel utóbb történik, midőn magvaik megértek. A' mag kicsépeltetvén mindenik nembeli kender apró kévékbe vagy csomókba kötve eláztatik, kiköltetik, megszáradva eltöretik, tilolfatik, gerebeltetik. Az igy elkészült kender haszna esmeretes; a' kendermagot sok madár megeszi, 's Lengyel és Oroszhonban az emberek is, a' belőle ütött olaj égetésre 's ételekhez használtatik. A' keletiek maszlag nevü bódító italt készítenek e' növényből. —*j—a.*

Kendi Sándor, a' 16 század közepe táján születék. Lelki mivelődését a' külföld tudományos intézeteinek meglátogatása által gyarapitván, bő esmereteket és életbeli tapasztalást szerezve tért viszsza honába, mintegy az 1557-ik év körül. Nem sokára második János király (Zápolya) által titoknokságra emeltetett 's 1565 követséggel bizaték meg Maximilián császárhoz, mellyet dicséretesen 's nagy belátással végezett. 1572 Báthory István vajda küldé őt mint követet a' fényes kapuhoz, melly hivatalát olly kielégitőleg teljesité, hogy minden hazafiak szeretetét megnyeré. Báthory Kristóf canczellariusi méltósággal ruházta fel őt; melly helyezetében sok jó tanács által javára volt szerette honának. Midőn 1594 Báthory Zsigmond a' Törököktől el akart szakadni: K. minden fejedelmi igéretek sőt fenyegetések ellenére is helytelenitette ezen szándékot, mint ollyant t. i.

mellynek teljesitése Erdélyre bizonyosan veszedelmet hozandana. Minthogy pedig ezen állitásához hiven ragaszkodva Báthory Zsigmond pártjára semmiképen sem hajolt: ('s talán egyéb okok miatt is) a' szerencsétlen fejedelem megöleté őt két vejével, Kovasóczy Farkassal és Báthory Boldizsárral együtt; kik mind a' hárman olly férjfiak valának, hogy egyegy országot igazgathattak volna.

KENDŐZŐSZÍN (Schminke) ollyan szer, melly által a' bőr foltjait és rosz színét megjavítani, a' redüket eltörülni 's az arcznak fiatal tekintetet adni törekesznek. Már a' Görögöknél és Romaiaknál szokásban volt, de czéljának ott szinte olly kevéssé felelt meg, mint a' mi időnkben. Sőt mivel többnyire ártalmas szerekből készitették, nem csak az arcz bőrének árta, hanem rosz befolyással volt az egész testre. — A' fejér kendőző szín többnyire krétából (Briançon) és bátragból (Oxydum Wismuthi) készitetik; de minthogy a bátrag kénzett gyulógázzal jövén érintésbe, megfeketül, gyakran kihagyatik, 's a' krétához vagy semmi, vagy czetfagyu (czetvelő) adatik helyette. A' veres kendőző szin gyakran, 's kivált a' játékszinen, cinober-ből készitetik, de ez nem ritkán nyálfolyást okoz, vagy karminból, melly kevés nyálka segitségével uszva tartatik boreczetben (vinaigre de rouge), vagy egy posztó darab a' kivánt szinnel megitattatik, ugy hogy megnedvesitve a' dörzsölt bőrt megfesti. Általjában minden festés árt a' bőrnek, azt szárítva, durvává 's mocskossá téve, és a' kigőzölgést akadályozva. —*j—a.*

KÉNESŐ (eleven kéneső, higany). 1) (Elemtanilag) ércz, magát minden többitől megkülönböztető folyósága által, mellyet csak — 32° R. alatt veszt el, czinfejér fénylő szinü, viszonysulya 13,568 (merőidomban = 15,612). Valamelly lapra öntetvén kifutó golyókra oszlik, különben annyira oszló, hogy a' közönséges bőrerszény pórusain átnyomható. A' mondott hidegfokon octaederekben és tükben jegesül, ezüstfényt nyer, kevessé hangzó, hajlékonyabb az ónnál és aranynál, szinte hideg eszközökkel lapitható, metszethető; megérintetve hólyagot huz és égető fájdalmat okoz; 356 és 360° közt forr, gőzben elszál, melly a' hives helyen viszont cseppekké gyül; közönséges légmérsékletben is elszál (elpárolg) különösen légüres térben, mellyet a' kénesővel soká bánók betegségei is mutatnak. A' kereskedésbeli többnyire meg van más érczekkel, különösen ónnal fertőztetve, mellyet abból esmerhetni meg, hogy a' higany golyócsok a' fejér papirost mocskosítják, 's futtokban farkat hagynak mágok után 'stb. Esmeretes volt már Aristotelesnél; Theophrast leirja, mint készitetik cinoberből; fő tekintete volt az alchimisták előtt. Egyesül villóval, kénkővel, zöldlővel, többnyire minden ásványnyal, a' savitóval, mellyhez azonban nincs nagy atyafisága. 2) (Ásványtanilag) a' higany (tiszta kéneső) cseppekként folyó, czinfejér 's nem nagy bőségben találtatik általjában; Idria és Spanyolországban még legbővebben; találtatik Chinában, Peruban is. Orvosság gyanánt használtatik a' volvolus (horprekü) betegségben, adatik 1—2 lat, 's nem ritkán széljelnyomja az egymásba horpadt beleket. Vizes főzete a' giliszták ellen dicsértetik; savitatva bujakórság ellen füstölésre használtatik. Más érczekkel amalgammá egyesülvén nevezetesen tükörkészitésre jó, 's a' melegségben igen szabályosan terülvén ki hévmérőnek vétetik. Különbféle czélra egészen tiszta kéneső kivántatik; hogy portól 's szenytől tisztitassék meg, bőrön nyomatik által vagy borszesszel mosatik; hogy alkaliktól szabaduljon, boreczettel, hogy zsiroktól, szappanvizzel vagy erős luggal. A' levegőtől főzés által szabadul meg. Hogy ón, czin, bátranytól menekedjék, többször lepároltatik, vagy kénkővel dörzsöltetik, mésszel kevertetik, és lepároltatik. — A' kéneső-érczvegyületekből kétféleképen nyerhetni higanyt. Az első mód Idriában és Almadenban Spa-

nyolországban divatozik, hol az érczek magas, zárt kemenczékben, átlyuggatott boltozaton, alattok égő tüz által piritatnak. A' kemencze kalapja alatt van az elvezető nyilás, mellyen által a' gőzök a' sürüsitő kamarába jutnak, mellyek többnyire többen vannak egyesülve. Almadenban hajdanta „aludelokat" használtak a' vezetőcsatornák helyett, azaz agyagból készült, hasas, 2 nyilásu edényeket, mellyek soronként köttettek egymással össze, ugy hogy az első aludel a' kemenczével, az utolsó pedig a' sürüsitő kamarával függött öszve. Tökéletesebb a' zweibrückeni és csehhoni bánásmód. Az érczek nagy vas szegönyökben vagy hengerekben, mellyekből gyakran 40 is fekszik egy gályakemenczében, pirítatnak 's a' felszált érczagyag edényekben felfogatik. —*j*—*a*.

Kénesős szerek, azon készitményei a' kénesőnek, mellyek külső vagy belső gyógyszer gyanánt rendeltetnek. A' higany hatása a' savitóval és savakkal való egyesülésétől látszik függeni. Minél valódibb ezen egyesülés, minél inkább telt meg savitóval vagy savval a' higany, annál gyorsabb, hathatósb és rongálóbb munkálkodásu. Mi csak a most is hireseket 's a' gyógyitásban használtakat számláljuk itt elő. Szelidebb szerek azok, mellyekben csak savitóval van a' higany egyesülve, 's magán vagy másokkal vegyitve szoktak adatni. A' higany már csupa dörzsölés által megsavitatik, a' levegő savitóját felvéve. Igy támad a' tökélytelen kéneső szerecsen (higacs, aethiops mercurii per se) szürke por idomában; rákkövekkel addig dörzsöltetve, mig egyidomu fekete por támad, az öreg orvosoktól majdnem először használt kálisozott kénesőt (merc. kalizatus) adá; czukorral dörzsölve a' czukorszerecsent (merc. vagy aethiops sacharatus); a' higany arabmézgával, kevés czukorral és vizzel dörzsöltetve azon szer, mellyet Plenk talált fel és gyakran rendele (merc. gummosus Plenkii, — Plenk mézgás higacsa). A' higany egész megsavitásig dörzsöltetvén terpetin olajjal, és különbféle mennyiségü zsirral vagy tapaszokkal vegyitve, az ugy nevezett kénesős kenőcsöt (ungv. mercuriale, neapolitanum) adja. Ha a' higany kénkővel dörzsöltetik, szinte tökélyetlen fekete savitat támad, neve ásvány szerecsen (aethiops mineralis). Ezen higacsok mind felolvadhatlanok a' vizben, felolvadók pedig a' savanyokban, és a' nyál és gyomor nedvekben, a' mit a' tapasztalás bizonyit. Szelidebben dolgoznak az emlitendő savaknál, de valamennyire bizonytalanul, mivel a' savitódás foka állhatatlan és igen függ a' készités módjától; innét ezen szerek többnyire elavultak. Némellyek azonban egyre becsesek maradnak, szelid hatások miatt, csakhogy pontosan készitessenek 's vigyázva adassanak. A' savakkal készitett kénesős szerek között legszokottabbak a' válsavval (acid. nitricum) és sósavval egyesült kénesős sók. A' kénesőnek higitott válsavban történt felolvasztása, minden melegséget kerülve, — világos, igen csipős és maró nedvet ad (olvadt válsavos higacs, vagy Selle válsavos kénesője), egy észert, melly a' régi orvosoktól, és pedig különbféle készités szerint, adaték. Ha a' nedv lassan kigőzölögtetik, sójegek támadnak, nevek kénesős válsav (merc. nitrosus), melly szer szörnyü hatásu lévén ritkán és félve adaték belsőképen, többnyire csak olvasztva. Ha a' kénesős válsavból a' tüz ereje által viszont kihajtatik, fénylő veres por marad hátra, higagból és valamelly rész válsavanyból álló, neve veres higagcsapat (merc. praecipitatus ruber). Erős, égető szer, melly kivülről a' daganatok és kinövések leetetésére, a' bujafekélyek megtisztitására használtatik, belsőképen pedig a' nyakas buja nyavalyák ellen, de a' legnagyobb vigyázat mellett, legujabban adaték. Ha ellenben a' válsav az elszáló lugsó által vetetik ki a' kénesővegyületből, akkor az eredő lecsapat először fekete, azután szürke, végre fejér, neve:

Blackszürke kénesője (higacsa). Ha a' száló lugsó csak addig tétetik hozzá, mig a' lecsapat fekete, 's ez különösen gyüjtetik össze, ez Hahnemann olvadó kénesője. Ez utósónak elsősége van hatásának szelidsége és biztossága miatt. De csak eczetsavanyban olvad fel, nem pedig vizben is. Sósavanyban is felolvad a' higacs, sőt legközelebbi atyafiságban van hozzá, 's általa más egyesületekből kivétetik. A' higagnak sósavannyal történt egyesülése a' sósavas higagot adja, melly közönségesen égető higagszáliatnak (merc. sublimatus corrosivus) mondátik. Ez a' legerősebb, égetőbb 's rongálóbb kénesős szer, egy a' legerősb mérgek közül. Ő tökéletes ásványi középső, 16—20 rész hideg 's 3 rész forró vizben felolvadó. Külsőképen magán és egyesitve olvadatokban adatik. Ha vizben felolvasztatván mészvizzel lecsapatik, sárgaszint nyer (aqua phagadaenica), ha pedig száló lugsóval csapatik le, fejér higag gyanánt hull le, mellyhez még sósav, és valamennyicske száló lugsó ragad, neve: lecsapott fejér kéneső vagy fejér csapat. A' rágó higagnál kevesebbé étető, de hatása különböző, 's igy belső használata bizonytalan, melly okból csupán kivülről rendeltetik kenőcsben. Ha a' szálitatban jelenlévő sav hozzáadott higannyal kielégitetik, uj gyógyszer támad, neve: édes higany (merc. dulcis), szelid sósavas higag. Ez 3 rész higanynak 4 rész étető szálitattal hosszas dörzsölés 's reá lepárlás és felszálitás által történendő egyesülése által készitetik. A' vizben igen nehezen olvad fel, mert 1 rész 1200 rész vizet kiván a' felolvasztásra. Sokkal szelidebb hatásu a' szálitatnál, belsőképen ez adatik leggyakrabban. A' régi elemészek többszöri lepárlás és felszálitás által még inkább szelidülendőnek hitték. Ha hatszor szálitaték fel, mindig ujra higany adatva hozzá, Calomelas nevet nyert, noha nem legjobban, minthogy ezen nevezet az ásványszerecsennek adaték először fekete szinéért, ez pedig fejér. 12—16-szor is felszálitaték, higanyt sem adva hozzá, 's akkor panacea mercurialis nevet nyert. De ezen gyakori felszálitás által nem hogy szelidebb nem lesz, sőt étetősége nevekedik. A' higagnak villósavval való egyesülete a' villósavos higagot adja, melly a' vizben fel nem olvad 's szelid higanysavak közé tartozik 's belsőképen is rendelhető. De, valamint a' só és borkősavas kéneső, feleslegessé tétetik azon két készitmény által, melly bujakórt gyógyitó titkos szernek szolgála alapul, most már feledékenységbe mentnek. — A' higanyos szerek hatásának különböző foka van, a' mint több vagy kevesebb savitóval, vagy savannyal birnak. Abban azonban mind megegyeznek, hogy az őt felvette testben a' műszeres rostot, az összefüggést feloldják, 's a' képző erőt megrontják, eltörlik. Ha az erősebb higanysók közül valamellyik a' testtel sürüdve jön érintésbe, égetve dolgozik, a' gyomorban pedig valódi égető méreg gyanánt megöl. Kis adagban sokább adatván valamelly kénesős szer, először is kisebbiti a' műszeres egybefüggést, korlátozza a' műszerzet képző erejét. Tovább folytattatván laza, felpuffadt lesz az iny, a' nyelv, a' szájüreg takarója, hévség származik a' szájban, érzik, rosz szagu kigőzölgés, szaporodott nyál elválasztás, nyálömlés. E' mellett elválasztás történik a' belső bőrön, felszines fekélyek, hamar elharapózók, a' fogak növése, ingása, kihullása, az egész arcz felduzzadása. Ha még tovább is adatnék higanyos szer, minden nyálkanemű nedüvé oldatnék fel, az egyberagadás és a' műszeri ujra pótlás egészen meggátoltatnék 's a' halál beállana. A' kénesős szereknek ezen hatalmas munkálata olly betegségekben teszi őket gyógyszerekké, mellyekben az egybefüggés igen nagy, az ujra képző erő vagy általjában vagy helyileg szokatlanul fel van magasztalva, vagy el van korcsosodva. A' higanyszerek gyógyitják egyedül meg bizto

san a' buja betegséget, mindenféle idomaiban. Az ősi korbeli orvosok nem esmerék gyógyerejét, csak az Arabok kezdék kenőcsben használni. Ezektől az Europaiakhoz jött a' 11dik században, kik a' higanykenőcsök bedörzsölésével nyálfolyást, és igy gyógyitást akartak okozni. Füstölő gyanánt is használtaték már akkor. Belsőképen csak a' 16dik században merték adni. Matthiolus egy Vigotól feltalált lecsapatot használt; Huxham Burton alkalizott kénesőjét; Basilius Valentinus első ajánlá a' szálitott vagy rágó sósavas higag belső használását; Boerhave is rendelé, noha igen vigyázva és félénken. Csak Swieten bevezetése szerint bátorkodtak az orvosok gyakoribb visgálatokat tenni vele. Más, nem buja, betegségek ellen még későbben használtattak a' kénesős szerek, midőn már több adat gyüjteték gyógyerejéről össze. Némelly bőrnyavalyában, a' nyirkedények rendszerének betegségében, mirigykórban, fényiszonyban (veszettségben) tétetének visgálatok velek. Hamilton angol gyógyász a' gyuladásokbeli hasznokra tön figyelmessé; a' német orvosok pedig bővebben meghatározák, mint kell itten adatniok. —*j—a.*

Kenet. Hajdan a' test erősitésére és szépitésére, utóbb tiszteletből, olaj kenetek használtattak. Moses a' papok felkenetésére, 's egyébb religioi szertartásokra olajt rendele. Az uj törvényben némelly szentségek kiszolgáltatásakor, nem különben a' királyok koronáztatásakor, szentelt olajjal élünk.

Kenet (utolsó), sz. Jakab apostol levele, 's a' szakadatlan hagyomány szerint, a' haldoklók szentsége, mellyet a' catholica egyház mindenkor használt, a' protestánsok pedig a' szentségek sorából kitörlének. *Szenczy.*

Kénkő. Ezen ásványnak szine tulajdon- (kénkő-) sárga, viaszméz- és szalmasárgába, sárgásbarnába és sárgásszürkébe hajló, fényes zsiros, törése csigás. Azon felül átlátszó vagy álttetsző, jegesülve találtatik rhombusos négyoldalu pyramisokban, de gyakrabban jégtelenül, tojás, csepkő 's illyesféle idomokban. Lágy, viszonysulya = 2, 0. Részint gipszben, részint csapóföldben (márga) találtatik Sicilia szigetén, Spanyol és felső Olaszhonban, Lengyelországban, — mint vulkán szálitat Solfatarán, Vesuvon, Islandban, Java 's a' liparí és más tüzokádos szigeteken. — A' tiszta, darabos, természeti kénkő egyenesen jő a' kereskedésbe, mig a' vegyültet előbb meg kell tisztítani. A' kereskedésbeli kénkő még is legnagyobb részint nem természeti, hanem ugy vétetik ki a' kén és rézkovából, az ólomfényből (kénköves ólomból.) E' végre meghevítetnek a' kénkovák cserép 's kupdad idomu csövekben, kénkövök kihajtatik 's mint nyers kénkő vizzel tölt vas tartalékokba vezéreltetik. Ezen mégis tisztátalan kénkő még egyszer áltpároltatik, cserép szegönyökből vas vagy cserép tartalékokba, faidomokba eresztetik, 's mint rudkénkő a' kereskedésbe bocsáttatik. A' rézkovák és ólomfény pörkölésénél is, melly szabad kupoczban vagy színekben és kemenczékben történik, nyernek kénkövet. Legfinomabb és legtisztább kénkő a' Kénkővirág, melly ugy származik, ha a' rudkénkő ollyan hűs térbe pároltatik ált, hogy ott a' gőze finom jegekben csapatik le.

Kénkőeső. Ha a' fenyvek virágzásának idején zápor jő, a' fenyvesek körül kénkősárga himporral lesznek behintve a' pócsóták 's ez kénkőesőnek neveztetik. De hitelre méltó férjfiak említenek olly eseteket is, midőn a' levegőből valóságos kénkő hullott alá. Kopenhágában 1646ban esett illyen (a' „Museum Wormian.“ J. 1, c. 11 szerint); az esés idején kénkő szagot éreztek a' levegőben, az összegyüjtött kénkő a' szokottnak minden tulajdonságával birt. Maj. 24kén 1801 Rastadtnál kénkő esett, mellyből kéngyertyát csináltak. Ezen tünemény ritka, de azért nem tagadható, valamint a' meteorkövek. —*j—a.*

KÉNMÁJ és KÉNTÉJ. Két rész borkősó vagy megtisztitott hamuzsir, egy rész kénkővel lassu tüznél cserépben összeolvasztatván, megszabaditják a' kénkövet a' mindig vele lévő lugsótól 's az ugy nevezett kénmájt adják, melly orvosi szer 's az ásványok olvasztásához is használtatik. Ha ez hideg vizben felolvasztatik, az olvadat átszivárogtatik 's belőle a' kénkő valamelly savany által lecsapatik, KÉNTEJ ered. —*j*—*a*.

KÉNSAVANY, l. VITRIOL.

KÉNVIRÁG, l. KÉNKŐ.

KENYÉR, az ur sz. vacsorájában azon ostya, melly kovásztalan buza lisztből készittetik a' diák szertartásu catholicusoknál, a' görögöknél pedig kovászos tésztából. *Szenczy.*

KENYÉRFA. A' heves éghajlat alatt nő; levelei másfél lábnyi hosszak 's asztalkendőül használtatnak; gyümölcse 20—30 fontnyi nehéz, melly a' megérés előtt leszakasztatik, elmetszetik, levelekbe takartatik, hév köveken megpiritatik, 's ezen vele bánásra olly izt kap, millyen a' buza kenyéré. A' diszében lévő fa annyi gyümölcsöt terem, hogy négy, öt fa egész évig eltart egy embert.

KENYÉRLEVÉL (panis levél), olly irat, mellyben német császár világi személyt német alapitványhoz vagy klastromhoz utasita, hogy ez neki egyházi jószágot adjon. A' catholicus alapitványokban a' császár azon joga, mellynél fogva öreg szolgáit, hajdujit és más illyeneket megajándékozhata, különbféleképen maradt gyakorlatban; a' közvetőleges protestans alapitványokban ellenben már századok ota nem volt szokásban, midőn II Jósef alatt egyszerre számos illyenek jelentek meg, hogy a' császár örökös tartományaibeli személyek más országrendes statusok birtokaiban nyerjenek jövedelmet, melly egynehány, ezen visszaélés ellen intézett végzetre nyujta alkalmat felváltója választási capitulatiojában, 's a' fejedelmi szövetség alapitásakor is emlékezetbe jött. *B.*

KENYÉR 'S BOR VÁLTOZÁS (transsubstantiatio), a' catholica vallásban azon változás, melly szerint a' consecratio után az oltári szentségben a' kenyér és bor egyedül külső tulajdonira nézve marad meg, állatja helyett pedig Krisztus valóságos teste 's vére leszen a' szentségben. A' többi keresztény felekezetek ezen hitbeli czikkelyt el nem fogadák. *Szenczy.*

KÉNYESSÉG, helytelen nevelés által eszközlött tulságos ingerlődése az indulatoknak és érzékeknek. Az indulatok határtuli ingerlékenységéből származott (érzelmi) kényesség azt okozza, hogy az elkényeztetett gyermek, ifju, sőt néha éltesebb koru ember is minden ohajtott tárgyért forróan eseng, hevesen vágy, 's ha azt meg nem nyerheti, csapongó kivánságainak korlátoztatása miatt hirtelen sirásra, panaszra, gyülölségre vagy boszuállásra fakad. Az érzékeknek tulfinomitott (felmagasztalt) ingerlődéséből kifejlett (érzéki) kényesség pedig az idő viszontagságainak, testi vagy egyszersmind lelki erőt is kivánó nyomosabb munkának, 's általában minden nagyobb külső behatásnak elviselésére való alkalmatlanságot, azaz valódi vagy képzelt tehetetlenséget szül. A' kényességnek ezen két neme, melly leginkább — sőt majdnem kizárólag az oktalan szülei — különösen pedig anyai tulságos szeretetből sarjadzik, majdnem egymástól elválhatlan; kivévén, ha az érzékeknek felmagasztalt ingerlődése, vagy is az érzéki kényesség, valamelly nyavalya által okoztatik. Az emberiség ezen egyik kártékony mételyének, — a' kényességnek, elkényeztetésnek, — leginkább a' gazdagok és főbb nemzetségbeliek gyermekei vannak kitéve; mert a' természeti legegyszerübb 's legjózanabb nevelés azoknál esmertetik legkevesebbé, vagy mellőztetik el leggyakortább. Pedig milly szomo-

ruak az elfacsart nevelésmód következései! Számtalanok siratták meg már és siratják meg naponként az oktalan szülei szerelmet.

KÉNYTELENSÉG ellenébe tétetik a' szabadságnak, 's olly állapot, mellyben az akarat részt nem vehet, hanem a' kivülről beható okok és következések fonadékában állván az ember, munkálatai is nem egyebek mechanismusnál, mellynek eredeti okát nem magában találja fel. Illyen kénytelenség az embernek a' tapasztalati világhoz való állása, mellynek reánk munkálását ki nem kerülhetjük. Az érzéki világban minden változások és történetek egymással szükségesképen öszve vagynak lánczoltatva, és alája vagynak vettetve a' természeti szükség törvényének, melly szerint minden változásnak meg van a' maga szükséges oka. A' fatalisták ezt a' kénytelenséget tanitják, midőn mondják, hogy a' változások sorában akar meddig felmenjünk is, soha a' legelső és független okhoz el nem jutunk. Kantnak jutott az az érdem, hogy az erkölcsi szabadságot, mint tapasztalatot haladó okossági képzetet, ezen kénytelenség általellenében ragyogó fényben tüntesse ki, megmutatván az okosság törvényeinek felbonczolása által, hogy az ember autonomiával is bir, és az okosságnak eredeti befolyása lévén az akaratra, cselekedeteinknek önmagunk lehetünk származtatói. — Politicai értelemben minden kénytelenség erkölcstelen állapot, mihelyt azt nem törvény, hanem személyes önkény szüli.

KÉP, valami dolognak érzéki előterjesztése vagy leirása. — Physiologiai tekintetben kép a' szem előtt lebegő testek alakjainak, szineinek, mozgásainak és más látható tulajdonságainak 's idomzatainak, a' szem reczehártyája fenekén (melly nem más mint a' kiterjeszkedett látóérzőin) világ 's ennek sugárai által leábrázolása. Ebben áll t. i. a' látás külseje vagy physiologiai mivolta. De a' képzelő erő az, melly ama' képet az érzékeszközök által felfogja 's a' testi tárgyat szellemivé teszi; de egyszersmind ugyan ez, soha sem látott tárgyakról is physiologiai képeket teremt. Izléstudományilag és mivészileg véve, kép egy testi vagy megtestesült tárgynak látható ábrázolása vagy előterjesztése, melly az eredeti alak után, minden részeiben annak látható nyilatkozásai szerint, leghivebb hozzátartással másoltatott. Ez ábrázolás különféle szerek és eszközök által történik, még pedig vagy csupán szemre, vagy erre és egyéb természeti érzékekre is. (L. KÉPFARAGÁS MESTERSÉGE). Innen hát minden rajzolat, rézmetszet, festemény, szobor, vagy akármi más agyag-, fa-, ércz- és kő-alakzat, képnek nevezhető, ha bár előlegesen e' név alatt csak festményeket érteni szoktunk is. — A' mivész, ábrázolásának eredeti képét vagy a' valóságból vagy a' képzelő erőből veszi, 's bánásmódja és foganatja mind a' két esetben különböző. Hol az eredeti kép valóságban előtte áll, ott csak egy közvetve előállító képzelő erő munkálkodik nála; az illy miv t. i. csupa leképezés, mellyen csak a' valódiságot követeljük, p. o. arczkép. Hol ellenben az eredeti kép egyedül az abrázoló mivész lelkében van, itt a' saját teremtő (közvetlen előállító) képzelő erő munkálkodik. Minden képben szükségesen több vagy kevesebb leképezés foglaltatik, de nem minden leképezés kép. A' képnek t. i. kettős tulajdonsággal kell birni, mivészetivel és szépizlésivel. Amazok a' valóság iránti, ezek a' szépség iránti kivánatokat elégitik ki. Az első a' physicai és physiologiai kép pontos szemlélése által történik, az utóbbi magoktól a' képzelő erő törvényitől függ. A' csupán közvetve előállító (reproductiv) mivész, kötelességét egészen teljesitette, ha ábrazolatja a' látható természetben lévő eredeti képhez hiven hasonlit, 's idomzatai helyesek. A' közvetlen előállító (productiv) mivész ellenben mindezekre is tartozik ugyan ügyelni, de e' felett még egy olly öszves szemlélетetet is kell teremtnie, melly által ábrázolatja

mint egy magában bezárt, bevégzett egész jelenhessen meg, 's épen ezért az értelemnek megfogható legyen, 's jelentőségével indulatunkat gyönyörködtesse. — Végre van még egy kép, melly szó által származik, 's mivel a' szó a' költés külső eszköze, ezt k ö l t ő i n e k nevezhetni. Képeket és képekben ábrázolni a' költészet lényéhez tartozik. Itt azonban a' kép nem tulajdon, hanem csak általvitt értelemben vetetik. Némellyek a' kép megfogásának körét még tovább terjesztették; mert valóban vannak képek a' tánczban (tánczképek, fordulatok), hangászatban (hangképek), beszédben (beszéd vagy szóképek), Azonban mind e' mesterségekben azt, mit itt képnek nevezünk FIGURÁNAK (l. e.) szokás nevezni. —*v.*—

KÉPDULÓK-nak (Iconoclastok) azon keresztény felekezet nevezteték, melly a' templomokban semmi képet nem akara megszenvedni, 's annál kevesbé azoknak imádását. Ezen viszálkodás Görögországban kezdődött, 's innét terjedt el Europa egyéb részeibe, 's különösen a' 8. és 9. században volt igen heves. Krisztus születése után az első három században még semmit sem tudtak a' keresztények templomaikban a' képekről 's rajzolatokról. A' keresztény képszolgálatra első okot részint azon szokás ada, hogy a' császároknak képekkel ékeskedő tiszteletoszlopot emeltek, részint pedig azon körülmény, hogy a' püspökök és martyrok emlékét képeik által akarák fentartani. Ezeket a' 4-dik, de leginkább az 5-dik században lassanként a' templomokban álliták fel a' nélkül, hogy imádtattak volna. De a' 6. század olta elkezdék a' képeket tiszteletből csókolni, előttök lámpákat gyujtani, és tiszteletekre tömjénezni, 's nekik csudákat is tulajdonitani. Némelly püspökök igyekeztek a' kereszténveket ezen képimádástól elvonni, mások pedig mint illendő templomékességet megszenvedték azokat, midőn még mások a' képek imádásában valóban bálványozáshoz közelitették. III. Leo keleti császár, ki minden babonát és képimádást utált, 726 megparancsolá, hogy minden szent képeket kivigyenek a' templomokból, kivévén Krisztusét, és óvakodjanak azok imádásától. Ezen parancs következésében elsőben az archipelagusi szigeteken támada zendülés. Mivel azonban II. és III. Gergely pápák a' képszolgálatot pártolák, Leo császár ellenben nem ugy vette vissza parancsát, mint azok kivánák, a' miért azok őt nem igazi kereszténynek nyilatkoztatták: Leo alattvalóji Italiában is elkezdének fellázadni. Ettől fogva két felekezet támada a' keresztény egyházban, tudniillik a' képimádók és képdulók, kik egymást kölcsönösen üldözék és gyilkolák. Azonban Constantin, Leo fia és felváltója, szelidebben viselé magát. 754 Konstantinápolban egyházi gyülést tarta, mellyben a' képeknek mind imádása mind használata elmellőzteték. Constantin fia IV. Leo, ki 773 ült a' kormányszékbe, ugyan azon példát követé; de 780 felesége Irene megétetteté, 's Nicaeában Bithyniában (Kisásia) egyházi gyülést tartata, melly 786 a' képek imádását megerősité, büntetéssel fenyegetvén mindazokat, kik azt mernék állitani, hogy az istenen kivül semmit sem szabad imádni. Bár melly igen hódoltak is a' Görögök és Olaszok a' képimádásnak, a' nyugoti kereszténvek nagyobb száma, nevezetesen a' Brittusok, Németek, Frankok nem követék példájikat, sőt azt álliták, hogy meg lehet ugyan a' képeket tartani, 's templomokba felfüggeszteni, de az isten megsértése nélkül nem lehet őket imádni. Nagy Károly is irt (hihető Alcuin segitségével) a' képszolgálat ellen, 's egy egyházi gyülés, mellyet 794 maini Frankfurtban Hadrián pápa elleniratának daczára tartott, ő és írása mellett szólt. Azonban a' Görögök közt ujra elkezdődött a' képvita (802) Irene számüzetése után, és csak nem ezen század közepéig tarta. Irene felváltója Nicephorus, nem távoztatá ugyan el a' templomokból a' képeket, de a' képekhez szitóknak meg volt tiltva ellenfeleiket üldözni. Végre Theodora csá-

szárné, a' 824 Konstantinápolban tartatott egyházi gyülés alkalmával, ismét behozá a' Görögöknél a' képimádást, melly rendelés a' 870 ugyan ott tartatott egyházi gyülés által meg is erősíttetett. A' nyugoti birodalomban megtarták eleinte a' képeket, de csupán csak az érdemes férfiak emlékének fentartása végett, mert tulajdonképi imádások csak ugyan tilalmas volt. Ugyan ezt rendelé a' jámbor Lajos alatt 824 tartatott egyházi gyülés is. Azonban lassanként eltávoztak ezen véleménytől, és a' pápa ítélete, melly a' képszolgálatot pártolá, a' nyugoti egyházakba is bevetetett. *B.*

KÉPFARAGÁS (Sculptura), azon mesterség, melly által kemény tömegekből vésővel testalakok ábrázoltatnak; a' PLASTICÁNAK (l. e.) leánya. Minden nemzetek legrégibb bálványképei valának alakitva; az alakoknak fából és elefántcsontból való nehezebb kimetszése, kőből még nehezebb kivágása, és érczből öntése mind utóbbi idők találmányi. E' találmányokat is a' vallás ébreszté fel, csak azt ábrázolák, mi imádandó vala. A' legőszebb hajdankorban némelly kőtuskókról 's faragatlan kövekről azt hitték, hogy az égből estek le, mellyeket ma levegői vagy meteorköveknek neveznek. A' kőtuskókat mint határköveket tisztelék — (termini). Kr. e. 9—7 száz. a' Görögök nagy kereskedést üzének a' Phoeniciaiakkal. E' kereskedő nép Theut vagy Taaut istent imádá, ki őket betüirásra tanitá. Hova ezt határkő gyanánt álliták, azt mondák, hogy ez az ő istenek, 's a' durva autochtonokat tiszteletére kinszeriték. Az illyen oszlopok Hermae nevet viselének, 's innen a' Görögöknél is az utak és utazók istenei Hermeseknek neveztetének. Idővel az illy oszlopokra egy fejet tevének 's ez az eredete minden melyképeknek, büsztöknek. A' képfaragás mivei felosztatnak kerekekre vagy gömbölyegekre, azaz ollyakra, mellyek minden oldalról szemlélhetők, és félkerekekre. (L. RELIEF és BASRELIEF.) A' gömbölyegen alakitó képfaragásnak idősb testvére az épités. A' templomépitésekből és ékitésekből indul ki minden képfaragás mestersége: lássuk tehát először történetileg.

KÉPFARAGÁS TÖRTÉNETE. Már a' szentirásban igen régi nyomaira akadhatunk a' képfaragásnak. Labannak, ki Kr. e. 23. században élt, alakitott házi istenei valának, zsidó nyelven Teraphim. A' legrégibb indiai barlangtemplomokban is találtatik képfaragás, p. o. Bombay mellett az elephantinei pagodában Brama óriási bálványképe. Ez istenség ülve ábrázoltatott, keresztbe vetett karokkal, elöl férjfi-, hátul asszony-arczczal és alakkal; melye jobb felén nap, balon hold és csillagok; az egész képen vizek, hegyek, állatok, növények látszának, mellyekről a' Hinduk azt hivék, hogy ezeket az isten, világ teremtésekor minták gyanánt adá fiának. Az Indiaiak gazdag képzelő erővel birtak, de a' jelképi és allegoriai ábrázolások iránti hajlandóságok miatt, tiszta mivészi stylusra nem juthattak. A' pompakedvelő Persáknak sok képmiveik valának, mint Persepolis romjai bizonyitják, de az emberi forma helyes fogalmára csak azért sem jöhettek, mivel meztelen alakokat soha sem képeztek. Assyriában Semiramis királyné alatt virágzának a' mesterségek; e' királyné, ugy Belus és Ninus állóképei bronczból valának. A' kurdistani hegyek közt felette régi képekre akadtak, mellyekben a' belföldiek Khosra 's kedveltje Schirin ábrázolatait találják, 's képfaragónak a' dallos és mivész Ferhadot nevezik. Meghatározott mivészi stylust legelőször az Egyiptomiak nyertek. Miveik komorak és komolyak, de mély értelmüek, a' rájok halmozott hieroglyphák által szinte ugy rokonok a' költészettel és történettel, mint a' mumiaképek által a' halhatatlanság hivésével. De valamint a' mumiák holt országát tekinték csak valódi lételnek, ugy mivészségek inkább halállal mint élettel vala atyafias; alakjaik merevények, mozdulatlanok, mumiafajták,

mint magok az Isis képei is. Ezek az ephesusi igen régi Dianaképpel 's általában az ókori görög mivészséggel rokonok, valamint a' denderai oszlopok fejezetin az emberi alakok alkalmazása, 's ugyan ott a' különösen kinyujtott asszonyi alakok, 's az emberi alakoknak az állatokéval összekeverése (Sphinx, Anubis 'st.) szemlátomást az indiai mivészséggel atyafiasak. — Ha a' legrégibb görög mivészi stylust vizsgáljuk, legelőször a' már emlitett Hermesekre, Janus kettős képeire 'sat. akadunk. Ezekről, mellyeken se kéz se láb ki nem jeleltettek, legközelebbi lépcsőt veszünk észre az elefántcsontból és czedrusfából faragott mumia alkatu képeken, mellyeknek karjaik a' testhez szorulnak, lábaik csak egy közép vágás, szemeik és szájaik csak egy hasitás által bélyegeztettek. Utóbb felszabaditák a' karokat és lábakat, 's az istenképek kezeibe fegyvert, paizst, dárdát adának: igy lettek az első Pallásképek. Ha nagyobb képeket érczből verének ki kalapáccsal, ezek dereka mindig csak oszlopforma henger volt, mint az amyclaei Apollo. Daedalussal (l. e.) mintegy három emberkorral a' trójai had előtt, uj mivészi időszak kezdődik. Erről azt mondák a' Görögök, hogy isteni lángesze által az állóképeket járni, látni, beszélni kinszerité. Benne képzelék a' mivészet feltalálóját 's a' legelső bányász jelképének tekinték; innen a' mese a' kretai daedalustömkelegről. Minden tanitványit 's utánazóit fijainak 's jelképileg Daedalidáknak nevezék. Itt a' régi görög mivészség három külön nemzetségek stylusára oszlott, u. m. az ó-atticaira, äeginetire és hetrurira. A' mivészetek a' templomokban nem csak állóképek, hanem thrónok, szekrények, vértek, háromlábu székek, edények 's több effélékben virágzának. Hircsek ezek között 1) Olympiában Cypselus szekrénye czédrusfából, arannyal 's elefántcsonttal kirakva. 2) Amydaeben Apollo thrónja, mellyet magnesiai Bathydes Solon idejében készitett. E' miveken a' rajzolat legnagyobb hijányossága mellett is characteres kifejezést találhatni; de még mindenütt felüliratoknak kelle segédül jönni. E' korból emlékezetesek Dipönus, Rhöcus és Scyllis első Daedalidák mivei: 1) a' Heraemu vagy Juno temploma Samosban, 2) az Artemision Ephesusban. Ebben a' legrégibb képet az égből esettnek hitték 's az Amazonoknak vala szentelve; később Dianának mumia alaku és sok emlőjü fekete képe, mint természetistenné viteték oda. Ez idő tájon kezdének képeket vert pléhből is összerakni, 's Samosban bronczból darabonként önteni; ezeket fecskefark-forma szegekkel aggaták össze. E' legrégibb stylus erőt mutatott, de kifejezés és szépség nélkül. Csak Pericles 20 évi szerencsés uralkodása alatt ébredt fel a' magasb mfvérzet. E' rövid idő alatt Athené sokkal drágább mestermivekkel gazdagult, mint a' világhóditó Roma 7 század lefolyta alatt szerezhetett. A' költők igen nagy behatással valának a' mivészetre. E' volt a' mustra alakok és idealis stylus kora. Phidias (l. e.) két fő idealt teremtett, Minervát és Jupitert; milly nagy lehete ezen ültében is 40 lábnyi magas, gyönyörü istenség, egy epigrammatista e' szavakkal fejezé ki: „hogy ha e' bálvány valaha arany székéről felkelt volna, a' templom tetejét, mint valami vékony héjjat kiütendő vala.“ Phidias nyitá meg az idealis alakok körét, melly a' férjfiképekre nézve később istenekre, félistenekre és hősökre oszlott; az asszonyi képekhez ideálok lehetének 1) a' Szüzek, ezek ismét két fő ágra válának, a) a' doriai-kretaiak, Diana-, Amazon, Nympha 'st. képekre, — b) az atticai-joniaiak, musák, papnék képeire; 2) a' tisztes asszony, Juno, Ceres, Cybele, Nemesis, Fortuna, Pudicitia, Pietas, romai császárnék, Vestaszüzek, 's a' drezdai gyüjteménybeli herculanumi szépasszonyok ideálja; 3) Hetaera, Anadyomene Venus ideálává emelteték; 4) a' férjfiasszüz (Virago) Pallasévá. Polycletus két ifjui idealt képzett. Egyik a' győzelmi koszorut ön fejére tüző Diadumenos, kiben a' szelid, — másik a' lánd-

zsáját merészen leütő Doryphoros, kiben a' harczra vágyó ifjat ábrázolá. Polyclet alkotá a' híres Canont, vagy a' minden idomzatok mustraképét is. A' bajvivók körét Myron nyitá meg; küzdő alakjai igen híresek, kivált Discobulusa, melly bal karjával térdére támaszkodva 's megfordulva, jobbjával a' discust hátra hajtja. Ő teremté a' Hercules és az egész állatország ideálját is. Phidias után csak egy századdal, K. e. 364 változék a' magas vagy idealis stylus széppé. Ekkor állának elő a' sajátképi márványfaragók; Scopas és Praxiteles valának elsők, ezek dolgozák ki a' bacchusi tánczokat, mellyekben a' szépség leggyengédebb alakjai rajoskodó eszelősködéssel olvasztattak egybe. Scopas a' csoportozatot, Praxiteles Diana, Venus és Bacchus idealjait találta. Majd kecsessé vált utána a' szép stylus, melly kifejezéssel pótlá azt ki, mit nagyságban vesztett. Most idomzatra, arányosságra legtöbbet tartának. Ez volt Alexander kora, melly alatt Lysippus sok arczképei által uj utat választa a' mivészségben. Csupán neki egyetlennek vala megengedve, Sándort leképezni, valamint egyedül Apellesnek, lefesteni. A' görög mivészségnek e' végső virágzó szaka Kr. e. 336 kezdődik. Utóbb az óriási izlés elterjedése sietteté a' mivészet hanyatlását. A' macedoniai és syriai háboruk alatt Kr. e. 200 elkezdődének a' Romaiak müfosztogatásai. Paulus Aemilius három napig tartott diadalmi menetelét görög mestermivek töménytelen kincseivel diszesité. A' Forum Romanum gyakorta drága szőnyegekkel veteték körül 's játékszinné változtaték, mellyet 3000 állókép ékesite; magán a' Capitoliumon 12,000 állott. A' mestermivekkel a' görög mivészek is Romába vándorlának, de itt a' mivészet soha sem lett honos. Sylla idejétől fogva a' műkedvelés szinte dühösségig nőtt; a' mivészet utósó virágát Hadrian alatt szemléljük. Legnagyobb pipere, simaság és kidolgozás volt charactere. Ez izlés, csekély ellajulással, az Antoninusokig megmaradt, Severus és utódai alatt hanyatlott, Nagy Constantin előtt pedig már a' hajdani mivészet teljesen elenyészett. — L. „*Notizie della Scultura degli antichi e dei vari suoi stili, del Abate Luigi Lanzi*“ (2. ol. kiad. jegyzetekkel és rezekkel, a' Poligrafia Fiesolaná“-ban, 1824).

Csak a' 13 században éledt fel ismét Olaszországban a' képfaragás mestersége. Az uj mivészség ez első szakának legnagyobb mestere volt Michel Angelo Buonarotti; alatta 's tanitványi alatt emelkedék nyugoton ujra a' képfaragás. Mit durva vadság, vallási rajoskodás és a' duló idő meg nem emésztett, megszabaditák a' hajdani nagyság és dicsőség romjai közül. A' mivészet és az emberiség egy szebb időnek uj felderültét különösen a' nemes Cosmusnak és Medici Lorenzonak köszöni. A' mivészek becsültettek, gyámolittattak, a' hajdankor kincsei összegyüjtettek 's muzeumok alapittattak. Vetélkedve követék a' szomszéd fejdelmek a' Mediciket. De még sem érheté el az ujabb mivészség soha a' régiek fenségét 's csendes nagyságát. Buonarotti kevély ereje, 's Bernini keresgélt kecsei és piperéi által természettel ellenkezővé fajult a' mivészség; a' valódi szépségérzet eltünt, kevélyen akarák meghaladni a' régieket, nem érezve, hogy sokkal alantabb állanak, hogy sem őket érthették 's tisztelhették volna; Francziaország példája által a' jó izlés minden mesterségben alább alább szált, maga az emberi természet is elforgattatott. A' 18 században Winckelmann gyujtá ismét meg az uj mivészség fáklyáját, 's kortársait az ó-mivek magas szépségére figyelmesekké tevé. Cardinal Albani és Mengs kezet nyujtának neki, 's igy a' mivészet 's szépségérzete hajnala ujra pirulni kezde. Mostani korunk számos derék képfaragókkal dicsekszik. Némi szünetnek kelle a' mivészetben előállani, 's a' rosznak egészen elenyészni, mi előtt a' szép ujra virágozhatott. Canova uj időszak alapitója lön,

Thorwaldsen derekasan segiti, 's ha a' képfaragás mesterségének 30 év alatti haladtát, 's illy rövid idő alatt előállitott dicső miveit tekintjük, reménylhetjük, hogy az most biztosabb pályán megyen mint a' 16 században.

A' régiek leghiresb képfaragóji. Első időszak. Atheneben első nagy képfaragó Daedalus, Kr. e. mintegy 14 századdal. Egy időben élt vele Smilis Aeginában, a' képző mivészségek ősapja. A' trójai lovat Epeus készité. Rhöcus Samosban Kr. e. 700 találta fel a' mintázást és érczképöntést. Fijai Theodorus és Telecles mesterségtanulás végett Egyiptomba utaztak. Mint regélik, amaz a' pythiai Apollo állóképének felét Ephesusban, ez pedig a' másik felét Samosban készité; melly dolgozásmód talán az egyiptomi mivészség állapotja mellett lehetséges volt. Dibutades égetett földből arczképeket formált, melly ötletre leánya Callirhoe vezette, ki szerető je árnyékát a' falon szénnel körülirta. Euchir Corinthusból Kr. e. 663 Demaratust, az idősb Tarquin sógorát, Olaszországba követte, 's a' mintázás mesterségét Hetruriába vitte. Dipoenus és Skylles egy nagy oskola mesterei levének. Malas és követői az akkori leghiresebb képfaragók közé tartoztak. Canochos a' sicyoni mühelyek legnagyobb mestere volt. Perillus Kr. e. 564 önté Phalaris számára a' hires bikát, mellyben maga is megsüttetett. Bathycles és Amyclae kőmivei jelesek valának. Aeginai Kallon Kr. e. 540 élt. Krotonai Demeas Milon állóképét készité. Iphicrates képzé érczből a' nő oroszlánt Leaena számára, ki Harmodius és Aristogiton összeesküvését Hipparchus ellen tudta, 's bár miatta halálra kinzaték, el nem árulta. E' leány hősbátorságu hallgatásának kifejzésére nyelv nélkül képzé a' mivész ez oroszlánt. Argosi Ageladast Phidias tanitójának tartják. — Második időszak. Magas mivészi stylus. Ennek alapitója az athenei Phidias. Pallas-Athene és Jupiter két fő mivein kivül hiresek tőle: Pallas érczből, Venus Urania, Nemesis, és a' szép alkatu Amazonok. Természet után csak egyetlen egy gyermeket képzett. Kedvencz tanitványai Alcamenes Atticából és Agoracritus Parosból; az elsőnek leghiresb mivei Vulcan, az olympi győztes, Amor, Mars és Venus; a' másodikat Phidias még inkább szereté, ez Alcamenessel egy Venus készitésében vetélkedett, 's az Atheneiek csak polgártársok iránti vonszódásból tevék Alcamenes után; ő Venusát Nemesissé változtatá 's Rhamnusba eladá; Varro e' képet minden hasonlók közt legszebbnek tartja. Polycletus Argosban készité a' harmadik fő ideált Junoé, az olympi Jupiter társképét. Fejének utánazata számunkra még fenmaradt a' ludovisi Junoban. Hires canonán kivül a' gyermeki testgyakorlat szép állásait 's az ifjuság negédes játékait is leábrázolá; e' körben Mercuriusa legfőbb ideal. Főkép érczben dolgozott. Az eleutheraei Myron egy alapra három óriás-képet állitott, t. i. az istenitett Herculest Jupiternek bemutató Minervát. Myron merész állásokat választott, 's ábrázolói erejét igen kidolgozott bajvivók testeiben mutatá. Futója, tányérhajtója 's pancratiastája igen hiresek; e' kört Hercules ideálával zárá be. Az állatalakok közül tehene és tengeri sárkánya nevezetesek. Azonban nem vala miveiben kifejezés kelleme; ebben vetélkedő társa rhegiumi Pythagoras felülmulá, ki legelső érté az erek és inak gyenge kijelelését. Ez teremté Apollo ideálát, mellynek dicső utánozatát a' belvederei Apolloban birjuk. Harmadik időszak. Szép mivészi stylus. Socrates, a' felöltöztetett Gratiák alakitója, kezdé e' mivészi időszakot, utána Athenodorus és Naucydes. Praxiteles és Scopas a' mivészetet legnagyobb tökélyre emelék. Scopas leghiresebb mive a' dühös Bacchuspapné, Amor, Venus, és Achilles diadala, kit halála után Thetis a' boldog szigetekre vezet, melly mellett Scopas számtalan Tritonokat, tengeri szörnyeket 'sat. igen kellemes cso-

portozatokban állita össze. Praxiteles minden képfaragók leglelkesebbike, Diana és Bacchus tökéletes ideálait, a' magasztalt satyrképet Periböetost, 's Eros idealát teremté. Praxiteles volt első, ki Venust meztelenen ábrázolni merte; leghiresebbek tőle a' kosi és guidosi Venusképek; az első csipőig fedve, a' guidi egészen meztelen 's leplét a' ferdőkád felett baljával tartja. Ő indeniknek megvannak másolatai. E' mesternek tulajdonitják Niobe csoportozatát is. Fia Cephissodorus, symplegmája (igy nevezik azon állást, midőn a' bajvivóknak mind a' négy keze egymásba akasztatik) és Aesculápja által lön hires. Ettől kezdve a' mivészet buja ábrázolatokra fajult; már Praxiteles készite Phryne számára egy csoportozatot, mellyben egy kaczagó Hetaerát egy tisztes asszonnyal állitott szembe. Hermaphroditák, satyr- és nympha csoportozatok nagy mivészi tökéllyel ugyan, de fajtalanul képeztetének. Negyedik időszak. Nagy Sándor kora. Csak kecs és lágy kivitel által nyerhete még a' mivészet valamit, mivel a' képzelményes szépség már hanyatlott. Lysippus lépett most fel, mint jeles arczképfaragó. Az istenek közt Hercules vala kedveltje. Neptun képzelményes alakját Euphranor gondolatja szerint készité. Nagy Sándort gyermekségétől fogva egész ember koráig leábrázolá. Azt állitják, hogy egyedül maga 1500 szobrot faragott, mások e' számot 610-re szoritják. Ezek közt Sándor vadászatja 's a' 25 lovag szobor, mellyek Sándornak a' granicusi ostromnál oldala mellett elesett macedoniai barátait ábrázolák, leghiresebbek. Lovai igen szépek valának. Fia Euthycrates, továbbá Apollodorus és Silanion, e' korban szinte mint nagy képfaragók dicsértetnek. A' hires Rhodusi Colossust (l. e.) a' lindusi Chares önté. Agesander, Athenodorus és Polydorus Laocoon hires csoportozatját, Glycon a' farnesei Herculest, Apollonius és Tauriscus a' farnesei bikát készitéek. — A' Romaiak képfaragói Görögök valának, közülök csak Arcesilaus, Lucius Lucullus barátja, és Praxiteles, Pompejus idejében legnagyobb mintázó, vannak tudva. Ez a' legnevezetesb mestermivekről öt könyvet irt. Zenodorus Galliában egy rémitő nagy Mercuriust önte érczből; Nero Romába hivá, hogy képét 110 lábnyi magas colossusban alakitná; de az öntés rosszul ütött ki. A' haldokló Cleopatra fekvő képe Augustus császár alatt készült. Tiberius alatt az athenei Cleomenes készité Germanicus szobrát. A' velenczei szt Márk temploma fő bemenetele felett álló rendkivül szép négy ércz ló Nero alatt öntetett. A' dicső Antinous egyik legtökéletesb szobor Hadrián idejéből.

Ujabb idők leghiresb képfaragói. Első időszak. 1) Olasz képfaragók. Csak a' 11 században emlittetik ismét egy képfaragó, Buono, 's a' 12-ben Bonanno Pisában. Nicolo Pisano mgh. 1270. Fijának Giovano Pisainak Pisában még ma is sok mivei vannak. Andr. Orgagna, mellékneven Buffalmaco mgh. 1389. Luca della Robbia égetett földből készitett miveit jó fénymázzal vonta be. Lor. Ghiberti (mgh. 1455) ügyes mester volt, érczből öntött ajtaji Florenczben a' Battisterion igen hiresek. Angelo (Michel) ezeket méltóknak nyilatkoztatá arra, hogy a' paradicsom bemenetelénél álljanak. Donatello (szül. Florenczben 1383, mgh. 1466) meggazdagitá miveivel Velenczét, Florenczet, Genuát és Faenzát; hires tőle Florenczben egy kopasz fejü élemedett ember. Ő készité a' florenczi szent Márk temploma számára sz. Péter, György és Márk érczszobrait. Az utolsó különösen emlékezetes Angelonak ama' kérdése által: „*Marco! perchè non mi parli?*“ (Márk! miért nem beszélsz velem?) Testvére Simon, Péter templomának egyik broncz ajtaját 's a' Laterán templomban V. Márton siremlékét készité. Lor. Lotto másképen Lorenzetto volt első, ki a' megromladozott régi szobrokat kiegészitni merészlé. Verocchio találta fel a' holtak leképe-

zése mesterségét. Rustici (szül. 1470 Florenczben), nevét egy Európával, egy Ledával, egy Vulcannal 's egy Neptunnal örökité. Michel Angelo Buonarotti (l. e.) már ifjontan álmélkodást gerjesztő miveket készite, egy öreg asszony fejét 's Hercules szobrát. Különösen csudálják Bacchusát, II Julius óriási szobrát; ennek siremlékéhez három képet alkotott, mellyek közt van hires Mozese is; bámulják továbbá Dávidját, Victoriáját Florenczben, 's az éj szobrát Medici Julius sirkövénél. Tatti, születése helye után Sansovino (szül. 1477), szinte ifjontan készité Romában a' Laocoon csoportozat mintáját, melly Rafael itéletéhez képest jutalmat nyert 's érczbe öntetett. Velencze számára sokat dolgozott, 's e' mivei közt sz. Márk templomában a' sz. Szűz, 's Casa grande templomban a' Ker. sz. János márvány képei nevezetesek. Baccio Bandinelli (szül. 1487 Florenczben) Buonarottival vetélkedett, a' boncztudományt igen esmeré; módossága hathatós, de durva. Ő ujitá meg Laocoon jobb karját, fél magas munkái X Leo és VII Kelemen sirján esmeretések. Beavenuto Cellini, szül. 1500 Florenczben, képfaragó, aranymives és képiró volt. Asszonyok közt a' képfaragásban hires az egyetlen Properzia Rossi, Bolognából. Hirét két márvány angyal, melly a' sz. Petronia temploma első részét diszesiti, 's több melykép alapitá. Baraczkmagra a' Krisztus szenvedésének történetét több apostolok képeivel együtt félmagas mivben igen ügyesen 's gyengéden leábrázolta. Bolognában Grassi marchese képtárában 11 illyen mag tartatik. Tanulta az épitkezés és perspectiva szabályait, a' képirást és hangászatot is derekasan érté. Kora halálát egy boldogtalan szerelem okozta 1530. Érzelmeinek szomoru történetét márványba véste, 's e' basrelief mestermive. Guglielmo della Porta (Majlandból) Romában több ó miveket helyreállitott, kivált a' farnesei Hercules lábait olly ügyesen megtoldotta, hogy Buonarotti a' 22-dik évvel később fellelt eredetieket sem találá jobbaknak. E' mester munkái sz. Péter templomában az igazság gyönyörű képe III Pál sirjánál, 's a' négy nagy próféta az ugyan e' templom első ivhajtása oszlopai közti képüregekben. — Berninivel (szül. 1508 Nápolyban) második időszak kezdődik az olasz képfaragásban. Ez igen nagy észtehetségü ember vala, de merészsége, képzelődése, 's mindeneknek tetszeni törekvése szabálytalan módosságra ragadák. Sz. Therezia és sz. Bibiana remekeinek tartatnak. Alessandro Algardi (l. e.) Berninivel vetélkedék; Lodov, Caracci tanitványa volt, 's miveiből a' képiró gyakran kitünt. Követői közt Domenico Guido, Ant. Raggi, Ercole Ferrata és Gabr. Brunelli jeleskedtek. Gonneli, kit cambasii vaknak hivának, szeme világát már 20 évében elveszté, 's csupán tapintás által lett képmivész. Igy alakitá égetett földből I Cosmust, Toscana nagyherczegét. Tubi (szül. 1630 Romában) Franczia ország részére sokat dolgozott. Tőle van Turenne siremlékén a' hires csoportozat. Camillo Rusconi (szül. 1658 Majlandban) igen szereté az ó miveket 's azokat mesterileg utánazta. Fő mive Pétertemplomában XIII Gergely siremléke. Angelo Rossi (szül. 1671 Genuában) derék relief mivekkel jeleskedett; e' nemben tőle VIII Sándor siremléke sz. Péter templomában legszebb. Gaetano Zumbo, szül. Syracusában 1656; lángeszén kivül más tanitója nem volt, még is a' szines viaszban alakitást nagy tökélyre vitte; az elrothadás cyclusát, mellyben annak minden lépcsőit természet után szinezett öt halottban irtózatot gerjesztő igazsággal ábrázolá, a' toscanai nagyherczeg számára készitette. Az idvezitő születése 's keresztről levétele, remekei közé tartoznak.

2) Franczia képfaragók. Franciaországon legelső hires képfaragó a' parisi Jean Goujon; leghiresb mive a' nymphák kutja Parisban a' des innocents piaczon, mellyet I Ferencz alatt kez-

dett 's 1550 II Henrik alatt végzett el. Egyszersmind épitőmester és bélyegmetsző volt. A' Bertalan éjeli vérontáskor 1572 esett el. Germain Pilon kezdé először a' ruhaszereket megkülönböztetni. Szép munkája a' három keresztény erény csoportozatja. Jean Boulogne szül. 1524 Douaiban, jókor Romába jutott 's Buonarotti tanitványa lett. Szegénysége miatt már majd haza tére, midőn egy mivbarát egy darab márvánnyal ajándékozá meg, mellyből egy Venust alakitott 's ez által igen elhiresült. Legjelesb mivei Sámson és egy Philistaeus Florenczben, óriási Neptunja 's a' Sabinák elragadtatása ugyan ott; repülő Mercurja érczből, 's Jupiter Pluvius, az ujabb mivészet legnagyobb bálványképe. A' pontneuf-en álló IV Henrik képéhez a' lovat, ugy IV Filep spanyol királynak sebesen vágtató lovon ülő szobrát Buen-Retiroban, az előbbinek tanitványa Taca készité. Jacq. Sarassin (szül. 1590 Noyonban) Romában tanult; a' régi Louvre nagy kerti mulatóházát ékitő Caryatidák, 's Versaillesben Romulus és Remus csoportozata, mestermivei közé számláltatnak. Moulinsban Montmorency herczeg szép siremlékét François Anguier; 's testvére Mihály, a' st. Denis kapu oszlopképeit és reliefjeit készité. Sz. János szobra a' Lateranban, 's a' Tuileriák kertjében Atlás, ki kősziklává, és Phaetusa, ki nyárfává változik, Theodontól valának. Mgh. 1680. Lerambert Versaillesbe sok csoportozatot dolgozott. Puget (szül. 1622 Marseilleben) festő, épitő, és képfaragó volt. Ha az ő mivek tiszta formáit szorgalmasabban tanulta volna, minden ujabb képfaragókat meghaladhatott vala. Mivei merészek, erővel teljesek. Különösen hiresek Toulonban a' városházán két óriási Terminusai 's Versaillesban Milon szobra 's haldokló bajvivója. Marsy testvérek (szül. Cambrayben 1624 és 1628) készitek Bacchus és Latona érczszobrait Versaillesban, 's ugyan ott Apollo ferdőinél a' hires ló csoportozatot. François Girardon (szül. 1630 Troyesben) XIV Lajos idejében legnevezetesb képfaragó. A' király lovagszobrát, melly máskor a' Vendôme piaczon állott, 21 lábnyi magasra ő készité, 's ez volt az ujabbak első mive, melly egyetlen egy darabban öntetett. Pierre le Gros (szül. Parisb. 1656) többnyire Romában lakott; leghiresb munkái egy szépen öltöztetett romai asszony a' Tuileriák kertjében, sz. Domokos a' sz. Péter templomában, sz. Ignácz és sz. Terézia a' Carmeliták templomában Turinban. Nic. Couston (szül. 1658 Lyonban) sok izléssel 's könnyüséggel, de egészen franczia stylusban dolgozott. Öccse Guillaume felülhaladá, 's a' Rajna kiáradását ábrazoló basrelief mivet, mellyet bátyja kezdett, elvégzé. Edme Bouchardon (l. e.) inkább lágy mint magas, inkább szabályos mint merész stylusban dolgozott. St-Cloudban a' 18 lábnyi magas szobrok, a' Seine és Marne, Versaillesban Neptun és Amphitrite csoportozata Lamberttől (szül. 1700 Nancyb.) vannak. Lemoyne arczképekben jeleskedék. René Slodz (szül. 1705 Parisb.) egyszerü nagy stylust követett, a' felruházást kevesen érték ugy mint ő. Bapt. Pigalle (szül. 1714 Parisb.) csak mondhatlan szorgalom által képzé magát. Mercuriusa és Venusa, mellyek a' porosz királyhoz jutának, hiresek. Ő készité Strassburgban a' szász marschall hires siremlékét is. Egy gyerkőcze az üres kalitkával, mellyből a' madár elreppent, a' formák és kifejezés valódisága által közönséges tetszést szerze neki. Mgh. 1785. Etienne Falconet nagy Péter lovagszobrának készitése végett Pétervárába hivatott. Ennek feje mintáját Dtte Collot alakitá.

3) Németképfaragók. Déli Németországon már jóval Dürer Albrecht ideje előtt derék képfaragók voltak, mint miveik a' régi templomokban, tanácsházakban 's más helyeken bizonyitják; de neveik nem tudatnak. Hihetőleg az elsők Byzantiumból költöztek által. Dürer Albrecht, valódi ezermester, egyszersmind derék képfaragó is volt, 's nagyban kicsinyben, egész és félig fel-

emelt, fa és kő alakokban egyiránt jeleskedett. Kern Leonhard (szül. 1580 Fochtenbergben) Olaszországban tanult, 's fában, kőben, elefántcsontban mesterségesen dolgozott. Leygebe Gottfried (szül. 1630 Sileziában Freistadtban, mgh. 1683 Berlinben) tudta az apró lovagalakok egy darab vasból készitésének addig esmeretlen titkát. Tőle van I Leopold Kopenhagában, II Károly angol király mint sz. György Dresdában, 's Fridrik Vilhelm vál. fejdelem mint Bellerophon Berlinben. Rauchmüller a' Bécsben 1693 felállitott sz. háromság oszlopán dolgozott. Schlüter András (szül. 1662 Hamburgb.) Olaszországban tanult, azután Berlinben a' fegyvertárt felékesité, 's Fridrik Vilhelm jeles szobrához, mellyet Jacobi 1700 öntött, ő készite mintát. Permoser Balth. (szül. 1650) Dresdában 's Lipcsében derék miveket hagyott. Egyébiránt nevezhetők még Messerschmidt Bécsből, Osner Nürnbergből, Zwenkhof, Dunker és Stahlmeier Bécsből, Schwarz Dresdából 'sat.

4) Németalföldi, angol, svéd és orosz képfaragók. Duquesnoy Fer. (szül. 1584 Brüsselb.) il Fiamingo név alatt esmeretes; mint Algardi különös tehetséggel birt a' gyermekek szépségei ábrázolásában, repülő 's felszáló alakokat minden előtteinél helyesebben készitett. Romában, Péter templomában, Andrása egyik legszebb szobor; Susánnáját Lorettoban szelid, kegyes kifejzése 's jól talált ruházata miatt igen csudálták. Buyster, Slodz, Quellius és Van Obstal ügyes németalföldi képfaragók voltak. Londonban a' Bedlamkórház ajtajánál Cibber készité a' tébolyodást és dühösséget ábrázoló derék két szobrot. Gibbon (mgh. Londonb. 1721) különösen szorgalmas kidolgozatu ékességek által jeleskedett. Virágai 's madarai felülmulhatlanul lágyak. Wilton és Rysbrack kecses stylusban dolgoztak, az utósónak asszonyi alakai felette kellemesek. Nolkens szép állásokat adott, de kevés pontossággal birt. A' Svédek közt mindenek felett Sergel lovag emlitendő. Az orosz Pawloff gyakorlott arczképfaragó volt. Legujabb időkben Launitz, Thorwaldsen tanitványa tünteti ki magát.

5) Spanyol képfaragók. Itt a' mivészség a' 11 századtól fogva virágzott, 's Aparicio már 1033 készitett egy basrelief munkát aranyból és elefántcsontból, melly 22 osztályban sz. Millan vadászatát ábrázolja; ez a' Yuso klastromban tartatik, 's idomzatait és kellemét mindenki csudálja. Mintegy 100 jeles spanyol képfaragót számlálnak.

Legujabb mivészi időszak. A' jelenkor nagy képitőihez Cavaceppi formálja azt áltmenetelt. Az 1822 megholt lovag Canova (l. e.), kinek derék hazai szobrászunk Ferenczy István tanitványa, a' stylus szépségére 's kecsére, a' munka tökéletes voltára, 's gazdag leleményességére nézve a' mosti idők legnagyobb képfaragója volt. Mint előbb a' korán (1793) elhalt Trippel, ugy utóbb a' dán Thorwaldsen kezdett vele vetélkedni, kit a' hősalakokra, 's a' formák határozottságára és fenségére nézve sokan még nagyobb mesternek tartanak. Jelesek továbbá Dannecker Stuttgardban, kinek Ariadneja szépségben az ó mivvel vetélkedik, Schadow, Rauch és Tieck Berlinben, Zauner Bécsben, Ruhl Kasselben, Pozzi Manheimban, Ohnmacht Strassburgban, Döll Gothában, Chaudet és Houdon Parisban, Flaxman, Chantrey és Gahagan Londonban (l. a' külön czikkelyeket). Gróf Cicognara, Winckelmann és Agincourt munkájának folytatásául „*Storia della scultura dal suo risorgimento in Italia etc.*“ czimü értekezését egész Canováig lehozta. (2 kiad. Prato 1824, 4 köt. réz.) —*v*—

Képirás vagy Képirásmestersége, azon képző mivészség, melly a' szépet látható alakokban, festékek által, lapokra ábrázolja; az illy nemü miv festeménynek hivatik. Mint szép

mivészségnek, czélja valami tökéletest szemléletre előállitani (l. MIVÉSZET.) Lángészt tesz tehát fel, melly a' tökéletest az ötletek érzékitése által állitja elő. De ha az ötletek szerinti belső képitès költés, ugy bizonyos értelemben minden képiró költő is, azaz, előbb képzelő ereje által kell azt teremtenie, mit mestersége által külsőképen ábrázolni akar, 's az ábrázolatnak a' dolgok belső lényét 's eleven characterét (röviden a' képzelményest) kell komolyan vagy tréfásan kifejeznie. Innen szokás mondani: ez költői vagy nem költői festemény; innen különböztetik meg a' költői (vagy szépizlési) leleményt és elrendezést (compositio) a' képiróitól 's mivészitől. Innen van e' mesterségnek mivészi és szépizlési theoriája is. I. A' szépizlési theoria alapvonásai. A' képirás, mint képző mivészség, a' szépet látható alakokban, nyugva ábrázolja. A' mivésznek tehát valami tökéletest kell a' szem elibe terjeszteni, de a' költőhez képest abban van megszoritva, hogy a' láthatót csak határozott körben 's ugy kell előállitnia, mint azt egy pillanat mutatja (l. MOMENTUM), és igy, mivel e' pillanatot meg kell tartania, sokat nem ábrázolhat, mit a' költő könnyen előadhat. Azonban a' képirás, mint képző mivészség, abban előzi meg a' költésmesterségét, hogy egy koru tárgyakat és sajátságokat kimeritő erővel, hüséggel, határozottsággal és szemlélhetőséggel foghat fel és közölhet, 's még tulajdonabb értelemben látható tárgyakat ábrázol (l. ABRÁZOLÁS); ellenben a' költő csak a' legfontosabb 's legkitüntetőbb egykoru jegyeket emeli ki, 's azok megnevezése által a' képzelő erőt a' képnek önmunkás teremtésére gerjeszteni iparkodik. A' képirás minden képző mivészségek közt legérzékibb elevenséggel állitja elő a' tárgyak rideg életét. Csak tetsző testeket képez ugyan, mennyiben szinek által ábrázol, mellyek — kivált élő lények ábrázolásánál — csak lapon állithatják elő a' szép mivészség hatásait; ennél fogva a' testet csak ugy mutatja, mint az a' szemnek egy oldalról látszik; de világ, árnyék és perspectiva által ugy meg tudja a' szemet csalni, 's ezen álalakoknak olly eleven lételt köcsönöz, hogy minden képző mivészségek közt a' képirásnak legtöbb ámitást (l. ÁLTATÁS) tulajdonitanak, 's a' festés vagy festemény alatt is a' tárgyaknak sajátságos és érzéki minemüségek szerinti legtökéletesb ábrázolását értik. Használják ugyan a' festés kifejezést költészetben és hangászatban is; de mindenkor csak általvitt értelemben. — A' valódi képirás csak ugy ábrázolhatja a' tárgyakat, ha azokat perspectivai körrajzaik szerint lapra rajzolja; tehát a' RAJZOLÁSMESTERSÉGÉN (l. e.) alapul, 's minden festeménynek alkató alap része a' rajzolat. A' képirás a' rajzolástól csak annyiban különbözik, hogy a' tárgyakat sajátságos szineikkel ábrázolja, tehát csak a' SZINADÁS (l. e.) és a' világos-homály nagyobb tökéletessége által. A' rajzolat a' képirásban tökéletes eleven egésszé lesz, meghatározza az idomok characterét, de a' szin ad neki életet és lelket. A' szinezetben azon indulathoz képest, mellyből az ábrázolat származott, van egy fő vagy alapszin, melly az egésznek összehangzását eszközli, 's a' tárgyak tarka szineit egymáshoz köti. Azonban rajznak 's szinezetnek egynek 's összehangzóknak kell lenni; ellenben hol a' rajzolat uralkodik, a' stylus kemény és szigoru; hol pedig a' szinezet nagyon kitünik, a' stylus lágy és határozatlan lesz. Mind a' kettő egyiránt szükséges a' festőben szintugy mint a' festeményben; hibás tehát azok véleménye, kik a' képirás' egész valóját csupán a' rajzban helyezik; ha bár a' szinezet és szinező, rajz nélkül semmit sem érnek is, a' rajz pedig szinezet nélkül is megáll. A' csupa rajzban a' fenéklap kirí, melly a' festésben tökéletesen be van fedve. A' képirás szintugy mint a' rajzolás, a' távolt és közelt egyiránt ábrázolhatja. A' képirás tehát, tárgyainak kiterjedésére nézve az épités és képfaragás mesterségét is felül-

mulja, mert nem csak e' mivészségek tárgyait ábrázolhatja, hanem olly tárgyakat is, mellyeket más képző mivészség épen nem ábrázolhat, nevezetesen olly tárgyakat, mellyek egyedül szin és perspectiva által ábrázolhatók. Ez által különbözik főképen a' plasticától, hogy ebben a' tömeg és tiszta forma uralkodik, 's azért csak a' szilárdot, mozdulatlant ábrázolhatja, és a' meztelent keresi; a' képirásban a' tömeg csak mutattatik, ellenben az idom lélekteljes kifejezése, a' képzelményes, a' szabad, a' könnyen mozgó és lebegő, könnyebben ábrázoltatik. Innen a' képirásban fő szabálynak kellene lenni: hogy a' képiró olly ötleteket állitson szemléletre, látható képek által, mellyek szinek által ingert és jelentőséget nyernek; 's képiróí (pittoresque) az, mi nevezetesen szemléletben szinkellem és szinábrázolat által tetszik. Mi tehát szinezve nem tetszik, p. o. kinzások, halál 'sat., képiró által nem is volna ábrázolandó. II. A' képirás felosztása. A' látható dolgok különbféleségе szerint van emberábrázolat, állatdarabok, 's a' lelketlen természet ábrázolatja. Az elsőt rendesen historiai, — történeti festemény-nek nevezik, ha mindjárt tárgya nem a' történetirásból kölcsönöztetett is, ide számiálják hát mind az allegoriai és mythologiai, mind a' sajátképi történeti ábrázolatokat, sőt az ittközet-és társalkodási darabokat, character - és arczképeket is. A' történeti képirás legtágabb kiterjedésü; mert az embert, a' teremtésnek előttünk esmeretes legfenségesb alakját, látható nyilatkozásai, állapotja és charactere szerint mutatja, főkép midőn több személy összeállitása által némi cselekvést ábrázol. Mennyire kell hát a' historiai képirónak az emberi alakot különbféle, még csak legmulékonyabb szellemi kifejezései és képirói helyzetei szerint is esmerni, hogy észképeket vagy ötleteket emberi alakok által nyugvásban és mozgásban kimagyarázhasson! Mennyire tárgyilag és világosan képzelőtehetsége előtt kell állani az illy alakoknak, hogy azokat mivészi ügyessége segélyével külsőleg is olly látható és beszélő egésszé összeállithassa, melly érzelmet, szellemet magához vonszon! Mi költői értelemmel 's élénk tapasztalással kell birnia, hogy a' historiai eset vagy monda szellemét ne csak felfoghassa, hanem az alakokban igazán, beszélőleg 's összehangzólag meg is tarthassa! A' történeti képiráshoz mind kiterjedésére mind méltóságára nézve legközelebb áll a' tájfestés tág értelemben, mellyhez városok képei, és tengeri darabok számittatnak. A' tájfestőnél a' természeti tárgyak inkább csak eszközök belső érzelmének összehangzó 's látható kimagyarázására; azonban a' táj egyes részeit olly összehangzásba kell hoznia, hogy azok egy uralkodó indulatot bizonyosan 's határozottan fejezzenek ki, mellyent t. i. a' természet egy legtökéletesb tünetperczben gerjeszthet. Vannak allegoriai és historiai tájképek is, mellyek t. i. figurákkal ékesittetnek; de ezekre nézve vigyázni kell, hogy a' cselekvés nagy fontossága által a' táj hatásának ne ártsanak. Fő tanulmánya a' tájfestőnek a' növények országa, 's a' szinek egész gazdagságát senki sem használhatja olly varázsló egésszé, mint ő; de a' világoshomály is előkelőleg a' tájfestés tulajdona. Virágok, gyümölcsdarabok, csendes élet és arabeskek csatlakoznak e' festésnemhez. — A' képirás harmadik fő ága, az állatfestés, az előbbinél keskenyebb határu, 's csak az által érdekes, hogy nem egyes rideg állatokat, hanem bizonyos állatfajok erejének characterét nyugva vagy cselekvőleg, beszélő hüséggel és képiróí-különbféleséggel ábrázolja. — A' többi felosztások a' mivészet külsejére vitetnek. Sajátképi mivtekintetben, t. i. a' szerre és külső bánásmódra nézve megkülönböztetik a' beégetett festés, melly ugy, mint a' régieknél divatozott, már ma nem esmertetik, ha bár az ujabb VIASZFESTÉS (l. e.) vagy encaustica közel jár is hozzá, továbbá az ezzel rokon EMAIL (l. e.)

vagy zománcz, az üveg-, porczellán, - a' különféle mosaik vagy musiv-festés, a' himezés, szövés és kötés általi képirással együtt. A' festékekre nézve más a' vizfestés, mellyhez a' FRESCO (l. e.), a' szorosb értelmü gouache - és miniatur festés tartozik; más a' pastell- és olajfestés. A' lapokra nézve, mellyek szinekkel vonatnak be, van tapet- vagy falfestés, üveg, porczellán festés 'sat.; a' festemények helyére 's rendeltetésére nézve, padolat-, szobafestés 'st. III. A' képirás története régire és ujra oszlik. Egyiptomban 's Mexicoban a' képirást csak a' szük értelmesség szükségéhez mérték. A' bárdolatlan Hinduk honi festékeik tarka fénye mellett könnyen feledték a' rajz hijányait. A' Persáknál, valamint régenten ugy ma is, csak szabálytalan szinkeverékből, rajzolat és tartás nélkül való csodálatos képekből áll a' képirás. Az Egyiptomiaknál, kik nevezetesen a' Görögök mivelődésére hatottak, a' képirást vallási szükség okozá 's határozá. Találtatnak egyiptomi festések a' legrégibb időkből, templomfalakon, temetőkamarákban, görög felemelt mivéken, mumiatakarókon, mumiakoporsókon és papyrustekercseken. Az elsők (hieroglyph vagy történeti ábrázolatok) festett kőfaragások, bevölgyelt, szinekkel vagy érczekkel kirakott körrajzokban, mint az ugy nevezett Isistábla e' nemben legfontosabb emlék. A' templomi és sirhajléki falfestemények óriási bemázolt alakok, bevésett körrajzban, 's apróbb falfestésekkel szegve. Az egyiptomi festésről, melly később Romában ismét divatba jött, l. Böttiger „*Ideen zur Archaeologie der Malerei*" (1. v. Dresd. 1811.) A' legrégibb görög képiró-oskolát a' kisásiai partokon és szigeten találjuk. Szines szönyegek már Homér idejében készittettek. Legelső nevezetes festemény gyanánt emlittetik Bularchustól egy ütközet ábrázolata (Kr. e. 719). Innen kapták az Olaszország és Sicilia partjain volt görög gyarmatvárosok mesterségek csiráját. Eredetileg a' sajátképi Görögországban is csak a' képfaragás és plastica kisérője volt a' festés, 's egyedül vallási tárgyakra alkalmaztatott. Csak későbbi időkben lett a' templomfalak esteménye a' plasticától szabad. A' sajátképi festés természetesen a' rajzolásból eredt; előbb a' körrajzot csupán egy szinnel kezdék befesteni, azután a' testek gömbölyüségét a' szinek lépcsőzete, az az, világ és árnyék által kifejezni. Az illy egyszinü festésnek legrégibb maradványi az ugy nevezett edényfestemények, mellyek szintelen alapra irt árnyékkép forma fekete alakokból állanak. Phidias sógora és segéde Panaenus vala első, ki a' Corinthusban 's Delphiben tartott nyilvános játékokon a' képirásra feltett jutalomért versenyezett. Nevét festeményei az elisi Athenaeumban, Jupiter olympiai templomában, a' marathoni ütközet 'sat. fentarták. Talán még előbb festett Mikon, Polygnotus vetélkedő társa, ki az athenei Poecilet (hist. képtárt), 's a' Theseumot az Amazonok és Centaurok viadalával ékesitette. De csak POLYGNOTUS (l. e.) K. e. mintegy 420 emelte a' mivészetet önállásra. A' kifejezés nagyobb élénksége, a' characteristica, az öltözetekbeli tarkaság, 's alakok arányos elosztása vala érdeme. A' világ és árnyék elosztásában Apollodor (K. e. 404) már tovább vivé a' mivészséget. De ZEUXIS (l. e. mintegy 378. emelte azt szépségre; egy canonát hires Helenájában állitá fel. Vetélkedőtársa, az ephesusi Parrhasius, inkább kellemre vagy a' szépségnek aszszonyi kifejezésére hajlott. Tiszta idomzatai és kellemes szinezete egyiránt hiresiték. Kifejezésben 's elmés találmányban tő pontra hágott Timanthes Samosban. APELLES (l. e.) legnagyobb természeti valódisággal hizelkedő szinezetet párositott, 's arczképekben mester volt. Utána piperés, mesterkélt 's száraz lett a' mivészség, sőt alljas tárgyak (typarographia) ábrázolására fajult. — A' Romaiaknál kevés részvételt talált e' mivészség. Eleinte csak a' Hetruskok festményeit esmerték, 's Fabius, ki pictor melléknevet kapott, egyedül áll Roma

mivészi évkönyveiben. Utóbb a' Görögök lettek a' Romaiak tanitói' midőn már ezeknél a' polgári erényt puha bujaság váltá fel. A' hajdani képirásnak sok emlékei találtatnak a' romai, pompeji, 'st. sirokban és ferdőkben, mellyek nagy részint fresco festeményekből 's musiv munkákból állanak. Jelenleg azonban a' görög és romai képirásnak olly kevés emlékei vannak fen, hogy e' mivészet archaeologiája gyakran csak gyanitáson kénytelen megállapodni, mellyet némi részben e' nemzet egyéb képző mivei 's a' remekirók bizonyitásai igazolnak. Nem lehet kétségbe hozni, hogy a' classicus hajdankorban a' képirás minden tekintetben a' plastica után állott; sokat tett erre a' szinek készitésének nem tudása, 's azon környülmény, hogy a' képirói mivek nyilvános kiállitása ritkábban történt. A' Görögöknek már vallása magával hozá, hogy a' plasticát, melly az ő érzéki vallásoknak legmeglepőbb jelképeit legtökéletesben testesitheté, a' képirás elibe tegyék. Innen a' képirás alkotó részei közül is a' körrajz, mint a' plasticához legközelebbi rokon, és a' helyhez kötött szinezet ment legnagyobb tökélyre; nem annyira a' perspectiva, ugy hogy némellyek a' régieknek ebbeli esmereteket szinte kétségbe is hozták. Mivel azonban a' perspectiva a' lapábrázolattól el nem választható, de az is bizonyos, hogy a' régiek a' földmérést és opticát esmerték: amaz állitást csak annyiban lehet elfogadni, hogy a' régiek a' perspectivát a' képirásban tökéletlenül használták. Több bizonyossággal állithatni azt, hogy a' világoshomályt, ezt a' szinezés poezisét épen nem esmerték: mit abból következtethetni, hogy festményeik leginkább történeti tárgyakra 's állatokra szorittattak, a' tájestés épen nem miveltetett, pedig csak ennek kimivelése vezethete a' szinezés és világoshomály tökéletességére. A' régi képirás történetéről l. Junius: „*De pictura veterum (ed. Graevius, Rotterdam* 1694); *Durand* „*Hist. de la peinture ancienne*" (Plinius szerint, Lond. 1725), Turnbull „*Treat on ancient painture etc.*" (Lond. 1740); Vinc. Requeno „*Saggi sul ristabilimento dell' antica arte de' Greci e de' Romani pittori*" (uj kiad. Parma 1787. 2. k.); Riem „*Über die Malerei der Alten*" (Berl. 1787. 4.); Grund „*Über die Malerei der Griechen*" (Dresd. 1810—11. 2. k.); továbbá Böttiger fenebb emlitett munkáját; a' Görögök és Romaiak festékeiről Stiglitz munkáját (Leipz. 1817). A' jelesb romai festemények le vannak ábrázolva Bartoli és Bellorinál („*Recueil des peintures antiques*" Par. 1757. 1784.). Titus ferdője leirását kiadták Carletti és Pance; több hajdani festeményeket láthatni a' herculanumi régiségek gyüjteményében, 's Millingennél „*Peintures antiques*" (Rom. 1813.)

A' kereszténység alatt jutott a' képirás nagyobb tökélyre, sőt a' plastica felett is elsőséget nyert. Keresztyén ideákra legelőször kriptákban használák. L. Rumohr „*Über die Entwickelung der ältesten ital. Malerei.*" („*Kunstbl.*" 1821). Közönségesen az uj görög oskolát tekintik Európában az ujabb képirás gyökerének, vagy inkább azon mivészeti lépcsőnek, melly által a' régibb és ujabb képirás egymással kapcsolatban áll. Konstantinnal a' régi Byzantium helyére (K. u. 330) épitett uj Konstantinápolyba vándorla a' mivészet, 's vele a' plasticának és képirásnak sok remek mivei. Már a' pogány mivészség végső idejében ugy összeolvadt a' görög és romai, hogy Olaszországnak a' Longobardok által történt elfoglalasáig nem igen nagy különbség vala köztök. A' Justinian idejebeli festésről l. BYZANTIUMI MIVÉSZSÉG. E' korban számos musiv munkák emlittetnek, p. o. Kristus megdicsőülése mosaikban. Azonban ugy látszik, a' zománczfestés is divatban volt (l. Fiorillo: „*Gesch. der Malerei.*" 1. K. 30 l.) Negyedik, de még inkább az ötödik században nagyon kezde terjedni a' szent képekkel élés; e' szokás ujabb buzgalomra éltreszté a' mivészeket, 's igy a' keresztyén vallás az ujabb képirás szülője

lett. De a' vad nemzetek uralkodása alatt sokat szenvede a' mivészség. Pápák és püspökök mégis nagyon előmozditák. Kivált nyugoton nagyon becsülék a' vallásos tárgyu festeményeket. Azonban 726. keleten feltámadának a' KÉPDULÓK (l. e.) 's számos görög mivészek Olaszországba vándorlának. Különösen itt tarták fen a' mivészetet, de a' 9. századtól itt is ritkábbak levének a' képirók. 13 században uj mivészség kezdődék Olaszországban, melly, mivel bizonyos idő alatt sajátságos charactert fejtett ki, olasz képirásnak vagy oskolának neveztetik. Ez Angelo, Correggio, Rafael, és Tizian alatt a' szépséget legnemesebb formákban törekvék kinyilatkoztatni 's az ó mivek ideálát a' képirásra áltvinni (l. OLASZ MIVÉSZSÉG.) A' byzantiumi mivészség másik ágát képzé a' niederrheini vagy altkölni képiró oskola, melly a' 14 század elejétől a' 15 végéig terjed 's mivei még egészen a' Byzantiumiak bélyegét hordják. Némellyek azt állitják, hogy csak két egymástól lényegesen különböző oskola van, az olasz és németalföldi; a' német, franczia, angol mivészek pedig miveik sajátságai szerint majd ehez majd ahoz tartoznak. A' németalföldi oskolának, melly ismét flamándire 's hollandira szakad, sajátsága természetes igazság, szinezet elevensége 's összehangzása, (l. NÉMETALFÖLDI OSKOLA) 's ebben előbb fejlék ki, mint a' NÉMET KÉPIRÁS (l. e.) Az ujabb tájfestés teremtője Giorgione, szül. 1477, még a' flamándi Brill Mátyás előtt, kit rendesen annak tartanak, noha ez csak 70 évvel később kezde tájakat festeni (l. Deperthes: „*Hist. de l' art de paysage, depuis la renaissance des beaux arts jusqu' au XV. siècle*", Par. 1822, 's ugyan attól: „*Théorie du paysage*"). — A' nevezett europai nemzetek ujabb törekvései nem formálnak olly összefüggő egészet, millyet a' Görögök mestermiveiben találunk. Legujabb időkben a' képirás szinte csupa szobadiszesitésre aljasodott, tájfestemények 's arczképek uralkodtak, 's rézmetszések sokszoriták az előbbi teremtő erő szüleményit. A' folyó század második évtizedétől azonban, Romában tanult több ifju német mivészek 's a' mükedvelő fejdelmek és mivészegyesületek által uj szárnyalatra látszik kapni e' mivészet a' Németeknél és Francziáknál. A' képirás szemlélődői részében a' rajz-, perspectiva, - szinek 'st. tudománya sokkal jobban kimiveltetett, mint a' szépizlési rész. Erről értekeztek Leon. da Vinci, Mengs, Algarotti, de Piles, Watelet, Du Bos, Richardson, Reynolds, Webb, Hagedorn, Lessing, („Laocoonjában"), Winckelmann, Füszly, Fiorillo, Falk, Fernow, Göthe. Esmeretesek Vasari, Lanzi, különösen pedig Rumohr: „*Italienische Forschungen*" (Berl. 1827. 2. k.) —*v*—

KEPLER (János), mathematicus és csillagvizsgáló, kinek a' csillagvizsgálás tudományja, mostani kimiveltségének nagy részét köszöni, szül. Weil hajdani birodalmi városban Würtembergben 1571, nemes nemzetségből véve származását. Atyjának (fogadós) szegénysége és mindig változó sorsa, volt oka nevelése elmellőztetésének 's ifjusága borult napjainak. Még is annyira vitte 18 évében, hogy atyja halála után a' maulbrunni klastromoskolát elhagyhatá, 's a' tübingai egyetembe mehete. Itt az akkori kiszabott rend szerint először philosophiát és mathemamaticát tanult, azután theologiát. Mellesleg követé kedvencz hajlandóságát a' csillagvizsgálás iránt, melly tudományban akkor főkép a' világtestek mozgása természeti okainak vizsgálása foglalatoskodtatá. Tübingából (1593) Graetzbe Steierországban mathematica 's moral tanitójának hivatott, hol csillagászi vizsgálatait folytatá. A' vallási szabadság végett Magyarországba vonult, de egy idő mulva ismét visszatére. Az alatt Tycho de Brahe csillagvizsgáló Németországba jött, kinek esmeretsége Kepler sorsára fontos befolyással volt. Elhatározá t. i. hivatalát elhagyni, 's Prágában Tychoval, az akkor uralkodó Rudolf császárról neveztetett rudolfi táblákat készíteni, mel-

lyeket mindazáltal csak 1626 nyomtattata ki Ulmban. Tycho ajánlására itt ugyan hivatalba tétetett; de mivel hivatala és tudománya nem eléggé táplálák, még az orvosi tudományt is tanulta, hogy ennek gyakorlásából élhessen. A' császár évpénzt rendele neki; hanem azon szorult időkben, mellyek a' harminczesztendős háborut készíték, ez mindig kimaradt. Még akkor is, midőn Rudolf követője, Mátyás, által császári mathematicusnak megerősittetett, megcsalaték reményjében, hátralévő pénzének megaphatása felől. Villongásai a' papokkal, valamint általjában az akkori nyugtalanságok az ausztriai tartományokban, káros befolyással voltak állapotjára. Elhagyá Linzet; Regensburgba mene; Angliába hivatását nem fogadá el; a' következett II Ferdinand császártól is megerősittetvén mint császári mathematicus Ulmba mene, rudolfi táblái nyomtatása végett. 1627 visszament Prágába, 's a' császártól 6000 forintot kapott. Végre Wallenstein Albert herczeg akkori mecklenburgi herczeg parancsolatjára tanítói hivatalt nyere Rostockban, de a' megigért fizetés nem jött kezére. E' végett Regensburgba utazott, de a' hol 1630 meghalt. Kepler kicsiny, szikár és gyenge testalkatu volt, rövid látásu, nem ritkán vig és tréfás; legforróbb szeretettel ragaszkodék tudományához, legnagyobb tüzzel nyomozá az igazságot, de e' mellett elfelejtkezék az életbölcseség törvényeiről; bizonyos titkolózás is volt tulajdona, a' mi névszerint csillagászi álmodozásiban nyilatkozék, mellyeknek felette gyakran áltengedé magát. Sorsa az élet örömeit fösvényen nyujtá neki, de állhatatosan eltüré minden viszontagságokat. „Kepler" igy szól Lalande „az astronomiában szintolly hires azon felette éles elmével tett alkalmaztatásról, mellyet Tycho számos vizsgálatiból (mert ő maga nem volt vizsgáló) eszközle, mint a' dán astronom olly sok eszközök gyüjtéséről." A' planeták forgásának Kepler által azon vizsgálatokból származtatott törvényei, a' csillagvizsgálás tudományában Kepler három törvénye (regulae Keppleri) név alatt esmeretesek, 's ezek azok, mellyeken Newton későbbi felfedezései, a' planeták egészen ujabb theoriájával együtt, alapulnak. Az első ezen törvények közül az, hogy a' planeták nem körben mint Copernicus állitá, hanem ellipsisekben mozognak, az ezeknek egyik égőpontjában fekvő nap körül. Kepler ezen felfedezést azon vizsgálatoknak köszöni, mellyeket Tycho Mars planeta forgásáról tett (ennek nevezetes excentricitása kiváltképen alkalmas lévén illy meghatározásra), 's mellyeket leirhatatlan fáradságos analysisnek vete alája. A' második törvény abban áll, hogy a' napból a' planeták felé gondolt egyenes vonat (radius vector) forgáskor a' teendő uttérből egyenlő idő alatt egyenlő sectorokat vág el; 's Kepler ezen törvény szerint számolá táblájit, az egész uttért bizonyos számu illy sectorokra elosztva gondolván, 's innen az azoknak megfelelő szegleteket a' napon keresvén, melly feladás ő róla Kepler problemájának neveztetik. A' harmadik törvény végre azt tanítja, hogy a' planeták mozgásánál a' körülforgás idejének önszerezett (quadratisalt) számai olly viszonyban vagynak, mint köbjei közép távolságoknak a' naptól; 's ebből más eszközök hijjával, p. o. azujonnan felfedezett Uranus planetának távolságát a' naptól, teljes bizonysággal következtették, miután már tudva volt, hogy körülforgása ideje 82 esztendőnél valamivel többet tesz. Kepler halhatatlan érdemei az astronomia körül a' háladatos utóvilágnál igazságos megtiszteltetést nyertek. Regensburgban Dalberg Károly Theodor 1808 emléket állíta neki. Áll ez egy deriai templomból, mellyben Kepler Dolltól készített szobra áll. Iratai közt legfontosabb az „Astronomia nova, seu physica coelestis tradita commentariis de motibus stellae Martis" (Praga 1609 fol.): olly munka, melly szerzőjének a' halhatatlanságot biztosítja 's még most is classicusnak tartatik. Élete le

vagyon irva levelei előtt, mellyek 1718 Leipzigban jelentek meg. Ebből csak önszerzette sirirását emlitjük:

Mensus eram coelos, nunc terrae metior umbras
Mens coelestis erat, corporis umbra iacet.

KÉPÖNTÉS, az ércz és broncz mesterséges öntése. A' képező művészség ez ágában legnagyobb mestereket szült Olasz és Németország. Igen hires vala amott a' florenczi Lorenzo GHIBERTI (l. e.) kinek gazdagon ékesitett broncz ajtajai Florenczben szent János kápolnáját diszesitik. A' Németek közt legjelesb a' derék Vischer Péter, ki Nürnbergben a' sz. Sebald siremlékét 1519 öt fiaival együtt, és Jacobi János, ki 1700 Berlinben a' nagy választó fejedelem szobrát öntötte.

KÉPÜREG, falba félkarikára bevágott 's fél gömb boltozatu kivölgyezés; melly közönségesen szobrokkal, kemenczével vagy más ékesitéssel töltetik be. Kertészségben is utánozzák.

KÉPVISELŐK, olly tagjai a' nemzetnek, kik az ő választottságok 's felhatalmazottságok következésében a' társas közönség törvényes egységét ábrázolják, annak egyéni (individualis) helytartója gyanánt tekintetnek, 's azt szükség idejében védelmezik. Azon országos alkotmány, mellynek létalapja (essentia) a' képviselőket szükségessé teszi, e' miatt képviseleti alkotmánynak (constitutio repraesentativa) mondatik. Ez pedig nem egyedül a' törvényesen korlátolt fejedelemségekben, hanem köztársaságokban is találtatik, mint p. o. az éjszakamerikai szabad országokban. Minden esetre gondoskodnia kell a' fejedelemnek arról, hogy a' nép szavát is meghallhassa ennek képviselői által; mert minden érett országban a' képviselőség alapitja 's erősiti meg a' fejedelem és nemzet kölcsönös bizodalmát; a' viszonyos közlemények igazolják 's terjesztik ki az ügyek kormányzásának nézeteit, 's a' szükségesekről való meggyőződés, hajlandóvá teszi a' nemzetet az engedelmességre szinte az áldozatig, — ön magának feláldozásáig. Hogy pedig a' képviselők rendeltetéseknek teljesen megfelelni képesek legyenek, következő jogokkal szokás őket rendszerint a' képviseleti országok alkotmányainak rendelése értelmében felruházni: 1) A' törvényhozásban részesülhetés jogával. Mert a' törvénynek, a' legértelmesebb férfiak azon teljes meggyőződéséből kell származnia, hogy az szükséges és czélirányos; már pedig ezt csak ugy lehet felőle állitni, ha az uralkodótól és képviselőktől kölcsönösen meghányatott. Valljon egyedül a' fejedelemnek legyen e joga törvényjavalatot adni, vagy a' nemzetnek is szabadságában álljon képviselői által inditványokat tenni? ezt az ország alkotmánya határozza el. Milly véghetetlen sok függ ettől az ország kifejlődésére nézve! — 2) Az adót ajánlhatás jogával, 's az annak mennyiségét meghatározhatás szábadságával. Hogy pedig a' fizetendő adó mennyiségét meg lehessen határozni, szükséges az ország összes jövedelmeiről 's kiadásairól a' képviselők előtt számolni; mert csak igy itélhetnek ezek helyesen az adó szükséges voltáról. 3) Az uralkodó alá rendelt mindennemü hivatalbeli személyeket kérdőre vonhatás jogával; mint a' Francziáknál és Angoloknál. 4) Azon joggal, hogy az országlással folytatott kölcsönös alkudozásaikat, ha ezek nem nyilvánosan történnének is, nyomtatás által közönségessé tehessék; 's ez nékiek, mint képviselőknek, kötelességek is. 5) Azon joggal, hogy magán embereknek folyamadását elfogadhassák, erről egymás között tanácskozhassanak, 's ezt saját véleményekkel egyetemben az országlás eleibe terjeszthessék. 6) Hogy gyüléskedéseik alatt mindennemü fogságtól mentesek legyenek, hanemha valamellyik közülök olly vétket követne el, mellyért őt társai is nyilván kárhoztatnák; de ezen esetben is tüstént más képviselőnek kellene a' megüresült helyet betölteni; mert gyakran egyetlenegy szónak hijánya vagy megléte is szerfelett nagy nyomosságu az országos

tanácskozásokban. — Fő megkivántatóság általánosan, a' képviselőkre nézve az, hogy azon nemzettel, mellynek helytartói gyanánt tekintetnek, vagyis mellynek személyét képviselik, folyvást közös érdekűek legyenek, 's egymással szünetlen viszonhatásban álljanak. — A' képviselők ideigleniek vagy állandók; 's ezek vagy születéseknél vagy hivataloknál fogva illyenek, mint p. o. az angol felső házban a' lordok, — és pedig a' világiak születéseknél fogva míg élnek, az egyháziak pedig püspöki méltóságok következésében, míg ezzel birnak. Az ideigleni képviselők vagy bizonyos számu évekig választatnak, vagy pedig minden országos gyülés alkalmával, mint p. o. az angol alsó ház tagjai, 's nálunk a' vármegyék és városok küldöttjei. Ezek általában követ néven is neveztetnek. — Nagy nyomosságu azon különbség, melly az országok között a' képviselőségre fenforog, a' szerint t. i. a' mint az egész nemzet, vagy pedig annak csak egy — kisebb — része képviseltetik. Némelly országokban ugyanis, mellyekben a' népség rendekre van osztva, közönségesen csak a' három főbb néposztály, t. i. a' papság, nemesség és polgárság képviseltetik. A' képviselőségről l. Krugnak ezen munkáját: „*Das Repräsentativsystem, oder Ursprung und Geist der stellvertretenden Verfassungen.*" (Leipzig 1816). —*no*—

KÉPZELET. A' képzelő tehetség vagy előterjesztés fogatja különféle módon határoztatik meg. Ugy tekintjük rendesen, mint a' lélekben történt valamelly változást, mellynél fogva az a' külső vagy rajtunk kivül eső tárgyat öntudatban felfogja. Fries szerint a' képzelet alapos esmertető jelét teszi annak általjános irányzata a' tárgyhoz és a' létel. Magának a' képzeletnek irányzata pedig az általa meghatároztatott érzéki vagy nem érzéki megtekintés által elibe ötlött tárgyhoz teszi az esmeretet, mellyből következik, hogy a' képzelő tehetség fogatjában benne van a' lélek alkalmatos volta illy változásokra, és a' közönségesebb fogat is, mint az esmereti tehetség fogatja, olly formán t. i., hogy minden esmeret képzeleteken alapul, de nem minden képzelet egyszersmind esmeret is. Mikor képzelünk, megkülönböztetjük a' képzelő lelket (subjectumot) a' képzelt tárgytól (objectum), 's az elsőnek a' másikhoz való irányát, vagy is a' képzeletet (repraesentatio). Ez a' képzelet csak az öntudat módosítása, mert öntudat nélkül nem lehet képzelni. A' mikor homályos és tiszta képzeletekről van szó, ez nem egyéb, mint az öntudat különböző mértéke. Gyakran ugyan is tudjuk a' tárgyakat bizonyos szempillantatokban; de azt nem tudjuk, hogy mi azt képzeljük (p. o. az álomban); ugy azt is tudjuk, a' mit régebben magunknak képzeltünk, azaz a' mi öntudatunkban megvolt, (p. o. az álom után) de később megesmerjük a' következésekből, hogy csak képzeltünk magunknak valamint. Igy a' szempillantati képzelet is tisztább, vagy homályosabb, a' mint több vagy kevesebb jegyeket különböztetünk meg valamelly képzelt tárgyban. Régebben — ámbár nem czélirányosan — homályos képzeleteknek tartottuk a' lélekben történt mind azon változásokat, mellyekről közvetetlenül nem volt az embernek tiszta öntudatja, de a' mellyek mellett tagadhatatlan következések szóltak. Minden képzelet vagy érzéki, (megtekintésből és azon nyugvó képekből álló), melly különös érzéki tárgyal áll irányzatban: vagy fogatbeli, millyenek a' közönséges képzeletek, mellyek által a' dolgoknak egymáshoz való viszonyait képzeljük: vagy ideai, melly nemérzéki, és így tapasztalaton felülálló tökéletességeket tárgyaz. *Kállay.*

KÉPZELŐTEHETSÉG, a' lélek tehetsége, tárgyak képeit hozni elő bennünk. Kimutatja magát részint eredeti előterjesztéseken, részint ollyakon, mellyeknek tárgya nem közvetetlenül, valamelly jelenlévő, külső vagy belső dolog által adatott. Ehez képest meg-

különböztetjük 1) az eredeti képzelő erőt vagy képzőtehetséget, azaz, az eredeti, 's érzésből származtatott képek felfogása tehetségét, és 2) a' reproducáló (visszahívó) képzelő erőt vagy utánképzőtehetséget, azaz, a' szemléletek tehetségét a' tárgy jelenléte nélkül is. Van ezen kivül a' képzelőtehetségnek 3) arra való képessége is, hogy mindennémű előterjesztéseket egymással összekössön, és ez által uj képeket szüljön. Illykor neveztetik teremtő (productiv) képzelőtehetségnek, vagy phantasiának szorosb értelemben. Illyenkor ő önkénytelenül munkálkodik, csupán az előterjesztések társitásának (associatio) törvényei szerint, melly mellett az elme az előterjesztések özönétől elragadtatik, a' mint azokat az eset előhozza, — és ébren álmodozást szül; vagy pedig a' czélirányosság' törvénye szerint munkálkodik, és bizonyos függésben az értelemtől. Az előterjesztés társitása vagy az értelemnek egy bizonyos czéljához szabva történhetik, vagy csak általjában az értelem használásához szabva, annak közönséges törvényeinek megfelelve, és akkor határozatlan czélirányosságban munkálkodik. Első esetben meg van köttetve a' kiszabott czél által; a' másodikban munkálkodása szabad, a' nélkül, hogy azért rendetlen volna; a' czélirányosság közönséges törvénye határt vet az ő kéjének, mellyen belől játékát szabadon üzheti, de tul rajta nem léphet. A' phantasiának szabad és mégis czélirányos munkásságán alapul egyedül a' szépmivészség lehetsége. Itt képez az ideák szerint, — azaz, költ; azért is költő tehetségnek neveztetik. A' képzelő tehetségnek ama' kettős munkássága szerint két sphaeráját lehet megkülönböztetni, egy alacsonyabb prosai, és egy felsőbb költői sphaerát. Az ő első és legközelebbi rendeltetése t. i. az, hogy az értelemnek az élet és az esmeretbeli ösztön különbféle szükségei és czéljai körül való gondolkozási és képzési foglalatoskodását elősegitse; 's itt mindenkor megszabott czélok által van megkötttve; második rendeltetése pedig abban áll, hogy a' maga szabad, mindazáltal czélirányos munkássága által az elmét harmoniásan elevenitse, teremtő erejének idealis, 's a' köz valóságon felül emelkedett költései és képzetei által a' lelket a' lét határain felül emelje, és az által magát a' létet is megszépitse. Nem lehet szebbet 's valóbbat a' képzelő tehetségről az ő költői sphaerájában mondani, mint a' mit Göthe „Meine Göttin" czimü költeményében, vagy Tiedge „Uraniájában" 's nálunk Kölcsey „Ideáljában 's kötőjében," Kisfaludy Károly „Két hajósában," Vásárhelyi a' „Költő vágyásában" és Tóth László az ő „hattyu énekében" arról mondtanak. Sokkal nagyobb ő, mint sem el lehetne látni; szélesebb, mint sem egészen fel lehetne fogni; gazdagabb, mint sem ki lehetne meriteni; eléggé különbféle, hogy az időkor minden változó szakainak 's minden szükségnek kielégitést nyujthasson; alkalmas a' lélek minden tonusának olly teljes harmoniát adni vissza, hogy a' hőstől fogva a' szerelmesig minden azt hinné, hogy az csupán az ő állapotjáért teremtetett; egyikkel fellengős, másikkal szelid, 's mindenütt kész, minden kivánságnak, minden óhajtásnak teljesülést adni, 's mindenféle szinbe öltözni, — nyájas és utolsó társa ő a' bánat és szenyvek után is panaszainknak. Az ő képei azok, mellyek örömünkben 's szerencsétlenségünkben rajtunk uralkodnak, azok ébresztenek bennünk reményt 's félelmet. Minden szépmivészség hathatósságának egész titka azon épül, hogy a' képzelő tehetség teremtővé lészen. Magában értetik, hogy ez maga is csak teremtő képzelő tehetség által érethetik el. Hogy az ember illy teremtői tehetséggel bir, ön erejével bizonyos képeket és ideákat szülni, arról kitkit meggyőzhet tulajdon eszmélete; mert alig van valaki a' természettől olly mostohán hagyatva, hogy ne költhetne olly lényeket, jeleneteket, helyezeteket, 's állapotokat, mellyeket ő

soha nem tapasztalt. De végbetetlenül különbözők a' képzelő erő ezen teremtő tehetségének fokai, és csak az ő felsőbb fokain, midőn sajátságos formákat és charactereket feltalálni, egy, történetekből, képekből és ideákból álló különfélét az észre nézve czélirányos egésszé egybekötni képes: csak akkor lehet azt mivészségre való csalhatatlan idom gyanánt tekinteni. *A. B. S.*

KÉPZŐ MIVÉSZSÉGEK azok, mellyek külső, téres alakok, 's legközelebb nyugvók által ábrázolnak: ezek közé tartoznak a' plastica vagy képítés, képirás a' rajzolás mesterségével, rézmetszés és más hasonló mivészségek, mellyek lapokra valami láthatót ábrázolnak, továbbá az épitésmestersége is. Szorosabb értelemben mindazáltal csak azok képző mivészségek, mellyek testi, nyugvó alakok által ábrázolnak, különösen az oszlopfaragás és félmagas miv (basrelief).

KÉPZŐ ÖSZTÖN. Igy nevezik a' természetvisgálók részint a' természet előteremtő erejét, melly a' tömegekben és idomviszonyokban lesz látszó, részint a' müszeres testekben munkálkodó erőt, mellynél fogva belőlről történő képződést és belölről okozott idomot vesznek fel. Ezen erő önképzés és önmegtartás által mutatkozik, az az a' test különbféle tápláló anyagokat vesz fel magába, azokat tulajdonává teszi, az idegent elválasztja, kiüriti, az elveszett részeket helyre pótolja. A' képző erőnek másik hat ága a' nemzés, melly a' felsőbb állatoknál két nem egyesülete által, némelly alsóbbaknál ugyan azon állat két nemi részének egyesü ésével történik. Van szó az elmebeli képző ösztönről is, melly az embernek természeti törekvéséből áll elmebeli egyéniségre. —*j—a.*

KÉRATRY (August Hilarion), publicista, 1823-ig tagja a' franczia követkamarának, mint iró és szólnok eszéről es nemes nyiltszivüségéről esmeretes, szül. 1769 Rennesben nemes familiából. K. részint Quimperben, részint anyavárosában tanult, hol akkor (1787—88) az utóbb tábornokká lett Moreau, kivel szoros esmeretségben élt, volt a' törvénytudomány tanitója. Midőn 1789 Parisban a' szerkeztető gyülés elkezdé üléseit, K. ki ez alatt Finisterre departem. lévő ősi jószágát átvevé, egy esedező levelet nyujta be, mellyben a' nemes familiákban az örökség egyenlő elosztása behozatalát 's az elsőszülöttség jussai eltörültetését kivánó. A' fővárosban tartózkodása alatt több jeles tudósokkal jöve összeköttetésbe. Jószágára visszatérte után befogatott Carrier terrorista ösztönözésére, de közönsége kérésére szabadon bocsáttatott. Ezen idő olta K. a' tudományoknak élt, és többféle községi hivatalt viselt. Végre 1818 a' Finisterre depart. által egy akarattal választaték meg a' követkamarába. Itt a' revolutio alapideáját védé, tévedéseit azonban ő is kárhoztatá. Az alaptörvények lassankénti megerőtlenitésére czélzó minden szándék, szintolly bátor, mint vigyázékony ellentállóra talált benne. Illy lélekkel irá „*Documens historiques*," „*La France telle qu' on l' a faite*" és „*Sur la loi des municipalités*" czimü munkájit. Az utolsó, mellyet 1821 Lanjuinais-val együtt dolgozott ki, ollyan rendszabásnak dolgozott ellene, melly a' nemzet jusának egyik legdrágább zálogát, a' municipalis törvények szükebb korlátok közé szorittatása által, megsemmisitéssel fenyegeté. A' kamarában mint szólnok, a' mérséklett szabadelmüek értelmében ritkán ugyan, de mindig lelkesen 's characterrel beszélt. Ellene állt a' népet nyomasztó uj só adónak, a' játékházak és lotteria gyalázatos privilegiálásának 's a' politicába felvett homályositó rendszernek. K. egyre köztiszteletben áll, ámbár 1824 nem választaték követnek. Az ő részint politicai részint költészi és philosophiai iratai közül még ezeket nevezzük meg: „*Idyllák és elbeszélések* (Gessner irásmódjában.) „*Inductions morales et physiologiques;*" „*Voyage de 24 heures;*" „*Ha-*

bit mordoré" (Sterne szellemében irt humoristicai erkölcsrajzolat) „*Traité de l' existence de Dieu;*" *Magyarázat Kant elmélkedéseiről a' felséges felett.*" „*Sur le beau dans les arts de l' imitation*" (Paris 1822, 3 köt.), ebben a' mivészeti szépséget egyedül a' természetben 's az indulatban keresi. Minden munkája lelkes, és éles eszü férfiut árul el. Amaz ideális szépséget tárgyazó iratában, mellý a' festés és képfaragás mesterségére terjed, különbféle mivoskolákat, de főkép a' Francziákét itélé meg. A' parisi mivkirakás felől 1819 olta a' „*Courrier des français*"ban mondá ki véleményit. K. mint mivbiráló, lelkes és gazdag ismeretekkel bir, de egyoldalu és félénk, elmés gondolkodó, hideg 's néha száraz is. Ezen munkája „*Les derniers des Beaumanoirs ou la Tour d' Helvin*" az ugynevezett jó időknek Walter Scott szellemében irt hiv erkölcs- és characterképe.

Kerecsen, Kelecsen, a' sólyom madárnemhez tartozó faj, mellynek viaszhártyája kék, lábai sárgák, teste barna, alól hamuszin vonások, farka oldalai fejérek. — A' régi világ éjszaki részében lakik, honnan a' déli vidékekre messze elhordják. Igen erős és virgoncz madár, a' sólyomvadászásra leginkább tanitatik, leveri a' legnagyobb gázló madarat is. Oroszhonból sokat visznek Persiába, vadászatra használandót. Ellensége a' galamboknak. Elete idejéhez 's lakhelyéhez képest különbözik színében. —*j—a.*

Kerekasztal. Az ötödik század végén uralkodott Britanniában, — igy beszéli a' rege, — egy keresztény érzésü király vagy fő hadvezér, Uther- Pendragon, kinek a' leghatalmasabb, de szintolly bölcs és jótékony varázsló, Merlin volt barátja és tanácsadója. Ez azt javalá neki: hivná össze egy kerek asztalhoz, vigadozni azon hősöket, kik buzgóság, vitézség, kölcsönös barátság 's a' király iránti hivség által magokat megkülönbözteték. A' kerekasztal 50 illy személyre legyen készitve, de jelenleg csak 49 által foglaltassék el, az ötvenedik számára pedig, ki — mint Merlin mondá — még csak utóbb születendik, hagyassék üresen a' hely. Egy vitéz, ki Merlin jelen nem létében a' helyet elfoglalni bátorkodott, hirtelen a' mélységbe süllyedt 's soha sem jött ismét napvilágra. Ezen eset mindenkit elijesztett azon helyre üléstől, melly a' hadvezér fiának, a' hires Arthur vagy Artus királynak volt szánva. Ezt Uther-Pendragon a' bölcs Ingverne-vel (Ingarea), egy ellenségeskedő vazalljának hitvesével nemzé, kibe ő halálosan bele szeretett, 's ki ő vele férje gyanánt ölelkezett, minthogy Merlin, a' király alakját Ingverne férjéhez hasonlóvá tette. Minekutána pedig ez egy kirohanás alkalmával halva maradt, a' szép özvegy valóságos neje lőn a' szerelmes királynak. Merlin, varázs munkálatának béréül egy kérelmének teljesitését kivánta, mellyet az öröméjre virradó reggel teendene; a' mi abban állott, hogy az Ingvernetől születendő gyermek neki átadatnék. Ez Arthur volt, kit Merlin következve mindenre megtanittatott, a' mi a' legvitézebb 's legerényesebb bajnokhoz illő; 's ez tölté be utóbb, mint legnagyobb hős és király, az üres helyet a' kerek asztalnál, melly az ő országlása alatt is minden vitéz, nemeslelkü és buzgó hősnek gyülhelye maradt. Ezen asztal, a' mellyhez való jutás, minden erőlködés, erény, érdem és merész vállalkozatokért legfőbb jutalomnak tartaték, a' regényes költőknek különbféle munkatárgyat szolgáltatott. A' mi a' franczia regélőknek Károly és az ő 12 pairje volt, azok valának a' brittnormanniaknak a' kerekasztali lovagok; 's igy egész csoport költemény származott, melly a' regényes költeménynek egy különös osztályát teszi. — Más tudósitások szerint maga Arthur alapitá ezen asztalt Yorkban, egy nagy innep alkalmával. L. „*Cambrian popular antiquities*" Roberttől, és ezen vonszó költeményt: „*Les Chevaliers de la table ronde*" Creuzé de Lesser-től (másod. kiad. Pa-

ris 1813). Hammer József szerint a' 7 asztal Schahnamehben, és a' 12 guzsaly, legrégibb kerekasztali rege, melly későbben, Nuschirvan idejekor az arab románokban, a' nyugotiakban pedig Arthur király uralkodása alatt ismételtetett. Minden kerekasztali regék egy szent mondából (legenda) származnak. Azon kehelyben, mellyet Jesus az urvacsoránál használt, azt a' vért fogá fel arimathiai József, melly annak oldalából, megfeszittetésekor csurgott. Ezen kehellyel, melly Gralnak neveztetett, nagy csudákat mivelt József különbféle tartományokban, különösen pedig Angliában. De a' gral néhány század mulva egyszerre elveszett, 's ennek felkeresése végett alapitá Pendragon lovag, Arthur atyja, a' kerekasztal rendjét, mellynek vitézei legfőképen arra kötelezték, hogy az egész földet bejárják, a' sz. gral felkeresése végett. Az erről irt mondák, eredetileg latin nyelven készültek. A' Trouveresek átdo gozák ezen legendát, 's ugy látszik, ők szőtték először egybe a' britt királyról, ARTHURról (l. e.) szálongott mondával. Ő tőlök vették azt át később a' Németek.

KEREKBEN FORGÁS (rotatio). Tudjuk földünkről, hogy 24 óra alatt egyszer forog kerekben; a' napon 's többnyire minden egyéb fő és mellékplanetákon a' kerekben forgás szinte észrevetetett, 's ugyan azt a' többieknél is legnagyobb hihetőséggel lehet következtetni. A' világtestek ezen forgásánál pontjaik, kivévén a' tengelyben fekvőket, körülök kisebb vagy nagyobb köröket formálnak, mig maga a' tengely nyugvásban van. — Hogy a' föld kerekbenforgása tökéletes egyformasággal következik, tanitja az álló csillagok vizsgálása.

KEREKHATOD (sextans) szegletmérő eszköz; egy réz köriv darabjából áll, mellynek felosztott szélére 60 fok vagyon pontosan feljegyezve. Közönségesen minden fok el van perczekre is osztva, 's egy nonius segitségével 30 másodpercznyi kisebb osztályt is lehet nyerni. Ezen eszközön, melly nem áll alapon, hanem szabad kézzel igazgattatik, két vonalazó van; az egyik a' köriv középpontján erősen áll, a' másik olly formán mozditható, hogy az első vonalazóval a' felosztott köriv minden szeglete alá lehet helyezni. Oda, hol a' vonalazóknál a' tárgydioptra vagyon, függőlegesen álló tükör van alkalmaztatva, mellybe a' nézendő szegletnek egyik iránypontja visszaverődik. Az általlenben lévő vonalazón messzelátó vagyon, mellyen által a' fokokban meghatározandó szeglet oldalai nézetnek. A' cső előtt 3—4 szines üveg vagyon, mind egyik különös rámában 's egy középpont körül mozgathatólag, a' szemnek a' napfény ellen kimélése végett. Nehéz ezen öszvetett eszközről világos megfogást adni, a' nélkül, hogy a' szükséges figura ábrázolatban előterjesztessék. Meg kell jegyezni, hogy ezen eszközzel csak a' távolabbi iránypontok szegleteit nyerni meg szorosan; mennél közelebb van a' tárgy, annál bizonytalanabb a' meghatározás; a' honnét mindig olly tárgyak választatnak, mellyek legalább félórányira esnek a' vizsgálás helyétől. Egy szegletmérővel sem lehet nagyobb könnyüséggel 's gyorsasággal bánni, mint a' Hadley feltalálta tükörsextanssal. Egyenlő könnyüséggel használtatik ez a' hajó árboczán és a' toronyban, 's ügyes velebánás mellett nincs olly nehézségekkel öszveköttetve, mint gyakran az astrolabium. A' göttingai csillagvizsgáló Mayer (Tóbiás) a' tükörsextanst egész körre változtatá által, olly formán, hogy a' szegleteket ismételve lehet megmérni, mi által az osztálybeli hibák kipótoltatnak.

KEREKNEGYED (quadrans), csillagvizsgálói eszköz, melly az éggömb legnagyobb köreinek megmérésére használtatik, hogy igy a' csillagok magassága 's távolsága az agytól meghatároztassék. Negyednek azért neveztetik, mivel egy körnek negyed részét, vagy 90

foknyi körkimetszet-ivét teszi. Ezen 90 fok kisebb részeivel együtt fel vagyon reá jegyezve. Továbbá vannak ezen eszközön dioptrák (nézrések) egy vonalazóra, vagy ugy nevezett alhidadára alkalmaztatva, 's ezek azon csillagra irányoztatnak, mellynek magassága vagy távolsága az agytól megméretendő, 's igy a' felosztott szélen (limbus) a' megfelelő fok-mennyiséget megmutatják. Az ujabb időkben a' negyedek, részint a' szoros felosztás, részint az által, hogy a' csupa nézrések helyett a' dioptrákon messzelátó csők használtatnak, felette tökéletesittettek. Egyébiránt a' negyedek helyett most közönségesen egész körök használtatnak. Vagynak mozditható 's nem mozditható negyedek. Az elsők használtatásoknál mindenkor függőlegesen állitatnak fel, 's két nemüek, vagy ugyan is a' dioptra szorosan áll magán a' negyeden, 's a' limbus közepéből ón függ le, mellynek fonala az iv részeire vág, vagy pedig az eszköz mozdulatlan megmarad alapján, 's a' dioptravonalazó ugy meg van egy ponton erősitve, hogy a' körül forgatható. A' nem mozgattatható dioptrák szinte illyenek, 's mivel a' csillagvizsgáló torony egyik falán a' déllapban vagynak megerősitve, fali negyedeknek neveztetnek. Ezek nagyobbak mint amazok, 's ezért szorosabb meghatározást adnak. Ezeknek, valamint egyéb szegletmérő eszközöknek, alkotásáról, a' többek közt értekezik Fischer: „*Anfangsgründe der Feldmesskunst*" (Jena 1796).

Kereknyolczad (Octans), csillagvizsgálói szerszám, melly a' körnek fokokra 'st. részekre elosztott nyolczad részéből áll, 's a' csillagtávolságok kiszámitására szolgál; de most kevessé használtatik.

Kereksz ám (Cyclus), az évforgás egyformán visszatérő sora. Illyen évsorokon vagy kerekszámokon nyugszik az időszámolás, 's kivált a' kalendáriom. A' mi közönséges napévünk, melly mindig a' napnak az ecliptica ugyan azon pontjához való visszatérése által határoztatik meg, 52 hetet 's 1 napot foglal magában, 's szökő évben még egyet ezen kivül. Igy tehát különböző esztendőkben az év ugyan azon napja nem eshetik a' hét ugyan azon napjára, hanem mivel például 1814 szombattal kezdődött, azért 1815 vasárnappal, 1816 hétfővel, 1817 pedig, mivel szökő év volt, nem keddel, hanem szerdával kezdődött. Ha csak közönséges éveket számlálnánk, világos, hogy minden 7 év multával ugyan azon nappal kezdődnének az évek, mint 7 évvel előbb, vagy a' mint mondani szokás, minden 7 év mulva ugyan azon rendben térnének vissza a' Vasárnapi betük (l. e.). De mivel minden 4-dik év szökő, azért az előbbi rend csak 4×7 azaz 28 év mulva térhet vissza. Egy illy 28 éves időköz napkerekszámának neveztetik, 's arra való, hogy megtudhassuk akarmelly év Jan. 1-je micsoda napra esik. E' végre csupán azt kell tudnunk, minő nappal kezdődött valamelly meghatározott év, 's azután csinálhatunk táblácskát, a' következő 27 év kezdő napjainak kimutatására. A' napkerekszám kezdete rendszerint K. u. 9 évre tetetik, melly szökő év volt 's hétfővel kezdődött. Ha tehát kivánjuk tudni, micsoda napra esik a' mi időszámolásunk bizonyos évének ujesztendő napja, azon évszámhoz még 9-et adunk, 's az egészet 28-al elosztjuk; az osztás után fenmaradó szám mutatja, hányadik a' feladatott évszám a' napkerekszámban, mellyre a' fenérintett táblácskából látható, micsoda nappal kezdődik a' feladatott év. Hanem ez csak a' juliani kalendáriomról áll; a' gergelyiben ez a' felvetés félbe szakasztatott az által, hogy 4 századból háromnak utolsó éve nem szökő, hanem közönséges. Ama' számolás tehát az évnek nem első napját, hanem 1582-től (midőn t. i. a' gergelyi kalendáriom bevetetett) 1700-ig a' 11-ket, 1700—1800 a' 12-ket, 's a' 19. században a' 13-kat mutatja, ugy hogy ennyivel vissza kell számolni az ujév napjáig. Sokkal alkalmasabb tehát

valamelly század kezdetének p. o. 1801-ének kimutatására táblácskát készíteni, 's az ettől fogva a' feladatottig lefolyt évek számát 28-al elosztani, 's a' maradvánnyal az év első napját a' táblácskán kikeresni. Egyébiránt az innepek meghatározása végett még más kerekszám is szükséges, mellynek segedelmével, a' husvét innepét, mint minden változó innepek kormányzóját, meg lehessen határozni. Tudva van, hogy husvét a' tavaszi éjnapegyenlőség utáni első holdtöltétől függ, 's igy e' részben a' hold kerekszámát kell tekinteni (l. KALENDÁRIOM). Ezen két kerekszámon kivül, mellyek a' kalendáriom kivetésére mulhatlanul szükségesek, vannak még mások is, mellyek periodus név alatt esmeretesek. *opq.*

KERENGŐ TŐKE (Nemzeti gazdaság) alatt mindenkor valódi nem pedig csak képzeleti tárgyakat kell gondolni; mert csak a' testi dolgoknak sajátsága ruháztathatik által másokra, a' lelkieké soha sem. A' kerengő tőkéhez vagyis nemzeti gazdasághoz kell tehát számlálni minden nyers anyagot, mellyekből az emberi munkásság árukat készithet; a' vertpénzeket, mellyekkel a' dolgozók megjutalmaztatnak; és mind azon tápláló szereket, mellyek a' munkás élet fentartására megkivántatnak, 's a' dolgozóknak az ő foglalatosságok ideje alatt nyujtatnak. 54

KERESET, keresetmód, életnemi foglalatosság, melly által idegen tárgyak igazságosan sajátunkká tétetnek 's ekkor keresményeknek mondatnak. Ezek, szoros értelemben véve, abban különböznek a' szerzeményektől, hogy nem örökösödés vagy adásvevés utján, hanem ugy szólván két kézi munka által lesznek birtokká.

KERESET, KERESETLEVÉL. Kereset alatt törvényes jelentésben azon jog értetik, melly szerint bizonyos személy, más valakit igéreténeк teljesitésére, az általa okozott kárnak megtérítésére, vagy más egyéb követelésének kielégitésére törvényesen kinszerithet. Azon törvénykezési iromány pedig, mellyben a' kereső fél (felperes) abbeli kérelmét nyilatkoztatja ki a' birónak, hogy ez az alperest törvényes elégtételre szorítsa, keresetlevélnek mondatik. Ennek megkivánatai ezek: 1.) világosan ki legyen benne fejezve mind az alperesnek mind a' keresetet indítónak (felperesnek) vezeték-és keresztneve, rangja, 's más egyéb megkülönböztető tulajdonságai; ha p. o. valaki mint gyámatya vagy meghatalmazott vádol vagy vádoltatik 'sat; 2.) világosan és különböztetőleg meg legyen határozva a' keresetnek minősége, mennyisége, 's a' külön tárgyu 's idegen nemü dolgok különböző keresetlevelekben követeltessenek, mert a' halmozott nem fogadtatik el; 3.) meg kell benne nevezve lenni azon bíróságnak, melly előtt a' kereset indittatik; 4.) ki kell jelenteni minő joggal és melly okok erejénél fogva kivánhatja keresetének megitéltetését.*) — A' keresetlevél három részből áll, u. m. a' cselekedet elbeszéléséből, annak a' törvényre alkalmazásából, 's az annak rendelésénél fogva előadott kérelemből. A' mi stilusát (iridomát) és külsejét illeti: a' királyi, báni és kerületi táblákhoz adatandók úgy készittetnek el, mint a' folyamodás vagyis kérelemlevél, szinte igy iratnak a' vármegyei és városi törvényszékek eleibe nyujtandók is, de az alispányok és szolgabirók előtt megfordulandókban, sok vármegyében, ezek mint beszélők allittatnak elő, kik is aztán az illyen keresetlevelet alá szokták irni. Emlitettük már, hogy a' halmozott keresetlevél, mellyben t. i. különnemü, nem egy bíróság eleibe tartozó, vagy nem ugyan-

*) Az 1723: 30. t. cz. a' keresetlevél megkivánatait igen röviden de jól, 's versbe foglalva igy adja elő: Quis, quid, coram quo, quo jure petatur et a quo? mellyet honi nyelvünkön szinte illy versnemben 's nyomos rövidséggel talán igy lehetne kitenni: Mondsza: ki, mit, ki előtt, milly joggal, 's kin követelhet?

azon perfolyam által megnyerhető kérések foglaltatnak együtt, nem szül kivánt sikert. 54

KERESKEDÉS, azon munkálat, melly az áruk bevásárlásával 's eladásával foglalatoskodik; felkeresi azon helyeket, hol felesleges áruk találtatnak, 's eladja ezeket oda, hol reájok szükség vagyon. Ezt az által eszközli ki, hogy azoknak, kik bizonyos árukkal bővelkednek, ezek becsét más, nekik kivánatos javakban leteszi. A' ki kereskedést üz, kereskedőnek neveztetik. Ez szolgál a' termesztőnek, megkimélvén őt az ő feleslege kedvelői 's vásárlójinak felkeresésétől. Igy a' termesztő szakadatlanul folytathatja munkáját; mert a' kereskedő tüstént megadja neki azon tőkepénzt, mellyet ő a' termékekre forditott, 's igy ő ismét képes, uj termékeket előállitani. Azonban az emésztőnek is használ a' kereskedő, ezt is felmentvén a' neki szükséges áruk távol helyeken való keresése 's átszálitása terhe alól. 'S mind ezt olcsóbban, jobban és gyorsabban eszközli a' kereskedő, mint akar a' termesztő akar az emésztő tenni képes volna. Ha megfizettetnek is tehát ezen munkálatok a' kereskedőnek: azért mégis csekélyebb ezen nyereség, sem mint a' mennyibe épen ezen munkálatok a' termesztőnek 's emésztőnek kerülnének, ha ők magok vinnék végbe az adást és vételt. Hanem a' kereskedés üzésére tőkepénz szükséges, mert 1) nagy tőkepénzzel kell a' kereskedőnek birni, hogy a' termesztőnek, gyártónak, vagy más birtokosoknak az ő feleslegjeket megfizethesse; 2) annyi tőkepénzzel kell birnia, hogy az átszálitást eszközölhesse, 's az itt előforduló költségeket fedezhesse; 3) képesnek kell lennie az áruk eltartása 's felvigyázatja költségeit az eladás idejéig fizethetni, 's végre 4) az áruk vevőjinek is egy időre hitelt kell adnia, 's ezért szükség még annyi tőkepénzzel birnia, hogy azonközben is folytathassa a' vásárlást. Világos, hogy a' kereskedés az ország gazdagodását nagyon előmozditja. Mert a' kereskedőknek 's a' kereskedés körül forgolódóknak közvetlenül olly bevételt nyujt, mellyből ők élnek 's vagyont szerezhetnek. De nem csak a' kereskedők huznak nyereséget fáradságok 's tőkepénzek után, hanem sok munkások, szekeresek, hajósok, páholybérlők, pénzváltók, fogadósok 'sat. is szinte a' kereskedésből nyerik jövedelmeket. Mind ezzel pedig az áruk ára emeltetik fel; de azért még sem kell gondolni, hogy a' nemzet azt, mit a' kereskedéssel vagy körüle foglalatoskodóknak ad, hijában kivetné, mert ugyan annak értékét a' kereskedés által neki szolgáltatott javakban veszi, 's igy az ő éldeletének nevekedése lehetővé tetetik. 'S épen ebben áll a' gazdagság nevekedése. De még inkább miveli ezt a' kereskedés közvetőleg. Mert 1.) elhordja az országok és tartományokból a' feleslegeset, 's ezért szintannyi értékü szükséges árut visz be. Már ez a' felesleg nem támadandott, ha a' termesztők nem reménylték volna, hogy azt szükséges árukkal cserélhetendik fel. Igy tehát a' kereskedés szüli azon termékek előállitását, mellyekre valamelly tartománynak szüksége nincs. 2.) Pénzzel látja el a' gyárok vállalkozójit, mihelyt gyáratjok elkészült, sőt gyakran előre is ad nekik. Következésképen folyamatban tartja a' polgári munkásságot, 's az áruk előállitásával foglalatoskodók bevételét állandóan biztositja. 3.) Az emésztőknek pedig lehető legolcsóbb árron szolgáltatja az árukat, 's őket sok tetemes költségtől megkiméli. A' kereskedés haszna csak ugy csökkenne meg vagy veszne el egészen, ha a.) nyeresége monopoliumok vagy más mesterséges és tiltott eszközök által nagyon felemeltetnék; b.) ha a' kereskedési utak szükség nélkül hosszabbitatnának, terheltetnének, vagy költségei akarmelly módon neveltetnének; c.) ha olly tárgyakkal foglalatoskodnék, mellyek vagy épen szükségtelenek, vagy csupán a' kereskedőnek nyujtanak hasznot, az emésztőnek pedig talám még kárt is okoznak.

A' kereskedés felosztathatik: 1.) a' vásárlott 's eladott áruk mennyisége szerint, nagy és kis kereskedésre. Amaz a'termékek 's készitmények árát a' termesztők és kézmiveseknek megadván, őket éz ő munkájok további folytatására alkalmasokká teszi. A' kiskereskedők a' nagykereskedőktől részenként veszik által az árukat, megadván azoknak a' nagykereskedési munkálatra szükséges tőkepénzt; ők pedig az emésztőktől veszik be pénzeket, 's igy vesznek ujra árukat. 2.) Azon országok szerint, hol a' vevés 's eladás történik, bel- és külföldire. A' belföldi csupán ugyan azon egy országban üzetik, 's ugyan azért a' városok és faluk, vagy több városok, kerületek 's tartományok termék és készitményeinek kölcsönös kicserélésében áll. Itt mind a' két kereskedő fél nyer. Az egyik oda adja feleslegét, mellynek reá nézve csak annyiban van becse, a' mennyiben érte neki hasznos és szükséges árut kaphat. Ez tehát nyer; de nyer a' másik tartomány is; mert az is csak feleslegét adja a' neki szükségesért. Ez a' belső kereskedés cselekszi tehát, hogy a' két tartomány, vagy minden tartományok, mellyek viszonyos kereskedést üznek, egymást kölcsönösen táplálhatják. A' külföldi kereskedés vagy emésztési, vagy átviteli, vagy csupán viteli más tartományok számára. Az első abban áll, hogy egy ország az ő saját termék vagy készitményeit más országba viszi ki, 's onnét külföldi árukat hoz be; a' második abban áll, hogy valamelly ország kereskedői más országokban árukat vásárolván, ugyan azokat saját hazájokon keresztül idegen országba küldik; a' harmadik pedig abban áll, hogy valamelly ország kereskedői külföldön vett árujikat más idegen országba szálitatják, a' nélkül, hogy hazájokat érintenék. Az emésztési külföldi kereskedés a' hazára csak felényi hasznot áraszt, mint a' belföldi; mert tőkepénzének csak fele foglalatoskodtat belföldi munkásokat, azokat t. i. kik a' kivételre való árukat termesztik vagy készitik; másik fele pedig külföldi munkásoknak használ, árujikat öszvevásárolván. Azonban világos, hogy nagy belföldi kereskedés és szorgalom külföldi kereskedés nélkül nem is képzelhető. — Az átviteli kereskedés hasznot hajt 1.) a' kereskedőknek, kik reá fordítják tőkepénzeket; 2.) azon személyeknek, kik az országban az átszállitással foglalatoskodnak; — de maga, az árukban fekvő tőkepénz semmi hasznot nem hajt az országnak. — A' csupán viteli kereskedés egyedül a' vele foglalatoskodóknak ad nyereséget. *lm.*

KERESKEDÉSI BILANX, az országból behozott és abból kivitt portékák becsára öszvehasonlitásából kerekedett következmény. Hasznos vagy kedvező akkor, mikor több becsü árukat visznek ki, mint behoznak; különben pedig káros. Sok ideig nagy fontosságu dolognak nézték ezt a' bilanxot a' status gazdalkodásában, mig ennek az ugy nevezteteti kereskedési rendszer volt az alapja, mellyet Colbert ideje olta minden statusok követtek Európában, 's még ma is követ egyik másik. De valamint nem elég hitelesek és bizonyosok az eszközök a' bilanx meghatározására, ugy az abból huzott következések is csak gyenge lábon állanak. Illy eszközök vagy kutfők már: 1) a' vámlajstromok; de ezek tökéletes esmeretet nem nyujthatnak, a) mert nincs meg bennek, a' mi titkon hozatik be és vitetik ki; b) azon munkabérről semmit nem mutathatnak ki, mellyet egyik nemzet a' másiknál kölcsönősen érdemel; p. o. Westphaliából nyári dologra számos nép megy Hollandba, 's arról, a' mit azok ott érdemelnek, valamint arról, a' mit ott dolgoznak, szó sem lehet a' vámlajstromokban; pedig mind a' két dolog mint bevitel és kihozatal valóságos kereskedési czikkely, mert pénz, vagy más becsáru dolgok munkával cseréltetnek ki; c) a' portékák is nem az igaz becsár, hanem a' megállapitott tariffák szerint tétetnek fel a' lajstromokban,

mellyek nem mindig egyeznek meg amazzal. A' kivitelnél az elküldés helyén volt eladási ár jegyeztetik fel; de a' behozásnál a' megvételi árba a' kereskedési költségek is bele tudatnak, pedig az illy költségeken sokszor csak idegenek osztoznak; d) a' vámlajstromok ritkán mutatják ki tisztán, melly helyekre vagynak szánva a' portékák, vagy honnan jönnek. Igy p. o. az angol vámlajstromokban kevesebb sokkal az olly portékák száma, mellyeket Németországból visznek be Angliába, mint a' mennyit ez kiküld Németországba; azonban nem lehet a' kimutatás helyes, mert egy nagy része az igy kiküldött portékáknak nem is Németországnak van szánva, hanem a' lipsiai vásárokról elhordatik Lengyel-, Muszka-, Magyar-országokba, valamint a' frankfurti vásárból elvitetik Franczia- és Olaszországba 's Helvetiába. Ezenkivül a' németországi portékák, mellyek a' Rajnán és Hollandon keresztül küldetnek Angliába, az angol vámjegyzetekben ugy jelennek meg, mint Hollandiából behozatott portékák; — e) legfeljebb is egy elszigetelt országban lehetne a' be és kivitel felett hiteles adatokra szert tenni, de a' száraz földön a' szomszéd népek közt való kereskedést igazi számba soha sem lehet venni. — 2) A' váltó becs folyam (Wechselcours). Ez az eszköz sem teljes hitelü, a) mert a' kereskedési bilanxot nem mutathatja ki tisztán. A' fizetési bilanxot vagy is a' debet és credit viszonyirányait két kereskedő hely közt kimutathatja ugyan, de ebből amarra még nem lehet következtetni, mivel a' fizetés nem csak a' két hely közt folyó kereskedéshez szabja magát, hanem befolyással van reá a' két helynek más helyekkel üzött kereskedése is. Igy p. o. az Angolok, mikor a' franczia háboru kiütött, kezdetben a' német hansavárosokban fizették le adósságaikat Hollandiára szóló váltólevelekkel, majd később Hamburgra szóló váltóleveleket küldöttek. b) A' váltólevelek bizonyos tárgyaivá lettek már a' kereskedésnek, melly abban áll, hogy ott, hol olcsóbb vagy kevesebb becsek van, felvásárolják azokat, és másutt, hol több becsek van, eladják, vagy is a' cursuson nyerekednek; a' miből következik, hogy két bizonyos hely közt nem is lehet a' be- és kivitel igaz viszonyát csupán a' váltólevelek után elhatározni. c) De magában a' váltólevélfolyam felszámitásában sincs állandó bizonyos norma, minthogy a' felszámitásból következett pari nem mindig egyez meg a' valóságos cursussal, 's következőleg nem is lehet abból egész bizonyossággal megesmerni, micsoda fizetésbeli bilanx, vagy debet és credit van két ország közt. Ezeknél fogva mind azon következtetések, mellyeket akár a' vámlajstromok, akár a' váltóbecsfolyamból statusgazdálkodási tekintetben valamelly országra nézve tesznek, nem szoros hitelüek. A' kereskedés természetének mélyebb felbonczolása által meg is győződtek már sokan, hogy a' kereskedési bilanx nem egyéb politicai ábrándozásnál; hogy az olly chimaera, mellytől se félni se jó következéseket várni nem lehet. Leginkább onnan eredt ez a' megtévedés, hogy a' nemzeti gazdagság bilanxát a' kereskedési bilanxal cserélték fel; miért az utolsó nagy tekintetbe jött, holott azt nem érdemli, midőn az első, ugymint a' termesztés és emésztés közti nagy fontosságu. Mert ha többet állit elő valamelly ország, mint a' mennyit elhasznál, nő nemzeti tőkevagyona, 's illy bilanx olly nemzetnél is helyet foghat, melly kevés vagy semmi közösülésben nem áll más nemzetekkel, 's a' külső kereskedést csak nevéről esmeri; a' hol tehát kereskedési bilanxról szó sem lehet.

Kereskedési egyezségek, egyes statusok közt alku szerint kötött egyezések, termékeik és miveik kölcsönös kicseréléséről. A' mennyiben az illy egyezéseknek az a' czélja, hogy a' termék és készitmények felakadt szabad bevitele ismét helyre álljon, nem üt-

köznek öszve a' nemzeti gazdálkodás elveivel. Ellenben minden olly kereskedési egyezés, melly a' szabad beviteltől más nemzeteket kizár, ellenkezik a' mondott elvekkel; mert az illy egyezségre lépett statusok minden más statusok iránt ellenséges állapotba tették magokat. Rendesen az illy egyezéseknél fogva arra kötelezi magát a' két status, hogy kölcsönös kereskedését monopolium által mozditja elő, mellynek természetes következése az, hogy mind a' két ország kereskedésben folyó tőkéje egy csatornába szoríttatik öszve, és mind a' két nemzet drágábban és roszabb minémüségben kapja meg az oltalom alá vett árukat, mint különben venné, ha szabad concurrentia engedtetnék; melly roszat ki nem pótolhatja az a' nagy nyereség, mellyet a' kereskedők és termesztők az illy monopoliumos áruból huznak. Akkor is károsok a' kereskedési egyezések, ha az áruk kölcsönös behordása vámadó alá van vetve. Jól mondja gróf Soden; „nem tud semmit a' nemzeti gazdálkodás vámadóhoz kötött kereskedési egyezésről, mert valamelly szabad nemzetnél más adó-regulator nem lehet, mint magának a' nemzetnek tehetsége, 's emésztési szüksége; minden olly kereskedési egyezés, melly ebben a' tekintetben parancsokat szab, annyi, mint a' nemzeti függetlenségről lemondás, 's az igazgatásnak is akadályul szolgál, mikor a' nemzeti gazdálkodás helyes szempontjai szerint kellene törvényeket hozni, mind egy lévén a' dolog, akár a' vámadó nagyságát, akár annak felosztása módját tárgyazza az egyezés". Ezen okból magyarázható, a' kereskedési egyezések történetei miért olly kopasz színüek, 's hogy azok a' physicai és erkölcsi hatalommal visszaélésnek, a' rászedésnek, fortélyos erőszakoskodásnak csak nyomorult vázképei, mellyek csak szüntelen való panaszokra, és a' köz csendesség megháboritására adtak okot. Minden kereskedési egyezések arra mutatnak, hogy politicai uton való próbatételek magokban nem elégségesek a' nemzeti jóllét felemelésére; de nem is volt velek nemzet megelégedve, mert az egyezések a' kereskedés kölcsönös megrekesztését tárgyazták, holott az csak szabadság által juthat virágzásra.

KERESKEDÉSI EGYESÜLETEK. Az illy egyesületnek czélja, közös nyereség vagy veszteségre termékeket vagy miveket idegen földre küldeni, azokat másokkal becserélni, 's ezen kereskedésmód folytatásából minél több hasznot hajtani. Ha csak a' szárazföldi kereskedést tüzte ki valamelly egyesület czélul, ugy az illy munkálkodásnak igen kevés foganatja van a' nagy egészre nézve; ellenben a' tengeri kereskedésbeli egyesület mind magának sok hasznot hajthat, mind földünk külön álló részeire jóltévő befolyásu lehet.

Támadhatnak olly kereskedési egyesületek is a' kereskedők és gyártók között, mellyek nem közvetetlenül az áruk eladását, vagy kicserélését tárgyazzák, hanem egyesült erővel fognak olly eszközökhez, mellyek által a' belső és külső kereskedési szabadság előmozdittatik. Illyen nevezetes kereskedési egyesület támadt 1819-ben Németországban, mellynek igazgatását egy nürnbergi kereskedő Schnell, és tübbingai professor List vállalták magokra, 's javalatokat terjesztettek a' német szövetség elibe, 's ezenkivül kereskedési és gyári ujságot inditottak meg. Az egyesület küldöttségeket nevezett ki kebeléből minden németországi főbb udvarokhoz, hogy a' belső kereskedés és gyárok felemelésére szolgáló elvek szerint, mindenütt kedvező rendeltetéseket nyerhessenek a' honi szorgalomnak, kik a' dolgot annyira vitték, hogy Darmstadtban egy, az udvaroktól rendelt kereskedői congressus gyült öszve, további tanácskozás végett. Ezen időtől fogva szemlátomást igyekeztek Németország több tartományai kereskedési viszonyaikat józan elvekre épiteni.

KERESKEDÉSI JUS kétféle értelemben vétetik; értetik ugyanis alatta: 1) a' polgári közönséges törvényektől való távozás, avagy a' kivételek, mellyeknél fogva a' kereskedők állapotjára nézve hasznos vagy káros befolyással vagynak valamelly status irott vagy szokásbeli törvényei; 's 2) általánosan a' kereskedés minden ágazataira kiterjedő jog. A' második tekintetben ujra több ágakra oszlik, u. m. váltó, biztositó, hajó-kölcsönözési (Bodmerey), küldési, kalmári, szekerezési jusra. A' kereskedőkről szóló törvények (kereskedési jus) meghatározzák: ki folytathat valamelly statusban akarmilly kereskedést, vagy annak egy részét, p. o. ki lehet nagy vagy kiskereskedő; micsoda idő alkalmas a' kereskedői köteleztetésekre való lépésre; a' Zsidók micsoda korlátok közt kereskedhetnek; a' kézmivesek millyen kereskedést és hol üzhetnek; a' házalás kinek és mikor szabad; milly hitele lehet a' törvényszék előtt a' kereskedők jegyzőkönyveinek; milly szabadsággal birhatnak a' vásáros idők és helységek; a' kereskedési törvényszékek miféle kereskedési perekben itélhetnek; a' bukásnál, vagyonvesztésnél micsoda sinórmértékek szerint itéltetnek meg a' keresetek, és tartozások 'sat. Hol a' kereskedőknek czéhe van, ott nem elég a' kereskedhetésre, hogy valaki statuspolgár legyen, hanem be kell állania a' czéhbe. De már sok helyen eltörültettek az illy czéh-intézetek. Napoleon kereskedési törvénykönyve (Dec. 26. 1807) mind a' két értelemben értekezik a' kereskedési jusról, és annak minden ágain keresztülmegy, de néhol sok fogyatkozásai vagynak. Azonban megállapitja a' kereskedőkkel való keményebb bánást, mint a' kiknek elsőbbségi jusaik lévén, ezekben a' rendes polgári törvények alól ki vagynak vetetve. A' kereskedési jus a' középkor 's főleg a' keresztes háboruk olta, a' hansa szövetség, Amerika feltalálása, a' Jóreményfok körülhajózása, és a' keletindiai ut feltalálása által mind inkább inkább kimiveltetett. A' Romaiak nem becsülték a' kereskedőket; azért nekik kedvező törvényekről nem is gondoskodtak (l. *Montesquieu* „*Esprit des Lois*", livre 21. ch. 13). Nálok a' kereskedési pereket is a' rendes törvényszékek itélték el, azon elvek szerint, mellyeket polgári törvényeikben az egyezésekről, vásárról, cseréről lerakásról megállapitottak: azonban egyes törvényeik (p. o. a' lex Rhodia de jactu) oda mutatnak, hogy érezték, ha bár homályosan, a' kereskedési jus szükséges voltát. A' tengeri kereskedési jusban egyik fontos kútfő az elhiresedett *Consolato del mare*, mellyről azt hiszik, hogy a' VII Gergely pápától 1075 megerősitetett pisai tengeri jogból vetetett, és a' tengeri kereskedési perekben választott birák 's kereskedési consulok által hozatott itéletek és a' tengeri szokások gyüjteményét foglalja magában; 1599 olasz nyelven adatott ki. Ezen alapulnak a' francziaországi későbbi kereskedési törvények is, u. m. az Ordonnance de commerce (1673) és az Ordonnance de la marine (1687), mellyből valamint az ujabb kereskedői törvénykönyv Francziaországban, ugy a' burkusországi ujabbi polgári törvénykönyv azon része is szedetett, melly a' tengeri törvényről értekezik. Angliának kereskedési törvényei nagyobbára szinte szokáson és a' consolato del mare gyüjteményen épülnek.

KERESKEDÉSI KAMARÁK, máskép kereskedési collegiumok, olly nyilvános intézetek, mellyek a' kereskedésbeli productio emelésére állittatnak fel. Egyesülnek ugyanis mély belátásu kereskedők, kik a' kereskedés menetelét figyelemmel tartják, annak kiterjesztésére czélirányos eszközöket javalnak, miután minden nemzetek termesztéseit és szükségeit, 's a' kicserélést akadályoztató nehézségeket kitapogatták volna. Fájdalom, az illy egyesületek gyakran több kárt tettek mint hasznot, noha magokban jóltévők lehetnének, ha a' külső kereskedést a' belsőnek elnyomásá-

val nem segítenék elő; ha a' sok tilalom és erőszakos törvények miatt a' belső szorgalom el nem nyomatnék. Nem lévén régebben a' pénz természetéről tiszta esmeret elterjedve, valamint a' nemzeti gazdálkodás tudománya is csekély lábon állván, nem csuda, ha a' kereskedési kamarák elcsábittattak némelly kereskedők előterjesztése által, kik nem a' köz jót, hanem önhasznokat keresték. Ez okozta, hogy olly törvények hozattak, mellyek a' tőkepénzeket kivették azon csatornákból, mellyekben az egész testre nézve jóltévőleg munkálkodhattak volna, 's más kevesebb hasznu ágazatokba szivárogtatták, 's igy azokat a' nemzet termesztő osztályától mintegy erőszakosan elragadták. — Azonban tagadhatatlan, hogy az illy intézetek, ha hasonnemü mételyek által meg nem rontatnak, igen nagy hasznot szülhetnek akarmelly országban, hol a' kereskedési hajlandóság ébredezni kezd.

KERESKEDÉSI LITERATURA. A' régi tapasztalatok tudományos öszveköttetéséből támadt a' kereskedés theoriája. A' kereskedés literaturája tehát későbbi tünemény, mint maga a' kereskedés. A' kereskedési segédtudományok literaturája itt nem adathatik elő; azt azonban még is megjegyezzük, hogy a' kereskedés történeteit már számos irók kidolgozták, noha nem kimeritőleg. Mert Andersohn, ki elég jól irt, csak Angliát érdekli. Reynal és Fischer csak egyes ágaira ereszkednek ki a' kereskedésnek, 's ott sem mindig irnak hitelesen. De már az is elég nyereség, hogy több országok kereskedési történetei meglehetősen vannak előadatva. Igy p. o. Fischer a' német, Scherer a' muszkaországi, Lüder a' hollandi, Büsch a' hamburgi, Roth a' nürnbergi kereskedés történeteit irták le. Schlötzer is próbálta 1760 olta a' kereskedés közönséges történeteit irásban közölni; de azolta csak egy classicus munka jelent meg, melly a' régiek kereskedése módjáról legtisztább világosságot terjesztett el, 's ez Heeren göttingai professoré „*Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*“ (1805). Az ujabb időkre nézve Bohn „*Wohlerfahrner Kaufmann*“ czimü munkája még mindegyre használható, ha bár ugy adja is elő a' főbb városok kereskedési állapotját, a' mint az ez előtt 33 esztendővel volt. A' kereskedési földleirásra nézve ajánlható Brunsnak geographiai kézi könyve, valamint a' korán elhalálozott Nemnich utazásai Németalföldön, Olaszországban, Helvetiában, Franczia és Német-országokban (7 köt.) mellyekben a' gyárokról, productumokról, kézmivekről és kereskedésről igen fontos közlések találtatnak. Crome munkája „*Europens Producte*“ szinte jeles. Azonban még sincs még olly munka, mellyből ki lehetne tanulni minden ország kereskedési állapotját, mindeniknek kereskedési egybeköttetését, belső és külső segédszereit, általános tekintetben. A' kereskedési tudomány ágazatai közül legjobban ki van dolgozva a' pénz, mérleg és mérték-esmeret. Busze, Nelkenbrecher, Kelly, Eytelwein, Heldmann, Darier, jól irtak e' tárgyakról. De mind ezeknél használhatóbb Leuch „*Neueste-Geld-Münz-Masz und Gewichtskunde*“ czimü munkája. Az áruk esmertetéséről irtak: Schedel, Reinhard, Bohn, Schumann, Schreyer. A' kereskedési áruk jól eltartásáról (conservatio) legjobban irt Leuch „*Lehre der Aufbewahrung und Erhaltung aller Körper*“ (Nürnberg 1820). Ez a' könyv chemiai és physica alapokon épül, 's értelmes előadásu. A' kereskedési tudományt rendszeresen Savary adá elő legelsőben „*Le parfait négociant*“ (1712) czimü munkájában. A' Németek sokkal később irtak erről a' tárgyról, nevezetesen Büsch, Jung, Beckmann, Busze. A' status kereskedési állapotjáról értekeztek: Smith, Nutzmann, Büsch, Jacob, Soden, Benzenberg, Say, Colquhoun. A' kereskedési politicában esmeretesebb irók: Reimarus, Wichmann, Niemeyer, Vital-Roux, Stark. Kereskedési szótárok

közt említést érdemelnek: Savary „*Dictionnaire universel de commerce*“; Ludovici „*Eröffnete Academie der Kaufleute*“; Schumann „*Compendiöses Handbuch für Kaufleute*“; Heusinger és Ihling által kiadott „*Universal Lexicon der Handlungswissenschaften*“ 'sat. A' kereskedési jogról irtak Veillodter, Boucher, Scheerer, Püttmann, Hauschild, Martens, Zimmerls, Dabelow. A' kereskedési ujságok is ide tartoznak, mellyek közt a' Franczia'knál „*Annales des arts et manufactures*“ és a' „*Journal du commerce*“, a' Németeknél az „*Allgemeine Handelszeitung*“, — az Olaszoknál a' Brugnatelli által kiadatott kereskedési tudósitások érdemelnek említést. (l. UJSÁGOK, ÉVI 'S HAVI IRÁSOK).

KERESKEDÉSI POLITICA 'S POLICZIA, azon elvek tudománya, mellyeket követni kell az igazgatásnak status polgárjai kereskedésének irányaiban. Fő alapja az okos kereskedési politicának a' szabadság. A' mi ezt előmozditja, javit a' kereskedésen; a' mi ezt korlátozza, kárt okoz amabban. Különösen ki kell kerülni az igazgatásnak minden bele avatkozást, 's megháboritását a' kereskedési vállalatoknak. Elég annyit tekintetbe vennie, hogy a' kereskedés fenáll, és az egészre nezve ártalmas ne legyen. Okos feleletet ada az angol kereskedő rend, a' minister e' kérdésére, mi módon segithetné legjobban elő annak érdekleteit? Jobbat nem tehet uraságod, mint ha rólunk se jó se rosz indulattal nem emlékezik. Vissza kell már egyszer térni az igazgatásoknak attól a' rég bévett gondolattól, mintha valamelly nemzet nem nyerhetne a' kereskedésben a' másik vesztesége nélkül; nem kell többé a' kereskedési politicának ezen a' tengelyen forognia, melly csak irigységre és vetélkedésre szolgáltat okot. Mennél kevesebbé van megköttetve a' külső és belső kereskedés, annál jobban gyümölcsöz. Felette káros az a' nemzeti irigykedés, melly mintegy erőnek erejével akarja az embereket kinszeriteni, hogy minden természeti akadályok mellett is szükségeiket hazai productumokkal elégitsék ki, 's csak azt egyenek, abba öltözzenek, a' mi honi termesztmény. Megmutatta ezt nem régen Hagen königsbergi professor, a' Pölitz által kiadatott évkönyvekben „*Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst*“ (1829). Meg kell valahára szünni a' sok szoritó rendeléseknek, mellyekhez a' kereskedő nem is tudja mindig magát alkalmaztatni. Szabadabbá kell tenni a' népek közt való közösülést, hogy egyik ország a' maga felesleg való termesztményeit más országokéival kicserélhesse; mert igy lassanként minden ország elfoglalja tulajdon természeti állását, és mindenki a' productionak azon nemére forditja szorgalmát, melly legtöbb hasznot ád, 's azonban még sem mellőztetnek el a' többi ágak.

KERESKEDÉSI SZABADSÁG. Sok szót váltottak már erről a' tárgyról, 's ugy látszik kezd megérni az idő, melly a' kereskedési szabadságot oltalom alá veendi; legalább az Angolok Napoleon száraz-földi tilalma következésében át kezdették látni, hogy a' szoritó rendszabások többet ártanak, mint használnak, 's 1827 olta alább kezdtek azokkal hagyni. Kétséget nem szenvedhető dolog, hogy minden nemzet legboldogabbnak érezné magát, ha a' nélkül, hogy a' másikat termesztési, mesterségi, és kereskedési szorgalomban korlátozná, saját honjában függetlenül munkálhatna, és több belátást fordithatna a' szorgalom akármellyik ágában kitüzött czéljára; 's ha e' mellett minden nemzet szabadon ki is cserélhetné kölcsönös szükségeit. Még nem volt olly ország, mellynek elég tőkéje lett volna arra, hogy a' mesterségi szorgalom minden nemeit lehetségig legnagyobb tökéletességre felvihetné, 's nem csak termeszteni tudná azon productumokat, mellyeket földje megbir, hanem maga fel is készithetné, 's azokkal idegen helyeken kereskedhetnék is. Egyes nemzetek ugyan a' szorgalom némelly ágaiban felülmulnak másokat,

és ha tovább is tőkéjeket 's igyekezeteket azokra fordítják, mindig haszonnal üzhetik azokat. Ha tehát a' külföld olcsóbb áron tud szolgáltatni nemelly portékákat, mint sem a' mibe azok otthon kerülnének, jobb azokat amattól elfogadni, 's ön szorgalma miveinek egy részével kicserélni, mellyeket ő viszont olcsóbban és jobban tud készíteni. A' statusok ebben a' szempontban ugy állanak egymáshoz, mint a' magános emberek. Valamint a' szabó nem csinál magának csizmát, hanem azt a' csizmadiával készíttetti, 's szorgalma mivének egy részével azt ettől megvásárolja; épen ugy a' statusok is kár nélkül nem foglalatoskodhatnak olly mivekkel, mellyeket a' külföld olcsóbban tud szolgáltatni; otthon pedig több tőkét kellene reájok forditani, melly más mivágakba czélirányosabban használható. A' Fichtétől képzelt magába zárkozott kereskedői status tehát merő chimaera, mellyről Soden azt mondja, hogy az holt mocsárrá — mare mortuummá — változtatna akarmelly statust is. Azonban másfelől az is igaz, hogy addig egy status se engedheti meg a' kereskedési szabadságot, mig abban minden más status meg nem egyez.

KERESKEDÉSI SZÁMTARTÓ, a' ki valamelly kereskedőnek számadásait viszi, a' bevételeket és kiadásokat mind pénzben, mind portékakban, rendes jegyző könyvekbe feljegyzi, még pedig olly pontosan, hogy egyszeri könnyü átlátásra meg lehessen azokból tudni, mind az egyes számadási pontokat, minda' hitel és tartozás összegét. Az illy számtartónak tudnia kell a' kettős vagy is az ugynevezetett olaszkönyvvitelt (doppelte italienische Buchhalterei). Az első könyvben a' tartozási és hiteli pontok megkülönböztetnek ugyan egymástól, mert mindenik külön jegyeztetik fel, de az utolsóban az adós kölcsönös egybeköttetésben jelenik meg a' hitelezővel, a' miért minden pont kétszeresen iratik fel, ugy is mint tartozás, ugy is mint hitelezés, a' mi elejét veszi a' tévedésnek. Ezen számvetés főtörvénye abban áll, hogy minden bejövő pénzek és portékák hitelezéssé válnak a' küldőre nézve; ellenben mind azok, kik tőlünk pénzt vagy portékát kapnak, adósaink lesznek. A' kereskedőknél főbb jegyző könyvek: a' Memorialis vagy Manualis, mellybe minden ugy, a' mint előadja magát, rend nélkül feljegyeztetik; a' Journal, mellybe a' Manualis foglalatja a' tartozás és hitelezés szerint minden hónapban külön szakasztva feljegyezve van; a' főjegyző könyv, mellyben a' Journalban előjövő pontok rendes számadás alá vetetnek; az esztendő végével ebből készíttetik a' bilanx.

KERESKEDÉSI TÁRSASÁGOK. Feloszlanak czéhes és részvényes társaságokra (actiás társaságok). Az elsőkben minden tag a' maga tőkéjével 's ön hasznára vagy kárára kereskedik; az utóbbiakban a' társaság egy erkölcsi személyt abrázol, 's a' köztőkével egy kereskedést üz, kárban haszonban egyiránt osztozván tagjai. A' czéhes társaságok kereskedési módja neminemü monopoliumos szinnel bir, 's annál rosszabb, mennél nehezebbek a' feltételek, mellyek alatt lehet a' társaságba beállani. Ezért Angliában már több parliamenti végzések hozattak az illy nagyon szoritó feltételek ellen, mellyeket a' czéhek előbb a' czéhbe lépendők ellen használtak, ugy hogy csak nagy munkával és költséggel lehetett valaki rendes czéhtaggá. Az illy czéhes társaságok a' nemzeti tőkének erőltetett folyást adnak, melly az egészre nézve csak ártalmas (l. KELETINDIAI TÁRSASÁGOK).

KERESKEDÉSI TÖRVÉNYSZÉKEK, a' rendes polgári törvényszékektől megkülönböztetett törvényhatóságok vagy is itélőszékek, mellyeknek czélja az, hogy a' kereskedő rend perei, a' mennyiben azok a' kereskedést, vagy azzal szorosan összekötött tárgyakat illetik, rövid uton, dologhoz értő kereskedők hozzá járultával minél előbb megitéltessenek. Nem tudni bizonyosan, voltak-e illy külön álló kereskedési törvényszékeik a' régi esmeretesebb kereskedő

nemzeteknek. Annyi igaz, hogy azok a' középidőkben vetettek be általányosabban. Hihetőleg Olaszországban Pisában állott fel a' legelső kereskedési törvényszék a' 11dik században, mert VII. Gergely pápa már 1075 megerősitette a' pisai tengeri kereskedés és hajókázás törvényeit. Ezekből kerekedhetett később a' Consolato del mare (l. Kereskedési jus). Eleinte nem ugy nézettek a' kereskedési törvényszékek, mint más, a' status által felállitott közönséges intézetek; a' kereskedői rend szabadon választott magának itélő birákat, kiket a' status csak megerősitett, mint ez a' Consolato del mare gyüjteményből kitetszik. Minden nevezetesebb kereskedő városokban csak hamar állitattak fel illy választott közbirák, kereskedési consulok neve alatt, kik idővel állandó törvényszéket formáltak, 's magok mellé törvénytudó tagokat vettek fel. III. Pál pápa erősitette meg Romában az illy kereskedési consulokat; II. Ferencz, Francziaország királya, 1560 engedte meg a' parisi kereskedőknek, hogy magoknak közbirákat választhassanak; 1563-ban állott pedig fel a' parisi kereskedési törvényszék, mellyben egy biró és 4 consul fogott helyet. Ezt a' példát tobb más kereskedő városok is követték Francziaországban. Londonban VII. Henrik idejében adattak a' kereskedésnek különbirák. A' német Hansa városokban már 1447 voltak illy törvényszékek, 's az elölülőt Aldermannak nevezték. Nürnbergben 1621, Botzenben 1630 hasonló intézetek létesitettek, sőt magok a' birodalom országos gyülései is sürgették a' kereskedési törvényszékek felállitását. Ha a' kereskedési törvényszékek kizárólag vagy főleg csak tengeri kereskedési perekkel foglalatoskodnak, akkor Admiralitási törvényszékeknek neveztetnek. Hamburgban illy törvényszék állott fel 1623. Francziaországban uj szerkeztetést kaptak a' kereskedési törvényszékek az 1808 készült Code de commerce utmutatása szerint. Ehez hasonló történt Hamburgban 1816.

Az illy intézetek belső elrendeltetése abban áll, hogy a' tagoknak egy része, vagy legalább az elölülők törvénytudókból választatnak, más részét kereskedő tagok teszik, kik véleményt adnak a' fenforgó dologról kereskedési szempontból, és azért az illy tagok nem is tulajdonképen való itélőbirák, mint inkább tanácsló tagok. Vagynak ezen kivül minden törvényszéknél egy vagy két jegyzők, levéltárnokok, másolók és szolgák. Törvényhatóságok kiterjed a' kereskedés minden ágaira, 's mind azon személyekre, kik azokba befolynak. A' törvénykezés módja rövid, 's rendesen élő szóval folyik. A' vádoltatott tartozik a' kiszabott rövid idő alatt előállani, 's ha két izben nem jelenik meg, erővel is előállitatik (realis citatio). A' panaszt szóval terjeszti elő a' vádló, 's kihallgattatván mind a' két fél, itéletet hoz a' törvényszék. Ha pedig irásbeli perre ad engedelmet a' törvényszék, a' bizonyitások és ellenbizonyitások beadására igen rövid határnap szabatik, mellyet soha sem, vagy ritkán szabad meghosszabbitani; 's az irományok beadása után itélet hozatik. A' felebbvitel (apellatio) csak fontosabb tárgyakban engedtetik meg, vagy biztositó érték letétele mellett (cautio); azonban az itélet mindjárt teljesittetik, sőt gyakran csupán a' panaszra is, és igy az itélet előtt bátorságot vagy cautiót köteles adni a' bevádoltatott. A' revisio kerésének, hogy t. i. a' kimondott itéleten ugyan azon birák által változtatás történjék, ritkán adatik hely. A' franczia kereskedési törvénykönyv szerint, minden törvényszéknél kell egy elölülőnek, két vagy legfeljebb nyolcz birónak lenni, 's számfeletti biráknak, kik a' rendes tagok helyét szükség esetében kipótolhassák; továbbá egy jegyzőnek (greffier) 's nehány szolgáknak (huissier). A' kereskedők közül a' tekintetesebbek választatnak tagoknak; minden kereskedő, ki 30 esztendős, és öt esztendeig már tisztes kereskedést folytatott, alkalmatos a'

bíróságra; az elölülőnek 40 esztendősnek kell lennie, 's már előbb bírói hivatalt kellett viselnie. A' választás titkos szavazattal esik meg. A' megválasztott tagok hivatalok folytatására felesketnek, 's azt fizetés nélkül tartoznak két esztendeig vinni, de azután is ujabban megválasztathatók.

KERESKEDÉSI UTAK az áruk egy helyből másikra szállításának könnyebbitésére szolgálnak, 's vagy száraz vagy vizi utak: ez utóbbiak vagy folyóvizek vagy csatornák (canalis). Itt csak a' szárazi utakról lesz szó. Minden jól elkészült mesterséges ut (chaussée) tekinthetik ugyan kereskedési utnak, ha annak készitése és fentartásában mind az tekintetbe vetetik, a' mi reá birhatja a' kereskedőket, hogy több utak között azt különösen használják. A' kereskedési főbb utaknak még is magasabbaknak, szélesebbeknek és tartósabbaknak, kell lenniek, mint más rendes utaknak; mert azok szüntelen használtatnak, és sok fuvarozást állanak ki. Azoknak, kik árukat szálitanak, mérsékelt kivánsága csak annyi, hogy a' kereskedési uton rövid idő alatt, tökéletes bátorságban lehessen bizonyos mennyiségü árukat, egy helyről másikra szálitani. Arra kell hát az igazgatásnak törekednie, hogy egyik fő kereskedő várostól a' másikig, a' mennyire csak lehet, egyenes vonalu legyen az ut, 's olly helyek mellett menjen el, hol leginkább szoktak fel és lerakodni. Egyeneseknek és keményeknek kell lenni e' mellett a' kereskedési utaknak, mellyeken éjjel és nappal egyiránt lehessen járni, még mikor hó van is, a' nélkül, hogy eltévedjen az ember. Ezért a' távolságot kimutató jegyfák vagy kőoszlopok elkerülhetetlenül szükségesek azokon. Az ut széleinek fákkal beültetése vagy csak azért is jó, hogy mind az utasok mind a' vonó marhák könnyebben mennek azoknak árnyékában; télen pedig, mikor nagy a' hó, eltávoztatják az eltévedést, 's az ebből könnyen származható más veszedelmeket. Ezen kivül gondoskodni kell arról is, hogy az illy utak mellett policziai felvigyázás alatt jó vendégfogadók, korcsmák és más száló helyek legyenek, valamint a' legszükségssebb mesteremberek is, millyenek: a' szijgyártók, kerékgyártók, kovácsok. Továbbá a' közbátorság azt is megkivánja, hogy a' policziai vagy más csendességre felügyelő katonaság némellykor megjárja az utak mellékeit, 's a' gyanus emberektől 's rablóktól megtisztitsa azokat. Az utak jó állapotban tartása is egy fő gond; 's ugyan azért nem elég csak arra ügyelni, hogy az ut tisztán tartassék, 's gödrei betöltessenek, hanem a' fuvaros szekereket is felvigyazat alá kell venni, hogy azok ne ronthassák nagyon az utat, melly czélra a' széles keréktalpu szekerek legalkalmatosabbak, mert nem tesznek olly mély bevágásokat. Szükséges azt is meghatározni, mennyi teher rakathassék valamelly szekérre, és hány vonó marhát lehessen az uthoz képest bele fogni. De mindenek felett fő dolog valamelly kereskedési ut virágzására, hogy nagy utivámok ne terheljék, 's a' vámhivatal hosszas kérdezősködései 's vizsgálatai ne hátrálják az utazó kereskedőket és fuvarosokat. Arra is vigyáznak már sok helyen, hogy az illy utakhoz közel czélirányos lerakó helyek legyenek, és fuvarosokat, postalovakat hamar lehessen kapni. A' kereskedési utak jókarban tartása mellett ügyelni kell a' mellékes utakra is, mellyek a' kereskedő városokhoz visznek, mivel a' concurrentia azok által is segittetik elé, vagy pedig hátráltatik. Németország déli részeiben, nevezetesen Bajorországban, jeles kereskedési utak vagynak, mellyek a' mellékutakkal is jó összeköttetésben állanak.

Az austriai tartományokban több derék, mesterségesen készült császári utak létesültek már eddig is, mellyek Triestbe, a' külföldi kereskedés fő helyére, visznek. Franciaország már régen birt néhány jó kereskedési utakkal, Strassburgtól Parisig, Bordeauxtól Marseilleig; de Napoleon igazgatása ideje alatt legtöbbet halada e' rész-

ben. Angliának utjai, hol a' kereskedés divatozik, már azért is elébb valók más országiaknál, mert azoknak egy része vasut, a' mit másutt csak nem régolta utánoznak. Mindenek felett említést érdemel Napoleon remek munkája, a' Simplon hegyén keresztül menő kereskedési ut, millyet a' régiség nem tud mutatni, melly a' franczia és olaszországi, úgy a' helvetiai kereskedést öszveköti. Ezen ut hossza, a' mennyiben az a' hegy által öszveköti Franczia-országot Olaszországgal, 65,670 metrenyi (egy metre 3 láb, 2 ujj, 2 vonal). Hat esztendeig dolgoztak rajta a' két ország legjobb földmérőji, 's 17 milliom frankba került. A' Gondo nagy galleriája 22 metrenyi hosszaságu, mellyen ezer ember dolgozott 15 hónapig; ez legremekebb része az utnak. Mindenütt vagynak utmutatók felállitva; lovakról és az utazók biztositásáról gondos intézetek tétettek, millyenek p. o. a' téli menedékhelyek, mellyek az utasokat és marháikat befogadják. *Kállay.*

Kereszt, Krisztus halálának eszköze, azóta köz tisztelet tárgya, főkép pedig Helena Constantinus annyjától fogva, ki Jerusalemben Krisztus valóságos keresztjét feltalálta, mellyet Heraclius a' Persáktól visszanyervén Jerusalemben felállitatott; innét veszi eredetét a' kereszt felmagasztaltatásának innepe. A' keresztes hadakban a' zarándokok ruhájokra keresztet tüzének. Hajdan keresztpróbák divatoztak (l. Istenitéletek). *Szenczy.*

Keresztállás (Querstand), vagy is a' nem harmoniai keresztállás két hangrészvény hibás előlépését jelenti, mellyben az egyik részvénynek egyik hangja a' másik részvényben (Stimme) mindjárt 's közvetetlenül valamelly chromaticai jegy által változtatva fordul elő. *gy.*

Keresztbulla (Cruzada), Bulla, melly által 3dik Kalixtus 1457 mind azoknak bünbocsánatot hirdet, kik a' hitetlenek ellen harczolni, vagy pénzbeli segedelmet nyujtani készek. *Szenczy.*

Keresztély (II.), Dania királyja, szül. Kopenhágában 1481 's gondatlanul nevelteték. Ifju korában heves természeténél fogva legnagyobb kicsapongásokat követett el. Atyja, János király, ki végre tudósittaték fija magaviseletéről, keményen megbünteté, de hasztalan. Midőn 1507 némelly lázadó mozdulatok elnyomása végett Bergenbe hivatnék, heves szenvedélyre gyult egy Dywecke nevü fiatal hollandi leány iránt, kinek anyja vendégfogadosné volt. Dywecke szeretője lön Keresztélynek, ki neki, 's főkép anyjának, határtalan uralkodást engede maga felett. Ezután mint alkirály Norvegiában maradt, mig nem atyja gyengélkedő egészsége miatt Kopenhágába visszahivaték. Királyi székre lépte után öszvekelt 1515 Izabellával, V Károly testvérével. Erre komoly előterjesztéseket tön VIII Henriknek az Angolok tengeri rablásai miatt, megujitá az egyezéseket a' moszkai nagyherczeggel, 's a' Hansavárosoktól a' kereskedést elvonni igyekezék. Azon reményeket, mellyeket ezen tettei ébresztének alattvalóiban, hamar megsemmisiték ama' borzasztó jelenetek, mellyekre Dywecke halála szolgált okul. Torbern Oxe, a' kopenhagai várkormányzó, rokonai Dywecke megetetésével vádoltattak. Oxe megvallá, hogy ő azt már korábban szerette, 's a' király lenyakaztatá. Ezután még több kivégeztetések ijedelemmel tölték el az egész országot. Keresztély leginkább a' nemességet gyülölé, melly a' királyra rosz szemmel nézett azért, hogy az, a' polgárokat és parasztokat az elnyomatás ellen oltalma alá vevé. 1516 egy pápai követ érkezék éjszakra, bünbocsánatot hirdetni. Keresztély ezt befogadá, reménylvén, hogy hasznát veheti Sveciában, mellynek koronájára vágyott. A' Svédek több pártokra valának oszolva. Trolle Gusztáv, az upsalai érsek, és Stenon Sturenek, a' királyság administratorának halálos ellensége, titkon szövetségre lépe Keresztéllyel; de a' svéd rendek Sturet oltalmokba vévén, Trollet letevék, 's várát lerontották. A' pápaküvet, ki ezen körülmények

közt érkezék Sveciába, megnyeré Sturet, felfedezé előtte Keresztély terveit, 's igazolá a' pápa előtt a' Svédek tettét Trolle ellen. Végre Keresztély 1518 maga ment Stockholmba, hogy az administratorral öszvejöhessen. Biztosítására 6 kezes adaték neki által a' legelső familiákból. Midőn ezen kezesek, kik közt Gustav Wasa is volt, a' dán hajósereghez érkeztek, ugy bánt velek a' hütelen monarcha, mint foglyokkal, 's visszatért Daniába. 1520 tél közepén egy sereggel jelent meg Sveciában. A' Svédek Jan. 19. Bogesundnál megverettek, 's Sture halálos sebet kapott. A' Dánok folytaták győzedelmeket. Trolle az Upsalában öszvegyült országrendeknek (az elölülést elfoglalván) Keresztélyt királynak megesmerni javalá. Nem volt ugyan soknak tetszésére az egyesülés, de kénytelenségből még is csak elfogadák azt. Közönséges bocsánat hirdetteték, mindenki sietett ennek hasznát venni. Csak a' főváros, hova az administrator özvegye vonult, mutata ellentállást. Mihelyt megnyilt a' tenger, egy hajósereggel jelent meg Keresztély, a' magát meg nem adó Stockholm előtt. Aggódva látá a' nyarat lefolyni, hadi és élelem-tára kiürült, katonái zugolodták. Végre elhatározá magában, svéd alkudozókat küldeni a' lakosokhoz. Igéretei és az éhség kieszközlék, mit a' fegyver nem volt képes kieszközleni; megnyittatának neki a' kapuk. Fogadá, hogy fentartja Svédország szabadságát, 's a' multakról elfelejtkezik. Oct. vége felé érkezék Stockholmba, 's a' püspököktől és senatoroktól egy actát kivant, mellyben örökös királynak esmertetnék, 's ezután két nap mulva megkoronáztatá magát Trolle által. Csak külföldieket neveze ki országos lovagoknak, azt nyilványositván, hogy azért nem adja Svédnek ezen méltóságot, mivel a' tartományt fegyverrel foglalá el. A' közönséges szomoruság ellenére is innepeket rendelt, mellyekben meg tudá nyerni a' sokaságot. A' királyi tekintetet Sveciában megerősitni törekedve arra határozá magát, hogy ezen czélt az első familiák kiirtásával érje el. Tanácsadóji csak az eszközök felől nem voltak egy értelemben. Végre Slaghoek, a' király gyóntató atyja, a' Trolle ellenségeire mondott egyházi átkot hozá emlékezetbe, azt adván hozzá, hogy ha a' király, mint fejedelem, elfeledné a' multakat, ő neki, mint a' pápa parancsai teljesítőjének, ki kell irtania az eretnekeket. Trolle ennél fogva eretnekek megbüntetését kiváná, 's a' király egy biztosságot neveze ki, melly előtt a' bevádoltak megjelenni köteleztetének. Ezek közt volt Krisztina is, az administrator özvegye. Midőn ez meghalt férje ártatlanságát megbizonyitani akarva, a' senatus 1517 költ végzetét előmutatná, Keresztély ezt kezeibe keritvén számüzendők lajstromát készite belőle. A' vádoltattak vétkeseknek találtatának 's 94 áldozat esék el hóhér pallosa által a' király szemei előtt. Ezen véres jelenetek egyre ismételtettek, 's Keresztély olly kinyilatkoztatással igazolá tettét, hogy mind ez az ország békéjének fentartására szükséges. Ezután visszatért Daniába. Vérpatakok jelelék utját; őrsereget raka minden városba. Még Daniában is kegyetlenkedék. Ezután Németalföldre mene, V Károlytól segitséget kérni nagybátyja Fridrik holsteini herczeg ellen, kivel vitája volt, és a' Lübeckiek ellen, kik mindig készek voltak a' Svédek pártolására. Kopenhágába visszatérte után egész Svecia fegyverben volt. Slaghoek kegyetlensége közönséges lázadást támaszta. Keresztély visszahivá, 's a' lundi érsekséget adá neki, de nem sokára elevenen égetteté meg, hogy békitse a' pápát, ki a' Stockholmban megöletett püspökök felől tartandó visgálódás végett, követet külde Daniába. Hogy a' pápát egészen megengesztelje, mindent megváltoztata a' törvényben, mi a' Lutheranismusnak, mellyhez ő nagy hajlandóságot mutatott, kedvező volt. Ez alatt elszökék Gustav Vasa fogságából, 's felkelt a' Danok ellen. A' Wadstenában öszvegyült országrendek Keresztélyt svéd korona vesztettnek nyilatkoztaták. A' stockholmi

örsereg a' fizetés hijányossága miatt felzendült. K. egészen neki dühödvén, meghagyá a' dán parancsnokoknak, végeztessenek ki minden zendülőket. Ezen rendszabás sietteté megbukását. Norby még birta Stockholmot, Calmart, és Abot, melly helyek az ország kulcsainak tekintettek, de csak hamar nyugtalanitatott a' Lübeckiektől. Ezek még Dania partjai ellen is tettek próbát. Hogy rajtok bosszut állhasson, alkudozásba ereszkedett K. a' holsteini herczeggel, melly azonban az ő illetlen magaviselete miatt félbe szakasztatott. Ezen közben két törvénykönyvet adata ki, mellyek által egy részről a' papság korlátok közé szorittaték, más részről pedig a' paraszt rend emelteték. Ezen valóban bölcs és emberi rendszabások közé mások is voltak vegyitve, mellyeknek közönséges elégedetlenséget kelle gerjeszteniek. Mindenki zugolódék a' pénz megrosszabitása és az adók elszenvedhetlen terhe miatt. A' jütlandi püspökök és senatorok tudósitatván a' nemesség gondolkozása felől, elsők készitének tervet a' király ellen felkelésre. 1522 feloldozák magokat alattvalói esküjök alól, Keresztélyt jogai vesztettnek hirdeték, 's a' koronával Fridriket, a' holsteini herczeget, megkinálák. A' király, ki már gyanakodi kezde, Seelandba, Kallundborgba hivá öszve a' jüttlandi nemességet; mivel pedig senki sem jelent meg, 1523 Jütlandban Arhuust rendelé gyülőhelynek, a' hol maga is megjelent. Oda érkezése sietteté az öszveesküdtek terve kivetelét. Ezek Niborgba gyülekezvén, két oklevelet készitének, 's egyikben a' királyt letevék, a' másikban pedig Fridriket felszóliták, hogy foglalná el a' királyi széket. Már közel volt a' polgári háboru a' kiütéshez, midőn K. önmaga felhagya ügyével. 1523 eltávozék Daniából, magával vivén a' királynét, gyermekeit, drágaságait 's az ország levéltárát. Egy szélvész elszélesztvén hajóját, őt a' norvegiai partra veté ki, a' honnét csak a' legnagyobb veszedelmek után juta el Veerebe, Seelandra. V Károly megelégedék azzal, hogy mind Fridriket, mint a' jütlandi nemességet, és Lübeck városát eltiltá, Keresztély ellen valamit próbálni. Ez az alatt szárazföldi és tengeri sereget gyüjtvén, 1531 Norvegiában Opslo-nál partra szált. Hanem csapatjai ujra megverettek. A' dán és hansavárosi hajóseregtől tulajdon táborában megtámadtatván, a' városba vonult; hajóji láng prédája lettek. Minden segédforrástól megfosztatva, egyezési alkudozásba ereszkedék a' dán tábornokokkal, kik végre biztos kiséretet adának neki, hogy egy dán hadi hajón Kopenhágába mehessen Fridrikkel személyesen értekezni. 1532 Jul. érkezék Kopenhágába, de Fridrik nem fogadá el a' kötött egyezést, 's a' senatus Keresztélyt befogatni rendelé. Ennél fogva Alsenszigetre Sonderburg várába viteték. Itt 12 évet tölte egy beialazott ajtaju törpe toronyban, 's utóbb csak egy agg katona lévén társa. Minden elhagyá őt. Midőn 1543 III Keresztély lépe a' thronra, V Károllyal kötött egyezségnél fogva enyhitett sorsa. 1546 olta Kallundborgban élt a' számára rendelt évpénzből. 1559 Jan. 24 halt meg. Luther vallását követő nője Krisztina állhatosan osztozkodék szerencsétlenségében egészen haláláig (1526). Három gyermeke volt: János, ki 13 éves korában 1532 Regensburgban halt meg; Dorottya, kivel Fridrik a' pfalzi választófej., és Krisztina, kivel Sforza Ferencz, mailandi herczeg, 's utóbb Ferencz, lotharingiai herczeg lépe házasságra. *r.*

KERESZTÉLY (VII.) Dánia királyja, V Fridrik királynak angliai Louisával nemzet fija, szül. 1749. Jan. 29. 1766 Jan. 13. felváltá atyját, gyan azon évben öszvekelt III György angol király hugával Karolina Mathildével. 1767—69 Német, Holland, Angol és Franczia országokat beutazván meglátogatá a' legjelesebb tudósokat, az academiakat és tudós társaságokat, Cambridgeben a' törvények doctora lön, 's mindenütt egy jószivü és mivelt fejedelem hirét hagyá maga után. Eleinte gróf Bernstorff, ki teljes bizodalmát birá V Fridriknek, igaz-

gatá az ügyeket, de 1770 Struensee (l. e.) a' király orvosa, határtalan hatalmot nyervén felette, és a' fiatal vigyázatlan királynét is részére hóditván, elnyomá Bernstorfot, 's maga foglalá el annak helyét. Az ujitások, mellyeket ezen uj minister kezde, gyülölséget támasztának a' nemességben, a' katonaság közt pedig megelégedetlenséget. Az uralkodni vágyó özvegy királynë (braunschweigi Julia Mária, Keresztély mostoha anyja) mind eddig hasztalan igyekezett, Keresztélyt nejével öszveháboritni, hogy igy az ügyek igazgatásához juthasson. Most egynehány elégedetlennel egyesülvén, ezeknek és fiának, Fridrik örökös herczegnek (VII Keresztély féltestvérének) társaságában sikerült neki 1772 Jan. 16. a' sokáig vonakodó királyt olly szin alatt, mintha a' királyné és Struensee ő vele egy lemondó levelet akarnának aláiratni, befogató parancs kiadására birni, a' királyné és Struensee ellen. Ezolta a' kormányt Julia, az özvegy királyné és fia Fridrik vivék. A' király, ki egy nyavalyában megtébolyodott, csak név szerint uralkodott. 1784 Apr. 14. a' mostani király vevé által a' kormányt mint együttországló (L. VI Fridrik). VII Keresztély 1807, mielőtt a' fővárost az Angolok bevették volna, Rendsburgba Holsteinba viteték, a' hol Mart. 13. 1808 meghalt. A' királyné, Karolina (l. e.), miután Kronburg várába vitetett, törvényesen hallgattatott ki Struenseevel volt öszveköttetése felől. Később Cellebe vonult, hol 1775 meghalt. Keresztélynek csak két gyermeke volt, a' mostani király, VI Fridrik, és Augusta herczegné, az 1814 meghalt holstein-augustenburgi herczeg hitvese. *B.*

Keresztények vagy Kereszténység nevezete alatt azon része értetik az emberiségnek, melly megkereszteltetvén, a' Krisztus által tanitott hitben neveltetik fel, habár ez némelly vallásos véleményekre vagy sz. irásbeli magyarázatokra nézve különböző is.— Jerusálemben támadt az első keresztény közönség, nem sokára Jézus halála után, de a' Keresztény nevet (melly tulajdonképen a' Krisztus ellenségeinél csufnév volt) csak 64 körül vevék fel az Antiochiaiak és Syriaiak. Az apostolok fáradhatlan tanitásai következésében már az I században állották fel keresztény gyülekezetek az egész romai birodalomban, Palästinában, Kisásiában, Görögországban, a' Középtenger szigetein, Olaszországban és Afrika éjszaki partjain. Egyszerün, 's szorongatott állapotjokhoz alkatmazva, különböző viszontagságok nyomasztó sulya alatt (l. Keresztények üldöztetése) folytaták egyházi életeket. Az egység után törekedés és az egyházi alkotmány számtalan surlódást okozott a' másképgondolkozókkal, hamis tanitókkal és hitetlenekkel, miből azon elhatalmazó papi uralkodás eredt, mellynek a' keresztényekre nézve olly terhesen lenyomó példáját adá a' később veszedelmébe hányatlott zsidó nép. Mineknténa a' 4 században nagy Constantin által a' keresztények elsőben türetést, azután pedig szinte elsőséget nyertek a' romai birodalomban: a' püspökök egyházbeli törvényhozói hatalmokat az első közönséges egyházi gyülésben (l. Nicaea) 325 hitfejezetek megállapitásával tünteték ki, mellyeknek minden igaz keresztényeket kötelezniek kellett. Erre alapiták a' későbbi conciliumok az ő végzéseiket, 's az igazhitüek vallásos észfogatait. Lassanként nyugoti 's éjszaki Europa német nemzetei is elfogadák a' Gothok után, a' már fényeskedéssel és külső czeremoniákkal elözönlött keresztény vallást, (l. Képdulók) melly ezeknek megtérése által kipótolva látá azon hijányt, mellyet keleten, Ásiában és Afrikában a' Saracenusok miatt kapott. A' 10 századtól fogva a' 12ig ismét nevekedett a' keresztények száma a' szláv és skandinavi népek által; noha ezek jobban mint nem, csak a' virágzóbb állapotra jutó görög egyház tagjait szaporitották. De a' keresztes vitézek, kiket részint vallási buzgóság, részint nyereség- és kalandozási vágy lelkesitettek (1096—1150) a' sz. sir elfoglalása-

ra: nem a' görög császár, hanem a' pápa részére hóditották meg a' a' jerusalemi királyságot. De innnét az egyház fejeinek ellenére a' keresztes vitézekkel együtt sok régi babonáskodás tért vissza a' nyugoti kereszténység közé, 's egyszersmind Abélard és bresciai Arnold (l. e.) bölcselkedési birálgatásai által szabadabb gondolkozásmód kezde elterjedni. Ezzel együtt vallásbeli kisebb felekezetek támadtak, mellyeket ugyan a' fő egyházi és világi hatalmak tüzzel 's vassal igyekezének kiirtani (l. Sz. Hivatal), de a' mellyeket gyökerestől kiszaggatni annál kevesebbé lehetett, minthogy az akkori vallásos tanitásnak a' sz. irással sokban való ellenkezése nem titkoltathatott el eléggé, 's mivel magok az egyházi rendek is viszálkodásban voltak egymással 's különkülön uralkodásra vágytak. (l. Templariusok, Franciscanusok). Igy hintettek el a' vallásbeli szakadozások magvai, mellyeknek csak az 1414—18 konstanzi gyülés vethete véget (Vö. Schisma). Azonban Wiclef (l. e.) tanitásai valamint később *Husséi* is mélyen hatottak az elmékre 's különösen ezen utolsónak megégettetése, fellobbantá a' pártoskodás szikráját követőinek lelkében, kik (1431—43) a' baseli egyházi gyülést némelly szabadságbeli kivánatak megadására kinszeritették. Mint nevekedett ezentul mind inkább a' vallástisztitási ohajtás, 's mint fejlődött ki a' gátolni kivánt ujulás: ezekről l. a' Reformatio czikkelyt. — A' mai kereszténység elvalahára levetkezni látszik azon bizodalmatlanságot és idegenkedést, melly még a' mult század gyermekeinek lelkén is setéten borongott, 's gyakran véres áldozat gyanánt szakasztá el egymástól a' rokon sziveket. Derülni kezd az elmei felvilágosodottság fényes nappala, mellyen a' keresztény vallás felekezeteinek tagjai nem csak egymást, hanem még a' nemkeresztényeket is — mint embereket — rokonaik gyanánt fogják tekinteni, 's őket felebaráti szeretettel igyekezendnek boldogitani.

Keresztények üldöztetése. Ez következése volt azon aggódásoknak, mellyeket a' minden előbbi isteni tisztelettel ellenkező keresztény hit, a' zsidók és pogányok lelkében okozott. Palaestinában ugyan nem lettek a' keresztények általános üldözés tárgyai, mivel minden erre ingerlő okot gondosan kikerültek: de azért egyesek, különösen a' jerusalemi közönség elöljárói, mint p. o. István, az idősb és ifjabb Jakab apostol 'sat. még is áldozatai levének a' vak buzgólkodásnak 's irigykedésnek. Az első tetemesebb üldözésre Roma városának felgyujtása adott okot, mellyet Nero császár a' keresztényekre háritott. Ekkor (64) ölettek meg Péter és Pál apostolok is. A' második üldözés Domitianus országlást féltése által okoztatott 95; ki leginkább Kisásiában sokakat kivégeztetett. Harmadik gyanánt tekintethetik Trajanusnak azon végzése, melly a' keresztények egyesüléseit 's alattomos összejöveteleit tilalmazá, 's soknak halálát vonta maga után (106). Ettől fogva türhető nyugalom uralkodott szinte 160-ig, midőn Kisásiában a' pórnép uj kegyetlenkedéseket követettt el a' keresztény hitvallásuakon. (Negyedik üldözés). Septimius Severus alatt borzasztó vérengzések keletkeztek a' nevekedő kereszténységet elnyomni igyekezett pogányok megtámadásai miatt, 's minekutána a' császár a' keresztény hit felvételét keményen megtiltá (202) rémitő kinzások által kénytelenittettek számosan a' már felvettről is lemondani. Ezen ötödik üldözés után, Caracalla, Macrin és Heliogabalus uralkodása alatt ismét békeségben éltek, sőt Alexander Severus alatt némelly elsőségekkel is felruháztattak a' keresztények, mignem Maximinus császárnak azon korlátozása következett, melly a' hatodik üldözésnek nevezteték, 's melly jobban csak a' ker. tudósokat és egyháziakat illeté mintsem a' közönséget. Decius azonban a' keresztények általános üldöztetésével (hetedik) kezdé uralkodását 249 's azokat végkép ki akará irtani.

Valerianus nagyobbrészint csak egyháziakat hurczoltatott halálra; (nyolczadik üld.) Aurelianus kiirtó parancsának végrehajtatását (kilenczedik üld.) meggátolá annak erőszakos halála. De annál keményebb volt a' tizedik üldözés, mellyet Diocletianus az ő uralkodó társának Saleriusnak, 's más egyéb a' kereszténység ellenségeinek ösztönözéséből inditott 303. Az egész romai birodalomban lerontattak az ő egyházaik, szent könyveik elszedettek és megégettettek, személyeken pedig minden kigondolható kegyetlenkedések elkövetettek, hogy általok hitek megváltoztatására kinszerittessenek. Minthogy pedig ezen felül azzal is vádoltatott a' kereszténység, hogy közönséges lázadást forral, 's hogy ő gyujtatá fel a' nicomediai királyi palotát: ezerek hurczoltatának a' legkinosb halálra 's minden romai tartományban folytattattak az öldöklések szinte 310 évig, Ekkor kezdett a' kereszténység napja derülni. Nagy Constantin 312 és 313 teljes szabadságot engedett a' kereszténységnek 's egyházaikat és javaikat is visszaadván, maga is elfogadá azoknak tanitásait, 's országos vallássá emelé a' romai birodalomban. Ezóta csak idegen országokban, mint p. o. Persiában (343, 414 és 437) 's a' Vandalok afrikai birtokaiban szenvedtek nyomorgatásokat, mellyek keleten az Islam vallás terjedésével mindig sulyosabbak lettek. De mind ezek türhetők voltak azon engesztelhetlen gyülölségnek borzasztó kinzásaihoz képest, mellyeket a' középkorban a' kereszténység a' kereszténységen, különösen pedig az inquisitioi törvényszékek a' különvált hitvallásuakon elkövettek. — Nagyobb részint mindenütt megszüntek ugyan már a' nyilvános üldözések; de mind e' mellett csak akkor innepelhetendi meg a' keresztény világ az ész diadalmának arany napját, midőn még a' viszálkodásnak csirázó gyökerei is ki lesznek gyomlálya a' külön gondolkozásuak szivéből.

KERESZTES HADAK, a' nyugoti keresztény népektől 11 század elejétől 13. század végéig, Palaestina elfoglalása végett viselt háboruk. Keresztes hadaknak azért neveztettek, mivel minden, ezen szent ütközetekre menő harczoló a' kereszt jelét viselé. Már régen hadi állapotban voltak a' keresztény és mohammedánus népek, nem csak Ásiában, hanem Európában is, hol a' Mohammed hitü Maurusok vagy Szerecsenek a' pyrenaei félszigeten erős lábra kaptak, 's a' kereszténység az islamismus által igen szoritatott. Mélyen fájlalták nyugot kegyes népei, hogy a' szent földet, hol hitek alapitója élt, a' világ boldogságáért szenvedett, hol a' megváltó sirja még fenállt, mellyhez kegyes zarándokok vándorlottak, hitetlenek hatalmában kelle tudniok. A' keletről visszatérő zarándokok nem irhaták le eléggé azon veszélyeket, mellyeknek a' kegyes bucsujáró ki van téve; kivált a' fatimiticus Hakem kalifa, mint valami Nero festetett le, ki kereszténynasszony fija lévén, azon gyanut, hogy ő maga is titkos keresztény, a' kereszténység vérében akará lemosni. Ehez járula még azon hadakozó indulat is, melly a' közép korban a' frank-német népeket lelkesité, és az a' haszon, mellyet minden rangu 's viszonyu emberek igérének magoknak ezen háborukból. A' pápa ugy nézé ezen háborut, mint eszközt a' kereszténység terjesztésére a' hitetlenek között, 's egész nemzetek megtérítésére; a' fejedelmek győzelmet 's hatalmok nagyobbodását reménylék; a' népek dicső kalandokat várának véghez vinni; 's az Europa csaknem minden tájain elszegényült földmivelő örömest ment azon országba, melly paradicsomnak tartatott. A' szent háboruban résztvevőknek a' leghathatósabb áldások igértetének. A' föld legszentebb helyeire lépés reményjének mindes kegyes szivre hathatósan kelle munkálódnia, 's a' menny örömeire való bizonyos kilátásban elveszté a' halál ijesztőségét. Ezen okokból kell a' keresztes hadakat, 's a' népek készségét illy tettekre magyarázni. Az első keresztes hadra Amiens

Péter vagy remete Péter adott okot, ki 1093 más bucsusokkal Jerusalembe utazott. Visszajövetele után II Orbán pápához ment, előterjeszté a' kereszténynek szomoru állapotját keleten, 's a' jerusalemi patriarchának egy irását adá által, mellyben ez a' nyugoti népeket esedezve kéré, segitsenek nyomatott testvéreiken. A' pápa megnyitá 1095 Piacenzában a' nagy sokaság miatt szabad ég alatt tartatott egyházi gyülést, Alexius görög császár követeinek előterjeszteté a' kereszténység szomoru helyzetét, és sokakat azon igéretre bira, hogy segitséget viendenek keletre, nyomatott testvéreiknek. Még nagyobb volt a' felgerjedés 1096, a' clermonti egyházi gyülésen, hol minden nemzetnek küldöttjei jelen voltak. Mert annyira feltüzelé Orbán az egész gyülekezetet, hogy ez, miután a' pápa a' keleti keresztények nyomoruságát előterjesztette volna, egy akarattal felkiálta: az isten akarja! Még azon esztendőben számtalan csapatok indultak meg különbféle utakon. Ez volt az első keresztes had. De sokan ezen csoportok közül, minden hadi fenyiték hijával lévén, azon tartományokban, mellyeken keresztül mentek, elszéljesztetének, még minekelőtte Konstantinápolyt, melly közönséges öszvegyülés helyéül rendeltetett, elérheték. Vezettek azután egy jól elrendelt, válogatott 80,000 főből álló sereget Bouillon Gottfried, alsólotharingiai herczeg, Hugo, a' franciaországi király Filep testvére, Balduin, Gottfried testvére, flanderni Robert, toulousei Raimund, Boemund, apuliai Tancred 's más vitézek. Ezen sereggel mentek a' tapasztalt vezérek Német- és Magyarországon keresztül, a' gallipolisi tengerszorulaton álteveztek, 1097 elfoglalák Nicaeát, 1098 Antiochiát és Edessát, 's végre 1099 magát Jerusalemet. Bouillon Gottfried Jerusalem királyjának nevezteték, de meghalt már 1100. Jerusalem elfoglalásának hire ujra feltüzelé a' sziveket; 1102ben 260,000 főből álló sereg indult meg Európából, de a' melly részint az uton, részint az ikoniai szultán fegyvere által elveszett. A' Genuaiak 's más hajókázó népek tengeri hadjárást is kezdének. Második nagy 's rendesen vezérelt keresztes hadat okoza Edessa elvesztése, mellyet a' Sarácenok 1142 vettek be. Ezen veszteség hire nagy ijedtséget gerjeszte Európában, 's féltek, hogy a' többi birtokok, 's maga Jerusalem is ismét el fognának vesztetni. III Eugen pápa tehát szent Clairvaux Bernhardtól segitetve, meginté III Konrád császárt, 's Francziaország királyját VII Lajost, a' kereszt felvételére. Mind a' két fejedelem 1147 nagy számu sereggel indula meg, de szerencsétlen következéssel, mert Jerusalem királyságát gyengébb állapotban kelle elhagyniok, sem mint találák. Midőn Saladin szultán 1187 a' keresztényektől Jerusalemet ismét elfoglalta, ujra fellobbant a' lelkesedés Európában, 's az europai három fő birodalmak uralkodói, I Fridrik császár, Filep Auguszt Francziaország királyja, 's I Richard Anglia királyja, elhatározák személyesen vezérelni seregeiket a' hitetlenek ellen (1189). Ez volt a' harmadik keresztes had. Fridrik tettei nem voltak szerencsés következésüek; Francziaország és Anglia királyjainak pedig sikerült Acre vagy Ptolemais elfoglalása, melly a' keresztes hadak tökéletes végeztéig bástyája maradt a' kereszténynek keleten. A' negyedik keresztes hadat II András Magyarország királyja vezérlé vizen. A' német hősnek, II Fridriknek, ki 1228 a' pápától ifjuságában tett igérete következésében ötödik keresztes hadra kinszeritteték, sikerüle Jerusalemet ismét elfoglalni, noha a' tartomány huzamos birását nem eszközölheté. Azon hősök sorát, kik a' keresztes hadakat vezérlék, szent Lajos, Francziaország királyja, dicsőségesen zárja be, (hatodik keresztes had 1248-tól) noha a' sors, okosan elrendelt 's vitézséggel ki vitt tervét megsemmisitette. Még az alatt, hogy Lajos Egyiptomban késett (mert Egyiptomban, Palaestina akkori uralkodója lakhelyén,

akará a' szent földet elfoglalni) egy zendülés ütött itt ki, melly a' szent föld birtokára nézve elválasztó volt. Saladin háza megbukott, 's a' Mamelukok és szultánok uralkodása állott fel. Ezek hóditók levének, 's a' kereszténynek birtokait Palaestinában tevék czéljokul. Tripolis, Tyrus, Berytus lassanként az ő kezekre kerültek, 's Acreval vagy Ptolemaissal 1291 elveszett utolsó bástyája és utolsó maradványa a' keresztény birodalomnak Asia száraz földjén. — Ezen hadak által Europa népei közt szorosabb öszveköttetés eszközöltetett, a' polgári rend emelkedése előkészitetett, részint mivel a' nemesség elszegényedett, részint minthogy Europában kereskedési közösülés alapittatott, 's ennél fogva a' városok nagy gazdagságokat szereztek; továbbá az emberi lélek látköre megnagyobbitatott, 's számos uj esmeretek 's mesterségek hozattak be Europába. Az europai világnak jelen állapotja nagyobb részint ezen hadak közvetőleges következése. L. *Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten*" Wilken Fridriktől (Leipzig 1807-19, 3 rész; a' 4-dik 1188—95 évig, 1826 jelent meg); 's Haken „*Gemälde der Kreuzzüge*" (Oderai Frankfurt 1808).

KERESZTES URAK, keresztviselők, eredetiképen kórházi szolgálatra szerzett, később klastromi életre áltment rendes karurak szerzete, melly fekete ruhán lévő veres kereszttel különbözteti meg magát. A' keresztes urak még most is nagy jószágoknak birtokosai Csehországban, 's többnyire egyházi 's tanitói hivatalokat viselnek a' prágai egyetemnél. Szóról szóra, keresztviselő alatt olly embert értünk, kit nehéz szenvedések sujtanak, jámbor türőt, Krisztus szenvedését érintve, ki a' többek közt kinszeritetett azon keresztet, mellyen meg kelle halnia, a' vesztőhelyre vinni. *r.*

KERESTSÉG. A' régieknél szokásban lévő lustratiokat, mellyek a' test tisztaságára czéloztak, Moses religioi szertartássá változtatá, Krisztus rendelése szerint pedig a' keresztség az uj törvény első szentsége. Hajdan rendszerint az egész test háromszori feresztésével adatott fel, noha némelly esetekben a' vizzeli hintés, vagy leöntés is elégségesnek tartatott. A' diák egyház mai szertartása szerint csak a' fő öntetik le, 's pedig már a' kisdedeknél, noha hajdan, a' szükség esetén kivül, a' keresztelendők (catechumeni) a' szentség felvétele előtt a' kereszt. tudományban oktattattak. — A' vizkeresztséget a' szükség esetében kipótolhatja annak forró kivánsága (B. flaminis), vagy a' martyromság (B sanguinis). — Noha pedig egy a' keresztség, azonban a' külső szertartásokra nézve különböznek a' keresztény felekezetek annak kiszolgáltatásában, de az atya, fiu, és sz. lélek Istennek megnevezése mivoltinak esmertetik. Ha a' keresztelendő élete veszedelemben van, kiki, ha az anyaszentegyház szándéka szerint cselekszik, hathatósan keresztelhet; különben ez az egyházi személyek tisztjéhez tartozik. *Szenczy.*

KERESZTSÉGISMÉTLŐK (Anabaptisták), egy keresztény társaság, melly Münzer és Carolostadius vezérlése alatt alapitatott; 's kik ebbe felvétettek, ha bár meg voltak is keresztelve, ujra ismét megkeresztteltettek. Ezen társaságot utóbb Menno helyreállitá, 's ettől vevék nevezeteket a' Mennoniták.

KERESZTURI Pál, végezvén itthon oskolai pályáját, meglátogatá a' külföld tudományos intézeteit, honnan visszatérvén Bethlen Gábor fejedelem által Gyulafejérvárott tanitóvá tetették. Majd a' Rákóczyaknak lön udvari papja 's nehány főszületésü ifjunak nevelője. Hitsorsosi által mind tudományosságáért, mind emberszeretetéért 's jámborságáért felette nagyon tiszteltetett 's szerettetett. Meghalt 1655. Anyanyelvünkön irott vallásos tárgyu munkái e' következők: 1) „Csecsemő keresztyén"; 2) Felserdült keresztyén;" 3) „Lelki legeltetés;" 4) „Egyenes ösvény" 5)

„Menyei Társalkodás“ és 6) „Egyházi beszéd a' keresztségről“ mellyet Gyulafejérvárott Rakóczy Ferencznek, Rákóczy György fiának megkereszteltetése alkalmával tartott 1645 Apr. 2. (N. Várad. 1645, 4. r.)

Kerguelen Tremarec (Ives Joseph de), franczia tengeri bajnok, szül. Quimperben Bretagneben 1745. 1767 és 1768 az islandi tengerparton egy halászgyarmat megtelepitésére 's védésére használtatott. 1771 Praslin herczeg és de Boynes ur ministeriuma alatt, Isle de Franceba ment, a' Grenier lovag javalta indiai rövidebb utat megvisgálni, és a' Gonneville feltalálta déli tartományt szemügyre venni. Miután a' Maldive szigeteket meglátogatta volna, körülevezvén Ceylont visszatért Isle de Franceba. Jan. 16. 1772 ismét tengerre szált és Febr. 12. a' 49 fok alatt, egy uj tartományt fedezett fel, mellynek a' franczia király nevében birtokába lépe. 1776 Cook harmadik tengeri utja alkalmával egy hátra hagyott palaczkot talált, bizonyságul, hogy az már előbb Kerguelen által Franczia-ország részére elfoglaltatott, 's ugyan azért a' Madagascartól keletre fekvő szigetet Kerguelen földjének nevezé. Visszatérte után ismét felfedezésre küldetett ki. Midőn 1774 Brestbe visszaért, egyik tisztje bevádolá több bajtársaival, kiknek K. elejekbe tétetett. K. befogatván vétkesnek találtatott, mivel hadi hajójára eladó portékákat engede rakatni, ámbár ő csak némelly alsóbb tisztviselőknek engedé meg saját pénzekért portékát elvihetni egy hadi hajón, sőt a' kevesbé tehetőseket még pénzzel is segitette. Üldöztetésének oka egyedül az a' közönséges irigység volt, mellyel a' kir. hajóseregben és a' tengeri oskolákban neveltetett franczia tengeri tisztek azok ellen viseltettek, kik kereskedő hajókon szerezvén gyakorlati esmereteket, a' kir. tengeri szolgálatba tiszti ranggal léptek által. A' revolutio idején a' Terroristák is tartottak ezen ferfiutól, ugyan azért be is fogaták, de ismét szabadon bocsáták. A' franczia tengeri háboruk történeteit irá le, 's előterjeszté a' franczia tengeri hatalom enyésztének okát, valamint az eszközöket is annak helyreállitására, és ezen értekezését az 1778ki-franczia-angol tengeri háboru történetei elébe iktatá. Leirá ezen kivül éjszaktengeri utazását, 's egy mást, mellyet China, Déltenger és Indiába vezető uj ut felfedezése végett tett 1771—73. Meghalt 1794. 54.

Kéri (Ipolykéri) János, a' 17 század első felében született. A' sz. Ferencz rendjén lévő szerzetesek közé lépvén, mint tanitó, az ifjuság és haza javára szentelé élete nagy részét. Latin nyelven irt bölcselkedési munkáin kivül a' vallásos tárgyak felett emlitést érdemel ezen történetirási dolgozása: „*Ferocia Martis Turcici.*“ Tudományos érdemei által szerzetének fejévé lön 1669; hat év mulva pedig a' syrmiumi, azután csanádi, később pedig váczi püspökségre emeltetett; ezután nehány év mulva Nagyszombatban mult ki 1685.

Kéry (Borgias) Ferencz, Zemplénvármegyében született, 's a' Jesuitarendbe állván sok ideig tanitói hivatalt viselt. Ettől üresen maradt idejét nagyitó csők készitésére, a' mihez igen jelesen értett, és tudományos dolgozásokra fordità, mellyeknek szüleményei e' következő munkák lőnek: 1) „*Imperatores orientis compendio exhibiti, e compluribus, Graecis praecipue scriptoribus, a Constantino magno ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcas Constantinopolim*“ (Nagyszombat 1744; félr.); 2) Az elsőnek folytatása, Konstantinápol bevételétől fogva a' török császárok alatti történetek. kel 1749-ig. 3) „*Dissertationes tres physicae.* a) *De corpore generatim, deque opposito eidem vacuo.* b) *De motu corporum.* c) *De causis motuum in corporibus.*“ (Réztábl. Nagyszomb. 1752—54).

Ezen valódi tudós férjfiu Budán végezé tudományokban leélt napjait, 1759-ben. 54.

KERMES, apró bogárnem, orra melyhüvelyes, 3 behajlott sertével, csápjai hengeridomuak, derekánál hosszabbak; szárnya 4, lehajlott, dereka pupos, lábai ugrók. Mikor terhes, fákra ül és megtelepedik. A' magzatok a' paizs hátulsó hasadékán bujnak elő, míg azonban az anya meghal. 40-nél több faja közt 3 vagy 4 igen nevezetes az ő szinéért. Némelly tölgyfajokon a' legbecsesebb találtatik. Valenciában ekkép gyüjtetik össze. Martiusban ezen bogár, még alig akkora mint egy köles szem, felmász a' tölgyekre, hol megtelepedik, 's nő, és finom gyapju által fedetik. Idoma tojásdad, 's hol a' gyapju hibázik, néhány aranypont csillámlik ált. Aprilisban borsó nagyságura nőtt a' kermes, gyapju fedezője porrá változott. Ellenben egy tojástartó héj vetetik észre. Május végével egymás mellett fekvő vérpiros tojások láttatnak a' héjban. Most meghal az anya és a' kermes begyüjtetik. Jó években 20,000 tojás is van egy illy héjban. Tovább várakozván Juliusban a' nagyitó üveg segedelmével láthatni, mint bujnak ki e' tojásokból aranysárga bogarak, hat lábbal, két tapintszaruval és villa idomu farkkal. Ezek a' himek, a' nők száma nem nagy köztök. A' szegény 's el kevessé foglalt személyeknek igen jutalmas foglalatosság a' kermes gyüjtés, kik hosszura nevelt körmeikkel vakarják le a' tojásfészkeket. Legjobb idő hozzá a' még harmatos reggel. Hol sok kermes van, egy szedő naponként 2—3 fontot gyüjthet. A' vevők vászonra teritik ki, melly eczettel van meglocsolva, hogy a' tojásokban megölessenek a' bogarak. Megszáritatván, megszitáltatván, bőrerszényekbe 's ezek viszont vászonerszényekbe tétetnek. Afrikába különösen sok vitetik ki. A' kermesnél, mint a' kosenillánál, nagyon felmagasztaltatik a' szin, ha a' festéskor kali tetetik hozzá. — Az ásvány-kermes gyulókénezett veres dárdacs, melly barna veres (kermes) szinü, puha tapintásu, gyenge szagu és izü por. Vizben és borszeszben fel nem olvad, csipős lugban tökélyetlenül, kénkális lugban teljesen felolvad. Sósavban felolvad a' dárdacs, kénzett gyulógázt fejt ki, és kevés kénkövet hagy hátra, melly hihetőleg a' kénzett gyuló feloldatásából származik. —*j*—*a*.

KERÜLET név alatt itt olly földdarab (lakvidék) értetik, mellynek több mezővárosaiban 's helységeiben különös tisztikarral 's jogokkal biró emberek laknak. Némelly illyen kerületeknek lakosai egyenként véve, másokéi pedig csak összesen élnek nemesi szabadságokkal. Azon kerületek, mellyeknek lakosai fejenként nemesek, e' következők: Turó-mező, mellynek saját tisztviselősége és gyüléset vannak; és a' Kővári kerület, melly most Erdélyhez van csatolva. — Olly kerületek, mellyeknek lakosai együtt véve élnek nemesi jogokkal, ezek: a' Jászság és Kunság (l. KUNOK és JÁSZOK). De vannak végre némelly kerületek, mellyek lakosai sem összesen sem egyenként nem birnak nemesi szabadságokkal. Ezek közé számláltatnak: 1) a' szepességi 16. KORONAVÁROSOK (l. e.) 2) a' tiszáninneni KORONA-KERÜLET (l. e.) és 3) a' hegyalljai-kerületek, mellyeknek lakosai a' szőlők és telkek iránt egyedül a' helybeli tisztviselőség előtt tehetnek erőslétü (validum) örökbevallást; ugyan az előtt indittatnak pereik is, mellyek csupán csak az urszékhez (és nem tovább) vitetnek felebb.

KERÜLETI TÁBLÁK, hazánk harmad rendü itélőszékei, mellyeknek mindenike, az elölülővel és hites jegyzővel együtt, legalább is hat tagból all, majdnem szinte annyi számfeletti és tiszteletbeli táblabirákkal lévén egyszersmind ellátva. Minden kerületnek van egy illy itélőszéke, névszerint a' dunáninneninek Nagyszombatban, a' dunántulinak Kőszegen, a' tiszáninneninek Eperjesen és a' tiszántulinak Debreczenben. A' hozzájok tartozandó vármegyék az 1723 V. 31 és

az 1751 V. 22. törv. czikkelyében, egyenként előszámláltatnak. Ezek csupán csak első folyamodási itélőszékek, 's a' teljesitési perek (implementales) valamint szinte az iktatás tisztasága alapjából származandók is, egyedül ő előttek indittathatnak. Itélethozásnál legalább is három tagnak kell jelen lenni. Az itt kezdett perek a' királyi táblára vitetnek feljebb. A' végrehajtást egy kiküldött táblabiró eszközli. —*no*—

Keskenyut, ösvény, nehány vagy csak egy lábnyi szélességü köz, melly a' sánczokuál a' melyvéd és árok között hagyatik a' végre, hogy a' melyvédről le görgedező földhantot vagy csoportokat felfogja, 's az árokba leomlani ne engedje. Az ösvény többnyire meg van rakva vészkarókkal; mert ellenkező esetben, 's hogyha a' melyvéd olly alacsony, hogy az ostromló hegyettek elláthat: az ösvény több kárt okoz mint hasznot, mivel az ostromló, ha egyszer magát oda bele vette, fegyverét a' melyvédre teheti, 's a' sánczba belövöldözhet. Erősségekben az ösvény rendszerint tüskebokrokkal ültetik be, mi által ott az ostromló ellenség feltartóztatik. 54.

Keszthely, diszes mezőváros Zalavármegye szántói járásában, a' bő halu Balaton nyugotéjszaki partján. Országos, sőt külföldre is elhatott, de már megcsökkent hirét, elhunyt tulajdonosának, az igaz Magyar által mindenkor hálaérzéssel emlitendő nagy férjfiunak, Festetics Györgynek köszöné, ki itt jeles gazdasági oskolát (Georgicon, gazdas-intézet) állita fel. Ebből a' földmivelés minden ágaiban jártas ifjak léptek az életbe, tudományok 's példaadások által az egész magyar gazdaságra fényt deritendők. De lehunyt ama' nagy csillag hazánk egéről, és árva intézetére nehéz homály borult. A' mezőváros némelly csinos épületekkel, közép és polgári, rajzoló, muzsika és leányoskolával 's a' Georgiconhoz ragasztott füvész és gyümölcsös nagy kerttel dicsekedhetik. Nevezést érdemel még azon meleg ferdő, melly a' Héviz folyó mellett, a' napnyugoti völgyben tetsző épületekkel 's szép fekvéssel kérkedik, és a' közeletében helyezett márvány és bazalt kőbánya. Lakosai, kiknek száma mintegy 6930-ra megy, Magyarok és Zsidók. Ezek kereskedéssel, amazok szőlőmiveléssel, halászattal és kézmivekkel foglalatoskodnak. 54.

Kétárnyékuak-nak a' forró égöv lakosai neveztetnek, kiknek árnyéka, minthogy a' nap az ő tetőpontjokon megy keresztül, majd éjszak, majd pedig délfelé esik. 54.

Kételkedés, azon állapotja a' léleknek, mellyben az ételenies okok valamelly dolognak igazsága mellett és ellen sulyegyent tartanak. Ez a' bizonytalanság állapotja okos, mikor annak alapja a' dologban van, midőn t. i. a' bizonyitó okoknak, vagy magának a' dolognak helyességét az ember által nem látja. Minthogy az esmeretnek alsóbb lépcsőjiről a' felsőbbekre való áltmenetelnél a' véleménynek ingadoznia kell, mig előbbi álláspontjával felhagyván egy uj álláspotra verekedett: azért ez az állapot kerülhetetlen arra nézve, ki jámborul fürkészi az igazságot, de azonban hamar elmuló, mivel az ő törekedése őt bizonyosságra vagy hitre vezérli. Kételkedésben megátalkodni restséget vagy hitetlenséget árul el; amazt, a' hol további visgálat által uj világot és erősb meggyőződést nyerhetni; emezt, midőn azon határok, hol az emberi tudásvágy törekedésének minden irányaiban végre meg kell állapodnia, olly véghatározásokra utalnak, mellyek mellett a' vallásos hit magát megnyugtatja. A' vallásbeli dolgokban való kételkedés sokkal gyakrabban származik tudatlanságból és zavart megfogásokból, vagy a' hitet ajánló authoritas ellen való pajkos kikelésből, mint igazi valószeretetből. Verulami Baco mondja: „A' philosophiának felületes megkóstolása könnyen atheismusra vezet, mélyebb tanulása visszaviszen a' vallásra.“ (Vö Scepticismus.) *A. B. S.*